

Я. В. Януш

**СУЧАСНА
УКРАЇНСЬКА
МОВА**

Курс лекцій

1906 - 2006

До 100-річчя
Київського
національного
економічного
університету

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Я. В. ЯНУШ

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА МОВА

Курс лекцій

I і II частини

**Навчальний посібник
для студентів нефілологічних спеціальностей
вищих навчальних закладів**

Видання друге, перероблене і доповнене

Р
Міністерств

іни

ББК 81.4Укр-923
Я 65

Рецензенти:

М. П. Кочерган, д-р філол. наук, проф.
(Київський національний лінгвістичний університет)

Л. М. Паламар, д-р пед. наук, проф.
(Інститут філології Київського національного
університету ім. Тараса Шевченка)

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
лист № 14/18.2-1164 від 03.07.03*

Януш Я. В.

Я 65 Сучасна українська мова: Курс лекцій. I і II частини: Навч. посібник. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: КНЕУ, 2005. — 460 с.

ISBN 966-574-709-6

Посібник складається з двох частин. У першій з них висвітлюються основні теоретичні питання курсу: українська літературна мова (нормативність, походження, формування, розвиток, дається поняття про професійну мову), українська фонетика й орфоепія, графіка й орфографія, лексикологія, фразеологія, лексикографія й словотвір; у другій — українська морфологія, синтаксис та пунктуація. Теоретичні положення ілюструються прикладами, дібраними з української художньої літератури, з наукових праць економічного змісту, з публіцистики та інших джерел. Значна увага в посібнику приділяється питанням культури української мови і стилістичному використанню мовних засобів залежно від сфери й мети висловлювання. Посібник має професійне спрямування.

Для студентів різнопрофільних, переважно економічних вищих навчальних закладів України, а також для всіх, хто цікавиться українською мовою і бажає поглибити або здобути з української мови глибокі знання.

ББК 81.4Укр-923

*Розповсюджувати та тиражувати
без офіційного дозволу КНЕУ забороняється*

імені Василя Стефаника

Фід. 02125266

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

№ 677027

677027

ISBN 966-574-709-6

© Януш Я. В., 2005
© КНЕУ, 2005

Передмова

Значення мови в житті суспільства винятково важливе. Найрізноманітніші стосунки, які виникають між людьми в процесі їхньої трудової й розумової діяльності, реалізуються за допомогою мови як найважливішого засобу людського спілкування. Без мови людське суспільство не могло б існувати, оскільки саме мова є тим унікальним інструментом, який забезпечує його життєдіяльність. Вона є засобом формування й вираження думки, зняряддям духовної й матеріальної культури кожного народу.

Мова — це не тільки засіб комунікації. Вона є незамінним і природним джерелом інформації про людину й світ, який її оточує. За допомогою мови люди зберігають і передають наступним поколінням нагромаджений досвід.

Без мови неможливий розвиток літератури, науки, техніки, культури, мистецтва.

Отже, мова сприяє прогресу суспільства, піднесенню його інтелектуального рівня, розвитку виробництва й усіх галузей науки, культури, техніки, оволодінню таємницями природи і т. ін.

Виняткову роль відіграє мова в системі освіти, оскільки саме за допомогою мови у середніх і вищих навчальних закладах здобувають освіту і фах, стають спеціалістами в різних галузях науки і в різних виробничо-професійних сферах, причому освіта в будь-якій державі, а отже і в Україні, повинна здобуватися державною, рідною мовою.

З цього приводу відомий лінгвіст Іван Срезневський писав: **«Рідна мова наша повинна бути головною основою нашої освіченості і освіти кожного з нас — так, щоб в ній вони зосереджувались і від неї залежали»**, **«...без усякої іншої науки ще можна обійтися; без знання рідної мови обійтися не можна¹»**, писав він.

Здобування освіти загалом і вищої освіти зокрема в Україні українською мовою має надзвичайно велике значення, оскільки саме вона забезпечує підготовку для України національної української

¹ Цит. за: *Найдорожчий скарб. Слово про рідну мову.* — К.: Рад. письменник, 1990. — С. 60.

інтелігенції, її еліти, а також, як зазначає Іван Срезневський, чим більше життєвої сили в мові, тим більше життєвої сили освіченості може бути і в суспільстві або в народі, якому вона належить...

Звідси вільне володіння українською мовою є прерогативою кожної освіченої людини українського суспільства, причому мовою літературною.

У зв'язку з цим О. Синявський писав: «Володіти мовою — це не значить як-небудь розуміти інших, як-небудь писати. Для інтелігента розуміти мову — значить бути грамотним...

Уміти правильно усно і письмово висловлювати свої думки, правильно розуміти мову іншого — ось той мінімум, який визначає будь-яку інтелігентну людину».

А для того, щоб вільно володіти українською літературною мовою в усіх сферах і життєвих ситуаціях, треба глибоко вивчати її, опанувати її багатства.

Слід зазначити також, що мова якнайтісніше пов'язана з культурою. «Людина, — пише акад. В. М. Русанівський, — реалізується в культурі думки, культурі праці й культурі мови...»¹.

Культура і мова, як цілком слушно зазначає він далі, об'єднані в царині духовних цінностей кожної людини і всього суспільства.

Мовна культура як складова культури і як одна з її форм є першою ознакою культури людини, вона «передбачає вироблення етичних норм міжнародного спілкування»², що в наш час є особливо значущим і актуальним.

Така важлива функція мови в суспільстві і в Україні зокрема, а також розширення сфери функціонування української мови, вживання її як державної мови в Україні висунули на передній план невідкладне завдання: значно поглибити знання з української мови, передусім опанувати її лексичне й фразеологічне багатство, навчитися ним правильно користуватися залежно від сфери спілкування й мети висловлювання, вільно володіти стильовими ресурсами української мови, глибоко засвоїти її лексичні, орфографічні, орфоепічні, граматичні й стилістичні норми, виробити навички свідомого й уважного ставлення до слова, до мови взагалі, повернути українській мові роль творця духовного світу людини.

Засвоєння теоретичного матеріалу згідно з поставленими завданнями має виняткове значення.

Завдання навчального посібника — дати студентам різнопрофільних навчальних закладів України основні теоретичні відомо-

¹ Русанівський В. М. Культура мови, думки, почуттів // Культура української мови: Довідник. — К.: Либідь, 1990. — С. 3.

² Там само. — С. 4.

сті з української літературної мови, її історії, стилістики з української граматики та пунктуації, тобто дати той мінімум лінгвістичних знань, які необхідні кожній освіченій людині в Україні і без яких неможливе правильне користування українською літературною мовою в різних сферах діяльності майбутнього фахівця, зокрема у професійній сфері, а також у різних життєвих мовленнєвих ситуаціях.

Матеріал зі стилістики й історії української літературної мови включається з метою забезпечення лінгвістичної освіти студентів і функціонального аспекту при висвітленні теоретичних питань з української мови, а також для поглиблення знань студентів, здобутих ними з цієї навчальної дисципліни в середніх навчальних закладах.

Функціональний принцип, покладений в основу викладу теоретичного матеріалу з української літературної мови в навчальному посібнику, дає змогу розглядати мовні засоби з погляду їх функціонування в різних стилях, сферах, переважно у виробничо-професійній, мовленнєвих ситуаціях, допомагає забезпечити прикладне спрямування курсу української літературної мови.

Теоретичний матеріал подається в посібнику у формі лекцій, що, на наш погляд, дає змогу, з одного боку, компактно, блоками, у необхідних взаємозв'язках розмістити цей матеріал, а з іншого — допоможе студентам і тим, хто цікавиться українською літературною мовою, краще орієнтуватися в матеріалі, швидше відшукати потрібну інформацію, оскільки до кожної лекції дається план з переліком питань, що в ній розглядаються.

Теоретичний матеріал у посібнику подається в традиційному плані.

Виходячи з тих завдань, які поставлені перед навчальним посібником, у ньому не висвітлюються різні теорії та погляди на ті чи інші питання курсу, які існують у лінгвістичній літературі, оскільки матеріал посібника розрахований на студентів-нефілологів, і автор посібника намагався подати матеріал у максимально зрозумілій формі, що забезпечувало б чітке практичне використання цього теоретичного матеріалу і не обтяжувало студентів зайвою інформацією.

При необхідності потрібну інформацію з будь-якого питання студенти можуть знайти у великому списку рекомендованої їм літератури.

Посібник складається з двох частин і включає 25 лекцій.

У I частині посібника з сучасної української літературної мови — 7 лекцій, в яких висвітлюються найголовніші теоретичні питання цієї частини курсу, а саме: українська літературна мова, її нормативність, походження й розвиток, дається поняття про професійну мову; формування, нормалізація й стилістична диференціація українського словника й української фразеології; українська фонетична система й

українська орфоєпія; графіка й орфографія української мови; українська лексикографія й український словотвір. У лексикографії подається докладний опис найважливіших енциклопедичних і лінгвістичних словників української мови, що допоможе студентам ґрунтовно ознайомитися з українською довідковою літературою, в якій вони зможуть знайти відповідь на будь-яке питання з будь-якої галузі знань. У навчальному процесі це має велике значення.

II частина навчального посібника складається з 18 лекцій, із них: 1 лекція — з граматики, 8 лекцій — з морфології, 8 — із синтаксису і 1 — з пунктуації.

У лекції з граматики розглядається граматична будова української мови, висвітлюється питання про частини мови та принципи їх класифікації, характеризуються морфологія і синтаксис як розділи граматики.

У лекціях з морфології даються основні відомості про частини мови та їх місце в різних функціональних стилях, у лекціях із синтаксису — основні відомості про словосполучення й речення, їх типи та функції в різних стилях мови, особливо в науковому й офіційно-діловому та в професійній мові.

У лекції з пунктуації даються короткі відомості з історії формування української пунктуації, характеризується система розділових знаків, їх типи та визначається їх роль у мові при членуванні текстів будь-якого змісту.

Професійне спрямування посібника забезпечується спорадичним добром ілюстративного матеріалу до теоретичних положень курсу з різних економічних джерел (журналів, газет, підручників і посібників із фахових дисциплін та ін.), що в практиці написання навчальних посібників з української мови здійснюється вперше.

Оскільки більшість студентів добре володіє російською мовою, спорадично для зіставлення залучається ілюстративний матеріал з російської мови, що, на наш погляд, сприятиме більш глибокому й свідомому засвоєнню сучасної української літературної мови.

У посібнику також даються відомості про граматичний аналіз, його роль при викладанні української мови у вищих навчальних закладах, подаються схеми морфологічного та граматичного аналізу простого й складного речень, що допоможе студентам краще засвоїти теоретичний матеріал, добре орієнтуватися в структурі речень, у їх виражальних можливостях.

Автор сподівається, що посібник буде корисний не тільки для студентів, а й для всіх, хто бажає здобути або поглибити свої знання з сучасної української літературної мови.

Автор

Частина I

ЛЕКЦІЯ 1

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА ПРОФЕСІЙНА МОВА

ПЛАН

1. Українська мова на сучасному етапі. Закон «Про мови...». 10-та Ст. Конституції України. Походження терміна «український».
2. Українська мова, її місце в суспільному житті.
3. Видатні діячі культури й українські письменники про українську мову.
4. Місце української мови серед слов'янських мов. Формування української національної мови.
5. Українська мова як єдина національна мова українського народу і форма його національної культури.
6. Українська літературна мова. Поняття про норми української літературної мови.
7. Роль І. П. Котляревського і Т. Г. Шевченка в утворенні української літературної мови на народній основі. Роль українських письменників-класиків у формуванні української літературної мови.
8. Сучасна українська літературна мова. Писемна й усна форми літературної мови.
9. Професійна мова, її специфіка.
10. Функціональні стилі української літературної мови. Офіційно-діловий і науковий стилі, їх характерні ознаки.
11. Про культуру української мови. Культура професійної мови.
12. Висновки.

1. Один філософ сказав про мову так: «Мова — це книга, в яку записуються всі найважливіші події з життя народу». Це висловлення стосується й української мови, яка в наш час покликана виконувати в державі важливі суспільні функції.

Прийняття Закону «Про мови...» і 10-ої Статті Конституції України, визнання української мови в Україні як державної забезпечує їй усебічний розвиток і функціонування в усіх сферах суспільного життя. Використання її в державному, економічному, політичному й громадському житті зумовлює необхідність ґрунтовного вивчення громадянами країни української мови та поглибленого оволодіння нею.

Термін «український» походить від слова «україна», яке відоме з часів Київської Русі (слово «україна» в старовину означало попросту «пограниччя»¹). Українську мову в давнину називали руською, з середини XVII ст. — малоруською, малоросійською, а пізніше южно-руським язиком, юго-западним, українсько-малоросійським. Тільки з середини XIX ст., коли в художній літературі, переважно завдяки Тарасові Шевченку, поступово утверджуються етнічні й політичні поняття «Україна» й «український народ», нашу мову визначають як українську. Проте стародавні назви зберігаються серед українського населення Карпат, Східної Словаччини, Югославії, Румунії, а також серед української еміграції в Західній Європі, Америці, Австралії.

2. Велике значення української мови в суспільному житті впливає з ролі, яку взагалі відіграє мова в житті людей.

Відомо, що мова — це духовне надбання всього народу, всієї нації, це суспільне явище, безпосередньо пов'язане з усім матеріально-виробничим, загальнокультурним, інтелектуальним, психічним, з усім суспільним і побутовим життям людини. Будь-які зміни в житті людей безпосередньо відбиваються в мові. Саме тому рівень розвитку мови й визначає рівень розвитку суспільства. Дуже добре про мову сказав К. Ушинський: «Мова народу — краший, ніколи не в'янучий цвіт, що вічно і знову квітне. У мові одухотворяється весь народ і вся його Батьківщина»².

3. Українська мова належить до високорозвинених старописемних мов і посідає визначне місце серед мов світу, саме тому багато уваги приділили їй видатні діячі політики, культури, мистецтва, науки різних країн та українські письменники, відзначаючи її витончену красу, багатство й місце у світовій культурі.

¹ Див.: Кримський А. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася // Кримський А. Ю. Твори: У 5 т. — К., 1973. — Т. 3: Мовознавство. Фольклористика. — С. 252.

² Цит. за: Найдорожчий скарб. — С. 344.

Так, зокрема, видатний російський мовознавець І. І. Срезневський у 1834 р. писав: «Нині, здається, вже нема потреби комусь доводити, що мова українська... є однією з найбагатших мов слов'янських; що вона навряд чи поступиться, наприклад, чеській (богемській) багатством слів і виразів, польській живописністю, сербській милозвучністю; що ця мова, ще не оброблена, може вже дорівнятися до мов, вироблених гнучкістю і багатством синтаксичним — мова *поетична, музикальна, живописна*»¹. Думку І. Срезневського про українську мову повторив у 1882 р. відомий український публіцист, учений і громадський діяч М. П. Драгоманов. «Українська мова в багатстві, витонченості і гнучкості форм, — писав він, — не поступиться ані жодній із сучасних літературних мов слов'янства і не бідна аж ніяк на поняття, аби нею заважко було перекласти глибину філософських думок і змальовувати високохудожні образи»².

Подібну думку висловив (у 1902 р.) відомий український письменник, філолог, природознавець І. Г. Верхратський. «Мова нашого люду, — писав він, — є така багата, що в ній найдемо гідні знадоби термінології, хоч би для десяти народів»³. Кількість висловлень про українську мову, її мелодійність, лексичне багатство й граматичну досконалість можна продовжити. Так, ще на початку ХІХ ст. відомий польський славіст Є. Бандтке відзначав здатність української мови стати «в ряди учених слов'янських мов». Визначний чеський та словацький філолог Павел-Йозеф Шафарик указував на простоту, чистоту й милозвучність української мови. Німецький поет Ф. Боденштедт, перекладач українських пісень на німецьку мову, писав, що в ній закладені великі музичні можливості. Красу й мелодійність української мови відзначав і видатний майстер оперного співу Л. В. Собінов, красивою і легкою вважав її І. Репін, солодкозвучною, ні з чим не зрівняною назвав українську мову В. Солоухін і т. п.

Значний інтерес становлять висловлення українських письменників про українську мову й про те місце, яке займає в її популяризації українська інтелігенція. Так, видатний український драматург І. Карпенко-Карий писав: «Горе наше, що не маємо ще сильної інтелігенції, що ще багато людей лічать нашу мову мужицькою і соромляться скрізь нею говорити, а вона ж дзвінка, а вона ж красна і блискуча, тільки треба уміть нею користува-

¹ Цит. за: Найдорожчий скарб. Слово про рідну мову. — С. 60.

² Там само. — С. 91.

³ Там само. — С. 103.

тись...»¹. Запашною, співучою, гнучкою, милозвучною, сповненою музики і квіткових пахощів вважав українську мову Олесь Гончар.

Заслуговують на увагу висловлення українських письменників про ставлення до рідної мови. Так, Панас Мирний вважає, що коли народ кине свою мову, то це буде смертю його душі, смертю всього, чим він відрізняється від інших людей. Олесь Гончар пише, що «той, хто зневажливо ставиться до рідної мови, не може й сам викликати поваги до себе»².

Отже, як впливає з вищезазначеного, необхідно глибоко і всебічно вивчати українську мову, оскільки, як стверджував В. Винниченко: «На Україні повинно мати силу тільки українське слово»³.

Ще в середині XVIII ст. видатний російський письменник М. М. Карамзін на власне риторичне запитання: «Скільки часу потрібно лише на те, щоб досконало оволодіти духом мови своєї? — відповів: «Вольтер сказав справедливо, що за шість років можна оволодіти всіма головними мовами світу, але все своє життя треба вчитися своїй власній»⁴.

4. Українська мова є національною мовою українців, корінного населення України, одного з найбільших народів у Європі, другого за чисельністю (після російського) у слов'янському світі. Крім того, українською мовою говорять українці, що живуть на території Росії, Казахстану, інших суверенних держав, що утворились із колишнього СРСР, а також Румунії, Угорщини, західних і південних слов'янських держав, Канади, США, Південної Америки й Австралії. Отже, українська мова посідає друге місце в Європі (після російської) за кількістю населення, що розмовляє нею.

Разом з російською і білоруською мовами українська мова належить до східної підгрупи слов'янської групи індоєвропейської сім'ї. Українська мова, як і російська та білоруська, сформувалася на основі територіальних діалектів давньоруської мови (мови східних слов'ян періоду Київської Русі), яка є спільною основою всіх сучасних східнослов'янських мов, що збереглася до наших днів і помітно відбилася на словниковому складі, граматичній

¹ З листа І. Карпенка-Карого до дочок у Париж, 1912. Кіровоград. Хутір «Надія». Музей І. Карпенка-Карого.

² Цит. за: Найдорожчий скарб. — С. 100.

³ Там само. — С. 154.

⁴ Карамзін Н. М. Собр. соч. — 3-е изд. — М., 1920. — Т. 7. — С. 217.

будові тощо. Спільними в усіх східнослов'янських мовах є назви частин людського тіла, навколишніх предметів, природних явищ, процесів, ознак, якостей предмета та ін. (*голова, нога, рука; дощ, сніг, вітер; писати, читати, носити; добрий, злий, свіжий, чесний* і под.).

Українська мова почала зароджуватись і розвиватися ще в діалектах давньоруської мови (XI—XII ст.). У XIV—XVI ст. вона вже сформувалась як окрема східнослов'янська мова — мова української народності, а в подальшому історичному розвитку — як мова української нації, або українська національна мова. Виникнення української народності пов'язане з розпадом Київської держави в другій половині XIII ст. внаслідок монголо-татарської навали; це зумовило поділ східних слов'ян на три народності — українську, російську й білоруську, кожна з яких мала свою мову¹.

Українська народність поступово склалася шляхом консолідації в етнічну цілісність населення південних та південно-західних земель Київської Русі, білоруська — західних, а російська — північно-східних і північних². Формування української національної мови припадає на XVII—XVIII ст., коли зароджувався новий (капіталістичний) уклад.

Сформувалася українська національна мова на основі середньонаддніпрянських говорів, увібравши в себе окремі риси північних та південно-західних діалектів. Так, в українській національній мові, як і в середньонаддніпрянських говорах, іменники чоловічого роду в давальному відмінку однини закінчуються на *-ові, -еві (-єві)* (*братові, скрипалеві, водієві*), а іменники жіночого роду в орудному відмінку однини мають закінчення *-ою, -єю (-єю)* (*рукою, долею, лінією*). М'яко вимовляються приголосні *з, ц, с* у суфіксах *-зьк, -цьк, -ськ* (*запорізький, ткацький, сільський*) — у російській мові цього не спостерігається; дзвінки приголосні здебільшого не втрачають своєї дзвінкості перед глухими і в кінці слів (*рибка, казка, голуб, дріб, віз*) та ін. З північних і південно-західних діалектів українська літературна мова запозичила давнє чергування приголосних у дієслівних формах 1-ї особи однини другої дієвідміни (*ходжу, ношу, воджу*), дієслівні форми цієї дієвідміни в 3-й особі однини (*ходить, носить, робить*) та ін.

5. Українська мова є єдиною національною мовою українського народу і формою його національної культури. Українська

¹ На походження української мови висловлюються й інші погляди, які у цій лекції не висвітлюються.

² Москаленко А. А. Основні етапи розвитку української мови. — К., 1964. — С. 42.

національна мова — це загальнонародна мова. Українська літературна мова, єдина для всієї української нації, на всіх етапах своєї історії є найважливішою формою національної культури. Українською мовою в Україні послуговуються в українських театрах, на телебаченні, на радіо, в кіно, в художній самодіяльності тощо. Поняття «національна мова» і «літературна мова» не тотожні; перше з них значно ширше, бо включає не тільки літературну мову, а й різні територіальні діалекти, а також так звані професійні діалекти й соціальні жаргони, що характеризуються наявністю в них специфічних слів і виразів, яких немає в загальнонародній мові.

6. Літературна мова — це мова нормована, тобто така, яка має свої загальнообов'язкові, єдині норми (правила) у вимові, правописі, слововживанні, граматиці. Ці норми вироблені багатовіковою суспільно-мовною практикою народу, відшліфовані майстрами слова, обґрунтовані й усталені мовознавчою наукою й узаконені певними урядовими й науково-освітніми актами. Отже, літературна мова — це унормована й опрацьована форма загальнонародної української мови. Розрізняють норми лексичні (слововживання, закономірності лексичної сполучуваності), орфографічні (написання), орфоепічні (вимова), граматичні (вибір правильного закінчення, синтаксичної форми), стилістичні (доцільність використання мовновиражальних засобів у конкретному лексичному оточенні, у відповідній ситуації спілкування). Літературні норми фіксуються в граматиках, словниках, довідниках. Їх мають неухильно дотримуватися газети, радіо, телебачення, школа, театр, громадські й державні установи. Літературна мова народу є могутнім засобом і фактором розвитку суспільства та його історичного поступу в усіх галузях життєдіяльності, особливо в культурній.

7. Українська національна літературна мова почала формуватися в кінці XVIII — на початку XIX ст. Велику роль у її становленні відіграла художня література, письменники, зокрема І. П. Котляревський, який першим використав у своїх художніх творах («Енеїда», «Наталка Полтавка») багату народну розмовну мову і тому вважається зачинателем української літературної мови, і Т. Г. Шевченко, який є її основоположником.

Про роль І. П. Котляревського у формуванні української літературної мови В. Г. Короленко писав: «Він (Котляревський) перший почав писати мовою, якою говорило населення цілого краю... Він зробив цю *м'яку, виразну, сильну, багату мову* мовою літе-

ратурною, й українська мова, яку вважали лише місцевим говором, з його легкої руки зазвучала так голосно, що звуки її рознеслися по всій Росії. Нею згодом співав свої пісні і Кобзар Шевченко»¹.

Заслуга Т. Г. Шевченка не тільки в тому, що він використовував у своїй творчості все розмаїття народної мови, а й у тому, що він творчо розкрив багатство її словника, багатогранні стилістичні можливості, що не обмежувався мовними засобами окремого діалекту, як наприклад, полтавського — І. П. Котляревський, слобожанського — Г. Квітка-Основ'яненко, і добирав з народної мови найтипівіше в лексиці, фонетиці, граматиці. Шевченко поповнював словниковий склад потрібними іншомовними словами, новостворами, старанно добирав досконаліші граматичні форми, синтаксичні конструкції. Мова Шевченка є синтезом народних мовних багатств з книжними елементами. У ній повністю виявлені всі мовні засоби, вживані в сучасній українській літературній мові. Т. Г. Шевченко перший ввів в українську літературну мову орфоепічні, лексичні й граматичні норми, створив чітко унормовану мовностилістичну систему української літературної мови.

Саме тому ми й називаємо Т. Г. Шевченка основоположником української літературної мови. О. Є. Корнійчук з цього приводу писав: «Батьком української літературної мови вважаємо Тараса Григоровича Шевченка. Уперше у творах Шевченка українська мова забриніла з величезною силою. Він, як Пушкін у російській літературі, створив справжню літературну мову українського народу. В ній Шевченко своїм величезним талантом розкрив невичерпні багатства українського слова»².

У подальшому розвитку української літературної мови велику роль відіграли письменники-класики, послідовники Т. Г. Шевченка, зокрема Марко Вовчок, Панас Мирний, І. Нечуй-Левицький, М. М. Коцюбинський, М. П. Старицький, П. А. Грабовський, М. Л. Кропивницький, І. К. Карпенко-Карий, І. Я. Франко, Леся Українка та інші, які продовжували традиції Шевченка в розвитку української літературної мови на народній основі. Глибоке знання і творче використання невичерпних лексико-стилістичних можливостей загальнонародної мови допомагало згаданим письменникам створювати шедеври літератури і тим самим шліфувати, удосконалювати загальнонародну мову, поповнювати арсенал її виражальних засобів, сприяти усталенню мовностилістичної норми.

¹ Русские записки. — 1916. — № 10. — С. 284.

² Українські письменники про літературу і мову. — К., 1961 — С. 418.

8. Сучасна українська літературна мова є мовою державного функціонування, мовою спілкування людей у різних сферах їхньої діяльності, мовою художньої літератури і мистецтва, науки й освіти, преси, радіо, кіно, телебачення і т. ін. Отже, вона обслуговує всі сфери суспільної діяльності народу, його культурне життя. Українська літературна мова функціонує у двох формах: писемній і усній. Обидві форми її однаково важливі для суспільства як комунікативні засоби, що обслуговують потреби народу в галузі політики, науки, культури, народного господарства тощо. Проте кожна з них має і свої специфічні особливості, зумовлені особливостями функціонування писемної й усної мови.

Так, в усній формі літературної мови, яка в основному обслуговує побутові й виробничі потреби суспільства, переважає лексика побутового й виробничого характеру, використовуються розмовні, експресивні, короткі прості, особливо неповні речення, бо в усному спілкуванні висловлена думка часто зрозуміла з півслова і сказане може бути доповнене інтонацією, мімікою, жестами. У писемній формі літературної мови, яка розрахована на спілкування з необмеженою кількістю людей і не може користуватися додатковими засобами, вживаються прості й переважно складні речення, наявність яких зумовлена потребою повно і точно оформити складну думку, різноманітні обставини й означальні звороти, вставні слова і речення, більш ретельним є добір лексичних засобів.

Роль писемної мови в житті людей дуже велика. Писемна мова допомагає зберегти створені віками культурні цінності, закріпити в мові традиційні засоби і прийоми зразкового висловлювання думки. Без письма українська літературна мова не могла б досягти високого рівня розвитку своїх лексичних і художньо-виражальних можливостей, як і без усного мовлення, що весь час розвивається, писемна мова застигла б на своєму початковому рівні.

9. Професійна мова — це різновид літературної мови, якою користуються люди певної професії у виробничо-професійній чи науковій сфері.

Основа професійної мови становить виробничо-професійна і термінологічна лексика, яка й визначає її специфіку.

До складу виробничо-професійних входять слова, відібрані із загальнонародної мови колективом людей однієї спеціальності чи запозичені з інших мов, які означають назви знарядь праці, процеси виробництва, продукти виробництва тощо.

Особливе місце в професійній мові займає термінологічна лексика як її основа. Різна за своїм походженням, власне

українська й запозичена з інших мов, вона значною мірою визначає професійну компетентність фахівця з будь-якої виробничо-професійної сфери чи певної галузі знань.

У мові людей будь-якої професії є слова, що характеризують специфіку її виробничих процесів, виробничих відносин тощо, які тісно пов'язані з тією чи іншою галуззю науки. Так, наприклад, у професійній мові економістів поширеними є слова *банк, біржа, бізнес, бюджет, валюта, вексель, дебет, дотація, емісія, індексація і под.*, у професійній мові фізиків — *атом, ядро, нейтрон, електрон, реактор, радіація, радіоактивність*, у професійній мові залізничників — *депо, вагон, машиніст, стрілка, електровоз*, у професійній мові військових — *куля, ракета, полк, бомбардувальник* тощо.

Професійна лексика вживається як в усній мові людей певної спеціальності, так і в мові писемній, зокрема в наукових працях, підручниках, журналах і газетах, які видаються для працівників різних галузей науки і господарства країни.

Грунтовна обізнаність із професійною, зокрема термінологічною, лексикою, загальнонауковою, вживаною людьми різних професій, і вузькофаховою, властивою спеціалістам лише певної виробничо-професійної чи наукової сфери, забезпечує належний професійний рівень кожного фахівця.

10. Сучасна українська літературна мова багатифункціональна, вона обслуговує всі потреби життя і діяльності української нації. Використання її в найрізноманітніших сферах і зумовило виділення в ній функціональних стилів. Функціональний стиль — це різновид української літературної мови, який відзначається сферою її функціонування і характеризується специфічними мовними засобами. У зв'язку з тим, що українська літературна мова має дві форми — писемну й усну, існують стилі писемні, або книжні, й усні, або розмовні. До писемних, або книжних, належать стилі: науковий, офіційно-діловий, художньо-белетристичний, або стиль художньої літератури, публіцистичний, епістолярний; до усних — ораторський і розмовно-побутовий.

Науковий стиль — це стиль наукових праць із різних галузей науки і техніки, зокрема математики, фізики, економіки, філософії, природознавства, кібернетики та ін. Він характеризується широким використанням науково-термінологічної, переважно іншомовної й абстрактної лексики, вживанням слів тільки в прямому значенні, наявністю складних речень. У науковому стилі не використовуються образні засоби мови, діалектні й вульгарні слова.

Офіційно-діловий стиль — це стиль ділової мови, яким користуються для написання різноманітних ділових документів, зокрема законів, указів, постанов, міжнародних угод і договорів, обов'язкових рішень, заяв, актів, протоколів, анкет, розписок, зобов'язань, декретів тощо. Він характеризується використанням канцелярської термінології та деяких застарілих слів (*вельмишановний, вищезгаданий, нижчепідписаний, сей*), наявністю стандартних схем висловлення, мовних кліше та сталих синтаксичних конструкцій, які в наш час дуже змінилися. В офіційно-діловому стилі може використовуватися лексика з інших шарів, зокрема науково-термінологічна, виробничо-професійна й суспільно-політична, що залежить від того, яку галузь суспільного життя він обслуговує. Загалом для цього стилю властиве суворе дотримання зразків оформлення ділових паперів, мова яких має бути ясною, чіткою й лаконічною.

Художньо-белетристичний стиль, або стиль художньої літератури, відзначається високою емоційністю та експресивністю, яка досягається вживанням поетичної лексики, емоційно забарвлених слів, індивідуально-авторських новотворів (їх чимало у Лесі Українки, у М. Старицького та ін.), використанням слів у переносному значенні (епітетів, метафор, метонімії), застосуванням морфологічних форм і синтаксичних конструкцій, наявних в українській мові. Художньо-белетристичний стиль може функціонувати в кількох різновидах, а саме: в епосі, ліриці й драмі, кожен з яких характеризується лише йому властивими специфічними мовними ознаками.

Публіцистичний стиль — це стиль різноманітних політичних, суспільно-економічних праць, періодичних видань (газет, журналів, листівок, прокламацій) тощо. Він характеризується широким використанням суспільно-політичної лексики, політичних гасел, риторичних запитань, урочистих виразів, засобів гумору і сатири. Публіцистичний стиль поєднує в собі засоби наукового й художнього стилів. Як і науковій мові, йому властиві точність, послідовність і система логічних доказів, як мові художній — емоційне забарвлення, образність, виразність. Різновиди публіцистичного стилю, з одного боку, можуть наближатися до художньо-белетристичного стилю (нарис, фейлетон), з іншого — до наукового (виступ, доповідь, лекція, стаття). Це зумовлює добір необхідного лексичного матеріалу і відповідних синтаксичних структур.

Епістолярний стиль — це стиль, поширений у різних типах листування, а іноді в художніх і публіцистичних творах, написаних у формі листів до окремих осіб або груп людей. Характерною особливістю цього стилю є вживання звертань і пов'язаних з ним мор-

фологічних форм та синтаксичних конструкцій. У діловому листуванні поширеними є синтаксичні штампи і канцелярсько-ділова термінологія, а в приватному — емоційно забарвлена лексика, слова з суфіксами суб'єктивної оцінки, поетична лексика тощо.

Крім основних стилів, у сучасній українській літературній мові виділяється ряд стильових різновидів. Наприклад, у мовній практиці широко використовується **науково-популярний стиль**, властивий науковій літературі, що призначена не для спеціалістів, а для широкого кола читачів, тому матеріал у ньому викладається в популярній формі: обмежено вживається спеціальна наукова й технічна термінологія, можуть вживатися образні та емоційно забарвлені слова тощо.

Виділяється також і **газетно-інформаційний стиль**, функція якого чітко відображається в його назві.

У межах **розмовних стилів**, що належать до усної форми літературної мови, виділяють **ораторський стиль**, який використовується в різних публічних виступах (промовах, лекціях, доповідях тощо). Він характеризується залученням усіх засобів літературної мови, які дають змогу чітко, ясно, стисло й зрозуміло донести зміст виступу до слухачів. Лексичний склад лекції, доповіді, промови або виступу залежить від того, якій галузі науки чи суспільного життя вони присвячені.

Розмовно-побутовий стиль забезпечує безпосереднє спілкування людей у їхньому особистому й суспільному житті. У ньому широко використовується загальноживана, розмовна, побутова лексика, діалектні й просторічні слова та розмовні синтаксичні конструкції, властиві діалогу. Розмовно-побутовий стиль може використовуватися в писемній формі літературної мови як один із важливих компонентів художніх творів. Розмежування писемних і усних стилів умовне й дуже загальне.

Усі стилі літературної мови характеризуються наявністю сталих норм у лексиці, граматиці, орфоєпії, орфографії, пунктуації.

Суворе дотримання цих норм є найістотнішою ознакою мови як засобу людського спілкування.

11. Культура мови є показником загальної культури людини. В. О. Сухомлинський з цього приводу зазначав, що мовна культура — це живодайний корінь розумової культури, всього розумового виховання, високої, справжньої інтелектуальності. Саме тому культурі мови в наш час приділяється багато уваги.

Під культурою мови розуміють бездоганно правильне користування лексичними, орфоєпічними, граматичними й сти-

лістичними нормами літературної мови. Отже, культура мови — це уміння правильно говорити і писати, добирати мовні засоби відповідно до мети та обставин спілкування. Обов'язковою умовою культури мови є дотримання норм: **лексичних** (слововживання, розрізнення значень слів, закономірності лексичної сполучуваності), **орфоепічних** (правильна вимова), **орфографічних** (правильне написання), **граматичних** (вибір правильного закінчення, граматичної форми), **стилістичних** (доцільність використання мовновиражальних засобів у конкретному оточенні, у відповідній ситуації спілкування). «Культура мови — це ще й загальноприйнятий мовний етикет: типові формули вітання, прощання, побажання, запрошення тощо. Вони змінюються залежно від ситуації спілкування, від соціального стану, освітнього, вікового рівня тих, хто спілкується»¹ (наприклад: *добрий день, здрастуй, здоров, привіт, салют*).

Культура мови покликана оцінювати доречність або недоречність використання тих чи інших мовних засобів. Вона є тим чутливим інструментом, що першим помічає нові явища в мові (лексичні, фразеологічні, граматичні), підказує мовцеві стилістичне забарвлення мовних форм, констатує втрату словом його інформативного й емоційного заряду². Так, виховане мовне чуття обов'язково приверне увагу читача або слухача до ненормативних слів і висловів у газетному тексті або в усному мовленні, зокрема: *слідуюче* питання (рос.: *следующий* вопрос; потрібно — *наступне* питання), такі *міроприємства* (рос.: *такие мероприятия*; слід — такі *заходи*); *від'ємні* риси характеру (рос.: *отрицательные* черты характера; потрібно — *негативні* риси характеру); працює *спустивши рукави* (рос.: *работает спустя рукава*; треба — працює *абияк*; працює *аби день до вечора*) і под.

Отже, мати високу культуру мови означає вміти користуватися мовним багатством сучасної української літературної мови і тією спадщиною, яка складалася віками і зафіксована в зразках художніх і наукових творів.

На особливу увагу в плані культури мови заслуговує наголошування слів. Воно, як ніщо інше, безпосередньо, розкриває перед сторонніми рівень мовної культури того, хто говорить. Недарма древньогрецький філософ Сократ казав: «Заговори, щоб я тебе побачив!», вказуючи цим на велике значення усної мови в характеристиці людини. Так, з неправильними наголосами поширені в усному мовленні слова: *український, одинадцять, чотірнадцять,*

¹ Єрмоленко С. Я. та ін. Культура української мови: Довідник. — К.: Либідь, 1990. — С. 8.

² Там само. — С. 10.

сімдесят, завдання, націнка (потрібно: *український, одинадцять, чотирнадцять, сімдесят, завдання, націнка*).

Щодо культури професійної мови, то вона полягає у правильному використанні виробничо-професійної лексики, особливо загальнонаукової та вузькоспеціальної термінології, яка визначає професійну компетентність фахівця з певної виробничої сфери або окремої галузі знань.

У наш час багато говориться й пишеться про мовне виховання особистості, яке не може обійтися без опори на національну мову, на мовні ознаки національної культури. Тільки той, хто за своєю мовну культуру в усій її сукупності й багатогранності, здатний найповніше виразити себе як особистість у будь-якій галузі суспільної діяльності, зокрема в економічній сфері.

12. Висновки. Отже, українська літературна мова належить до групи східнослов'янських мов, які виникли на базі давньоруської мови. Вона розвинулась на основі загальнонародної мови з її невичерпними лексико-стилістичними можливостями. Формується українська літературна мова на базі середньонаддніпрянських говорів у кінці XVIII — на початку XIX ст. Становлення її пов'язане з іменами І. П. Котляревського, який перший використав у своїх художніх творах народну мову, і Т. Г. Шевченка, котрий став її основоположником. Значний внесок у її дальший розвиток на народній основі зробили й інші українські письменники-класики, зокрема Марко Вовчок, П. Грабовський, Панас Мирний, М. Коцюбинський, І. Карпенко-Карий, М. Старицький, І. Франко, Леся Українка та ін. Літературна мова — це мова нормована. Існують норми лексичні, орфоепічні, орфографічні, граматичні й стилістичні. Суворе дотримання цих норм обов'язкове для всіх, хто користується літературною мовою. Обслуговуючи багатогранне людське життя, сучасна українська літературна мова функціонує в писемній і усній формах, які однаково важливі для суспільства як комунікативні засоби і реалізуються у функціональних стилях, що розрізняються добором мовних засобів.

Показником загальної культури людини є культура її мови, під якою розуміють бездоганно правильне користування нормативною літературною мовою. Піднесенню культури усного й писемного мовлення особистості бажано приділяти увагу протягом усього її життя. Кожна людина, особливо освічена, повинна прагнути до того, щоб мова, якою вона спілкується в різних сферах життя й трудової діяльності, була висококультурною.

УКРАЇНСЬКА ФОНЕТИКА І ОРФОЕПІЯ

ПЛАН

1. Предмет і завдання фонетики.
2. Голосні звуки, їх особливості.
3. Приголосні звуки, їх класифікація та особливості.
4. Фонетична транскрипція.
5. Фонетичні явища в системі голосних: а) чергування; б) зміни, випадання і поява ненаголошених голосних.
6. Фонетичні явища в системі приголосних: а) асиміляція; б) дисиміляція; в) подовження і подвоєння; г) спрощення; д) чергування; е) приставні приголосні.
- 7. Наголос в українській мові.
8. Українська орфоепія.
9. Вимова голосних.
10. Вимова приголосних і звукосполучень приголосних.
11. Особливості вимови слів іншомовного походження.
12. Висновки.

1. Фонетика (від грецького *phonetikos* — звуковий) — це розділ мовознавства, в якому вивчається звуковий склад мови. Фонетика сучасної української мови вивчає звуки української мови, які є (як і в інших мовах) матеріальним засобом реалізації в мові граматичних категорій і найрізноманітніших лексичних значень слів. Головними компонентами звуків людської мови є голос і шум. Голосні звуки утворюються з участю самого голосу, приголосні — з участю голосу й шуму або тільки шуму. Звуки, за допомогою яких розрізняємо слова мови та їх форми, називаються фонемами. Отже, фонемі виконують смислорозрізнявальну функцію в мові, пор., напр.: *воля* — *доля*, *син* — *сир*, *сила* — *сіла*, *рад* — *ряд* та ін.

2. У сучасній українській літературній мові є шість голосних звуків: а, о, у, е, и, і та кілька їх модифікацій (видозмін), що проявляються в мовному потоці.

Голосні звуки української мови характеризуються такими особливостями: голосний *і* вживається виключно після м'яких або пом'якшених приголосних (у російській мові йому відповідає голосний *и*), голосний *и* — тільки після твердих приголосних (у російській мові йому відповідає голосний *ы*), голосний *е* (на відміну від російської мови) не пом'якшує приголосних, які стоять перед ним, що є специфічною ознакою фонетичної системи української мови (пор., укр.: *день, пень, село, тепло, мед* і рос.: *день, пень, село, тепло, мѣд*). Перед голосним *е* пом'якшуються попередні приголосні (що орфографічно передається через *є*) лише в таких випадках:

1) приголосний *н* у прикметниках середнього роду м'якої групи на кінці основи: [*літ'нє*], [*зад'нє*], [*сін'є*], [*вєрхн'є*]¹ та приголосний *т* у слові [*трєт'є*];

2) подовжені приголосні *л* і *т*: [*л':є*], [*жит':євий*] (орф.: *лє, життєвий*).

Голосні *а, о, у* вживаються після твердих і після м'яких приголосних (пор., напр.: *ламати — лякати, лом — льох, лук — люк*). Голосні звуки української мови в наголошених складах звучать виразно і чітко: *мати, поле, кут, термін, сила, стіл*. Не змінюються у вимові в ненаголошеному складі й голосні *а, і, у* (пор., напр.: *тактика — тактичний, труд — трудящий, цінний — ціна* та ін.). Голосний *о* у більшості ненаголошених складів звучить виразно і чітко (*свобода, поняття, робота*) і тільки перед наголошеними складами з *у* або *і* вимовляється з наближенням до *у* або як *у* [*зо'зула*], [*по'душка*] чи [*пудушка*] (орф.: *зо-зула, подушка*), [*то'бі*] чи [*тубі*] (орф.: *тобі*) та ін.

3. Приголосні української мови класифікуються за місцем і способом творення, а також за участю голосу і шуму.

За місцем утворення, або за активним мовним органом, вони поділяються на такі групи:

1) **губні** — активний мовний орган — губи (*б, п, в, м, ф*);

2) **передньоязикові** — артикуються передньою частиною спинки язика (тверді — *д, т, з, с, ц, дз, л, н, ж, ч, ш, дж, р*, м'які — *д', т', з', с', ц', дз', н', л', р'*) та пом'якшені — *ж', ч', ш', дж'*;

3) **середньоязиковий** — утворюється наближенням середньої частини спинки язика до твердого піднебіння (*й/ї*);

4) **задньоязикові** — утворюються артикулюванням задньої частини спинки язика до твердого піднебіння (*г, к, х*);

¹ Про фонетичний запис вимови див. далі.

5) гортанний, або горловий (з).

За способом творення приголосні української мови поділяються на:

1) проривні, або вибухові (б, п, д, т, г, к і м'які д', т');

2) фрикативні (в, ф, з, с, ж, ш, з, х, ж і пом'якшені: з', с');

3) африкати, або злиті звуки (дж, ч, дз, дз', ц, ц');

4) зімкнено-прохідні (м, н, н' — носові і л, л' — боковий) та

5) вібранти, або дрижачі (р, р').

За участю голосу й шуму приголосні поділяються на сонорні, або звучні, при вимові яких голос переважає над шумом (р, р', л, л', н, н', м, м', в, в', ж), і шумні, які, в свою чергу, поділяються на дзвінки, при вимові яких є голос і шум (б, д, д', г, з, з', ж, з, дз, дз', дж), і глухі, що утворюються лише шумом (к, п, т, т', ф, х, с, с', ш, ц, ц', ч).

За слуховим сприйманням виділяються ще приголосні шиплячі (ж, ч, ш, дж) і свистячі (з, з', с, с', дз, дз', ц, ц').

Приголосні української мови характеризуються такими особливостями:

1. Більшість дзвінких приголосних мають співвідносні їм глухі, утворюючи з ними акустичні пари: б — п, д — т, д' — т', з — с, з' — с', ж — ш, дз — ц, дз' — ц', дж — ч, г — к, г — х. Знання акустичних властивостей дзвінких і глухих приголосних дає змогу зрозуміти суть деяких фонетичних закономірностей, наприклад, якщо приголосний с у позиції перед будь-яким дзвінким має вимовлятися дзвінко, то він буде звучати тільки як парний до нього з (*просьба* — *прозьба*), а не як інший дзвінкий; глухий т — тільки як дзвінкий д (*отже* — *одже*); глухий к — тільки як дзвінкий г (*вокзал* — *вогзал*) тощо.

2. У фонетичній системі української мови розрізняються групи твердих і м'яких приголосних. Здавна твердимі в українській мові є приголосні г, к, х і гортанний г, губні б, п, в, м, ф, шиплячі ж, ч, ш, дж і приголосний р у кінці складу і слова. Після цих приголосних в українській мові ніколи не пишеться м'який знак (виняток — *Горький*). Губні (б, п, в, м, ф), задньоязикові (г, к, х), фарингальний (г) і шиплячі (ж, ч, ш, дж) злегка пом'якшуються тільки перед і (*білий, півень, вітер, місто, фільм, гість, кіно, хіть, жінка, зачіпка, шість, бджілка*). В російській мові шиплячі стверділи у вимові на початку складу (*жить, шить, джигит*), а шиплячі, губні та р у кінці слова і в кінці складу, на відміну від української мови, можуть бути м'якими (пор., напр., укр.: *піч, річ, читаси, відріж, голуб, степ, любов, сім, верф, се-*

кретар і рос.: *печь, речь, читаешь, отрежь, голубь, степь, любовь, семь, верфь, секретарь*). Приголосний **р** в українській мові на початку складу може бути (як і в російській мові) твердим і м'яким: *рад* — *ряд, бура* — *буря, круг* — *крюк*.

М'які приголосні в українській мові — це **й** (й), який був і залишається тільки м'яким приголосним, і передньоязикові м'які приголосні: *т', д', н', л'* та пом'якшені: *дз', ц', р', с', з'*. М'які і пом'якшені приголосні, близькі до відповідних твердих, утворюють з ними пари: *д — д', т — т', н — н', с — с', з — з'* тощо. Приголосний **ц** у кінці слова (на відміну від російської мови) пом'якшується, пор., напр., укр.: *боєць, молодець, отець* і рос.: *боец, молодец, отец*. Отже, приголосні української мови пом'якшуються в таких позиціях:

1) перед **і** (всі приголосні): [*л'іто*], [*н'іс*], [*д'ід*], [*ж'і'нка*], [*в'і'тер*], [*б'і'лий*], [*р'і'вний*] та ін., але: [*недінститу'т*], [*держінспе'ктор*];

2) перед голосними **а, о, у, е** (передньоязикові приголосні, крім шиплячих). У таких випадках після букв, що позначають пом'якшений приголосний, пишуться букви **я, ю, є** та буквосполучення **ьо**: [*л'ак'ати*], [*л'убі'ти*], [*сін'є*], [*л'ох*] (орф.: *лякати, любити, синє, льох*);

3) у кінці слів та складів приголосні **д', т', з', с', дз', ц', л', н'** пом'якшуються (за допомогою м'якого знака): [*стан'*], [*с'ад*], [*лаз'*], [*м'ід'*], [*тедз'*], [*стр'іле'ц'*]; [*б'ат'ко*], [*ніз'ко*], [*ста'н'те*] і под.;

4) перед **а** в кількох словах зберігає пом'якшення приголосний **в**, коли перед ним є м'які приголосні **с', ц', дз'**: [*с'в'ато*], [*ц'в'а'х*], [*дз'в'акнути*].

3. Типовим для української мови (на відміну від російської, в якій **г** загалом — проривний, вибуховий) є **фрикативний** приголосний **г**, напр.: *гомін, говір, багато, гарячий, виганяти* тощо (пор., рос.: *говор, богатый, горячий, выгонять*).

С 4. **Фонетична транскрипція** — це спеціальне письмо, яким користуються для найточнішого передавання звуків з усіма їх відтінками. Фонетична транскрипція ніби копіює реальну вимову. Для запису фонетичною транскрипцією використовують букви українського алфавіту, а також додаткові букви і позначки:

акут (**'**) — 1) після голосного вгорі або з правого боку позначає наголошеність голосного: [*ха'ата*], [*ми'ла*], [*ри'ба*]; 2) після приголосного вгорі — м'якість приголосного: [*л'уд*], [*ден'*], [*н'іс*], [*т'ін'*]; [*до'л'а*];

апостроф (**'**) — після приголосного вгорі — напівпом'якшену вимову приголосного: [*м'і'сто*], [*ж'і'нка*], [*к'іно*];

дужка () — над двома приголосними — їх зливу вимову: [джм'іл], [бджола], [ози'га], [озво'ник];

дужка () — над у або і — нескладотворчу вимову голосних: [по'уній], [да і];

двокрапка (:) — після приголосного — подовжену вимову приголосного: [з'іл':а], [знан':а], [т'і'н':у].

Для позначення різних відтінків голосних або приголосних вживаються маленькі букви, що ставляться над буквою відповідного голосного чи приголосного або вгорі праворуч: [се^uло], [жи^uт':а], [зо^uзу'л'а], [про'с'^uба], [борот'^oба], [вок'зал]. Проривна вимова г передається буквою г: [га'нок], [ге'дз], а фрикативна — буквою г: [го'в'ір], [гар'а'чий].

5. У системі голосних фонем української мови розрізняють такі фонетичні явища: чергування та зміни, відпадання і поява початкових ненаголошених голосних.

а) Чергування — це заміна одних фонем на інші, що обов'язково відбувається в одній і тій самій морфемі (значущій частині слова): *кінь* — *коня*, *віз* — *везу*, *стілець* — *стілця* тощо. Розрізняють чергування позиційні та історичні.

Позичийні — це чергування, зумовлені позицією звука в слові і нормами сучасної української літературної мови. До позиційних належать чергування у з *у* (в) та і з *і* (й), що залежать від звукового оточення голосних у та і: *брат і сестра*, *батько й мати*, *вихід у місто*, *бути в Одесі*, *був у друга*, *зайшла у фойє*, *пішла в садок* та ін.

Чергування у — *у* — в та і — *і* відбивається українською орфографією. Воно забезпечує милозвучність української мови.

Крім того, в сучасній українській літературній мові є слова з постійно вживаним у або з в, в яких взаємозаміна їх призводить до зміни значень слів, пор.: *удача* — *вдача*, *уступ* — *вступ*, *уклад* — *вклад*, *управа* — *вправа*. Так, тільки з голосним у вживаються слова: *узбережжя*, *уява*, *увага*, *ударник*, *умова*, *указ*, *усталення*, *установа*, *утопія*, *ультиматум*, *університет*, *увертюра*, *унія*, *умлаут*, *устриці*, *уран* та ін., а з голосним [у] (орф. — в) — слова: *вказівка*, *враження*, *влада*, *вплив*, *внутрішній* і власні імена типу *Владивосток*, *Врубель*, *Власенко* тощо.

Історичні чергування — це чергування, які виникли в давні часи; причини, що їх викликали, в сучасній мові вже не діють.

До історичних належать:

1) найдавніші чергування голосних:

е — о: *везти — возити, нести — носити*;

е — і: *летіти — літати, мести — замітати*;

о — а: *стояти — стати, ломити — ламати*;

е — и: *дерти — здирати, терти — стирати*;

и — ов: *рити — рови*;

у — ов: *кузня — коваль* тощо;

2) чергування о, е з нулем звука, наявне в інших слов'янських мовах, яке відбувається в коренях слів: *сон — сну, день — дня, вогонь — вогню, пень — пня* і в афіксах: *гребінець — гребінця, лежень — лежня, сестер — сестра*;

3) чергування о та е з і, що належить до специфічно українських чергувань. За цим чергуванням о або е, які стоять у відкритому складі, чергуються з і, що стоїть у закритому: *ко-ня — кінь, во-ля — віль-ний, о-се-ні — о-сінь, ше-сти — шість*;

4) чергування е з о після шиплячих та j, яке в українській мові досить поширене: *женити — жонатий, вечеря — звечора, шести — шостий, чернець — чорний, четвертий — чотири* (пор. рос.: *женить — женатый, шести — шестой, четвертый — четыре* та ін.);

5) чергування и з о або е у типових українських звукосполученнях *ри, ли*, в яких и виступає у відкритому складі: *кривавий — кров, глитати — глотка, бриніти — бренькіт*. У російській мові в цих словах вживаються сполучення *ро, ло, ре, ле* (пор. укр.: *дрижати, тривога, глитати, блищати* і рос.: *дрожать, тревога, глотать, блестеть*).

б) В українській літературній мові в процесі її історичного розвитку початкові ненаголошені голосні в деяких випадках зазнали певних змін, зокрема, голосний а або замінився на голосний о у власних іменах (напр.: *Александр — Олександр, Алексей — Олексій, Елена — Олена*), або відпав (пор. рос. *Афанасий* і укр. *Опанас — Панас*); голосні і, о та е у власних та загальних назвах відпали (пор. рос.: *иголка, играть, Екатерина, Евфросинья, около* і укр.: *голка, грати, Катерина, Фросина, коло*). Початкові ненаголошені голосні могли з'явитися перед сонорними р і м: *імла, іржа, іржати* (пор. з рос.: *мгла, ржавчина, ржать*).

❧ 6. У системі приголосних української мови розрізняють такі фонетичні явища: асиміляція, дисиміляція, подовження і подвоєння приголосних, спрощення, чергування, приставні при-

голосні. Усі ці явища тісно пов'язані з вимовою приголосних в українській мові.

а) Асиміляція (від лат. *assimilatio* — уподібнення) — це уподібнення одного звука іншому, здебільшого сусідньому, у мовному потоці. Асиміляція може бути регресивною, коли наступний звук впливає на попередній (*легко* → *лехко*), і прогресивною, коли попередній звук уподібнює собі наступний (*стіна* → *сціна*).

Розрізняють асиміляцію за дзвінкістю або глухістю, за місцем і способом творення і за м'якістю. Сучасній українській мові, як і російській, властива переважно регресивна асиміляція за дзвінкістю, глухістю, за м'якістю, рідше — за місцем і способом творення.

Асиміляція за дзвінкістю — це уподібнення глухого приголосного дзвінкому. В українській мові глухі приголосні перед дзвінкими вимовляються як парні до них дзвінки. Асиміляція за дзвінкістю може відбуватися в межах одного слова і на межі двох слів: *просьба* — [про'з'ба], *молотьба* — [молод'ба'], *вокзал* — [вогза'л], *ось де* — [о'зде], *хоч би* — [хо'джби], *з того* — [сто'го], *з факультету* — [с'факульте'ту] тощо. Уподібнення префікса з перед глухими *к, п, т, ф, х* передається на письмі: *казати, спитати, стерти, сформувати, сховати*, але: *зсунути*, хоч вимовляється [с.у'нути] та ін.

Дзвінки приголосні перед глухими в середині слів не оглушуються: *важно, казка, рибка* і т. п. Оглушується перед наступними глухими тільки дзвінкий горловий *г*, він вимовляється як парний до нього *х*: *нігті* — [ні'хт'і], *кігті* — [кі'хт'і], *вогкий* — [во'хкий], *легко* і [ле'хко]. Дзвінкий приголосний *з* у префіксах *роз-, без-* перед наступними глухими може вживатися з подвійною вимовою: *розписка* → [ростп'иска] і [розпн'ска], *безсумнівно* → [бессумні'вно] і [безсумні'вно], *розказати* → [роказза'ти] і [розказа'ти] тощо.

Внаслідок регресивної асиміляції за м'якістю пом'якшуються тверді приголосні перед м'якими: *пісня* [п'і'с'н'а], *літня* [лі'т'н'а], *сьогодні* [с'ого'д'ні], *кузня* [ку'з'н'а], *слід* [с'лід] і т. д. Не пом'якшуються приголосні перед губними і задньоязиковими, після яких іде *і*: *схід* [сх'ід], *відкіля* [від'кі'ля], *змінити* [зм'іні'ти] та ін. (винятки: *цвях* [ц'в'ах], *світ* [с'в'іт], *святкувати* [с'в'аткува'ти]).

Регресивна асиміляція за місцем і способом творення — це уподібнення шиплячим звукам свистячих (*безшумно* — [беш.у'мно], *безжурний* — [безж.ур'ний], *відніси* — [від'ні'ш.и], *через журбу* — [черезж.урбу']) і свистячим звукам — шиплячих перед африкатами *дж* і *ч*: *пісок* — *пісчаний* [п'ішча'ний], *їздити* — *їзджу* — [ї'їжджу], *дивидися* [ди'віс':а], *книжці* [кнц'з'ц'і], а також уподібнення приголосних *д* і *т* африкатам: *вітчизна* [в'іч:из'на], *дивиться* [ди'виц':а], *тридцять* [три дз'ц'ат'] та ін.

Прогресивна асиміляція в українській мові зустрічається рідше. Внаслідок цієї асиміляції приголосний **т** набуває свистячого відтінку: *стіна* [с'ц'іна], *радість* [ра'д'іс'ц'я], *вільсть* [в'і'с'ц'я]. Наслідком прогресивної асиміляції в українській мові є:

1) подовження м'яких приголосних в іменниках середнього роду із закінченням **-я**: *знання, життя, зілля, погруддя, колосся, галуззя, насіння*;

2) наявність м'якого знака в суфіксі **-ськ-**: *сільський* [с'іл'с'к'ий] (пор. рос.: *сельский*);

3) наявність дзвінких африкат **дж** і **дз** у словах *бджола* (пор. рос.: *пчела*) і *Гандзя* (з *Ганця*).

б) Дисиміляція (від лат. *dissimilatio* — розподібнення) — це розподібнення звуків. Вона сприяє заміні незручних для вимови приголосних (два проривні або два фрикативні) зручними (напр., фрикативний і проривний) і, отже, поліпшує милозвучність української мови. Дисиміляція в сучасній українській літературній мові зустрічається рідше, ніж асиміляція. Виникнення її пов'язане із запереченням редукованих **ь** і **ь** у давньоруській мові. Наслідки її такі:

1) зміна звукосполучення **кт** на **хт** в займеннику *хто*: *къто* → *кто* → *хто*;

2) зміна звукосполучення **чи** (із **чън**) на **шн**, що відбулася в ряді давніх слів української мови: *рушник* (з *ручьникъ*), *мірошник*, *соняшник*, *дворушник*, *рушниця*, *сердешний*, *торішний*, але в словах книжної мови дисиміляція **чн** — **шн** не відбулася: *вічний*, *історичний*, *наочний*, *річний*, *сердечна* (хвороба) та ін.;

3) зміна **шш** і **жш** на **шч** і **жч** при творенні вищого ступеня порівняння прикметників: *кращий* із *красьший* → *крашший* → *крашчий*, *нижчий* із *низьший* → *нижший* → *нижчий*;

4) зміни приголосних **дт** і **тт** на **ст**: *мести* з *метти*, *вести* з *ведти*, *плести* з *плетти* тощо.

В українській мові розрізняють ще дисиміляцію на віддалі, при якій у запозичених словах приголосний **р** може змінюватися на **л** і навпаки, що теж сприяє милозвучності української мови: *срібло* (із ст.-сл. *сърebro*), *верблюд* (із ст.-сл. *вельблюдъ*), *лицар* (з *рицаръ*) та ін. (пор., рос.: *серебро, рыцарь*).

в) В українській мові розрізняють фонетичне подовження і морфологічне подвоєння приголосних.

Фонетичне подовження є результатом уподібнення в групі приголосних, тобто це зміна історичного характеру, що послідовно зберігається в сучасній українській літературній мові. Російській мові воно не властиве. Подовжуватись в українській мові

можуть тільки м'які і пом'якшені приголосні: д', т', з', с', ц', н', л', ж', ч', ш': перед наступним голосним а, у та е. Подовжені в результаті уподібнення приголосні вимовляються і передаються на письмі двома однаковими буквами між голосними: *суддя* [суд':а], *безладдя* [безлад':а], *стаття* [стат':а], *галузя* [галу'з':а], *волосся* [воло'с':а], *міццю* [м'і'ц':у], *знання* [знан':а], *рілля* [р'іл':а], *бездоріжжя* [бездорі'ж':а], *піччю* [п'і'ч':у], *піддашшя* [під:а'ш:а], *спросоння* [спросо'н':а], *лю* [л':у] тощо.

Морфологічне подвоєння відбувається внаслідок збігу однакових приголосних на стику морфологічних частин слова, зокрема префікса і кореня (*об-бити*, *від-дати*, *роз-зброїти*), кореня і суфікса (*стін-н-ий*, *годин-ник*, *ран-н-ій*), кореня і постфікса **-ся** (*розріс-ся*, *відніс-ся*). Морфологічне подвоєння спостерігається також у словах на **-енний**, **-анний** (*здоровенний*, *страшенний*, *незрівнянний*) і в складноскорочених словах (*юнат* — з юний натураліст). Розуміння причин виникнення подвоєння приголосного дає змогу усвідомити структуру слова і, отже, правильно його написати.

г) Одним із фонетичних явищ, яке сприяє милозвучності української мови, є **спрощення в групах приголосних**. Характерною особливістю спрощення в українській мові, на відміну від російської, є те, що спрощений у вимові приголосний на письмі не передається: *пізно* [п'і'зно], *серце* [се'рце], *щасливий* [ичасли'ви'й] (пор. рос.: *поздно*, *сердце*, *счастливый*). Найчастіше спрощення в українській мові відбувається в таких групах приголосних: **стн** → **сн** — *радісний* (*радість*), *чесний* (*честь*), *корисний* (*користь*); **стл** → **сл** — *щасливий* (*щастя*), *улесливий* (*лестощі*), *слати* — *стелити* (із *ст'лати*), але в словах *кістлявий*, *хвастливий*, *пестливий*, *зап'ястний*, *хвастнути*, *хворостняк*, *шістнадцять* літера **т** зберігається; **ждн** → **жн** — *тижня* (*тиждень*), *кожний* (пор. рос.: *каждый*); **здн** → **зн** — *пізно* (рос. *поздно*), *виїзний* (*виїзд*); **слн** → **сн** — *масний* (*масло*); **рдц** → **рц** — *серце* (*серденько*); **лнц** → **лц** — *сонце* (пор. рос.: *солнце*); **сткл** → **скл** — *скло*, *склянка* (пор. рос.: *стекло*) та ін.

У словах іншомовного походження, переважно у прикметниках, утворених від іменників із кінцевим **-ст**, у групі приголосних **-стн** літера **т** зберігається на письмі, хоч не вимовляється. Отже, в іншомовних словах спрощення відбувається тільки у вимові: *турист* — *туристський* [тури'с':ки'й], *баласт* — *баластний* [бала'сни'й], *компост* — *компостний* [компо'сни'й], *контраст* — *контрастний* [контра'сн'ий], *форпост* — *форпостний* [форпо'сни'й], *студентство* [студе'нство], *агентство* [аге'нство] та ін.

В українській мові спрощення відбувається і в групі приголосних слн, в якій випадає л: *ремесло* — *ремісник*, *масло* — *масний* та в групах приголосних зкн, скн, в яких випадає к: *тріск* — *тріснути*, *писк* — *писнути*, *блиск* — *блиснути*, але: *випуск* — *випускний*, *риск* — *риснути*, *виск* — *вискнуту*.

У російській мові спрощення спостерігається тільки у вимові (пор., напр.: *честный, счастливый, поздно, сердце, солнце* та ін.).

д) Чергування приголосних — це закономірні зміни одних приголосних на інші. В українській мові найпоширеніші такі чергування приголосних:

1) г, к, х чергуються із ж, ч, ш при словозміні (*друг* — *друже*, *козак* — *козаче*, *пастух* — *пастуше*) і словотворенні (*вік* — *вічний*, *високий* — *височина*, *дорога* — *придорожний*, *сухий* — *сушити*, *наука* — *учити* тощо). Це чергування дуже давнє. Воно є результатом першого перехідного пом'якшення;

2) г, к, х чергується із з, ц, с перед закінченням і в давальному відмінку однини іменників жіночого роду та в місцевому відмінку однини іменників чоловічого, жіночого та середнього роду: *туга* — *тузі*, *рука* — *руці*, *дорога* — *дорозі*, *молоко* — *в молоці*, *язик* — *на язиці*, *бік* — *на боці*, *ріг* — *на розі*, *вухо* — *у вусі* (пор. рос.: *рука* — *руке*, *дорога* — *дороге*, *молоко* — *в молоке*, *язык* — *на языке*, *ухо* — *в ухе* і т. д.). Чергування г, к, х із з, ц, с теж давнє. Воно виникло в результаті другого перехідного пом'якшення.

Серед інших чергувань, властивих українській мові, можна назвати чергування г, к, х із ж, ч, ш в дієслівних формах: *могти* — *можу*, *плакати* — *плачу*, *колихати* — *колишу*; д із дж: *сидити* — *сиджу*, *радити* — *раджу*; зд — ждж: *їздити* — *їжджу*; т — ч: *хотіти* — *хочу*, *летіти* — *лечу*; ст — щ: *мастити* — *мащу*; с — ш; *носити* — *ношу*, а також чергування б — бл', п — пл', в — вл', ф — фл', м — мл': *робити* — *роблю*, *топити* — *топлю*, *ловити* — *ловлю*, *відломити* — *відломлю* і т. ін.

Чергування приголосних передається на письмі.

е) В українській мові, на відміну від російської, наявні так звані **приставні приголосні** в і г, які розвинулися на початку слова перед голосними а, о, у, і (з колишнього о): *вулиця* (рос. *улица*), *вухо* (рос. *ухо*), *вугілля* (рос. *уголь*), *вуста* (рос. *уста*), *вус* (рос. *ус*), *вогонь* (рос. *огонь*), *вітчизна* (рос. *отчизна*), *він* (рос. *он*), *горіх* (рос. *орех*), *Ганна* (рос. *Анна*), *гострий* (рос. *острый*) тощо. Деякі слова поширені в літературній мові з приставним приголосним і без нього: *вогонь* — *огонь*, *вуста* — *уста*, *вітця* — *отця*, *від* — *од*.

7. Наголос (рос. ударение) в українській мові, як і в російській та білоруській, — **динамічний** (силовий), тобто наголошений склад вимовляється з більшою силою голосу: *товáр, рíнок, патéнт, ціна́*. В українській мові наголос вільний, тобто не закріплений за якимось постійним місцем у слові, як це спостерігається в інших мовах (напр., у чеській — на першому складі, у французькій — на останньому, у польській — на передостанньому), і рухомий: він може переходити з одного складу на інший залежно від зміни форми слова: *голова́ — го́лову, капка́н — капка́на, воротáр — воротаря́, впа́сти — впаду́*. Наголос може стояти на першому складі: *бі́ржа, фабрика́, ре́нта*; на другому: *купо́н, рахуно́к, проце́нт*; на третьому: *синдика́т, реклама́ція, страхува́ння*; на четвертому: *приватиза́ція, амортиза́ція, еквівалéнт* та ін. В українській мові наголос може змінювати:

1) лексичне значення слів: *мука́* (продукт харчування) і *мука* (страждання людини), *замо́к* (пристрій для замикання дверей) і *за́мок* (будівля), *гірка́* (крижана гірка) і *гірка* (гірка трава);

2) граматичну форму слів: *руки́* — *руки*, *голови́* — *голови* (різні відмінкові форми), *вслухатися́* — *вслуха́тися*, *насіпати́* — *насіпа́ти* (різні видові форми).

У багатоскладових словах буває два наголоси — основний і побічний: *еквівалéнт, рентабел́ність, сільськогосподарський, фі́нансува́ння*. Службові слова (прийменники, сполучники, частки), як правило, не мають самостійного наголосу: *на фаб́риці, за сумі́сництвом, за профе́сією, ри́нок і ціна́, скласти́ лише за́ліки*.

Норми наголошування слів в українській літературній мові формувалися разом із формуванням рис правильної української літературної вимови. На сьогодні ці норми вже складені, і лише окремі слова можуть вживатися з подвійним наголосом: *помилка́ і помилка, діало́г і діалог, надвечі́р і надвечір, апо́строф і апостро́ф*. Багато слів, спільних для української й російської мов, мають однакові наголоси в обох мовах, але є немало однакових слів, наголоси в яких різні: пор. укр.: *до́шка, верете́но, дрóва, ко́лесо, бо́сий, вітчйм, гіркий, новий, вчóра, кидати́* і рос.: *доска́, веретенó, дрóва́, колесо́, босóй, о́тчим, го́рький, но́вый, вчeра́, кидáть*. На письмі наголос не позначається, бо значення слів можна зрозуміти із словесного оточення (*мати́ глибокі знання́ — рідна́ мати*). Коли словесне оточення значення слова не розкриває, над наголошеним складом ставиться спеціальний значок, що називається акутом (') (пор.: *Дорогу́ поси́пали піско́м і Дорогу́ поси́пали піско́м*).

Правильне наголошування слів є одним із важливих показників високої культури мови. У сумнівних випадках щодо наголосу слід звертатися до словників (напр.: Українська літературна вимова і наголос: Словник-довідник. — К.: Наук. думка, 1973 та ін.).

8. Орфоепія (від гр. *orthos* — правильний і *epos* — мова) — розділ мовознавчої науки, який вивчає норми правильної літературної вимови. Унормована вимова необхідна для того, щоб мова могла нормально й ефективно функціонувати як найважливіший засіб комунікації, оскільки розбіжність у вимові ускладнює спілкування, уповільнює розуміння висловленої думки.

Норми сучасної української літературної мови — це загальноприйняті правила, що стосуються вимови звуків, звукосполучень, а також окремих слів та їх граматичних форм, якщо їм властиві певні мовні особливості. У цих правилах відбивається специфіка української національної літературної мови. З орфоепічними нормами щонайтісніше пов'язане правильне наголошування слів. Орфоепія — це невід'ємна складова культури української мови, однією з основних вимог якої є те, що мовлення має відбуватися відповідно до загальноприйнятих і узвичаєних у цій мові норм вимови і наголошування слів. Отже, норми правильної літературної вимови обов'язкові для всіх, хто користується українською літературною мовою в її усній формі.

Орфоепія має практичне значення, оскільки вивчення правил літературної вимови не тільки забезпечує високу культуру мовлення, а й сприяє подоланню вимовних помилок. Ці помилки можуть бути зумовлені незнанням правил української літературної вимови або впливом діалектного оточення чи правописних норм. Серед вимовних помилок розрізняють помилки **фонематичні**, пов'язані із заміною однієї фонемі іншою, внаслідок чого спотворюється нормативна вимова — [ри'бка], [ло'жка] (нормативна вимова) і [ри'пка], [ло'шка] (ненормативна вимова), та ін., що може призводити до зміни значення слів, пор., напр.: *гриб* (рослина) і *грип* (хвороба), *газ* (газоподібна речовина) і *гас* (горюча рідина), *казка* (твір) і *каска* (головний убір), і **акцентні**, при яких неправильно вимовляються звуки в певних позиціях, пор. нормативну вимову: [с'ц'іна], [мо'лод'іс'ц'у], [ди'ви'ц'а], [ле'хко] і ненормативну: [с'т'іна], [мо'лод'іс'т], [ди'ви'т'с'а], [ле'гко] тощо.

Норми сучасної української літературної вимови сформувалися на основі вимовних норм середньонаддніпрянських діалектів, які охоплюють територію середньої Наддніпрянщини, Київщини, Полтавщини, де проживали зачинателі нової українсь-

кої літературної мови І. П. Котляревський та її основоположник Т. Г. Шевченко.

Норми української літературної вимови охоплюють вимову голосних, приголосних і слів іншомовного походження.

9. Характерною особливістю вимови голосних в українській літературній мові, на відміну від російської, є завжди повнозвучна вимова їх не тільки під наголосом, а й у ненаголошеній позиції, пор., напр., укр.: [г^олова], [до^орога], [ро^обота], [ща^осливі й] і рос.: [г^ьлова], [д^ьрогая], [р^ьбота], [с^ьсливий].

Норми правильної української літературної вимови голосних такі:

1) Усі голосні під наголосом вимовляються чітко і виразно, відповідно до їх орфографічних позначень (а, о, у, е, и, і, я, ю, є, ї), напр.: *ва^ртість, гр^оші, бру^тто, век^сель, кред^ит, лі^міт; бур^як, куп^юра, вал^юта, б'є^тся, в'ї^хати.*

2) Голосні і, у, а в ненаголошеній позиції вимовляються чітко і виразно, як і під наголосом: *до^говір, суб^сидія, куп^он, ра^хунок.*

3) Голосний о не під наголосом вимовляється здебільшого чітко і виразно: *ри^нок, деп^оне^нт, ра^хунок, сир^овина, тор^гівля* тощо, тільки перед складом з наголошеним у він вимовляється з наближенням до у [о^у]: [к^о'жух], [с^о'юз], [п^о'душка], [м^о'гут'н'ій] тощо.

4) Голосні е та и в ненаголошеній позиції можуть наближатися: е до и: [де^рж^ава], [ви^шне^ви й], [бі^зне^с], [бро^ке^р]; и до е: [при^вати^зація], [ви^роб^ніцтво], [кош^тори^с], [кре^дитор] та ін.

10. Вимова приголосних у сучасній українській літературній мові, на відміну від російської, теж характеризується чіткістю як у позиції перед голосними, так і в кінці слів. Проте вимова окремих груп приголосних має певні особливості, більшість з яких є специфічними для української мови:

1) Дзвінки приголосні перед глухими і в кінці слів, на відміну від російської мови, вимовляються дзвінко (пор. укр.: [вклад], [арб'итраж], [дріб], [колодка] тощо і рос.: [вклад^м], [арб'итраж^м], [дроб^н], [кол^дка] і т. п.). Глухо вимовляються тільки приголосний г: [н'і^хт'і], [к'і^хт'і], [лехко] (орф.: нігті, кігті, легко) і приголосний з у префіксах (перед к, п, т, ф, х префікс з перейшов у с на письмі: *сформува^ти, сказа^ти, схоп^ити*) і прийменниках: [с куп'у^ри], [с купо^на], [с при^вати^заці^йейу] і т. ін.

2) Глухі приголосні перед дзвінками одзвінчуються, тобто вимовляються дзвінко: [про^з'ба], [коз^б'а], [бород^б'а], [во^здл] (орф.: просьба, косьба, боротьба, вокзал).

3) Усі приголосні української мови перед голосними **е** та **и**, на відміну від російської мови, вимовляються твердо: *рента, ревізія, професія, патент, вексель, криза, асигнація, приватизація* тощо (пор. рос.: *рента, ревизия, профессия, патент, вексель, кризис, ассигнация, приватизация*).

Винятком є слова: *сине, могутне, третє, лє, лєтьє* та інші, в яких **є** позначає на письмі м'якість попереднього приголосного.

4) Губні, шиплячі (неподовжені) та задньоязикові приголосні в українській мові в усіх позиціях є твердими (твердість губних приголосних — специфічна риса української літературної мови): *дріб, степ, верф, сім, жити, шити, читати, кидати, гинути, хитрий*.

Напівпом'якшеними ці приголосні можуть бути тільки перед **і**: [б'ідн'і], [в'ітє'р], [н'іс'н'а], [ж'інка], [г'іс'т'], [к'ім] та ін. Подовжені шиплячі вимовляються м'яко: [зб'іж':а], [п'ід':аш':а], [п'іч':у] (орф.: *збіжжя, піддашшя, піччю*).

5) Приголосний **р** у кінці слова та складу завжди вимовляється твердо: *секретар, столяр, збір, зірка, гіркий, бур'ян, серйозний* (пор. рос.: *секретарь, зорька, горький, серьезный*).

6) Приголосний **ц** у кінці слів, на відміну від російської мови, є м'яким: *босць, хлопець, вінець, палець, українець* (пор. рос.: *босец, хлопец, венец, палец, украинец*). М'яким він є і перед деякими голосними: *вінця, бійця, вівці, птицю* тощо. Твердо вимовляється **ц** лише в іншомовних і українських звуконаслідувальних словах: *шліц, шприц, матрац, паяц, бац, плац* тощо.

7) Африкати **дж** і **дз** вимовляються як один злитий звук: *джерело, бджола, джміль, дзига, дзеркало, дзвінок* і т. ін., їх слід відрізнити від сполучень **д і ж**, **д і з**: *підживити, відзначити*.

8) Передньоязикові приголосні **д, т, з, с, ц, н** перед наступним м'яким приголосним та перед **і** вимовляються м'яко (асиміляція за м'якістю): [н'іс'н'а], [лз'н'а], [могут'н'а], [т'ін'], [д'іло], [ц'іна] тощо.

9) Завжди пом'якшуються у вимові і на письмі приголосні **з, ц, с** у прикметниках на **-зький, -цький, -ський**: [запор'із'кі'й], [ткац'кі'й], [п'ол'с'кі'й] (пор. рос.: *запорожский, ткацкий, польский*).

10) Типовий для української мови приголосний **г** вимовляється як горловий, щілинний, дзвінкий звук: [г'ом'ін], [віг'ін], [г'ам'ір], [говор'іти] і т. ін., а приголосний **г**, що в українській мові вживається значно рідше, — як проривний, дзвінкий, задньоязиковий звук (подібно до російського **г**): [г'анок], [г'удзик], [г'едз'], [дз'іга], [г'н'ім], [г'ава] та ін.

11) Дієслівні сполучення **-ться, -шся, -жся, -чся** вимовляються відповідно як **-ця, -ся, -зя, -ця**: [д^иви ч^и:а], [с^м'йй^еч^и:а], [навч^ай^ес':а], [в'ідв^з'с'а], [проб^ач'с'а] (орф.: дивиться, сміється, навчається, відважся, пробачся).

12) У формах іменників сполучення **-шц, -жц, -чц** перед закінченням і вимовляються як **-сц, -зц, -цц**: [л^ос'ч'і], [д'іс'ч'і], [т^ич'ч'і] (орф.: ложці, діжці, тичці).

§ 11. Голосні й приголосні в словах іншомовного походження вимовляються за тими самими нормами, що і в українських словах, про що частково йшлося вище. Проте є деякі особливості у вимові запозичених слів. Основні з них такі:

1) Ненаголошений **о** перед складом з **у** вимовляється виразно і ніколи не наближається до **у**: *фортуна, комуна, монумент, документ, дозувати* і т. п.

2) Ненаголошений **е** на початку та в середині слова після голосного теж вимовляється виразно, без наближення до **и**: *естетика, ескалатор, естафета, ескіз, ешелон, фаєтон, поетеса*. В інших позиціях ненаголошений **е**, як і в українських словах, наближається у вимові до **и**: [мат^е мати^и ка], [г^е ом^етр'ййа], [л^е г^дл'ні й], [с^е кр^ет] тощо.

3) Голосний **і**, як правило, вимовляється (і пишеться) після приголосних в іншомовних загальних назвах: *арбітраж, дефіцит, бізнес, ліміт, біржа, фінанси, ревізія*. Проте після приголосних **д, т, з, с, ц, ж, дж, ч, ш, р** вимовляється (і пишеться) тільки **и**: *кредит, статистика, субсидія, жирафа, фабрика, ширма, шифр, чинара, джинси* та ін. Вимова і після вказаних приголосних (під впливом російської мови) є помилковою.

4) Голосний **і** після голосного в середині слова обов'язково йотується, тобто перед ними з'являється **й**: [ег^ойіст], [моз^айіка], [конду^йт] (орф.: *егоїст, мозаїка, кондуїт* — пор. рос.: *эгоист, мозаика, кондуит*). Але якщо голосний **і** стоїть після префікса, що закінчується на голосний, то **й** перед ним не ставиться: *доісторичний, антиінтелектуалізм*.

5) Звукосполучення [йе] завжди відповідає у вимові орфографічному **іє**: *ієрогліф, ієрархія, дієта, гієна, клієнт* тощо.

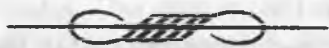
6) Приголосний **г** в іншомовних словах завжди вимовляється як фрикативний дзвінкий звук [г]: *гонорар, глісер, гарантія, готель, гліцерин, асигнація* тощо. Тільки в невеликій групі запозичених слів вимовляється проривний **г**: [г^анок], [г^рати].

7) Сполучення **дж** в словах іншомовного походження вимовляється (частіше) як дзвінкий злитий звук: *б^жем, б^жемпер*,

джаз, джентельмен, джсин і (рідше) під впливом орфографії — як два звуки *д і ж*: *джунглі, Азербайджан, джигіт* і т. п.

8) Приголосний **ф**, наявний лише в запозичених словах, завжди вимовляється як глухий, фрикативний губно-зубний звук: *факт, федерація, фабрика, кафедра, дефект, реформа, кінофільм* і т. ін. Вимова звукосполучення **хв** замість **ф** в іншомовних словах (напр.: *хвігура, хворма, хвотографія*) є помилковою.

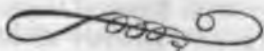
9) Усі приголосні перед **е** в іншомовних словах, на відміну від російської мови, вимовляються тільки твердо: *театр, тема, література, атестат, лекція, лектор, директор, професор, рента, депресія* тощо (пор. рос.: *театр, тема, литература, аттестат, лекция, лектор, директор, профессор, рента, депрессия* та ін.).

12. Висновки. Отже, фонетика як розділ мовознавчої науки вивчає звукову систему української літературної мови і ті зміни в системі голосних і приголосних, які відбуваються в процесі її розвитку. Більшість фонетичних явищ у системі голосних і приголосних (випадання і поява ненаголошених голосних, їх чергування, асиміляція, дисиміляція, подовження, спрощення, чергування приголосних, приставні приголосні) властиві здебільшого українській мові, саме тому в переважній більшості вони визначають її національну специфіку.

На особливу увагу заслуговує такий розділ мовознавчої науки, як орфоепія, що вивчає норми правильної літературної вимови. У них теж відбивається національна специфіка усної української літературної мови, її милозвучність та мелодійність. Орфоепія є невід'ємною складовою культури мови. Вона як ніщо інше наочно показує рівень культури мовців.

Орфоепія має велике практичне значення, оскільки вивчення загальноприйнятих правил літературної вимови і правильного наголошування слів не тільки забезпечує високу культуру мовлення, а й сприяє попередженню вимовних помилок.

УКРАЇНСЬКА ГРАФІКА І ОРФОГРАФІЯ

ПЛАН

1. Коротка історія виникнення письма.
2. Графіка української мови. Український алфавіт.
3. Букви для позначення голосних.
4. Букви для позначення приголосних.
5. Позначення м'якості приголосних в українській мові. Вживання м'якого знака (ь).
6. Позначення роздільної вимови на письмі. Вживання апострофа.
7. Особливості українського алфавіту порівняно з російським.
8. Українська орфографія. Принципи українського правопису.
9. Основні розділи української орфографії:
 - I. Вживання великої літери.
 - II. Правопис складних слів.
 - III. Правопис слів іншомовного походження.
 - IV. Правопис прізвищ і географічних назв.
 - V. Правила переносу слів.
 - VI. Графічні скорочення.
10. Висновки.

1. Українська літературна мова функціонує у двох формах — усній і писемній. Письмо виникло як засіб спілкування, додатковий до усного мовлення. Письмо пов'язане з використанням графічних знаків (малюнок, знак, буква), які називаються начертальними. Отже, письмо — це система начертальних знаків, за допомогою яких фіксується людська мова. Роль письма надзвичайно важлива: воно дає змогу розширити в часі й просторі комунікативні функції мови.

Письмо на різних етапах розвитку мало різні форми і види й по-різному співвідносилось зі звуковою мовою.

Начертальне письмо зародилося у формі піктографії, тобто письма малюнками. Залишки піктографії збереглася до сьогодні. Це, зокрема, вивіски торгових і ремісничих установ тощо, зроблені у вигляді малюнків, наприклад: хліб — хлібний магазин, різ-

номанітний одяг — магазин одягу, черевик — взуттєва майстерня і т. п.

При ідеографії, наступному етапі письма, малюнок зберігається, але виступає спочатку в умовному зображенні, а потім перетворюється в символічний знак — ієрогліф (ієрогліфічне письмо функціонує в Китаї). При такому письмі накреслення, знаки передають не слова, а їх значення (пор., напр., дорожні знаки: хрест — «перехрестя», зигзаг — «поворот», окличний знак — «обережно» та ін.). Ідеографічне письмо було дуже незручним, бо для позначення багатьох предметів, явищ, понять потрібно було користуватись великою кількістю знаків, тому з часом значком почали позначати не все слово, а лише початковий звук або склад. Так виникло складове письмо, з якого розвинулося письмо звукове, або фонографія. При фонографії кожний знак, який називається буквою, позначає, як правило, окремий звук. Буквено-звукове письмо порівняно з іншими видами письма є найзручнішим способом спілкування.

Українське письмо — буквено-звукове, або фонематичне, при якому звуки позначаються буквами, але в ньому наявні елементи піктографії (напр., математичні знаки «+», «-», «x») та ієрогліфічного письма (позначення цифр, лапки, великі літери після крапки та у власних іменах, знак питання). Сукупність усіх букв, розміщених у певному порядку, називається **алфавітом** (від грецьких букв «альфа» і «віта» — інакше «бета»). Сучасний український алфавіт, як і російський та білоруський, виник із староболгарської кирилиці, створеної на базі грецького письма. Письмо пройшло багатовіковий шлях свого розвитку. На початку XVIII ст., у 1708 р., була проведена реформа, яка мала велике культурно-історичне значення в житті країни. В результаті цієї реформи старе письмо замінилося на нове — «гражданське». Старе письмо залишилося лише в церковному вжитку, а «гражданське» з початку XVIII ст. стало загальноприйнятим у Росії і вживалося на території всієї України. Після 1917 р. український алфавіт, як і російський, був значно спрощений, з нього вилучили непотрібні букви Ъ (ять), Ѡ (фіта) та ін., і він набув сучасного вигляду.

2. Вивченням графічної системи української мови займається така галузь знань про мову, як графіка. Графіка (від грецького *graphikē* — *grapho* — пишу, креслю, малюю) вивчає форму букв української мови, їх кількість і основне звукове значення, співвідношення між буквами і звуками, а також інші надрядкові знаки (апостроф, знак наголосу), якими користується мова. Ідеальною вважа-

ється така графічна система, в якій для кожного звука є певна буква, а кількість букв дорівнює кількості звуків. Українська графіка цим вимогам не відповідає, хоча за тривалий час свого розвитку вона значно вдосконалилася і повністю забезпечує всі потреби писемної мови.

Сучасний український алфавіт має 33 букви (літери), розміщені в традиційному, закріпленому за ними порядку. З них 32 букви вживаються для позначення на письмі голосних і приголосних, а одна — м'який знак (ь) — для позначення на письмі м'якої вимови приголосних. В українському алфавіті, як і в багатьох інших, розрізняють букви друковані і писані, великі й малі. Розміщені букви в такому порядку:

А а (а), Б б (бе), В в (ве), Г г (ге), Ґ ґ (ґе), Д д (де), Е е (е), Є є (је), Ж ж (же), З з (зе), И и (и), І і (і), Ї ї (їі), Й й (јот), К к (ка), Л л (ел), М м (ем), Н н (ен), О о (о), П п (пе), Р р (ер), С с (ес), Т т (те), У у (у), Ф ф (еф), Х х (ха), Ц ц (це), Ч ч (че), Ш ш (ша), Щ щ (ща), Ъ ъ (м'який знак), Ю ю (ју), Я я (ја). Крім букв, в українському алфавіті використовуються ще такі нелітерні графічні засоби писемної мови, як апостроф ('), знак наголосу (´), дефіс (-), розділові знаки тощо.

З. Для позначення шести голосних в українському алфавіті використовується 10 букв: **а, о, у, е, и, і, я, ю, є, ї**. Букви **а, о, е, у** вживаються для позначення відповідних голосних звуків на початку слів, після голосних та твердих приголосних: *актив, економіка, діаграма, аукціон, обмолот, стрижень, рента, золото, великий, банк, туман, гурт, успіх, акредитив, крило* та ін.

Сполучення **й з о** позначається двома буквами **йо**: *його, йота, йодистий, йот, серйозний, курйоз, вйокати, район, бульйон, мільйон, завойований*.

Буква **і** позначає звук [і] на початку слова та після м'яких і пом'якшених приголосних: *інститут, ідея, інженер, інколи, ліс, діаграма, відпустка, власність, приватизація, біржа*.

Буква **и** завжди позначає звук [и] і його варіанти в позиції після твердих приголосних: *сила, тихо, титул, ринок, виробництво, асигнація* тощо.

Букви **я, ю, є** позначають кожна один звук [а], [у], [е] після м'якого приголосного: *доля, любо, синє* і звукосполучення **й+а, й+у, й+е** — на початку слова: [йама], [йун'], [йєдїни й] (орф.: *яма, юнь, єдиний*); після голосного: [мойа], [твойу], [свойє] (орф.: *моя, твою, своє*); після апострофа: [мїа́та], [бі́у], [віє́т'с'а] (орф.: *м'ята, б'ю, в'ється*) і після м'якого знака: [порт'їєра] (орф.: *порт'єра*) тощо.

Буква **ї**, якої немає в російській графіці, в українській мові завжди означає звукосполучення **й+і**. Вона пишеться: 1) на початку слова і після голосного: *їжак, їдальня, їзда, їхній, поїзд, мої*; 2) після м'якого приголосного: *Ананьїн, Жильїн*; 3) після твердого приголосного, що на письмі позначається апострофом: *об'їхати, з'їздити, Пир'їн, Захар'їн*; 4) у запозичених словах після голосного: *егоїзм, архаїзм, прозаїк, руїна, героїзм, наївний, мозаїка, атеїст* та ін.

Є 4. Для позначення приголосних в українському алфавіті є 22 букви. Співвідносні тверді і м'які приголосні позначаються однаковими буквами: *тин — тїнь, дуб — діброва, сила — сіла, зима — зілля* тощо.

В український алфавіт повернена буква **г** для позначення задньоязикового проривного дзвінкого звука, яка в ньому зайняла місце після букви **г**, що передав горловий, фрикативний дзвінкий звук, пор.: *ганок, грати, гедзь, агрус і договір, гарячий, гомін, виганяти* тощо.

Буква **щ** позначає сполучення двох приголосних — **ш і ч**: *щєбіт, щастя, щелепа, щезати, щеміти* тощо.

Дзвінки афrikати **дж, дз** передаються сполученням двох букв **д і ж, д і з**: *бджола, дзвінок*. Двома однаковими буквами передаються на письмі подовжені приголосні: *життя, насіння, волосся, осінній, віддати* та ін.

Для позначення парних дзвінких і глухих приголосних використовуються різні букви: **б — п, д — т, г — к, ґ — х, з — с, ж — ш, дж — ч, дз — ц**.

Є 5. М'якість приголосних в українській мові позначається:

- 1) м'яким знаком: *сіль, тїнь, бадьорий, синьоокий*;
- 2) буквою **і**: *літо, діло, акціонер, сіно, вартість*;
- 3) буквами **я, ю, є**: *воля, валюта, лють, майбутнє, синє* тощо.

М'який знак в українській мові пишеться: 1) у суфіксах **-ськ-, -зьк-, -цьк-**: *польський, близький, донецький* (пор. рос.: *польский, близкий, донецкий*). Виняток: *баский, різкий, боязкий, дерзкий, порський, плоский, ковзкий, плаский* — у названих словах м'який знак не пишеться, оскільки з і с до суфікса не належать; 2) у суфіксах здрібнілості і пестливості **-еньк-, -оньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-**: *маленький, рученька, головонька, тонесенький, білісінький, тонюсінький*; 3) після **л** перед іншими приголосними: *вільний, спільний, ковальський, учителька, вихователька, більші* тощо. Не ставиться м'який знак після твердого **л** у сполу-

ченні **лк**: *рибалка, голка, спілка*, а також у сполученні **лц** і **лч**, що походять із **лк**: *Наталці, Наталчин* (від *Наталка*), *спілці, рибалці, рибалчин*; 4) у дієсловах дійсного і наказового способу: *сядь, встань, сядьте, встаньте, навчається, купається*; 5) у родовому відмінку іменників жіночого роду м'якої групи: *робітниць, танцівниць, пісень, їдалень, віталень* і под. (пор. рос.: *работниц, танцовщиц, песен* та ін.).

В українській мові, на відміну від російської, ніколи не пишеться м'який знак після губних (**б, п, в, м, ф**) і шиплячих (**ж, ч, ш, щ**) приголосних та після **р** у кінці складу і слова: *стен, голуб, дріб, верф, сім, любов, ніч, піч, читаєш, лікар, тепер, Харків* (але *Горький*) (пор. рос.: *степь, голубь, дробь, верфь, семь, любовь, ночь, печь, читаешь, лекарь, теперь, Харьков*).

6. Для позначення роздільної вимови губних **б, п, в, м, ф** та **р** і наступним **я, ю, є, ї** в українській мові вживається апостроф ('): *в'язати, б'ю, в'ється, з'їхати, бур'ян, рум'яний, Стеф'юк, В'ячеслав, мереф'янський, тім'я*. Апостроф не пишеться, коли перед губним звуком є приголосний (крім **р**), який належить до кореня: *свято, цвях, дзвякнути, мавпячий, тьмяний*, але: *черв'як, верб'я, торф'яний*. Коли такий приголосний належить до префікса, то апостроф пишеться: *підв'язати, зв'язати, зав'ялити*. Апостроф не пишеться, коли **ря, ре, рю** означають сполучення м'якого **р** з наступними **а, е, у**: *уряд, буряк, рябий, Репін, кряк*. Апостроф також пишеться після префіксів та першої частини складних слів, які закінчуються на твердий приголосний: *під'їзд, з'їхати, роз'яснити, об'ємний, без'язикий; пан'європейський, дит'ясла, пів'яблука*, але: *пів-Києва, пів-Азії* тощо.

Після будь-якого приголосного при роздільній вимові може вживатися апостроф у словах іншомовного походження: *суб'єкт, об'єкт, кар'єра, ад'юнкт* тощо.

7. Український алфавіт має певні відмінності від російського. Так, у ньому немає букв **ѐ, њ, э, ы**, але є букви **і, ї** та **є**, яких немає в російському алфавіті. В українській графіці звукосполучення **йо, ъо** та **е, и** відповідають російським буквам **ѐ** та **э, ы** (пор. укр.: *серйозно, льотчик, весни, син, екватор, еквівалент* і рос.: *серьёзно, лётчик, весны, эквивалент, экватор*). В українській мові звук **е** не пом'якшує попереднього приголосного (про це йшлося вище), тому приголосні перед **е** завжди вимовляються твердо: *день, пень, лебідь, великий, береза* тощо, а для пом'якшення їх використовується буква **є**: *могутнє, навколишнє, синє*,

тоді як у російській мові приголосні перед *е* завжди вимовляються м'яко: [д'ен'], [п'ен'], [л'еб'ед'], [в'ел'ік'ий'] і т. п.

В українській мові для позначення йотованого *о* використовується приголосний *й*: *бойовий, серйозний, знайомий, гайок, мільйон* та ін., а для передавання звука *о* після м'яких чи пом'якшених приголосних вживається сполучення *ьо*: *льон, дьоготь, сьогодні*. У російській графіці в таких випадках вживається буква *ё*, яка може стояти тільки під наголосом: *лєн, серьєзний*, або буква *о* з попереднім м'яким приголосним: *батальон, мильон, бульон*. В російському алфавіті також немає букви *ї* (*їжа, їжак*), яка є в українському алфавіті. Існують певні розбіжності між українською і російською мовами й у вживанні м'якого знака (про що йшлося вище) та в позначенні роздільної вимови. Так, для позначення роздільної вимови *я, ю, є, ї* та попереднього твердого приголосного в українській мові використовується апостроф: *п'яниця, в'юн, в'юнок, інтер'єр, ін'єкція, комп'ютер* та ін., тоді як у російській мові з цією метою переважно вживаються розділові м'який (*ь*) і твердий (*ъ*) знаки: *пьяница, вьюн, вьюнок, интерьер, инъекция, компьютер* та ін.

Графіка нерозривно пов'язана з орфографією.

8. Орфографія (від гр. *orthos* — правильний і *grapho* — пишу) — це система загальноприйнятих правил про способи передавання мови на письмі, або розділ мовознавства, що вивчає систему таких правил.

Орфографія, як і орфоепія, має велике значення в спілкуванні людей. Вона визначає письмові норми української літературної мови, єдині та обов'язкові для всіх, хто цією мовою користується. Єдина орфографія полегшує спілкування, сприяє піднесенню мовленнєвої культури мовців.

Українська орфографія формувалася протягом кількох століть. В основу її покладені такі принципи: 1) **фонетичний**, за яким слова пишуться так, як вимовляються: *небо, хазяїн, льон, риба, хліб, сіно, сад*; 2) **морфологічний**, згідно з яким слова пишуться за певними правилами незалежно від їх звучання: *весна, боротьба, косьба, прекрасний, відчуття, розказати* та ін.; 3) **історичний**, або **традиційний**, за яким слова пишуться так, як писалися раніше, тобто передаються на письмі за традицією. Так, за традицією в українській мові вживаються букви *я, ю, є, ї, щ* та буква м'який знак (*ь*), яка звука не позначає, буква *и* в таких словах, як *лимон, кишеня* та буква *е* у словах *леміш, левада*. Традиційним є також подвоєння приголосних у власних іншомовних назвах: *Калькутта, Філіппіни, Руссо, Лессінг* тощо; 4) **смысловий**, або **семанти-**

ко-диференціюючий принцип, за яким написання слів залежить від їх значення. За цим принципом вживаються велика і мала букви, пор.: *Лев* — ім'я і *лев* — тварина, *Орел* — місто і *орел* — птах; пишуться слова разом, окремо і через дефіс: *вгору* — прислівник, і *в гору* — іменник з прийменником, *якби* — сполучник і *як би* — прислівник і частка і т. п.

Є 9. Українська орфографія як система правил включає такі розділи:

- I. Вживання великої літери.
- II. Правопис складних слів.
- III. Правопис слів іншомовного походження.
- IV. Правопис прізвищ і географічних назв.
- V. Правила переносу слів.
- VI. Графічні скорочення.

Є I. З великої літери згідно з нормами сучасного українського правопису пишуться:

1. Перше слово, з якого починається текст, перше слово після крапки, кількох крапок, знака питання і знака оклику, а також після двокрапки, якщо далі йде пряма мова.

2. Власні імена, прізвища, по батькові, псевдоніми, прізвиська людей, клички тварин, назви дійових осіб у казках, байках, індивідуальні міфологічні назви: *Леся Українка*, *Іван Франко*, *Іван Карпович Тобілевич (Карпенко-Карий)*, *Гнідий*, *Вороний (коні)*, *Ряба (корова)*, *Шарик*, *Бобик (собаки)*, *Ведмідь*, *Лисиця*, *Вовк (дійові особи в байках)*, *Дідона*, *Нептун*, *Зевс*, *Венера*, *Юпітер*.

3. Географічні й топографічні власні назви: *Європа*, *Африка*, *Кольський півострів*, *Чорне море*, *Новоград-Волинський*, *Синевірське озеро*, *пік Шевченка*, *Східноєвропейська рівнина*, *Південний полюс*, *Перська затока*.

4. Назви вулиць, бульварів, проспектів, шляхів (залізничних, морських тощо), каналів, течій, майданів, площ, парків пишуться з великої літери, а їх родові позначення — з малої: *Андріївський узвіз*, *Львівська площа*, *майдан Незалежності*, *бульвар Тараса Шевченка*, *Першотравневий парк*, *Володимирська гірка*, *проспект Правди*, *Ромоданівський шлях*.

5. Усі слова, крім родових позначень, у назвах груп або союзів та міжнародних організацій: *Організація Об'єднаних Націй*, *Європейське Економічне Співтовариство*, *Рада Безпеки*, *Всесвітня Рада Миру*, *Балканські країни*.

6. Назви держав та автономних адміністративно-територіальних одиниць: *Україна*, *Сполучені Штати Америки*, *Китайська*

Народна Республіка, Королівство Бельгія, Арабська Республіка Єгипет, Держава Бахрейн, Республіка Куба, Корейська Народно-Демократична Республіка.

7. Перше слово в назвах автономних областей, округів, країв, областей, районів, сілрад: *Шевченківський район, Київська область, Ненецький автономний округ, Краснодарський край, Млинівська сілрада і т. п.*

8. Перше слово умовної назви підприємства, установи, навчального закладу тощо: *Київський національний економічний університет, Український поліграфічний інститут ім. І. Федорова, Десятий міжнародний з'їзд славістів, Центральна наукова бібліотека АН України ім. В. І. Вернадського, Донецька шахта «Вітка-Глибока», Національний авіаційний університет.*

9. Назви художніх, музичних та інших творів, наукових праць, газет, журналів, історичних пам'яток тощо, які беруться в лапки: *повість «Борислав сміється», опера «Наталка Полтавка», пісня «Гандзя», картина «Не чекали», кінофільм «Так жити не можна», газета «Вечірній Київ», журнал «Жінка», історична пам'ятка «Слово о полку Ігоревім» і т. п.*

10. Умовні назви будинків відпочинку, санаторіїв, готелів, пансіонатів, а також назви літаків, автомобілів, тракторів, які беруться в лапки: *санаторій «Україна», будинок відпочинку «Літо», пансіонат «Здоров'я», кафе «Буратіно», ресторан «Золоті ворота», літак «Мрія», автомобіль «Волга», автобус «Турист», трактор «Білорусь».*

11. Перше слово власних назв академій, науково-дослідних установ, музеїв, театрів, парків культури та відпочинку тощо: *Академія наук України, Кінотеатр ім. О. Довженка, Державний музей українського мистецтва, Парк культури ім. М. Рильського, Державний академічний театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка тощо.*

12. Перше слово складених назв: *Київський будинок мод, Рівненський палац одруження, Одеський палац спорту, Будинок учителя, Клуб письменників.*

13. Назви пам'яток архітектури, храмів, замків, історичних подій, повстань, народно-визвольних рухів, знаменних дат тощо: *Золоті ворота, Софійський собор, Почаївська лавра, Острозький замок, Коліївщина, Семирічна війна, Лютнева революція, Паризька комуна, Полтавська битва, День космонавтики, Новий рік, День учителя, але: День Перемоги.*

14. Усі слова, крім службових і родових, у назвах орденів, відзнак, що складаються з кількох слів: *орден «Знак Пошани», орден*

Трудової Слави, орден Трудового Червоного Прапора, але: орден Дружби народів, орден Вітчизняної війни.

15. Усі слова, крім родового імені, у складних назвах іноземних телеграфних агентств: *агентство Франс Пресс, агентство Пренса Латіна.*

16. Перше слово в назвах іноземних фірм, компаній, банків і т. ін., що беруться в лапки: *фірма «Діор», фірма «Дженерал моторс», банк «Гаранті траст компанії».*

17. Присвійні прикметники, утворені від власних назв: *Шевченкові твори, Грінченків словник, Тетянин лист.*

18. Прикметники, утворені від власних іменників, якщо вони входять до складу назв, що за змістом дорівнюють словосполученням «імені когось», «пам'яті когось»: *Нобелівська премія, Шевченківська премія, Франківська кімната.*

19. Назви найвищих державних посад України та міжнародних посад: *Генеральний секретар ООН, Президент України, Голова Верховної Ради України, а також найвищих державних посад інших країн (під час візитів до України тощо): Президент Сполучених Штатів Америки, Прем'єр-міністр Канади та ін.*

20. Аббревіатури, утворені від власних назв: *Донбас, Кузбас.*

21. Назви, утворені з ініціальних букв загальних і власних імен: *ХТЗ, ТЕЦ, НАУ.*

22. Назви конгресів, конференцій, договорів, найважливіших документів: *Конституція України, Потсдамська угода, Міжнародна славістична конференція тощо.*

II. Складні слова можуть писатися разом і через дефіс.

Разом пишуться:

1. Усі складноскорочені слова, переважно з першими частинами: *авіа-, авто-, біо-, гідро-, екстра-, мікро-, нео-, соціо-* і т. п.: *авіапошта, автомобіль, агротехніка, біополе, гідроенергетика, екстраординарний, мікробіологія, неодарвінізм, соціологічний* та ін.

2. Складні слова, першою частиною яких є кількісний числівник, написаний буквами: *трикутник, сорокаріччя, п'ятипроцентний, двоповерховий, п'ятирічка, сторіччя.*

3. Складні іменники, утворені поєднанням двох або кількох основ: *вертоліт, тепловоз, чорногуз, чорнозем, лісостеп, трудовдень* (але: *людино-день, машино-день*), *велотрек, радіокомітет.*

4. Складні іменники, утворені від дієслова в наказовій формі та іменника: *зайдиголова, горицвіт; Нетийвода, Убийвовк* (прізвища).

5. Складні іменники з першою частиною *пів-, напів-, полу-*: *півогірка, піваркуша, півколо, півгодини, пів'яблука, напівавтомат, полумисок, полукіпок* (але: *пів-Кієва, пів-Європи*).

6. Складні іменники, утворені з трьох і більше основ: *світловодолікування, термогідродинаміка*.

7. Складні прикметники, утворені від складних іменників, що пишуться разом: *самохідний* (самохід), *теплообмінний* (теплообмін), *лісостеповий* (лісостеп), *радіофізичний* (радіофізика).

8. Складні прикметники, утворені сполученням іменника з прикметником, іменника з дієсловом: *народногосподарський* (народне господарство), *сільськогосподарський* (сільське господарство), *східнослов'янський* (східні слов'яни), *волелюбний, машинобудівний*.

9. Складні прикметники, в яких першим компонентом є прислівник: *важкохворий, загальнодержавний*, а також ті, в яких другою частиною є дієприкметник: *нижчепідписаний, вищезгаданий, свіжозрубаний*, але: *трохи вище зазначений* (бо є пояснювальне слово), *абсолютно сухий, діаметрально протилежний, різко окреслений, суспільно корисний, послідовно миролюбний, суспільно необхідний, хімічно зв'язаний* (оскільки прислівники, утворені переважно від відносних прикметників, як правило, зберігають на собі логічний наголос і пишуться окремо з наступними прикметниками або дієприкметниками).

10. Складні прикметники, основне смислове навантаження в яких передається останнім прикметником, а попередні — лише звужують або уточнюють його зміст. Такі прикметники, як правило, виступають у функції термінів: *лінгвостилістичні* (особливості), *двоуглекислий* (газ), *грудочеревна* (перепона), *глухонігий, сліпоглухонігий*.

11. Складні прикметники, першою частиною яких є написаний літерами числівник: *десятиповерховий, стосімдесятип'ятирічний*, але: *175-річний*.

12. Складні прикметники, які виражають відношення родової ознаки до видової: *поперечношліфувальний* (поперечний шліфувальний верстат).

13. Складні прислівники, утворені сполученням прийменника з прислівником: *задовго, насправді, негаразд, надовго, подекуди, утричі, якнайкраще*, але окремо пишуться сполучення прийменників із незмінюваними словами, які вживаються в значенні іменників: *до завтра, на завтра, на потім, від сьогодні, на добраніч, на ура, на багато, за багато* (пор.: *набагато легше і набагато років, забагато гуляєш і за багато років*).

14. Складні прислівники, утворені сполученням іменника з прийменником: *вгору, вдень, вперед, ввечері, безвісти, довіку, вранці, нагору* (але: *на-гора*), *насилу, насміх, узимку, украй, усередині* тощо.

15. Складні прислівники, утворені сполученням прийменника з числівником, коротким прикметником або займенником: *надвоє, удвох, утрьох, поодинці, замолоду, заново, сповна, помалу, зрідка, втім, нащо, навіщо, почім, почому.*

Слід відрізнати прислівники, які складаються з прийменників або часток і різних частин мови, від прийменників або часток та іменників, прикметників, займенників тощо, які зберігають у реченні своє лексичне значення і функції і тому пишуться окремо. Пор., наприклад:

Він дивиться убік і Він ударив його у бік.

Вивчити вірш напам'ять і Він подарував мені книжку на пам'ять.

Спочатку ми нічого не розуміли і З початку лекції в аудиторії була абсолютна тиша.

Всередині було пусто і тихо і В середині кола стояла дівчинка.

Востаннє ми бачились минулого року і В останнє вікно постукали.

Вперше я почув про це від свого друга і В перше село привезли книжки.

Нащо про це говорити і На що ти сподіваєшся?

Втім, я погоджуюся з таким рішенням і Утім селі я навчався.

16. Складні прислівники, утворені сполученням кількох прийменників з будь-якою частиною мови: *завчасу, завиширки, вдо-світа, навкруги, навколо, наперед, навпростець, навікача, завдовжки, знадвору, спідлоба, позаторік, наосліп, позавчора, навмисне, навряд, навпаки, навznak, завглибишки.*

17. Складні прислівники, утворені з кількох основ з прийменником або без нього: *босоніж, мимоволі, мимохить, мимохідь, водносталь, натщесерце, насамперед, повсякчас, привселюдно, нашвидкуруч, стрімголов, тимчасово, чимдуж, чимраз, обабіч, очевидно, праворуч, самохить.*

18. Складні прислівники, утворені сполученням часток *аби-, ані-, чи-, що-, як-, де-* з будь-якою частиною мови: *абияк, абикуди, аніяк, анітрохи, аніскільки, чимало, щогодини, щовечора, щонайширше, щонайвидше, якраз, якнайдужче, якнайдовше, якомога, яюсь.*

19. Складні прийменники, утворені з двох простих прийменників (*заради, задля, поміж, понад, проміж*) або двох-трьох прийменників з будь-якою частиною мови (*вподовж, навколо, напередодні, наприкінці, внаслідок (унаслідок), щодо*).

20. Складні сполучники, утворені поєднанням повнозначних слів з прийменниками і частками: *зате, немовби, немовбито, на-*

ч**е**б**т**о, щ**о**б, я**к**би, я**к**що, прич**і**м, пр**и**тому та ін. Їх слід відрізняти від однозвучних самостійних слів, що пишуться окремо; пор. *за те і за те, проте і про те, щоб і що б та ін.*

21. Частки **аби-**, **ані-**, **де-**, **чи-**, **що-**, **як-** з будь-якими частинами мови: *абихто, абиякий, анітрохи, деколи, децо, чимало, щогодини, щодня, якнайкраще, якомога.*

22. Частки **би (б)**, **же (ж)**, **то, що** в складі сполучників: *якби, щоб, нібито, немовбито* і частка **же (ж)** у стверджувальних частках *авжеж, атож.*

23. Частка **-ся (-сь)** у зворотних дієсловах: *навчається, будується* тощо — і частка **-сь** у складі прислівників і займенників: *десь, колись, якась, котрась, хтось, щось.*

24. Частка **не** з будь-якими частинами мови, крім дієслова, якщо вона виступає в значенні префікса: *негода, немовля, ненависть, невпинний, неависний, незліченний, несамовито, незабаром* тощо, і з дієсловами, які без **не** не вживаються (*неволити, незчутися, ненавидіти, нестямитися*) або надають дієсловам нового значення: *нездужати* (хворіти), *неславити* (ганьбити), *непокоїтися* (хвилюватися).

25. Частка **не** в складі префікса **недо-**: *недолюблювати, недочитати, недооцінений, недолік, недоліток, недоторканість, недотепа.*

26. Частка **не** з іменниками, прикметниками, займенниками і прислівниками, якщо вони з **не** становлять одне поняття: *недоля, неврожай, неправда; небалакучий, невеселий, недобрий, немалий; неабихто, неабиякий; негадано, нехотячи, недурно, а також: незважаючи, неважачи.*

27. Частка **не** з дієприкметником, якщо при ньому немає пояснювальних слів і він виступає в ролі означення іменника (а не присудка): *незакінчена робота, неспростовані факти, неопрацьований матеріал* і т. ін.

28. Частка **ні** з займенниками і прислівниками: *ніщо, ніхто, ніякий, нічий; нізачо, ніколи, ніскільки, але: ні з чим, ні в кого, ні в якого, ні з чім* і т. ін.

Через дефіс пишуться:

1. Повторення одного й того самого слова: *читав-читав, говорив-говорив, тихо-тихо, синій-синій, маленький-маленький.*

2. Поеднання синонімічних слів: *зроду-віку, тишком-нишком, з діда-прадіда, мало-помалу, радіє-радієнький, сила-силенна.*

3. Поеднання слів, що означають неточно визначений час: *день-другий, днів три-чотири, година-дві.*

4. Літерні абрєвіатури з належними до них цифрами: *Ан-24*, *Ту-124* і літерні найменування паралельних класів: *5-А*, *6-Б*.

5. Літерні скорочення складних слів: *с.-г.* — *сільськогосподарський*, *ст.-сл.* — *старослов'янський*, але *с. г.* — *сільське господарство*.

6. Складні іменники, утворені з двох іменників. До них належать іменники, що означають:

а) протилежні за змістом поняття: *купівля-продаж*, *розтяг-стиск*;

б) спеціальність, професію: *лікар-еколог*, *економіст-бухгалтер*;

в) державні посади, військові та наукові звання: *генерал-лейтенант*, *контр-адмірал*, *прем'єр-міністр*, *унтер-офіцер*, *член-кореспондент*;

г) складні одиниці виміру: *тонно-кілометр*, *кіловат-година*, *людино-день*.

7. Складні іменники з першою складовою частиною **віце-**, **лейб-**, **екс-**, **обер-**, **максі-**, **міні-**: *віце-президент*, *лейб-медик*, *міні-спідниця*, *обер-лейтенант*.

8. Іншомовні назви проміжних частин світу: *норд-ост*, *норд-вест*.

9. Скорочені іменники, в яких дається початок і кінець слова: *д-р* — *директор*, *б-ка* — *бібліотека*, *ін-т* — *інститут*, *л-ра* — *література*, *т-во* — *товариство* тощо.

10. Перша частина складного слова, якщо далі йде слово з такою самою другою частиною: *тепло-* й *гідроелектростанції*, *радіо-* й *телеапаратура*.

11. Прикладки, якщо в їх ролі виступає родова назва: *Сапун-гора*, *Москва-ріка*, *звіробій-трава*; узгоджуваний іменник з атрибутивним значенням: *дівчина-красуня*, *хлопець-багатир* — і якщо прикладка входить до складу терміна: *льон-довгунець*, *засць-русак*, *гриб-паразит*.

12. Порядкові числівники, написані цифрами й буквами: *10-й*, *5-ої*, *11-го*, *35-тисячний*, *56-мільйонний*.

13. Складні займенники з компонентами **будь-**, **-будь**, **-небудь**, **казна-**, **хтозна-**: *будь-який*, *хто-небудь*, *казна-що*, *хтозна-який*, *будь-хто*, *котрий-будь*, але: *будь у якого*, *казна з ким*.

14. Складні прикметники, утворені від складних іменників, що пишуться через дефіс: *дизель-моторний*, *віце-президентський*, *генерал-губернаторський*.

15. Складні прикметники, в яких перша частина закінчується на **-ико**, **-іко**: *історико-культурний*, *політико-економічний*, *механіко-математичний*.

16. Складні прикметники з першою частиною **військово-, воєнно-**: *військово-спортивний, воєнно-стратегічний* (але: *військово-взобов'язаний*).

17. Складні прикметники, утворені з двох або більше прикметникових основ, що означають рівноправні поняття: *електронно-обчислювальний, суспільно-політичний, науково-технічний, навчально-виховний, всесвітньо-історичний*.

18. Складні прикметники, утворені з двох або кількох основ, які означають якість із додатковим відтінком, відтінки кольорів або різні кольори: *кисло-солодкий, блідо-голубий, темно-синій, зелено-жовтий, червоно-синьо-зелений*, але: *жовтогарячий, червоногарячий* (окремі кольори).

19. Складні назви проміжних частин світу: *південно-східний, nord-остівський*.

20. Складні прикметники, першою частиною яких є порядковий числівник, поданий цифрами: *5-річний, 15-поверховий, 7-денний*.

21. Складні прислівники, утворені від прикметників і займенників за допомогою прийменника **по** та закінчення **-ому** або **-(к)и** (які стали суфіксами): *по-людськи, по-братньому, по-іншому, по-українському, по-господарськи*, також *по-латині*.

22. Складні прислівники, утворені від порядкових числівників за допомогою прийменника **по**: *по-перше, по-друге, по-четверте*.

23. Неозначені складні прислівники з частками **будь-**, **-небудь**, **казна-**, **хтозна-**, **-то**: *будь-де, будь-коли, де-небудь, десь-то, казна-коли, коли-небудь, так-то, хтозна-як*.

24. Складні прислівники, утворені з двох прислівників: *сяк-так, вряди-годи, десь-інколи*.

25. Складні прислівники, утворені повторенням слова або основи зі службовими словами або без них: *ледве-ледве, віч-на-віч, близько-близенько, коли-не-коли, як-не-як, хоч-не-хоч, всього-на-всього*.

26. Складні прийменники з початковими **з-**, **із-**: *з-за, із-за, з-над, з-під, з-перед, з-поза, з-поміж, з-понад, з-посеред, з-проміж*.

27. Сполучники *отож-то, тим-то, тільки-но, тому-то*.

28. Частки **-бо**, **-но**, **-то**, **-таки**, **-от**: *давай-но, іди-бо, тільки-но, отакий-то, тим-то, важкий-таки, дістав-таки*, які вживаються в усному мовленні.

29. Частки **будь-**, **-небудь**, **казна-**, **хтозна-** у складі займенників і прислівників: *будь-хто, хто-небудь, хтозна-де* — та частка **не**, вживана як префікс в іменниках: *не-Європа* (але в загальних — разом: *неістота, нелюдина*).

§ III. Найголовніші правила правопису слів іншомовного походження в українській мові такі:

1. У загальних іншомовних назвах **приголосні** (на відміну від російської мови) **не подвоюються**: *інтелектуальний, сума, комісія, група, акумуляція, бароко, белетристика, бравісимо, лібрето, комуна, ват* (але *Ватт*), *грип, шасі* та ін.

Подвоєння зберігається лише в 17-ти словах: *ванна* (ванний), *манна* (манний), *бонна, тонна, панна, мотто, брутто, нетто, пенні, булла, білль, вілла, дурра* (назва рослини), *мірра* (назва ароматичної смоли), *аннали, мадонна, мулла*.

2. **Подвоєння зберігається** також: а) при збігу приголосних префікса і кореня, коли в мові вживається паралельне непрефіксальне слово: *іраціональний* (бо раціональний), *імміграція* (бо міграція), *контрреволюція* (бо революція), *апперцепція* (бо перцепція) (але приголосний не подвоюється, коли непрефіксальне слово далеке за змістом від префіксального: *нотація* — *анотація, конотація*); б) у географічних, особових та інших власних назвах: *Калькутта, Міссурі, Голландія, Андорра, Яффа, Джонні, Шиллер, Россіні, Руссо, Торрічеллі, марокканець* (Марокко), *голландець* (Голландія), *яффський* (Яффа) та ін.

3. Буква і пишеться:

а) на початку слова: *ідеал, ідея, інструкція, ініціатива, Індій, Іспанія, Ізабелла, Ібсен*;

б) після приголосного перед голосним, *є* та *й*: *геніальний, діалектика, матеріал, клієнт, гігієна, фіалка, радіус, радій, партійний, Віардо, Оссіан, Фіуме*;

в) після приголосних у власних назвах і в похідних прикметниках перед наступним приголосним та в кінці слів: *Лісабон, Ніл, Сідней, Монтевідео, Міссісіпі; Білло, Грімм, Дізель* (але: *дизель*), *Дідро, Капрі, Замбезі, Поті, Сочі*;

г) після приголосних у кінці невідмінюваних слів: *мерсі, парі, колібрі, візаві, попурі, таксі, журі, характері*, а також у словах *gratis, піанісимо* тощо;

д) після приголосних **б, п, в, м, ф, г, к, х, л, н** (правило «десятки») перед наступним приголосним: *бізнес, білет, пілот, вібрація, графік, фінанси, алхімік, гімн, кіно, архів, література, ліміт, дефіцит, арбітраж* та ін.

Але в словах, давно засвоєних українською мовою, після **б, п, в, м, ф, г, к, х, л, н** пишеться **и**: *бурмістер* (але *бургомістр*), *виппел, східна, кипарис, імбир, лиман, миля, мирт, спирт, нирка, химера* та ін.

И пишеться також у словах церковного вжитку: *диякон, християнство, митрополит, єпископ, єпитимія, єпитрахиль*,

камилавка, мирта та в словах східного, переважно тюркського походження: *кисет, киргиз, кишлак, кинджал, калмик, гиря, башкир*.

4. **Буква ї пишеться** після голосного: *мозаїка, прозаїк, руїна, Енеїда, Каїр*. Але в складних словах та після префікса, що закінчується на голосний, пишеться **і**: *староіндійський, новоірландський, доісторичний, поінформувати*.

5. **Буква и пишеться**:

а) в загальних назвах після приголосних **д, т, з, с, ц, ж (дж), ч, ш, р** (правило «дев'ятки»): *динамо, дизель, директор, інститут, стиль, система, позиція, цифра, силует, цистерна, режим, джинси, речитатив, ширма, фабрика*;

б) у географічних назвах на **-ика, -ида**: *Мексика, Америка, Арктика, Антарктика, Атлантика, Африка, Балтика, Корсика, Адріатика, Антарктида, Атлантида*;

в) у географічних назвах зі звукосполученням **-ри**: *Рига, Рим, Париж, Мадрид, Мавританія, Великобританія, Крит, Цюрих* та ін., але: *Австрія, Ріо-де-Жанейро*;

г) у географічних назвах після шиплячих **ж, ч, ш, щ, дж і ц** перед приголосним: *Алжир, Вашингтон, Чикаго, Чилі, Вірджинія, Гемпшир, Йоркшир*; але: *Віші, Шіофок*;

д) за традиційною вимовою в деяких географічних назвах: *Аргентина, Бастилія, Бразилія, Братислава, Вавилон, Ватикан, Єгипет, Єрусалим, Китай, Пакистан, Палестина, Сардинія, Сирія, Сицилія, Скандинавія, Тибет* і в похідних від них: *китасць, аргентинець, пакистанець*.

6. У словах, запозичених із французької мови, пишеться **у**, а не **ю**: *журі, брошура, парашут* (пор. рос.: *жюри, брошюра, парашют*), а також *парфуми і парфумерія*.

7. **Звук е** здебільшого передається літерою **е**: *екзамен, екзаменатор, економіка, еквівалент; Есхіл, Езон, Еврипід*; **е**, а не **є** пишеться після **л**: *пленум, балет, білет, лекція, полеміка, легенда, легіон, легальний, лейтенант*.

Є пишеться: а) на початку слова на місці звукосполучення [й+е]: *європеєць, єгер, єнот, єресь, єретик, Європа, Єгипет, Єва*; б) після апострофа, м'якого знака (ь), **й, е, і**: *бар'єр, прем'єр, кур'єр, н'єдестал, ресстр, конвеєр, пацієнт, порт'єра, абітурієнт, Дієго, Фейєрбах, Готьє*. Але після префіксів і елементів, споріднених з ними, пишеться **е**: *реевакуація, рееміграція, діелектрик, полієдр* тощо.

У слові *траєкторія* пишеться **є**, а у словах *проект, проекція* й под. пишеться **е**.

8. Апостроф у словах іншомовного походження пишеться перед я, ю, є, ї: 1) після приголосних б, п, в, м, ф, г, к, х, ж, ч, ш, р: *п'єдстал, об'єкт, інтерв'ю, прем'єр, торф'яний, миш'як, кар'єра; Барб'є, Женев'єва, Монтеск'є, Руж'є, Фур'є*; 2) після кінцевого приголосного префікса: *ін'єкція, ад'ютант, кон'юнктура*. А пост-роф не пишеться: а) перед йо: *серйозний, курйоз*; б) коли я, ю позначають пом'якшення попереднього приголосного перед а, у: *бюджет, бюро, фюзеляж, рюкзак; Барбюс, Мюллер, Гюго, Рюдбере*.

9. М'який знак (ь) у словах іншомовного походження пишеться після приголосних д, т, з, с, л, н у таких позиціях: а) перед я, ю, є, ї, йо: *мільярд, ательє, віньєтка, бульйон, каньйон; Кордильєри, Севілья, Готьє, Реньс*; б) після л перед приголосним відповідно до вимови: *фільм, асфальт, альбатрос, апельсин, Нельсон, Дельфи, але залл, план, флот, блок, металург, Флобер, Ломбардія*; в) у кінці слів відповідно до вимови: *магістраль, готель, Булонь, настель, пасквіль, Рафаель, табель, але: метал, бал, рулон, шприц; Суец, Галац*.

Знак пом'якшення не пишеться перед я, ю, коли вони позначають сполучення пом'якшеного приголосного з а, у: *малярія, маляр, Аляска, тубик, ілюзія, бюро, тюре, Дюма*.

❧ IV. Українські прізвища і власні географічні назви пишуться за нормами українського правопису: *Нетийвода, Денисенко, Загребельний, Ткач; Київ, Дніпропетровськ, Харків*.

Найголовніші правила щодо правопису слов'янських прізвищ і власних географічних назв такі:

1. Російський звук [є] після приголосних передається буквою е: *Лермонтов, Бестужев, Александров, Петров; Нева, Лена, Череповець, Пенза*.

2. Російський звук [е] передається буквою є:

а) на початку слова: *Єршов, Єлизаров; Єреван, Єнісей*;

б) у середині слова після голосного, при роздільній вимові після приголосного: *Благодєв, Вересаєв, Афанасьєв, Аляб'єв; Посьєт, Єгор'євськ*;

в) у суфіксах -єв, -єєв російських прізвищ після приголосних, крім шиплячих р і ц, та утворених від них географічних назв: *Конєв, Рилєєв, Фадєєв; море Лаптєвих, Лежнєво; Андрєєв, Аракчєєв, Мацєєв; Плещєєво, Ржєєв, мис Рум'янцєєва, але: Муромцєєв, Писарєєв, Нехорошєєв, Подьячєєв, Усвятцєєв, а також у болгарських прізвищах Друмєєв і Ботєєв*;

г) у російських прізвищах, в яких є походить з давнього ѣ і відповідає українському і: *Лєсков (ліс), Рєпін (ріпа), Пєшковський*

(пішки), *Белінський, Белгород* (білий), *Благовещенськ* (вість), *Орехово-Зуєво* (горіх), але в російських географічних назвах, що мають форму, спільну з відповідною українською, таке *е* передається через *і*: *Біла, оз. Біле, Лісна, Негоріле, Піщане, Сінне, Цілинград* та ін.

3. Літера *ё* передається:

а) буквосполученням *йо* на початку слова, у середині після голосних, а також після *б, п, в, м, ф*, якщо *ё* означає звукосполучення *й+о*: *Йолкін, Бугайов, Воробйов, Соловійов*;

б) через *ьо* в середині слова після приголосних, якщо *ё* означає звук *о* після м'якого приголосного: *Корольов, Тьолкін, Огарьов, Дьомін, Дьорнов*; мис *Дежньова, р. Оленьок*, але в прізвищах, утворених від спільних імен для української і російської мов, пишеться *е*: *Семенов, Артемов, Федоров*, а також *Орел, р. Березова*;

в) через *о* під наголосом після *ч, щ*: *Пугачов, Лихачов, Щипачов, Хрущов*; *Рогочово, Щокіно, Сичовка*.

4. Російський звук [и] передається:

а) буквою *і* на початку слова і після приголосного: *Іванов, Ігнатов, Ніколаєв, Гагарін*; *Іжевськ, Іркутськ, Бородіно, Батумі, Сочі*;

б) літерою *ї* після голосного, апострофа і м'якого знака: *Воїнов, Ільїн, Гур'їн*; *Кутаїсі, Троїцьк, Ананьїно, Мар'їно*;

в) літерою *и*:

1) після шиплячих і *ц* перед приголосним: *Гаршин, Гуцин, Жиров, Шишкін, Щиглов*; *Жигалово, Ачинськ, Ішим, Тушино, Щигри, Цимлянське*;

2) у прізвищах і географічних назвах, утворених від імен людей та загальних назв, спільних для української та російської мов: *Одинцов, Виноградов, Смирнов, Пивоваров, Липецьк, Тихорецьк, Кисловодськ, Клин*;

3) у префіксі *при-*: *Пришвін, Привалов; Примор'я, Приволжя*;

4) у суфіксах *-ик, -ич, -иц, -ищ*: *Ролик, Крутиков, Григорович, Кулинич, Голицин, Палицин, Радищев, Пупик; Боровичі, Котельнич, Гливиці, Митищі, Ржисцево*;

5) у складних географічних назвах, де *и* виступає сполучним звуком: *Владивосток, Семипалатинськ, П'ятигорськ*;

6) у закінченнях географічних назв, уживаних у множині, які в російській мові мають тверду основу: *Горки, Березняки, Валуйки*, але: *Жигулі*;

7) у словах: *Сибір, Симбірськ* і похідних від них: *Новосибірськ*.

5. Російський звук [ы] у власних назвах передається через и: *Рібаков, Циганков, Пташинський, Малицин; Чебоксари, Ір-тиш, Сиктивкар, Шахти.*

6. Апостроф у власних іменах пишеться: 1) після губних, задньоязикових і р, а також префіксів, що закінчуються на приголосний: *Аляб'єв, Ареф'єв, Водоп'янов, Григор'єв, Пом'яловський, Лук'янов, Ав'яр; П'ятигорськ, Гур'єв, Прокоп'євськ; перед йо апостроф не пишеться: Муравйов, Соловйов, Муравйово.*

7. М'який знак (ь) у прізвищах і географічних назвах пишеться: 1) після м'яких приголосних д, т, з, с, ц, л, н: а) перед я, ю, є, ї — *Ананьїн, Дьяконов, Ульянов, Льїн, Льюшин; Ульяновськ, Усольє;* б) перед приголосним — *Кольцов, Вольнов; Клязьма, Львов (прізвище);* в) у кінці слів — *Соболь, Лось; Гомель, Сімферополь, Нахичевань;* 2) у суфіксах: *-ець, -аць, -ськ, -цьк — Скіталець, Глуховець, Муравець, Олонець, Столапець; Братськ, Брянськ, Курськ, Тройцьк.*

§ V. Орфографія визначає і правила переносу слів, згідно з якими слова переносяться з рядка в рядок по складах: *до-ро-га, ве-ли-кий, сту-дент.* Проте не завжди фонетичний складоподіл збігається з поділом слова для переносу. У зв'язку з цим при переносі слів з рядка в рядок слід керуватися такими правилами:

1. Не можна розривати сполучення літер дж, дз, якщо вони позначають один звук: *хо-джу* (а не *ход-жу*), *гу-дик* (а не *гуд-зик*).

2. Одну літеру не можна залишати в попередньому рядку і переносити в наступний: *огі-рок* (а не *о-гірок*), *ака-демія* (а не *а-кадемія*), *Ма-рія* (а не *Марі-я*); не можна переносити також двоскладові слова типу *око, шия, або* і т. п.

3. Не дозволяється розривати ініціальні абрєвіатури, а також абрєвіатури, які складаються з ініціальних скорочень слів: *НАУ, ЗІЛ-111, ЛАЗ-105, АТС, НЛО* тощо.

4. При переносі складних слів не можна залишати в кінці рядка початкову частину другої основи, якщо вона не утворює складу: *восьми-гранний* (а не *восьмиг-ранний*), *багато-ступінчастий* (а не *багатос-тупінчастий*).

5. Апостроф і м'який знак при переносі не відокремлюються від попередньої літери: *кур'-єр* (а не *кур-'єр*), *Гур'-єв* (а не *Гур-'єв*), *Лук'-янов* (а не *Лук-'янов*), *близь-ко* (а не *близ-ько*), *Коль-цов* (а не *Кол-ьцов*).

6. У решті випадків, які не охоплюють викладені правила, слова за складами можна довільно переносити з рядка в рядок; це правило поширюється й на суфікси: *Дні-про* і *Дніп-ро, Хар-ків* і

Ха-рків, Оле-ксандра і Олек-сандра, се-стра і сес-тра; низь-кий і ни-зький, видавни-цтво і видавницт-во й видавницт-во, росій-ський і російсь-кий, убо-зтво і убоз-тво й убозт-во, суспіль-ство і суспільст-во.

Слід також запам'ятати, що не можна переносити в наступний рядок розділові знаки (крім тире), дужку або лапки, що закривають попередній рядок, а також залишати в попередньому рядку відкриту дужку або відкриті лапки.

§ VI. **Графічні скорочення** (крім стандартних скорочених назв метричних мір: *м — метр, мм — міліметр, см — сантиметр*) пишуться з крапками на місці скорочення, при цьому зберігається, як і в повних назвах, написання великих та малих літер і дефісів: *півд.-зах.* (південно-західний), *півн.-сх.* (північно-східний), *Півн.-Крим. канал* (Північно-Кримський канал) та ін.

Слова не можна скорочувати на голосний, якщо він не початковий у слові, і на *ь* (м'який знак). Так, слово *селянський* може бути скорочене: *сел., селян.* У разі збігу двох однакових приголосних скорочення слід робити після першого приголосного: *стін. календар, ден. норма* (стінний календар, денна норма).

При збігу двох і більше різних приголосних скорочення можна робити як після першого, так і після останнього приголосного, залежно від структури слова: *власноруч.* або *власноручн.* (власноручний), але тільки *вlast.* (властивий).

Найпоширеніші загальноприйняті скорочення слів в українській мові такі:

- акад. — академія, академік
- вид. — видання
- гр. — громадянин
- див. — дивись
- доц. — доцент
- ім. — імені
- і т. д. — і так далі
- і т. ін. — і таке інше
- і под. — і подібне
- напр. — наприклад
- н. е. — нашої ери
- о. — острів
- обл. — область
- оз. — озеро
- пор. — порівняй, порівняйте
- проф. — професор

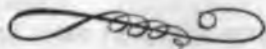
р.	— річка; ріка
рр.	— роки
с.	— село; сторінка
ст.	— станція, сторіччя
т.	— товариш; том
тов.	— товариш
тт.	— товариші; томи.

10. Висновки. Отже, українська графіка вивчає графічну систему української мови, яка забезпечує фіксацію української мови на письмі. Роль письма в суспільстві дуже важлива, оскільки воно дає змогу розширити в просторі й часі комунікативні функції мови. Письмо пройшло багатомісячний шлях свого розвитку — від піктографії (письма малюнками) до фонографії, або звукового письма. Українське письмо буквено-звукове, в якому (за небагатьма винятками) кожна буква означає звук (фонему). Це письмо є найдосконалішим з усіх відомих письмових систем.

Український алфавіт, як і російський, виник із староболгарської кирилиці, тому в українському й російському алфавітах чимало спільного. Водночас український алфавіт характеризується певними особливостями, що відрізняють його від російського і визначають національну специфіку української мови. Щонайтісніше пов'язана з графікою орфографія, яка визначає орфографічні норми української літературної мови. Велике значення орфографії, єдиної і обов'язкової для всіх, полягає в тому, що вона полегшує спілкування людей і сприяє піднесенню їхньої мовної культури.

Знання правил української орфографії є обов'язковим для кожної освіченої людини і фахівця з будь-якої сфери діяльності зокрема, оскільки володіння орфографічними нормами разом з орфоепічними є показником загальної культури людини.

УКРАЇНЬСЬКА ЛЕКСИКОЛОГІЯ

ПЛАН

1. Поняття про слово, його функції в мові. Словниковий склад української мови, його роль у мові.
2. Словникове багатство української мови. Зв'язок словникового складу мови з життям.
3. Пряме й переносне значення слова. Багатозначність слів. Омоніми. Пароніми. Синоніми. Антоніми. Використання їх у різних функціональних стилях, у професійній мові.
4. Лексика сучасної української мови з погляду її походження. Формування української лексики.
5. Склад української лексики зі стилістичного погляду. Активність і стилістичне використання відповідних груп лексики в різних функціональних стилях, у професійній мові.
6. Діалектизми і жаргонізми у складі української лексики.
7. Активна і пасивна лексика сучасної української літературної мови. Архаїзми і неологізми, їх використання в різних функціональних стилях мови.
8. Висновки.

1. Слово — одна з основних одиниць мови, в якій воно виконує важливі функції, а саме: 1) називає всі пізнані людиною предмети і явища об'єктивної дійсності, суспільного життя й природи — називна, або номінативна функція; 2) несе основну інформацію у спілкуванні між людьми — інформативна функція; 3) допомагає людині висловлювати свої думки й почуття — емоційна функція.

Слово органічно не пов'язане з предметом або явищем, яке воно називає, тому одні й ті самі предмети і явища об'єктивної дійсності й суспільного життя в різних мовах називаються по-різному, пор., напр.: укр. *жайворонок*, рос. *жаворонок*, біл. *жаваранок*, лат. *alauda*, болг. *чичулига*, польськ. *skówronek* та ін.

Усі слова, що вживаються в будь-якій мові, утворюють її лексику (від грец. *lexis* — слово), або словниковий склад. Розділ мовознавства, в якому вивчається словниковий склад мо-

ви, називається *лексикологією* (від грец. *lexis* — слово, *logos* — учення; пор.: *філологія, психологія, геологія, паразитологія* та ін.).

Словниковий склад є матеріальною основою мови, і значення його в мові важко переоцінити. В усіх мовах світу, а отже, і в українській, словниковий склад забезпечує людям можливість не тільки прямої номінації (називання) предметів і явищ навколишньої дійсності, а й різноманітних оціночних характеристик, які доповнюють номінацію (пор., напр.: *нерозумний — дурний; лінивий — ледащо, ледацюга; їсти — жерти, лопати, натхатися* та ін.).

2. Українська мова належить до високорозвинених мов світу. Її загальний розвиток визначається словниковим багатством, оскільки кількісний і якісний обсяг лексичного складу є одним із найважливіших показників рівня розвитку будь-якої літературної мови. У розвитку словникового складу мови закріплюється безперервна творча пізнавальна робота суспільства. Велика кількість слів української мови фіксується у словниках різного типу. У найбільшому словнику української мови, який налічує 11 томів (СУМ — Словник української мови: — В 11 т. — К.: Наук. думка, 1970—1980), зафіксовано 136 302 слова. Проте жодні словники не можуть повністю відтворити кількості вживаних у мові слів, тому що словниковий склад мови розвивається і збагачується значно швидше, ніж видаються словники. Крім того, словникове багатство української мови характеризується не тільки кількістю слів, а й різноманітними стилістичними, виражальними можливостями цих слів, тобто їх здатністю передавати найтонші відтінки думки, почуттів і психічного стану людини.

Характерно, що словниковий склад окремого письменника завжди менший від словникового складу будь-якої мови. Наприклад, у мові Шекспіра, який, за словами вченого М. М. Морозова, в англійській мові виконав роботу цілого народу¹, нараховується 29 тис. слів, у мові О. С. Пушкіна — 21 тис., у Л. Толстого — 30 тис., у Т. Г. Шевченка — понад 10 тис. слів (маються на увазі лише твори, написані українською мовою) та ін.

Словниковий запас освіченої людини нараховує близько 10 тис. слів, проте в її активному запасі перебуває від 2 до 3 і більше тисяч слів. Чим більше освічена й розвинена людина, тим багатшим і різноманітнішим є її лексикон.

¹ Мороз М. М. Язык и стиль Шекспира // Из истории английского реализма. — М.: Изд-во АН СССР, 1941. — С. 3—58.

У словниковому складі будь-якої мови, а отже й мови української, виділяється певне стабільне ядро, що включає основну, базову лексику, яка використовується для позначення життєво важливих предметів і явищ об'єктивної дійсності і яка забезпечує спадкоємність номінативних засобів у різні періоди розвитку мови. Це стабільне ядро називається **словниковим фондом мови**. Він дуже стійкий, не змінюється протягом багатьох віків і служить для передавання наступним поколінням нагромадженого досвіду, наслідків професійно-виробничої діяльності, здобутків науки, культури, мистецтва тощо. До словникового фонду включають назви людей за родинними стосунками (*мати, брат, сестра*), назви органів тіла (*голова, рука, нога*), назви рослин (*дуб, верба, яблуня*), назви явищ природи (*дощ, сніг, земля*), назви абстрактних понять (*життя, знання, значення*) та ін.

Словниковий склад мови, або лексика, — це сукупність усього її словникового запасу. Він весь час розвивається, збагачується, оновлюється, позбавляється зайвих, непотрібних слів (*неп, лікбез, МТС, наркомат, комнезам, робфак*), поповнюється новими словами згідно з вимогами часу. Словниковий склад щонайтісніше пов'язаний із життям. У ньому безпосередньо відображуються всі зміни, що відбуваються в житті суспільства, оскільки словниковий склад є найчутливішим до змін у житті людей (пор., напр., появу нових слів, пов'язаних з виникненням ринкової економіки: *акціонер, оренда, орендна плата, біржа, біржа праці, бартер, брокер, валюта, бони, девальвація, приватизація, маркетинг, менеджмент, депозит* тощо; з появою нової техніки: *відеомагнітофон, дисплей, комп'ютер*; з так званою перебудовою: *гласність, консенсус, плюралізм думок, референдум* тощо).

У межах словникового складу виділяють слова повнозначні, або самостійні, і неповнозначні, або несамостійні, чи службові.

Повнозначні слова виконують номінативну (називну) функцію, вони можуть називати предмети (іменники), ознаку (прикметники), вказувати на число (числівники), означати дію (дієслова), ознаку дії (прислівника), вказувати на предмети, ознаки і кількість (займенники).

Неповнозначні, або несамостійні, слова лексичного значення не мають, а виражають у мовленні відношення між повнозначними словами (прийменники, сполучники, частки).

За ступенем узагальнення розрізняють слова з конкретним і абстрактним значенням. Конкретні слова означають назви, співвідносні з конкретними предметами, властивостями й діями (*голова, рука, дуб, дощ, синій, читає*), абстрактні є резуль-

татом узагальнюючої роботи людського мислення (*сум, радість, людяність, замовлення, розшиарування, ідеалізм*). Саме тому вони з'явилися пізніше від слів із конкретним значенням. Виникнення абстрактних слів відіграло важливу роль у пізнанні людиною навколишнього світу. Шар української абстрактної лексики, який відзначається великим багатством і розмаїттям, що наочно простежується на драматичній спадщині Лесі Українки, свідчить про достатньо високий інтелектуальний рівень і великі виражальні можливості української літературної мови.

Конкретні слова вживаються в усіх функціональних стилях, абстрактні — переважають у наукових і публіцистичних текстах, вони є незмінним атрибутом наукового й публіцистичного стилів.

3. Слово може мати не одне, а кілька значень. Властивість слова вживатися в різних значеннях називається багатозначністю, або полісемією (від грец. *poly* — багато, *sema* — знак).

Багатозначність слів — один з важливих і активних способів збагачення словникового складу української мови. Велику роль у цьому процесі відіграють українські письменники.

Вживаючись у багатьох значеннях, слово має одне основне, або пряме, значення — це первинне, нейтральне значення слова, зрозуміле в контексті й поза контекстом. Інші значення — непрямі, або переносні, виникають унаслідок перенесення назв одних предметів, явищ, дій, ознак на інші. Таке значення зрозуміле лише в контексті чи в сполученні з іншими словами. Наприклад, у словосполученнях *кінь біжить, час біжить, ріка біжить, вода біжить, молоко біжить, літа біжать* слово *біжить* вживається в прямому значенні тільки в першому словосполученні, в інших — у переносному; слово *ринок* може означати сферу товарного обороту (у політекономічному значенні — пропонування і попит, у масштабі світового господарства — світовий зовнішній ринок) і певне місце, де відбувається торгівля (синоніми: *ярмарок, базар*) — пор.: *внутрішній ринок, національний ринок, зовнішній ринок, місцевий ринок, світовий ринок, валютний ринок*.

На основі багатозначності слів виділяються типи переносних значень: метафора — це перенесення назви з одних предметів, явищ, властивостей на інші на підставі подібності їх ознак (*сміється земля, плачуть голі дерева, встає сонце, б'є годинник* та ін.); метонімія — вживання переносного значення слова за ознакою просторової, часової та логічної суміжності (*університет відзначає своє тридцятиріччя, серйозна аудиторія, читати*

Франка) і синекдоха — різновид метонімії, коли замість назви цілого вживається назва його частини, або навпаки (*Зустрічав гостя весь Львів; Біла хустинка ще довго блукала поміж житами*).

Переносні значення пов'язані з основним і об'єднуються навколо нього. Метафора, метонімія і синекдоха — важливі мовні засоби, за допомогою яких образно висловлюється думка. Слова в прямому значенні вживаються в усіх стилях мови, особливо в науковому та офіційно-діловому, а в переносному — лише в художньо-белетристичному, публіцистичному та розмовно-побутовому.

Омоніми (від грец. *homos* — однаковий і *опута* — ім'я) — це слова або окремі їх форми, які звучать однаково, але мають різні значення, наприклад: *виступ* (промова) і *виступ* (суші), *лава* (предмет для сидіння) і *лава* (вулканічна маса), *мати* (іменник) і *мати* (дієслово).

Омоніми в мові виникають різними шляхами. За походженням їх можна поділити на кілька груп:

1) омоніми, які виникли внаслідок збігу звукового складу різних за походженням слів, напр.: *ключ* — знаряддя для відмикання дверей і *ключ* — група птахів у польоті; *пара* — фізичний стан води і *пара* — кількість (*пара коней*);

2) омоніми, які утворилися з тих самих елементів, але завжди вживалися з різним значенням, напр.: *загін* — ділянка землі і *загін* — місце для худоби, *завод* — промислове підприємство і *завод* — пристосування для приведення механізму в дію;

3) омоніми, які виникли внаслідок запозичення з інших мов слів, однакових за звуковим складом з українськими словами. напр., латинське за походженням слово *лава*, що означає розплавлену масу вулканічних вивержень, утворює омонім з українським словом *лава*, що означає предмет, призначений для сидіння; англійське за походженням слово *лад*, що означає назву корабельної міри, утворило омонім з українським словом *лад*, що означає порядок чи устрій;

4) омоніми, які виникли внаслідок втрати семантичних зв'язків між окремими значеннями багатозначного слова, напр.: *перо птаха* і *перо для писання*.

Омонімію не слід плутати з багатозначністю слів. Омоніми — це різні слова, які подібні тільки зовнішньою формою, а не за значенням. Розрізняють лексичні омоніми і омоформи. **Лексичні омоніми** належать до однієї частини мови, напр.: *коса* — сільськогосподарське знаряддя, *коса* — сплетене волосся, *коса* — довга, вузька обмілина в річці або в морі.

Омоформи — це слова, які належать до різних частин мови й у звучанні збігаються тільки в певних формах, напр.: *мати* — неозн. форма дієслова і *мати* — іменник у наз. відмінку одн.; *мила* — дієслово минулого часу жін. роду однини і *мила* — прикметник жіночого роду наз. відм. однини.

Різновидами омонімів є **омофони** і **омографи**.

Омофони — це слова, які збігаються своїм звуковим складом, але різні за значенням і написанням, напр.: бачу *сонце* (світло) і чи не *сон це* (чи не сниться це); палають *вогні* і будинок *в огні*.

Омографи — це слова, що пишуться однаково, але вимовляються по-різному і мають різне значення, напр.: *приклад* (гарний приклад) і *приклад* (у гвинтівці), *дорога* (синонім — шлях) і *дорога* (синоніми: мила, люба) тощо.

Значення омонімів розкривається лише в контексті, поза контекстом важко визначити їх зміст. Так, невідомо, що означає слово *ніс* — іменник (червоний *ніс*) чи дієслово (*ніс* хліб). Тому омоніми слід вживати дуже обережно, щоб, висловлюючи думку, уникати двозначності.

Омонімічні слова можуть відігравати в мові певну стилістичну роль. Вони є одним із важливих засобів для створення гри слів, каламбурів, дотепів в усному мовленні, в художній літературі і народній творчості. Омоніми також використовуються з метою увиразнити висловлену думку, повернути до неї увагу читача, досягти специфічного римування. Наприклад:

*Думи мої, думи мої,
Квіти мої, діти!
Виростав вас, доглядав вас, —
Де ж мені вас діти?*

(Т. Г. Шевченко).

Пароніми (від грец. *para* — біля, коло і *опута* — ім'я) — це слова, близькі за звуковим складом і вимовою, але різні за значенням, наприклад: *дипломат* — *дипломант*, *адресат* — *адресант*, *ефект* — *афект*, *капля* — *крапля*, *кривава* — *кровна*, *пролазити* — *прилазити*, *тафта* — *тахта*, *в'язи* — *м'язи*, *ордер* — *орден*, *борона* — *борозна* та ін.

Пароніми в сучасній українській літературній мові використовуються лише в художньо-белетристичному й розмовно-побутовому стилях для створення словесної гри та каламбурів, а також для стилістичного увиразнення, більшої дохідливості висловленої думки.

Синоніми (від грец. *synonymos* — однойменний) — це слова, що називають одне й те саме поняття, спільні за своїм основним значенням, але різняться значенневими відтінками або емоційно-експресивним забарвленням, наприклад: зарплата, гонорар, оклад, платня; керувати, правити, управляти, розпоряджатися; старанний, ретельний, дбайливий, пильний, акуратний. Особливістю синонімів є те, що, означаючи одне й те саме поняття, вони виражають різні смислові відтінки і тим самим виступають важливим засобом посилення виражальних можливостей мови.

Синоніми об'єднуються в синонімічні ряди, або гнізда, в яких одне слово, первинне, або нейтральне, є стрижневим, або основним, центральним. Наприклад, у синонімічному ряду *говорити* — *мовити* — *промовляти* — *базікати* — *варнякати* — *торохтіти* — *плескати* стрижневим, або основним, є дієслово *говорити*, оскільки воно вживається в будь-якому стилі мовлення і є найпоширенішим з усіх слів названого синонімічного ряду. Синонімічні ряди, як правило, утворюють слова, що належать до однієї частини мови (іменники, прикметники, дієслова та ін.). Вони можуть поповнюватися фразеологічними зворотами, наприклад: *дрімати* — *клювати носом*; *втекти* — *п'ятами накивати*; *боротися* — *вести боротьбу* та ін.

Не вступають у синонімічні відношення терміни, які характеризуються однозначністю, і назви конкретних предметів (*клен, груша, риба, книга*), поодинокими є синоніми, виражені числівниками (*сто, сотня*) й займенниками (*всякий, кожний; абиякий, який-небудь, будь-який*).

Розрізняють синоніми лексичні (за змістом слова: *труд, праця, робота*) і контекстуальні, що тимчасово виступають синонімами в певному контексті і є належністю художньої літератури. **Лексичні синоніми**, ідентичні за своїм лексичним значенням, називають **абсолютними**, або **лексичними дублетами**. Вони поширені серед термінологічної лексики і, отже, переважно використовуються в науковому стилі, наприклад: *всесвіт* — *космос*; *іспит* — *екзамен*; *мовознавство* — *лінгвістика*; *вивіз (товарів)* — *експорт*; *ввіз (товарів)* — *імпорт*. Лексичні синоніми вживаються в усіх функціональних стилях і виконують важливі стилістичні функції, а саме: вони є засобом увиразнення мови, створення яскравої образності, усунення лексичної тавтології й уникнення одноманітності мовлення, посилення експресії висловлення, засобом смислового підсилення, зіставлення, уточнення, поліпшення стилю висловленої думки. Отже, роль синонімів у

мові надзвичайно важлива. Уміле користування синонімами залежить від глибокого знання словникового складу української мови, її синонімічного багатства.

Українська мова належить до мов з багатою і розгалуженою синонімікою. Великі синонімічні ряди в ній (наприклад, синонімічний ряд до слова *говорити* налічує понад 50 синонімів) свідчать про досконалість і високий рівень розвитку української літературної мови, про її великі виражальні можливості, про здатність передавати найскладніші почуття й думки глибоко філософського змісту, оскільки лексичні синоніми забезпечують щонайточніше вираження думки в усіх її відтінках. Відшукати найпотрібніше і найдоречніше слово у лексичному багатстві української мови — справа нелегка. В разі потреби слід звертатися до словників, які допомагають знайти найвлучніше слово, а отже, виховують навички правильного спілкування, сприяють піднесенню рівня мовної культури.

Антоніми (від грец. *anti* — проти і *опута* — ім'я) — це слова з протилежним значенням, напр. *купівля* — *продаж*, *великий* — *малий*, *будувати* — *руйнувати*. Необхідною умовою об'єднання слів в антонімічні пари є їх лексична спільність. Так, прикметники *чорний* — *білий* виражають протилежні значення, проте їх об'єднує спільне поняття кольору. Слова *великий* — *малий* об'єднуються в антонімічну пару поняттям розміру та ін. В антонімічну пару можуть входити слова тільки однієї частини мови, наприклад: *добро* — *зло*, *сумний* — *веселий*, *купувати* — *продавати*, *дорого* — *дешево*. В антонімічні відношення можуть вступати не тільки слова, а й фразеологічні звороти, наприклад: *мовчати* — *говорити*, *точити яси*, *теревені правити*, *тріпати язиком*; *увечері* — *удень*, *серед білого дня*. Такі антонімічні пари вживаються переважно в художньо-белетристичному й розмовно-побутовому стилях.

Антоніми як один із найяскравіших засобів мовної виразності зустрічаються в усіх функціональних стилях, і зокрема в науковому. Правильне використання антонімічних протиставлень допомагає чітко розмежовувати поняття, сприяє точності та яскравості вираження думки, дає змогу підкреслити непримиренність до зображуваного, забезпечує конкретну характеристику предметів, явищ, посилює афористичність вислову.

Протиставлення слів-понять покладено в основу численних українських прислів'їв та приказок, в яких виражається народна мудрість, наприклад: *добра слава далеко йде, а погана ще далі; правда кривду переважить; повний колос до землі гнеться, а пустий угору дереться; багато казати — мало слухати*.

Найширше використовуються антоніми в художній літературі, проте можуть вживатися і в професійній мові.

Неперевершеним майстром протиставлення була Леся Українка, у творах якої вживаються такі типові антонімічні пари: *правда і зло, кривда; рай і пекло; життя і смерть; любов і ненависть; ясний і темний; рідний і чужий*. Активно впроваджує у свої твори антонімічні пари Д. Павличко, один із найпопулярніших творів якого «Два кольори», що став народною піснею, побудований на протиставленні двох кольорів — *червоного й чорного*, двох символів — *добра і зла, радості й туги*.

Отже, антоніми — один з найбільш ефективних мовних засобів, оскільки за допомогою протиставлень можна повніше розкрити всю складність або суперечність зображуваного явища, забезпечити контрастну характеристику образів. Яскрава стилістична виразність антонімів лежить в основі багатьох фразеологічних зворотів: *хоч стій, хоч падай; ні гріє, ні знобить* та ін.

Омоніми, пароніми, синоніми й антоніми використовуються в усіх функціональних стилях, проте найширше — в художньо-белетристичному. Синоніми й антоніми можуть активно застосовуватися і в науковому стилі як засіб уточнення й увиразнення мови, а також у професійній мові.

4. За походженням лексика сучасної української мови дуже неоднорідна, оскільки складалась і розвивалась вона протягом багатьох віків. Формування її тісно пов'язане з історією українського народу, різні етапи життя якого відображені в українському словнику. Цілі групи слів і окремі слова виникли в українській мові в різні епохи і походять з різних джерел. Отже, з погляду походження в лексиці української мови можна виділити кілька шарів, або пластів.

1) *Спільнослов'янська лексика, яка включає слова, вживані в усіх або в більшості слов'янських мов.* Сюди, зокрема, належать назви осіб за родинними стосунками (*мати, син, сестра, баба*), назви частин тіла людей і тварин (*голова, руки, ноги, очі, шия*), назви пір року та явищ природи (*зима, осінь, весна, літо, дощ, сніг, град*), назви знарядь праці, зброї (*граблі, борона, молот, весло, меч, ніж*), назви свійських і диких тварин (*віл, кіт, кінь, свиня, коза, вовк, лисиця, заєць*), назви процесів, станів, дій (*робити, спати, стояти, кричати, грати, сіяти*), назви різноманітних ознак, якостей, властивостей (*білий, чорний, добрий, веселий, злий*), назви абстрактних понять (*горе, воля, гнів, журба, радість, жаль, честь, труд*), назви чисел (*один, три, чотири, десять*), назви предметів і явищ зовнішнього світу (*земля, ріка,*

гора, ліс, вода, поле), назви рослин (*овес, пшениця, ягода, малина*), назви продуктів праці (*масло, сир, тісто*) та ін.

Спільнослов'янська лексика — це найдавніший шар словникового складу української мови, успадкований з праслов'янської мови, яка існувала до V—VI ст. н. е., через мову давньоруську. Згодом, розпадаючись, праслов'янська мова стала тим джерелом, на основі якого виникли всі інші слов'янські мови.

Спільнослов'янські слова становлять ядро української лексики, її найуживанішу, найдавнішу і найважливішу частину. За приблизними підрахунками вчених-лінгвістів, у сучасних слов'янських мовах нараховується від 1700 до 2000 спільнослов'янських слів¹. Отже, якщо сучасний слов'янин (українець, росіянин, білорус) у повсякденному спілкуванні вживає в середньому 5—6 тис. слів, то третину з них становлять слова спільнослов'янські.

2) *Східнослов'янська лексика* — це слова, успадковані з давньоруської мови і поширені переважно в сучасних східнослов'янських мовах (українській, російській та білоруській), іншим слов'янським мовам вони не властиві. До групи східнослов'янської лексики належать переважно іменники, які означають назви тварин і птахів (*білка, собака, кішка, жайворонок, селезень*), назви рослин (*ожина, щавель, осока, смородина, гречка*), назви продуктів харчування (*яловичина, пряник, коржик, коровай*), назви людей за професією, за спорідненістю чи іншими ознаками (*мельник, пивовар, селянин, племінник, дядько*), назви частин обличчя (*щока*), назви, пов'язані з сільськогосподарським виробництвом (*рілля, пашня, полова, цілина, урожай*) та ін.

Східнослов'янськими за походженням є числівники: *сорок, півтора, дев'яносто, сьомий*; прикметники: *дешевий, сизий, бурий, хороший*; дієслова: *балувати, рокотати, кочувати, соловіти*; прислівники: *тепер, сьогодні, зовсім* та ін. Шар східнослов'янських слів вважається багатшим й різноманітнішим за шар слів спільнослов'янських.

3) *Власне українська, або специфічно українська, лексика* — це слова, які виникли на українському ґрунті в період становлення й розвитку мови української народності, що припадає приблизно на XIV ст., хоча формування її почалося ще в південно-західних діалектах давньоруської мови, на основі яких і розвинулась українська мова. Власне українська лексика вживається

¹ Див.: Черных П. Я. Очерк русской исторической лексикологии. Древнерусский период. — М.: Изд-во МГУ, 1956. — С. 15

тільки в українській мові, визначаючи її специфіку й національну самобутність. Вона формувалася протягом віків і відзначається великим розмаїттям, зокрема ця група слів включає: назви житла, будівель та їх частин (*будинок, хлівець, піддашшя, одвірок, віконниця, садиба*), назви страв і напоїв (*борщ, вареники, юшка, гречаники, картопляники, паляниця, лемішка, деруни, морозиво, холодець, пампушка, куліш, горілка, самогонка, бражка*), назви одягу та взуття (*чоботи, черевики, спідниця, хустка, чумарка, кожушок, сорочка, стрічка, намисто, бриль, капелюх, картуз*), назви, пов'язані з розвитком сільськогосподарського виробництва (*жниварка, молотарка, віялка, січкаря, цукроварня, олійниця, мірошник, рільництво, тваринництво*), назви абстрактних часових і просторових понять (*поступ, мрія, надія, самотність, людяність, хвилинка, година, рівнина, долина*), назви, пов'язані з розвитком науки (*надбудова, питома вага*), техніки (*промисловість, підприємство, гірництво, літак*), освіти (*підручник, освіта, іспит, виховання*) та ін.

Велику групу власне українських слів становлять віддієслівні іменники (*рішення, навчання, зростання, поривання, одруження, сидіння*), назви людей за родом діяльності (*викладач, скрипаль, коваль*) та внутрішніми і зовнішніми ознаками (*брехун, писака, забіяка, забудько, незнайко*), назви дружини за ім'ям, прізвищем або професією чоловіка (*Вакулиха, Коновалиха, Бондариха*) та ін.

Специфічно українськими є слова з властивими тільки українській мові словотворчими засобами, що відрізняються великим багатством і різноманітністю (*кілочок, хатиночка, козеня, дитятко, пір'ячко; хлопчисько, зміюка; неблаганний, старезний, грошовитий, білісінський, копіювальний, фізичний; сузір'я, передвісник, межиріччя, прізвище*).

До власне українських слів також належать неозначені та збірні числівники (*кілька, декілька, кільканадцять, кількадесят, обидва, обидві*), питально-відносні, означальні, вказівні та неозначені займенники (*хто, що, який, той, цей, такий, абихто, чийсь, будь-який*), прислівникові утворення (*довіку, зопалу, по-батьківськи, заодно, вдруге, абикуди, лігма, сидьма*), сполучники і частки (*але, проте, неначе, також, дарма що, для того щоб, хай, невже, ніж*), модальні слова (*справді, можливо, зрозуміло, безперечно*), вигуки (*геть, цить, лишенько, матінко*) та ін.

Отже, власне українські слова у складі корінної української лексики є найчисленнішими і найрізноманітнішими, що забезпечує великі виражальні можливості української мови й визначає її національну специфіку.

4) *Лексика іншомовного походження* у словниковому складі української мови становить приблизно 10 %. Вони є тією ланкою, що зв'язує українську мову з усіма розвиненими мовами світу, оскільки на земній кулі немає жодної мови, в лексиці якої не було б запозичених слів. Народи різних країн повсякчасно підтримують політичні, економічні, культурні та інші зв'язки, що сприяє проникненню слів і виразів з однієї мови до іншої. Процес засвоєння слів з інших мов є одним із важливих способів збагачення словникового складу будь-якої мови, в тому числі й української. Запозичатися можуть як цілі слова й вирази, так і їх окремі елементи безпосередньо або через посередництво інших мов. Так, чимало лексичних запозичень потрапило в українську мову через посередництво російської (*акція, адвокат, асигнація, комендант, дивізія, генерал, комісія, акт, арія, аналіз, синтез, система, метод, критика, патент* та ін.), польської (*бавовна, брама, влада, вагатися, праця, смутний, табір, чекати тощо*), чеської (*вірш, гонорар, барвінок*) та інших мов.

Іншомовні слова запозичалися українською мовою в різні періоди її розвитку з багатьох мов світу або внаслідок усних контактів через розмовну мову, або з літературних джерел через художню, наукову та іншу літературу.

Найдавнішими є *запозичення зі старослов'янської мови*, яка з IX ст. виконувала роль єдиної літературної мови всіх слов'ян. На території Київської Русі вона стала поширюватися разом із прийняттям християнства в X ст. (988 р.). Старослов'янська мова відіграла велику роль у розвитку української літературної мови. Вона стала одним із важливих джерел збагачення її словникового складу, удосконалення її стилістичної системи. Так, старослов'янськими за походженням є слова *буква, уста, совість, глава, область, нужда, страждати, юнак, єдиний, мислитель, учитель, гординя, святиня, суєта, роботящий, грядущий, знайомий, воздвигнути, соратник, премудрий* та ін. Старослов'янськи розрізняються за лексичним значенням (*гріх, хрест, святиня, істина, блага, небеса, бог, церква, творець, чудеса, хрестити*); за морфологічною будовою, зокрема їм властиві суфікси: *-тель (учитель), -ств(о) (багатство), -ин(я) (гординя), -знь (боязнь), -ащ (роботящий), -ущ (грядущий), -м(ий) (знайомий)* та префікси *воз-, пре-, пред-, со-* (*возвеличити, премудрий, предтеча, соратник*); за фонетичними ознаками — для них характерні звукосполучення *ра, ла і жд* (*раб, глава, нужда, утверждати*), початкові *є, ю* (*юнак, єднати*) та ін.

В українському словнику є *запозичення й з інших слов'янських мов*, зокрема з російської (*начальник, квартира, армія, піхо-*

та, чиновник, посланник, мужик, кріпость, хазяїн, подвиг, суботник, новатор, самокритика та ін.), польської (скарга, справа, панчоха, стьоожка, жупан, вдячність, хлопець, кохати, сподіватися, драбина, мешкати, млин, в'язень, поєдинок, застава, достаток, пильнувати та ін.), чеської (бавовна, брама, ганьба, гасло, влада, праця, замок тощо).

У словниковому складі сучасної української мови можна виділити такі запозичення з неслов'янських мов.

Слова грецького й латинського походження. Грецька й латинська мови, що називаються класичними, відіграли велику роль у поповненні словникового складу, особливо термінологічних лексиконів, багатьох розвинених мов світу, в тому числі й української. Засвоєння з цих мов теж належить до найдавніших.

Слова з грецької мови означають: назви предметів господарства, побуту (*миска, вапно, баня, канат*), назви рослин, дерев та їх плодів (*кипарис, кедр, лавр, мак, м'ята, мигдаль, огірок, вишня*), назви предметів церковно-релігійного вжитку (*ангел, ікона, ладан, кадило, монастир, монах, ідол, паламар, Євангеліє* та ін.).

З грецької українською мовою засвоювалися терміни науки, культури, мистецтва: *лексикон, логіка, історія, граматики, математика, синтаксис, бібліотека, філософія, драма, планета, мелодія, ода, театр, хор* та ін. Цей процес особливо активізувався після XVII ст. з подальшим розвитком науки, техніки, культури. Запозичалися терміни з біології, медицини (*атеросклероз, біологія, бактерія, мікроб*), хімії (*бром, барій, азот, гелій, йод*), астрономії та географії (*клімат, галактика, полюс, гідросфера, тропіки*), мовознавства й літературознавства (*критика, метафора, метонімія, морфема*), філософії й логіки (*алогізм, емпіричний*), мистецтва (*фантазія*), спорту (*атлет, гімнаст, гімнастика*), терміни суспільно-політичного характеру (*економія, політика, утопія, армія, анархізм, анатомія, аристократія*) тощо.

Грецькими за походженням є власні імена: *Анатолій, Андрій, Василь, Гриць, Дмитро, Євген, Лукаш, Петро, Тарас, Олександр, Тетяна, Катерина, Олена, Лариса, Оксана, Софія, Зінаїда* та ін.

З латинської мови, яка з найдавніших часів до XVIII ст. була літературною мовою Західної Європи (в наш час вона збереглася лише в медицині), запозичена в основному термінологічна лексика з різних галузей наук, зокрема терміни юридичні (*адвокат, апеляція, прокурор, нотаріус, юрист*), суспільно-політичні (*декрет, делегат, активіст, диктатура, імперія, дирекція, інспектор, клас, конгрес, пролетаріат, секретар*), технічні (*агрегат, антена, апаратура, генератор, індуктор, комутатор, турбіна*),

медичні (*амбулаторія, ангіна, аспірин, імунітет, рецепт, компрес, інфаркт*), математичні, хімічні, фізичні (*інтеграл, коефіцієнт, косинус, лінія, формула, деформація*), мовознавчі (*афікс, асиміляція, дисиміляція, інфінітив, лінгвіст, літера, префікс, суфікс, флексія*), геологічні (*елювій, флексура, церусит*).

Латинською за походженням є лексика шкільна й вузівська (*абітурієнт, атестат, інститут, декан, екзамен, аудиторія, конспект, ректор, лекція, студент, університет, факультет, лектор*), адміністративно-ділова (*акт, циркуляр, резолюція, документ, колегія, директор, дисципліна, апробація, атестація*), мистецька (*цирк, овація, аплікація, декламація, грація, дикція*).

З латинської мови походять власні імена: *Валерій, Віктор, Вікторія, Віталій, Валентина, Клавдія, Наталка, Марина, Марко, Костянтин, Павло, Регіна* та ін.

Лексичні запозичення з німецької мови ввійшли в українську мову переважно в XVII—XVIII ст. Вони охоплюють різні галузі життя суспільства, а саме: торгівлю й управління (*бухгалтер, маклер, касир, вексель, поштамт, штат, штраф*), побут (*бутерброд, галстук, кітель, портвейн, фартух, футляр, ширма, штопор*), техніку й будівництво (*борт, верстат, домкрат, кафель, шифер, шлюз, штепсель*), військову та морську справу (*єфрейтор, солдат, фельдмаршал, штаб, штиль, штурман*), мистецтво (*арфа, мольберт, обертон, танець, флейта*), медицину (*бинт, пластир, шприц, фельдшер*), гірництво (*шахта, шихта, штольня, штрек, шурф*) та ін.

Слова французької мови проникали в українську мову в другій половині XVIII ст. Вони включають суспільно-політичну (*демонстрація, департамент, бюро, бюлетень, політика, шеф, прем'єр, парламент*), фінансово-економічну (*аванс, акціонер, акція, баланс, тариф*) і технічну (*автомобіль, монтаж, екіпаж, кабіна, таксі, фара, ресора*) термінологію, назви предметів жіночого туалету і тканин (*блуза, вуаль, жабо, велюр, кашне, костюм, пальто, капюшон*), військову та морську лексику (*армія, авіатор, десант, демобілізація, бомба, бригада, гвардія*), назви предметів побуту (*абажур, брильянт, буфет, люстра, одекolon, сервіз, пудра, порт'єра, браслет*), кулінарну лексику (*вінегрет, антрекот, гарнір, десерт, желатин, філе*), слова, пов'язані з літературою і мистецтвом (*жанр, каламбур, п'єса, сюжет, увертюра, шедевр, ваза, гравюра, барельєф, сюїта, тембр*) та ін.

Французькі за походженням невідмінювані іменники зберігають наголос на останньому складі: *жабо́, ательє́, кафе́, драже́, пенсне́, турне́*.

Лексичні запозичення з англійської мови засвоювались українською мовою в XIX та XX ст. переважно через посередництво російської мови. Це, як правило, слова на позначення термінів політики, економіки, торгівлі (*бізнес, бюджет, долар, банкнот, бойкот, блокада, бос, інтерв'ю, мітинг, чек, трест*), мореплавства та військової справи (*докер, катер, мічман, танк, шлюпка, шрапнель, браунінг*), техніки (*бульдозер, конвеєр, ескалатор, комбайн, трактор, трамвай, тунель, фільм*), спорту (*бокс, боксер, гол, волейбол, жокей, раунд, спорт, спортсмен, тренер, фініш, футбол, хокей*), одягу й тканин (*джерсер, піджак, піжама, плед, плюш, френч, вельвет*), їжі та напоїв (*кекс, пудинг, пуши, ром, торт, біфштекс*), культури (*джаз, фокстрот, клуб, комфорт, сквер, фольклор*) та ін.

Слова з голландської мови, яких в українській мові порівняно небагато, — це переважно терміни морської справи (*боцман, верх, вахта, каюта, лоцман, матрос, рейд, шлюпка, шкіпер, шторм, штурвал, штурман*). До них належать також іменники *кабель, дюйм, дамба, ситець, яхта* та ін.

Лексика італійського походження насамперед включає музичну термінологію (*акорд, альт, дуєт, імпровізатор, квартет, композитор, мандоліна, піаніно, соло, консерваторія, арія, бас, баркарола*), а також терміни фінансово-економічні (*банк, валюта, каса, фірма, інкасатор, нетто, брутто*), архітектурно-будівничі (*цоколь, мозаїка, фонтан, арка, бароко*) й технічні (*бензин, гондола, паста*) та слова з інших сфер (*банда, бандит, коридор, вата, шарлатан, карнавал*) та ін.

Поодинокими в українській мові є **запозичення з іспанської** (*ананас, какао, карамель, кафетерій, кокаїн, сигара, кабальєро*), **португальської** (*каста, кобра, кашалот, макака*), **ісландської** (*гейзер*), **норвезької** (*акула, сага, фіорд*), **литовської** (*валандатися, клуня, намітка, капшук*), **угорської** (*бекеша, гуляш, гусар, чардаш*) та **румунської** (*бринза, кукурудза, мамалига*) мов.

Незначна кількість слів в українському лексиконі походить з **неєвропейських мов**, зокрема, з **грузинської** (*сакля, чурек, тамада*), **китайської** (*чай, чесуча*), **малайської** (*анчар, орангутанг*), **перуанської** (*хіна, каучук*), з **ефіопської** (*баобаб*), з **австралійських мов** (*кенгуру*) та ін.

Найдавнішими і досить численними в українській мові є запозичення з тюркських мов (*тютюн, сундук, сарай, бугай, баштан, кавун, балик, шашлик, ізюм, кизил, товар, базар, аршин, башлик, бахча, алича* та ін.). Вони ввійшли в українську мову через розмовне мовлення і не сприймаються тепер як іншомовні.

До давніх лексичних запозичень належать слова *арабського* (азимут, алгебра, алкоголь, магазин, могорич, нашатир, халат) та *іранського* (балахон, бірюза, булат, тахта, гиря, караван) походження.

Значне місце в словниковому складі української мови посідають *інтернаціоналізми*, тобто слова, що вживаються в багатьох мовах світу і мають спільне значення.

Інтернаціоналізми в основному поширені у галузі наукової, технічної, політичної й мистецької термінології (*організація, революція, інтелігенція, соціалізм, конференція, традиція, біологія, електрон, фізика, індустрія, радіо, телефон, статуя, декрет, календар, фортуна, сума, контракт, ревізія, копія* та ін.).

Такі слова зближують неспоріднені мови й утворюють міжнародний лексичний фонд, основу якого становить лексика грецького та латинського походження. Отже, українська лексика, яка склалася протягом багатьох епох, сформувалася на базі спільнослов'янської та східнослов'янської лексики, що доповнилася за своєннями з інших мов.

Важливий шар українського лексикону становлять власне українські слова, які визначають самобутність і національну специфіку української мови.

5. Зі стилістичного погляду лексику сучасної української мови поділяють на загальноживану, або нейтральну, специфічно-побутову, виробничо-професійну, науково-термінологічну, адміністративно-ділову й емоційно забарвлену. Окремо виділяються діалектизми й жаргонізми. За основу такої класифікації береться сфера й активність використання лексики, що тісно пов'язані з функціональними стилями сучасної української мови, кожен з яких характеризується лише йому властивими лексичними засобами.

Загальноживана, або нейтральна, лексика — це найважливіша частина українського словника, його ядро. Вона охоплює найрізноманітніші сторони людського життя, називає основні предмети і явища об'єктивної дійсності, наприклад, *земля, вода, сіль, хліб, вітер, трава, зелений, гарний, молодий, пальто, туфлі, сорочка, сміятися, працювати, близько, далеко, глибоко, я, ми, він* та ін. Ця лексика вживається в усіх сферах і функціональних стилях.

Специфічно-побутова лексика — це слова, що відображають побут різних соціальних груп населення. Вони означають назви хатніх речей (*макітра, мисник, друшляк*), назви одягу (*запaska,*

чоботи, свита, пальто), назви обрядів, звичаїв (*Великдень, Покрова, Зелені свята, Петрівка*), назви страв і напоїв (*юшка, варенуха, борщ*), назви будівель (*оселя, комора, курінь*) та ін.

Специфічно-побутова лексика використовується в розмовно-побутовому й художньо-белетристичному стилях. В останньому — для правдивого змалювання життя й побуту певної групи населення (наприклад, в «Енеїді» І. П. Котляревського тощо).

Виробничо-професійна лексика включає слова, характерні для певної професії. Такі слова називають знаряддя праці, продукти виробництва, спеціальні трудові процеси тощо. Наприклад, працівники економічної сфери вживають таку виробничо-професійну лексику: *виробник, споживач, грошовий обмін, засоби виробництва, виробничий процес, процентна ставка, бюджет, економічне програмування* та ін.

Виробничо-професійна лексика вживається в науковому стилі й у мові людей, діяльність яких пов'язана з певною виробничою й науковою сферою, а також у художній літературі для характеристики персонажів (професіоналізми).

Науково-термінологічна лексика поділяється на загальнонаукову, що вживається в різних галузях науки (*аналіз, синтез, дослідження, аргумент, реконструкція, асиміляція, тотожність*), і спеціально-термінологічну, властиву тільки певній галузі науки, наприклад, термінологія економічна: *асигнація, девальвація, банк, кредит, вексель, аукціон, бізнес, аванс, депонент, ліміт, акціонер*; лінгвістична: *лексика, фонетика, орфографія, синтаксис*; медична: *терапевт, грип, апендицит, аспірин, гіпертонія, ангіна* та ін. У кожній галузі науки є властиві їй терміни.

Терміном називається однозначне слово, вживане для точного позначення певного поняття з якої-небудь галузі знання.

Сукупність термінів з певної галузі науки утворює термінологію.

У сучасній українській мові багата й розгалужена термінологія. В ній значне місце займають інтернаціоналізми. Термінологічна лексика поширена в науковій мові.

У межах української термінології виділяється велика група **суспільно-політичної лексики**, наприклад: *депутат, дипломат, парламент, спікер, делегат, голосування, вибори, інтернаціоналізм, лібералізм, трибун, фракція, уряд, держава* та ін. Сфера функціонування такої лексики переважно суспільно-політична, хоча багато суспільно-політичних термінів поступово входять до складу загальноповсякденної лексики.

Адміністративно-ділова лексика використовується в різноманітних ділових паперах: наказах, розпорядженнях, канцелярсь-

кій і юридичній документації (*протокол, акт, довідка, оголошення, посвідчення, заява, доповідна записка, указ, комюніке, договір, ухвала, вирок, постанова*). В ділових паперах побутують канцелярські штампи: *виходячи з того, що...; на підставі рішення; ми, що нижче підписалися* та ін. Адміністративно-ділова лексика вживається, крім ділової мови, в художній літературі для мовної характеристики персонажів.

Емоційно забарвлена лексика — це слова, які позначають позитивні або негативні емоції і служать для вираження різних почуттів і душевних переживань людини (*любов, краса, щастя, кохати, сумувати, погань, дурень, негідник, бовдур*).

До емоційної лексики також належать слова, експресивне забарвлення яких вноситься словотворчими засобами, зокрема суфіксами пестливості, зменшеності (*донечка, синочок, земелька, молочко, матуся*) або згрубілості, зневажливості (*зміюка, дідище*). Емоційно забарвлена лексика вживається в основному в розмовно-побутовому й художньо-белетристичному стилях мовлення як художньо-зображальний засіб.

Діалектизми — це слова, вживані в окремих говорах і поширені лише в певній місцевості (*бараболя — картопля, баклажан — помідор, студений — холодний, жалива — кропива, стидатися — соромитися* тощо). Діалектизми використовуються лише в художній літературі, надмірне їх використання засмічує літературну мову.

Жаргонізми — це слова певної групи людей, які, користуючись загальнозживаною лексикою, використовують лише їм зрозумілі слова. Жаргонізми мають відповідники в літературній мові.

У сучасній українській мові найбільш чітко виділяються жаргонізми, вживані студентською молоддю (*хвіст — академзаборгованість; сачок — студент, який не відвідує занять; зідрати — списати; пара — незадовільна оцінка; плавати — непевно почуватися під час відповіді на екзамені; провалитися — не скласти екзамену* та ін.) та людьми, що зв'язані спільними інтересами негативного характеру, зокрема злодіями, волоцюгами, картярами, любителями спиртного (*барахло, манатки — речі; сіно — тю-тю; балеринка — відмичка для дверей; рубати — їсти; купити, позичити, свиснути — вкрати*). У п'яниць є чимало експресивних синонімів до дієслова *випити* (*кинути, закласти, хильнути, смикнути, нализатися*) та ін. У молодіжних жаргонах багато розмовно-побутових, експресивних слів, напр.: *сачкувати — ухилитися від обов'язків; махнути — обміняти що-небудь; шурупати,*

кумекати — розуміти; здрейфити — злякатися; драїти, пісочити — критикувати; баласт — щось непотрібне; вплинути — потрапити в неприємне становище; блат — знайомство, зв'язки і т. ін., що використовуються в особистих інтересах, та ін.

Діалектизми і жаргонізми збіднюють українську літературну мову, тому в усному мовленні слід намагатися замінити такі слова літературними відповідниками.

Діалектизми і жаргонізми можуть використовуватися в художніх творах як зображальний засіб.

7. Активна і пасивна лексика в словниковому складі сучасної української літературної мови виділяється у зв'язку з тим, що словниковий склад постійно змінюється, розвивається, поповнюється: одні, непотрібні, слова виходять з ужитку, інші — з'являються.

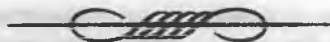
До **активної лексики** належать слова, які часто вживаються в повсякденній практиці спілкування. Вони зрозумілі для кожного члена колективу. Це загальноновживані слова (*хліб, сіль, молоко, масло, сир, гіркий, добрий, іти, бігти*) й загальновідомі терміни (*нація, панно, аналіз, синтез, квартет, хокей, футбол* та ін.).

До **пасивної лексики** сучасної української літературної мови належать рідковживані слова. Вони можуть використовуватися лише в разі певної потреби. До пасивної лексики належать **застарілі слова, або архаїзми**, які вже вийшли чи виходять з ужитку (*десяцький, князь, граф, осавула, гетьман, боярин, панщина, гайдамаки, челядь, МТС, неп, лікнеп*) та **нові слова, або неологізми**, тобто слова, які тільки входять або недавно ввійшли в мову (*кварк, глюон, відеомагнітофон* та ін.). Неологізми з'являються в мові внаслідок розвитку науки, техніки, мистецтва. Так, багато нових слів потрапило в українську мову в зв'язку з упровадженням ринкових відносин (*бартер, біржа, брокер, маклер, купон, валютний ринок, чек, бізнес* та ін.), із розвитком техніки. Неологізм, який стає загальноновживаним словом, перестає бути неологізмом.

Нові слова поповнюють словниковий склад української мови, вони є загальновідомими й індивідуально-авторськими.

Архаїзми вживаються тільки в художніх творах для створення історичного колориту тієї доби, про яку йдеться у творі. Неологізми властиві науковому, публіцистичному й газетно-інформаційному функціональним стилям. Особливо велику роль відіграють неологізми в науковій мові.

Активні й пасивні шари лексики української мови яскраво відображують безперервні зміни, які в ній відбуваються.

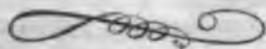

8. Висновки. Отже, словниковий склад української мови — це продукт багатьох епох. У ньому, як у дзеркалі, відтворилася історія українського народу, української держави. Він характеризується великим багатством, розмаїттям, різноманітними стилістичними, виражальними можливостями слів. Це дало змогу українській мові зайняти повноправне місце в ряду високорозвинутих мов світу. Багатство українського словникового складу виявляється в полісемії, синонімії, омонімії, паронімії, антонімії тощо. Правильне використання полісемічних слів, синонімів, омонімів, паронімів і антонімів забезпечує виразність, точність і ясність висловлюваної думки.

Розглядаючи словниковий склад української мови з погляду його походження і стилістичного використання, зазначимо, що за походженням виділяються в ньому чотири шари, а саме: слова спільнослов'янські, східнослов'янські, власне українські й іншомовні, а за стилістичним використанням, тобто за тим, як, де (в яких сферах і мовленнєвих ситуаціях) і з якою метою використовується наявний в українській мові лексичний запас, в ньому виділяють лексику загальноповсякденну, специфічно-побутову, виробничо-професійну, науково-термінологічну, адміністративно-ділову, емоційно забарвлену та ін., а також лексику книжну й розмовну (народнорозмовну й літературнорозмовну, прийняту в спілкуванні культурних, освічених людей).

Оскільки словниковий склад української мови весь час розвивається, змінюється, збагачується, в ньому розрізняють два шари: активний, який охоплює загальноповсякденну лексику та слова, що вживаються у спілкуванні спеціалістів певної галузі народного господарства, науки і культури, і пасивний, до якого належать слова, що вийшли з активного мовного вжитку (архаїзми) і використовуються лише при певній потребі, а також слова-неологізми, які ще не стали загальноповсякденними. Архаїзми в сучасній українській мові використовуються переважно в художній літературі і науково-дослідних працях; неологізми, крім художніх творів, — у науковому, публіцистичному й газетно-інформаційному стилях.

Лексичні норми української мови можна перевірити в тлумачних словниках.

УКРАЇНЬСЬКА ФРАЗЕОЛОГІЯ

ПЛАН

1. Поняття про фразеологію, її місце в мові. Зв'язок фразеології з життям.
2. Багатство й розмаїтість української фразеології.
3. Типи фразеологізмів.
4. Народнорозмовна і книжно-літературна фразеологія. Різновиди книжно-літературної фразеології. Походження української фразеології.
5. Фразеологізми, спільні для української та російської мов, фразеологізми-відповідники.
6. Стилiстичні функції фразеологізмів.
7. Фразеологічні словники.
8. Висновки.

1. Слово **фразеологія** (від гр. *phrasis* — зворот, вислів; *logos* — учення) має два значення: перше — це **сукупність стійких сполучень слів, уживаних у мові**, друге — це **вчення про стійкі звороти мови**. Стійкими називаються такі сполучення слів, які мають смислову єдність, не розкладаються на частини і вживаються в мові як цілісні одиниці. Їх ще називають фразеологічними зворотами, або фразеологізмами. Вони і є предметом вивчення фразеології. Фразеологізми нерідко можуть виступати образними еквівалентами окремих слів, наприклад: *задирати ніс* — *зазнаватися*, *душу вивертати* — *мучити*, *узятися за розум* — *порозумнішати*, *покласти на лопатки* — *перемогти*, *замилювати очі* — *обманювати* та ін.

Фразеологічні звороти порівняно зі словами є більш виразними з емоційно-експресивного погляду. Вони характеризуються образністю, емоційною насиченістю. Саме ці властивості фразеологізмів визначають їх місце в мові. Пор., наприклад: *дрімати і клювати носом*, *посваритися і розбити глек*, *мовчати й тримати язик за зубами*, *пам'ятати і намотати на вус* тощо.

Фразеологізми можуть вступати в синонімічні відносини з окремими словами, доповнюючи синонімічні ряди образними ек-

вівалентами, збагачуючи виражальні можливості української мови, наприклад: *зникнути, пропасти, загубитися* — *канути у воду; сварити, лаяти, ганьбити* — *давати перцю, давати на горіхи, давати прикурити* та ін.

Фразеологія, як і лексика, пов'язана з політичними, соціально-економічними й іншими умовами життя народу. Зміни цих умов ведуть і до змін у фразеології. Так, частина фразеологізмів, яка не містить у собі певної цінності і не відповідає новому часу, випадає з мови, перестає вживатися (наприклад: *іду на ви; жіноча річ коло припічка; жіночий волос довгий, а розум короткий; люби жінку як душу, а тряси як грушу* тощо), інша частина фразеологізмів, що відображає нові умови життя, з'являється й закріплюється у мовному вжитку. Особливо активно поповнився фразеологічний фонд української мови термінологічними словосполученнями з різних галузей наук, зокрема з економічної сфери, що пов'язано з упровадженням в Україні ринкової економіки, наприклад: *релевантний ринок, спеціальні економічні зони, тарифна система, банківська позика, позиковий процент, позичковий капітал, довгостроковий кредит, акціонерне товариство, орендне підприємство, валютне регулювання, конвертована валюта, біржа праці, інвестиційні банки* та ін.

2. Українська фразеологія характеризується семантичним багатством і структурним розмаїттям, зокрема вона включає:

1) стійкі нерозкладені сполучення слів (фразеологізми, або ідіоми), які виступають образними еквівалентами окремих слів: *кльовати носом* — *дрімати*; *брати на пушку* — *обдурювати*; *нагнати холоду* — *налякати*; *дати маху* — *помилитися*; *намотати на вус* — *запам'ятати*;

2) образні ходові вислови: *біла ворона* — про людину, яка різко виділяється серед інших своєю поведінкою; *загрібати жар чужими руками* — привласнювати наслідки чужої праці; *ловити вітра в полі* — про безуспішні пошуки, переслідування; *мокрим рядном накрити* — зненацька накинутися з докорами, лайкою;

3) прислів'я та приказки, що виражають народну мудрість: *вік живи — вік учись*; *під лежачий камінь вода не тече*; *з ким поведешся, від того й наберешся*; *учений іде, а неук слідом спотикається*;

4) усталені порівняльні звороти, в межах яких виділяються порівняння-характеристики: *мов кіт наплакав* — дуже мало; *мов у воду канути* — безслідно зникнути; *наче з неба впали* — несподівано з'явитися; *наче в раю* — про життя в достатках, у роз-

коші; як яблучко (про людину молоду, здорову, вродливу); як ягода (про дівчину);

5) влучні вирази видатних людей, або крилаті вислови: *Великих слів велика сила* (Т. Г. Шевченко); *Досвітні огні* (Леся Українка); *Нове життя нового прагне слова* (М. Т. Рильський);

6) стійкі фразеологічні сполучення: *брати до уваги, брати на мушку, брати участь* (у якійсь справі); *порушувати справу, порушувати питання, порушувати угоду*;

7) усталені сполучення термінологічного характеру: *ведмеже вушко* (ліки), *адамове яблуко* (кадик), *конвертування валюти* (обмін валюти однієї країни на іноземну валюту), *банківський кредит* (позика, яка надається банком);

8) стійкі лайливі та інші експресивні вислови з народнорозмовної мови: *щоб і духу не було* (когось) — чиясь присутність де-небудь зовсім не бажана; *щоб очі не бачили*; *щоб пуття не було*; *щоб тебе правцем поставили*; *щоб не кортіло*; *щоб ти колком став*; *щоб нога не була*; *хай їй враг* та ін.;

9) усталені вигуківі сполучення, що виражають різні почуття: *от тобі й маєш!*; *от тобі й раз!*; *от тобі й на!* (здивування, незадоволення); *іди ж ти!* (захоплення); *щур йому й пек!* (обурення); *до біса!* (лайка, прокляття) та ін.

За будовою одні фразеологізми є самостійними реченнями (*одного поля ягода, рука руку миє, розумному легко пораду давати, з краси не пити роси*), або підрядними реченнями (*куди ворон і кісток не заносить, де Макар телят не пасе, де Сидір козам роги править*), або порівняльними зворотами (*мов сіль в оці, мов теля на нові ворота, наче з неба впасти, наче вкопаний*), інші — окремими словосполученнями, що виступають у ролі членів речення, переважно присудків та обставин (*за серце взяти* — зворушити; *задніх пасти* — відставати; *заказана дорога* — заборонений доступ; *йти по н'ятах* — слідом, не відстаючи переслідувати; *ні на копійку* — зовсім нічого).

Українська фразеологія надзвичайно багата й різноманітна, вона складалася протягом віків і характеризується великою стійкістю. У фразеологізмах, прислів'ях і приказках відбивається велика мудрість народу, його досвід і вікова культура. Українська фразеологія разом з власне українською лексикою визначає самобутність і національну специфіку української мови. Багатство української мови виявляється не тільки в розмаїтті фразеологічного матеріалу, а й у наявності двох і більше фразеологізмів на позначення однієї висловленої думки, що сприяє утворенню великих синонімічних рядів, наприклад: *наче води в рот набрати,*

ні пари з уст, ні пари з рота, тримати язик за зубами — мовчати; *накручувати хвоста, давати перцю, давати прикурити, давати хльору, давати на горіхи, всипати по перше число* — сварити, провчати когось, шмагати, бити; *додавати куті меду, підливати масла в огонь* — ускладнювати неприязні стосунки; *піднести пілюлю, підкласти свиню* — вчинити підлість щодо кого-небудь; *давати драла, давати дропака, накивати п'ятами* — тікати і багато інших.

3. Розрізняють три типи фразеологічних зворотів за семантичною злитістю компонентів: фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності і фразеологічні сполучення.

Фразеологічні зрощення — це неподільні, нерозкладні фразеологізми, цілісне значення яких не збігається зі значенням окремих слів, які входять до їх складу, наприклад: *дати драла* — втекти, *розбити глек* — посваритися, *бити байдики* — нічого не робити, *собаку з'їсти* — бути досвідченим у якійсь справі, *смалити халявки* — залицятися, *пекти раків* — червоніти від сорому, *на руку ковінька* — вигідно і т. ін. До фразеологічних зрощень належать також мовні звороти, які містять застарілі граматичні форми, наприклад: *притча во язицех* — предмет багатьох розмов, звичайно з осудом; *нічтоже сумняшеса* — не роздумуючи, без сумнівів та ін.

Фразеологічні єдності — це стійкі, неподільні словосполучення, загальне значення яких певною мірою пов'язане зі значенням слів, що входять до їх складу. Фразеологічні єдності ширші за обсягом і різноманітніші за будовою, ніж фразеологічні зрощення, й характеризуються образністю та емоційно-експресивним забарвленням. Наприклад: *тримати язик за зубами* (мовчати), *набивати кишені* (наживатися), *заливатися слізьми* (безутішно плакати), *скалити зуби* (сміятися), *дивитися крізь пальці* (навмисне не помічати чогось) та ін. До фразеологічних єдностей належать каламбурні вислови, прислів'я і приказки, влучні вирази з літературних джерел, або крилаті слова, яким властиві лаконізм і афористичність висловленої думки, наприклад: *звичка — друга натура; життєйське море; прикусити язика; кров з молоком; вивести на чисту воду; наче води в рот набрати; тиха вода греблі рве; вік живи — вік учись; вчитися ніколи не пізно; сім п'ятниць на тиждень; тринди-ринди — коржі з маком* та ін.

Фразеологічні сполучення — стійкі мовні звороти, яким властива певна самостійність складових частин. У таких зворотах одне слово центральне, інші — залежні від нього і можуть сполучатися з іншими словами, наприклад: *сміх бере, зло*

бере, нетерплячка бере, страх бере; порушити питання, порушити справу; чиста душа, чиста совість, чисте поле тощо. За будовою фразеологічні сполучення складаються з двох (*справа честі, храм науки, плід натхнення, глухий кут*) і більше компонентів (*людина великої душі, людина світлого розуму*) та ін.

В окрему групу фразеологізмів виділяються усталені сполучення слів термінологічного характеру, наприклад з економічної сфери: *валютні операції, валютна біржа, конверсійний маркетинг, товарний арбітраж, промисловий капітал, інвалютний карбованець, зовнішній ринок, мале підприємство* та ін.

4. Фразеологію української мови за сферою функціонування і за походженням поділяють на дві групи: народнорозмовну і книжно-літературну.

Народнорозмовна фразеологія, яка є продуктом багатовікової мовної творчості народу, включає всю сукупність і розмаїття вживаних у народнорозмовній мові фразеологізмів різних типів, а саме: ідіоматичні вирази (*замилювати очі* — обманювати; *гріти руки* — наживатись; *ухопити на зуба* — кепкувати з когось), ходові образні вислови (*довгий карбованець; до кривавого поту; капля в каплю*), усталені порівняльні звороти (*мов громом прибитий; немов води в рот набрати; наче крізь землю провалитися; як укопаний*), прислів'я і приказки (*де господар добре робить, там і поле добре родить; хто кого любить, той того й голубить; часом густо, а часом і пусто*), стійкі експресивні вислови лайливого характеру (*щоб ти пропав, щоб тобі повлазило, щоб ти не діждав*), усталені вигуківі сполучення, які виражають різні почуття (*чи ба!* — незадоволення, осуд; *от тобі й маси!* — здивування; *цур тобі!* — обурення), стійкі словосполучення, що виступають у функції вставних слів (*чого доброго, як то кажуть, хоч убий*), жартівливі й анекдотичні вирази (*ні в тин ні в ворота; дрижаки хапати; дурня клеїти; дуба врзати*), фразеологізми-каламбури (*сім мішків гречаної вовни; приший кобилі хвіст; сьома вода на киселі*) тощо.

Народнорозмовна фразеологія є найбільш численною і різноманітною. Саме вона, про що йшлося раніше, визначає національну специфіку української мови, забезпечує разом з лексикою її великі виражальні можливості.

У межах народнорозмовної фразеології на особливу увагу заслуговують прислів'я та приказки, в яких відбивається глибока мудрість народу, його вікова історія і культура. У при-

слів'ях і приказках даються різні рекомендаційні настанови, поради, підказані багатовіковим досвідом людей, певними життєвими закономірностями, схвалюються чи засуджуються свої або чийсь вчинки. Нерідко вони виступають народними сентенціями, тобто висловами морально-повчального змісту, наприклад: *учись замолоду — пригодиться на старість; для приятеля нового не цурайся старого; чого сам собі не зичиш, того й другому не бажай; поспішиш — людей насмішиш; під лежачий камінь вода не тече; двічі молодим не бути; згаяного часу і конем не доженеш; згода будує, а незгода руйнує; мир та лад — великий клад; радість красить, а печаль палить* та ін. Приказки можуть мати форму простих речень (*глузд за розум завернув; льоду серед зими не випросиш; молоко на губах не обсохло*); словосполучень: дієслівних (*замітати сліди; міряти на свій аршин; каламутити воду*), іменникових (*велике діло; на швидку руку; ведмежа послуга*), прислівникових (*не на життя, а на смерть; ні світ ні зоря; ні туди ні сюди*), зворотів зі словами **так, мов, немов, наче, неначе, хоч** (*як язиком злизало; мов муха в окропі; наче крізь землю провалився; хоч на край світу*) і т. п.

Прислів'я і приказки формувалися протягом багатьох століть, переходячи з мови одного покоління до іншого. В них відбилася уся різноманітність людських стосунків. З далеких часів у конденсованих народних висловах до нас дійшли згустки народного розуму й знання життя, людські радощі й страждання, любов і ненависть, віра й безвір'я, правда і кривда, працьовитість і лінощі, чесність і обман та ін., наприклад: *друзі пізнаються в біді; правда кривду переважить; волю неволя вчить; від багача не жди калача; де суд, там і неправда; гіркі, дітки, заробітки; не в багатстві сила, в чорних руках; голод — не тітка, найми — не свій брат; не знавши біди, не буде добра; за наше жито нас і бито; біда біду перебуде, одна згине, десять буде; собаці собача смерть* та ін.

Народнорозмовна фразеологія походить із розмовного джерела, зокрема з усної розмовної мови народу та фольклору. Вона становить основу української національної фразеології, її ядро. До складу української літературної мови вона входить через твори кращих українських письменників.

Близько до народнорозмовної фразеології стоять вислови, що походять із виробничо-професійної мови. Такі влучні вирази, в яких відбився досвід людей певної професії, теж виникли в усній розмовній мові, відшліфувалися в ній, набули узагальнюючого значення і засвоїлися загальнонародною мовою у формі

стійких зворотів образного характеру, наприклад: *дружній череді вовк не страшний* (з мови чабанів); *лити воду на млин* (з мови мірошників); *не святі горшки ліплять* (з мови гончарів); *брати в шори* (з мови лимарів, тобто майстрів, які виготовляють ремінну збрую) тощо. До них же належать такі усталені вирази, як: *грати першу скрипку*, *підвищувати тон* (з мови музикантів); *взяти під обстріл*, *іти в ногу* (з мови військових); *відігравати роль*, *цей номер не пройде* (з мови артистів) та ін.

Книжно-літературну фразеологію, яка теж в українській мові є досить численною і різноманітною, становлять усталені словосполучення і вирази з різних літературних джерел.

За своїм складом і походженням книжно-літературна фразеологія теж дуже неоднорідна. У її межах насамперед виділяємо фразеологію наукову, вживану в науковому стилі сучасної української літературної мови. Наукові фразеологізми — це переважно сталі словосполучення, утворені з іменника і прикметника, з іменника в називному та іменника в непрямому відмінку або з двох іменників і прикметника чи з трьох іменників, які набули значення термінів, тобто термінологізувалися і саме тому виступають як цілісні мовні одиниці.

Наукова фразеологія поділяється на загальнонаукову і вузькотермінологічну, або спеціальну. Загальнонаукова фразеологія містить усталені словосполучення, вживані в різних галузях науки, наприклад: *порушити питання*, *розв'язати проблему*, *перевірити гіпотезу*, *знайти вихід*, *дійти висновку*, *залишити питання відкритим*, *проаналізувати факти*, *зробити аналіз*, *вивчити питання*, *поставити проблему*, *об'єкт дослідження*, *опубліковані матеріали*, *методика наукового дослідження* та ін. Такі усталені словосполучення можуть виходити за межі наукового стилю і вживатися в науково-популярному, науково-публіцистичному і газетно-інформаційному стилях. Вузькотермінологічна, або спеціальна, фразеологія складається з термінологізованих словосполучень, властивих лише певним галузям науки. Так, в економіці у зв'язку з упровадженням ринкових відносин активно функціонують такі усталені словосполучення, які можуть бути двокомпонентними, наприклад: *малий бізнес*, *великий бізнес*, *міжнародна торгівля*, *мале підприємство*, *договірна ціна*, *валютні операції*, *валютні обмеження*, *довгостроковий кредит*, *грошовий товар*, *грошовий капітал*, *інвестиційні банки*, *конвертована валюта*, *кредитна система*, *оптова ціна*, *оптова торгівля* та ін., або трикомпонентними, наприклад: *світові економічні стосунки*; *міжгалузеве державне об'єднання*;

індекси біржової кон'юнктури; канали розподілу товару; зона вільного підприємництва та ін. Термінологізовані сполучення вживаються і в інших науках, зокрема в лінгвістиці (доконаний вид, дзвінкі приголосні, короткі прикметники, пряма мова, взяти в лапки), медицині (шуми в серці, шуми в легенях, прискорений пульс, артеріальний тиск), фізиці (атомне ядро, атомна енергія, атомний реактор, початкова енергія, ядерна температура) та ін.

До наукової фразеології належать також наукові вислови різного типу, узагальнюючі формули основних наукових положень, законів, стійкі сполучення слів узагальнюючого характеру з певних галузей науки, а також словосполучення, які наближаються до трафаретних висловів ділової мови: *поставити (провести) експеримент, зробити аналіз, сформулювати думку, поставити крапку, провести дослідження, брати до уваги*, та термінологічні сполучення, широко вживані в наукових працях, наприклад: *виходити у світ, виходити на орбіту, ставити дослід, робити висновок* та ін. Наукові фразеологізми, як і лексичні терміни, є однозначними, характеризуються абстрагованістю, відсутністю образності й емоційного забарвлення, вони можуть виражати складну конденсовану думку.

Знання наукової фразеології та вміння нею користуватися має велике значення при оволодінні різними спеціальностями.

До фразеологізмів книжного походження належать усталені сполучення слів з незначним емоційним забарвленням, основне призначення яких — сприяти посиленню логізації тексту: *знайти вихід, підготувати ґрунт, мати вплив, притягти до відповідальності, розгорнути дискусію, відігравати роль, обмінятися досвідом, обходити мовчанням, знайти вихід, дати відсіч, покласти край, іти в ногу, вузлове питання, почесний обов'язок* та ін. Серед цих фразеологізмів виділяються публіцистичні стійкі словосполучення, які не втратили своєї образності: *холодна війна, міжнародна арена, гонка озброєнь, вогнище війни, боротьба за мир, боротьба за роззброєння, зірвати маску, розкрити карти* та ін.

Сфера функціонування таких фразеологізмів — переважно публіцистичний і газетно-інформаційний стилі.

Значне місце в книжно-літературній фразеології належить крилатим висловам, під якими розуміють сталі словесні формули, що являють собою часто повторювані в усній і писемній мові влучні вислови видатних письменників, філософів, учених, політичних діячів тощо¹. Інакше кажучи, крилатими ви-

¹ Див.: Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. — К.: Наук. думка, 1973. — С. 44.

словами вважаються такі поширені в літературній мові слова і вирази, джерело яких може бути встановлене¹. Крилаті вислови — це найбільш місткі, влучні, точні й яскраві вислови, якими можна користуватися в різних ситуаціях. Наявність в українській фразеології крилатих висловів, запозичених з інших мов, є наочним свідченням тісних і різнобічних зв'язків українського народу з багатьма народами світу. До таких належать насамперед слова узагальнено-метафоричного характеру, слова-символи (*Едем, Парнас, Голгофа, Олімп, Мекка*), особові назви певних історичних, міфологічних і літературних персонажів світової та вітчизняної класики (*Антей, Крез, Колумб, Геркулес, Сократ, Дон Кіхот, Робінзон, Тартюф, Шерлок Холмс, Калитка*). Кожне з цих слів має певне закріплене за ним значення, наприклад: *Сократ* — дуже мудра людина, *Отелло* — надзвичайно ревнива людина, *Тартюф* — ханжа і лицемір, *Дон Жуан* — людина, схильна до любовних пригод, *Мавка* — втілення ніжності, благородства, самопожертви, *Кобзар* — так ще з ХІХ століття почали називати Т. Г. Шевченка, *Каменяр* — епітет І. Франка та ін.

Крилаті вислови за походженням можна поділити на кілька груп.

1) **Вислови, що належать до спільного культурного фонду європейської цивілізації.** До них відносять:

а) **крилаті вислови з античного джерела**, зокрема з грецької (*гомеричний сміх* — нестриманий, голосний сміх; *гордіїв вузол* — заплутана справа; *дамоклів меч* — постійна небезпека; *прокрустове ложе* — надумане мірило упередженої людини, яка підганяє під нього факти дійсності; *драконівські закони* — надзвичайно суворі закони; *крокодилячі сльози* — лицемірні, фальшиві сльози; *спалити кораблі* — рішуче порвати з минулим; *яблуко незгоди* — причина суперечок; *троянський кінь* — підступний подарунок ворогам тощо) та римської (*мовчання* — знак згоди; *людина людині вовк* — формула крайнього егоїзму; *лукулівський бенкет* — розкішний бенкет; *лебедина пісня* — останній прояв таланту; *тримати камінь за пазухою* — приховувати недобрі наміри; *перейти Рубікон* — зробити безповоротний крок, рішучий вчинок та ін.) культури;

б) **крилаті вислови з релігійних джерел**, зокрема з Біблії, Євангелія та ін. (*хто не працює, той не їсть*; *хто взяв меч, від меча й загине*; *Хома невіруючий* — про людину, що не вірить оче-

¹ Див.: Коваль А. П., Контілов В. В. Крилаті вислови в українській літературній мові. — К.: Вища шк., 1975. — С. 3.

видним фактам; *витити чаю до дна* — йти до кінця в якійсь тяжкій справі; *камінь спотикання* — перешкода, на яку наражаються в певній справі; *не хлібом єдиним живе людина* — людина не може обмежитися лише задоволенням матеріальних потреб; *золотий тілець* — багатство; *книга за сімома печатями* — щось приховане, неприступне; *манна небесна* — несподівано одержані життєві блага; *берегти, як зіницю ока* — берегти, як щось найдорожче; *блудний син* — людина, що розкаялася у своїх гріхах; *хліб насущний* — основа існування; *ходіння по муках* — тривалі поневіряння людини та ін.);

в) переклади влучних висловів з інших, переважно європейських мов, засвоєні українською мовою в різні часи, зокрема:

— з німецької: *люди гинуть за метал; спинись, хвилино!* (Й.-В. Гете); *Мавр зробив своє діло, Мавр може йти* (Ф. Шиллер); *весна народів; на крилах пісень* (Г. Гейне); *переоцінка цінностей; по той бік добра і зла* (Ф. Ніцше); *річ у собі; чисте мистецтво* (І. Кант) тощо;

— з французької: *мир хатам, війна палацам* (М.-Ф. Вольтер); *бура у склянці води* (Ш.-Л. Монтеск'є); *жертва громадського темпераменту* (П.-Ж. Прудон); *лицар без страху і догани; людина-звір* (Е. Золя); *людська комедія* (Оноре де Бальзак); *медовий місяць* (М. Ф. Вольтер); *три мушкетери* (Дюма-батько); *спляча красуня* (Ш. Перро); *тюрма народів* (Адольф де Кюстін) та ін.;

— з англійської: *бути чи не бути; король Лір; Ромео і Джульєтта; померти — спочити; багато галасу даремно* (В. Шекспір); *факти — уперта річ* (Е. Елліот); *час працює на нас* (В. Гладстон); *Шерлок Холмс* (А. Конан-Дойль) та ін.;

— з інших неслов'янських мов, а саме: з італійської: *Дантове пекло* (Д. Аліґ'єрі); *все ж вона крутиться!* (Галілео Галілей); з іспанської: *Дон Кіхот з Ламанчі; боротися з вітряками; вірний Санчо Панса* (М. Сервантес); з бельгійської: *синій птах* (М. Метерлінк); з датської: *голий король* (Г.-К. Андерсен); *аристократи духу* (Х. Стеффенс); з норвезької: *любовний трикутник; трикутник кохання* (Г. Ібсен). Із фразеологічного фонду східних народів запозичені такі вислови: *коли гора не йде до Магомета, то Магомет йде до гори; Сезам, одчинись!*; *випустити духа з пляшки; тисяча і одна ніч; сади Семіраміди; курити фіміам; воскресіння з мертвих* та ін.

Українська літературна мова засвоїла чимало крилатих висловів з російської класичної літератури, наприклад: *з корабля на бал; підписано — з пліч вагу геть* (О. С. Грибоєдов); *скутий лицар; золота рибка; над розбитим коритом; живий курилка;*

Моцарт і Сальєрі (О. С. Пушкін); *герой нашого часу* (М. Ю. Лермонтов); *сміх крізь сльози; є ще порох у порохівницях; мертві душі; а подать сюди Ляпкіна-Тяпкіна* (М. В. Гоголь); *дем'янова юшка; рильце в пуху* (І. А. Крилов); *поет і громадянин; світильник розуму* (М. О. Некрасов); *штурмани майбутньої бурі* (О. І. Герцен); *карась-ідеаліст; Помпадури й Помпадуриші; Угрюм-Бурчєєв; Ідушка Головльов* (М. Є. Салтиков-Щедрін); *зайва людина; батьки й діти* (І. С. Тургенєв); *влада темряви; живий труп* (Л. М. Толстой); *людина в футлярі; як би чого не вийшло* (А. П. Чехов); *людина — це звучить гордо* (О. М. Горький) та ін.

2) Крилаті вислови давньоруського походження, засвоєні в основному східнослов'янськими мовами, наприклад: *За землю Руськую; Коні іржуть за Сулою; Лисиці брешуть на щити; Свиснув Овлур за рікою; криваве вино; ламати списи; натитися шоломом з Дону; орати тугу, сіяти смуток; розтікатися мислію по древу* та ін. («Слово о полку Ігорєвіч»). Видатним політичним діячам Київської Русі належать вислови: *Іду на ви; Мертві сраму не імуть* та ін.

3) Багатий фонд української фразеології становлять слова й крилаті вислови, що виникли на власне українському ґрунті. Це переважно рядки з творів українських письменників або назви їхніх творів, що є «конденсаторами» змісту цих творів. У скарбницю української фразеології ввійшли такі крилаті вислови українських письменників: *Кожному рот дере ложка суха; Всякому городу нрав і права; Ой, ти, птичко жовтобока, не клади гнізда високо* (Г. Скоровода); *Де згода в сімействі, там мир і тишина; Мужича правда єсть колюча, а панська на всі боки гнуча; Не із нашого села; Хитро, мудро і недорогим коштом* (І. П. Котляревський); *Смерть одна розлучить нас; І як воно зробилось так, що в турка я перевернувся* (П. П. Гулак-Артемівський); *пан Халаявський; конотопська відьма* (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко); *а віз і нині там; Нащо йому про теє знати; А молодість не вернеться, не вернеться літа; А кіт ковбаску уминає, Немовби й не до нього річ* (Л. Глібов); *Суєта суєт і всяческа суєта; Катай, Матюшо, гуси; вам і книги в руки; любити свій ідеал; хто сміється своєму остроумію, той не остроумний* (І. Карпенко-Карий); *пропаща сила; голодна воля; Лихо давнє й сьогочаснє* (П. Мирний); *Коні не винні; тіні забутих предків; для загального добра* (М. Коцюбинський); *Нове життя нового прагне слова; Як парость виноградної лози, Плекайте мову; Троянди й виноград* (М. Рильський); *безпартійна галушка; Галушка і Часник* (О. Є. Корнійчук); *самостійна дірка* (О. Вишня); *не той тепер Миргород, Хорол-річка не та* (П. Тичина) та ін.

Більше 120 крилатих висловів увійшло до скарбниці української фразеології з творів Т. Г. Шевченка, наприклад: *Адамові діти; апостол правди і науки; споборники святої волі; лани широкополі; оновлена земля; славних прадідів великих правнуки погані; громадою обух сталить; вигострить сокиру; на сторожі поставить слово; вражою злою кров'ю волю окропити; в сім'ї вольній новій; за шмат гнилої ковбаси; заросли шляхи тернами; наша дума, наша пісня не вмре, не загине; у всякого своя доля і свій шлях широкий; все йде, все минає — і краю немає; невесело на світі жити, коли нема кого любити; раз добром нагріте серце — вік не прохолоне; якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя; отаке-то на сім світі роблять людям люди та ін.*

Великий внесок в українську фразеологію зробили Леся Українка (*досвітні огні; слово, чому ти не твердая криця; той, що греблі рве; я вийду сама проти бурі; хто вам сказав, що я слабка; поки стане снаги мені й хисту та ін.*) та Іван Франко (*я син народу, що вгору йде, хоч був запертий в льох; з вершин і низин; зів'яле листя; голос духа чути скрізь; земле моя, всеплодющая мати; прийде нове життя, добро нове у світ; лиш боротись — значить жити; свинська конституція; шпійонське ремесло; украдене щастя та ін.*).

Крилаті вислови українських письменників, особливо Шевченка, Лесі Українки і Франка, відзначаються глибоким узагальнюючим змістом, досконалістю художньо-естетичної форми.

Є 5. У фразеології української та російської мов чимало спільного, зокрема є такі фразеологізми, які відрізняються лише фонетичним оформленням. Так, відповідно до українських фразеологізмів *вік живи — вік учиш; водити за ніс; заходити на вогник; волосся стає дуба; не довго думаючи; з ким поведешся, від того й наберешся; з кутка в куток ходити* вживаються російські: *век живи — век учиш; водить за нос; заходить на огонек; волосы дыбом встают; не долго думая; с кем поведешься, от того и набереешься; из угла в угол ходит*. Вищеназвані і подібні фразеологізми утворюють спільний фразеологічний фонд обох мов, у якому значне місце посідає наукова фразеологія.

Крім того, в українській мові є чимало фразеологізмів, що на російську мову не перекладаються дослівно, а мають в останній відповідники. Порівняйте українські та російські фразеологізми:

з дощу та під ринву
крутиться, як муха в окропі

из огня да в полымя
крутится, как белка в колесе

бити байдики
зосереджувати увагу
зі справою не можна зволікати
робити абияк

бить баклуши
сосредоточивать внимание
дело не терпит отлагательства
делать спустя рукава

6. Стилiстичнi функцiї фразеологiзмiв у мовi дуже рiзно-манiтнi. Це зумовлено великими виражальними можливостями фразеологiчних зворотiв, iх образнiстю, емоцiйно-експресивним забарвленням, здатнiстю передавати думки глибоко узагальненого змiсту, властивiстю формувати думку в стислiй, лаконiчнiй формi.

Стилiстичне використання фразеологiзмiв тiсно пов'язане зi сферою iх функцiонування.

Народнорозмовна фразеологiя, яка побутує переважно в художньому, публiцистичному й розмовно-побутовому функцiональних стилях, у художнiх творах може використовуватися з метою характеристики персонажiв, створення гумористичного ефекту, для надання мовi бiльшої яскравостi, образностi, виразностi, переконливостi. Наприклад, вдало дiбранi фразеологiзми у мовi Калитки («Сто тисяч» I. Карпенка-Карого), а саме: *вчений поки Бога змалює, то й чорта з'їсть; до душі, та не до кишені; обіцянка — цяцянка, а дурневі радість; якщо грошей нема, то й розуму Бог дасть; лізти у вічі; вуха об'їсти; хоч носа відкрити; чорт зна, що балакати; душу вимотувати; чортяка несе; не тикати носа; от вчений на язика, а дурний; на чорта воно мені здалося; жеруть, як з немочі; живцем облупити* і подібні, дають змогу I. Карпенку-Карому підкреслити такі риси його характеру, як жадоба до грошей, прагнення до збагачення, неймовірна скнарість, жорстокість у ставленні до рідних і до близьких, святенництво, хижацтво, грубість, крайня обмеженість та ін.

Експресивно-знижені, переважно лайливі фразеологiзми, якими рясніє мова Ганни («Безталанна» I. Карпенка-Карого), а саме: *чорт тобі рад!; бодай тебе тряся взяла; матері твоїй чорт, твоя й мати така; ішов би під три чорти; хоч би її чорт узяв; нехай вам чорт; ідіть собі к бісовому батьку* та ін., допомагають I. Карпенку-Карому в гумористичному плані створити образ сварливої селянки і засудити такі негативні риси характеру людини, як сварливість, незлагідність, грубість. Чимало фразеологiзмiв знаходимо в мовi персонажiв у п'єсах iнших українських драматургiв-класикiв, зокрема у М. Старицького, М. Кропивницького, I. Франка та iн.

В усному мовленні фразеологізми вживаються для надання мові емоційно-експресивного забарвлення, образності, виразності, лаконізму, це дає змогу більше впливати на співрозмовника.

Книжно-літературна фразеологія використовується в таких функціональних стилях, як художньо-белетристичний, публіцистичний, науковий, офіційно-діловий, епістолярний, розмовно-побутовий (мається на увазі літературно-розмовне мовлення, яким користуються освічені, культурні люди у повсякденному спілкуванні) і ораторський. Книжно-наукові фразеологізми, як і фразеологічні звороти народнорозмовного джерела, в усіх стилях є важливим засобом увиразнення мови. В художніх творах вони служать для характеристики персонажів, індивідуалізації їх мови. Так, наявні в мові Івана (комедія «Суета» І. Карпенка-Карого) книжно-літературні вислови (*мій чоловік без весел і без стерня; суета сует; Харон утопить у Стиксі; стати на тверді ноги; життєйське море* тощо) сприяють створенню типового образу освіченого артиста, обізнаного з античною, біблійною і російською літературами. Наявність книжно-літературних висловів в усному і писемному мовленні тих, хто спілкується, свідчить про їх освіченість, начитаність, ерудицію, про обізнаність із фразеологічним надбанням світової культури, про вміння правильно і доречно ним користуватись у повсякденній мовній практиці.

Наукова фразеологія в наукових працях є одним із важливих компонентів наукової мови.

7. Багатство української фразеології фіксується у словниках. Заслужують на увагу такі з них, які вийшли в дожовтневий період: Українські приказки, прислів'я і таке інше — спорудив *М. Номис* (СПб., 1864); Галицько-руські народні приповідки, зібрав *І. Я. Франко* (Львів, 1901—1910). Після 1917 р. найважливіші зі збірок фразеологічного матеріалу такі: Українські народні прислів'я та приказки (К., 1955); *Батюк Н. О.* Фразеологічний словник (К., 1964); *Коваль А. П., Коптілов В. В.* Крилаті вислови в українській літературній мові (К., 1975); *Удовиченко Г. М.* Словник українських ідіом (К., 1968); *Олійник І. С., Сидоренко М. М.* Українсько-російський і російсько-український словник (К., 1971); Фразеологічний словник української мови. — Кн. 1, 2. — К.: Наук. думка, 1993. У словниках пояснюються значення фразеологізмів, їх походження, даються їх переклади на іншу мову або фразеологізми-відповідники та ін.

8. Висновки. Отже, **фразеологізми**, що є предметом вивчення фразеології, — **це важливий і незамінний компонент української мови**, який разом з лексикою визначає її національну специфіку. Фразеологічний фонд української мови, що формувався протягом віків, багатий і різноманітний. Його основа — народнорозмовна фразеологія, яка є національним здобутком українського народу.

Народнорозмовну фразеологію доповнює фразеологія книжно-літературного походження, в межах якої можна виділити крилаті вислови, що становлять спільний фонд європейської цивілізації. Наявність таких висловів в українській фразеології наочно свідчить про тісні й різнобічні зв'язки українського народу з багатьма народами світу.

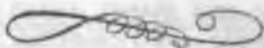
Особливо цінними в українській фразеології є крилаті вислови, що виникли на власне українському ґрунті. Велику роль у поповненні фразеологічного фонду української мови відіграли Т. Г. Шевченко, Леся Українка, І. Я. Франко та інші українські письменники-класики.

В українській фразеології є чимало фразеологізмів, спільних з російською мовою, особливо в науковій сфері, що пояснюється історично.

Фразеологічні звороти — це яскравий стилістичний засіб, який широко використовують для увиразнення мови. Побутуючи в різних сферах, вони виконують різні стилістичні функції.

Багатство української фразеології фіксується в словниках.

В українській фразеології, як у дзеркалі, відтворюється історія українського народу, його мудрість, життєвий досвід, прагнення, мрії й усе те нове, що виникає в його житті.

УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ

ПЛАН

1. Лексикографія — наука про словники. Значення словників у житті освіченої людини й у навчальній практиці студентів зокрема.
2. Енциклопедичні та лінгвістичні словники.
3. Загальна характеристика енциклопедичних словників. Енциклопедичні словники — важливе джерело інформації.
4. Лінгвістичні словники, їх типи. Роль лінгвістичних словників у підготовці фахівців різного, зокрема економічного профілю.
5. Характеристика найважливіших словників української мови. Найновіша українська довідкова література.
6. Висновки.

В 1. Лексикографія (від грец. *lexikos* — словниковий і *grapho* — пишу) — це наука, яка займається укладанням словників. Вона має прикладне значення, бо задовольняє потреби суспільства у словниках, що здебільшого мають нормативний характер, і отже, забезпечують уніфікацію усної й писемної мови в суспільстві.

Під словом розуміють зібрання слів або фразеологічних зворотів, розміщених в алфавітному порядку. В них можна систематизувати лексику і фразеологію будь-якої мови.

Словники в житті суспільства, в житті й діяльності кожної освіченої людини відіграють важливу роль. Вони є її супутниками і помічниками, особливо тих, хто прагне навчитися логічно мислити, чітко і правильно висловлювати свої думки, вміло користуватися словом, хто працює над збагаченням свого словника, над піднесенням культури усного й писемного мовлення, цікавиться значенням слів, їх походженням, сферою функціонування. Відомий український поет Максим Рильський писав, що неможливо уявити собі культурну людину, яка б не відчувала потреби в словнику, ніколи б до нього не заглядала, ніколи до нього не зверталася... «Словники — справжні, путящі словники з широким ілюстративним матеріалом, — стверджує він, — є не тільки зведенням в одне місце мовних багатств, а разом з тим і свідченням розумового, духовного багатства».¹

¹ Рильський М. Як парость виноградної лози. — К.: Наук. думка, 1973. — С. 55.

На велике значення словників у житті людини вказував відомий російський учений Л. В. Щерба, який в одному зі своїх листів писав, що лише за годину роботи він 10 разів звернувся до словників.

Особливе значення мають словники в навчальній практиці студентів, які, здобуваючи певну кваліфікацію, повсякчасно змушені звертатися до словників різних типів. Адже словники — це не тільки найбільш достовірне джерело інформації, в них фіксуються лексичні, орфоепічні, орфографічні та інші норми української літературної мови. Отже, словник допоможе студентові з'ясувати нормативний характер слова, його значення, походження, особливості вимови й наголошення, написання і функціонування, дасть змогу одержати кваліфіковану, достовірну відповідь на будь-яке питання з будь-якої галузі знань. Необхідно тільки знати, в якому словнику можна знайти відповідь на поставлене питання і як відшукати потрібний словник.

У кожному словнику є дві частини: основна, в якій дається список слів, що характеризуються з певного погляду (правопис, вимова, походження, переклад на іншу мову і т. ін.), і вступна, в якій ідеться про будову словника й правила користування ним.

2. Словники бувають двох типів: *енциклопедичні й лінгвістичні (філологічні)*, або *загальномовні*. В енциклопедичних словниках пояснюються не значення слів, а пов'язані з ними відомості з різних галузей науки, техніки, культури, з найважливіших надбань світової цивілізації. Енциклопедичні словники є важливим джерелом інформації. Наприклад, в енциклопедичному словнику, дивлячись слово *Київ*, можна знайти всі відомості про столицю України (географічне положення, клімат, історію становлення міста, кількість населення тощо) та ін.

3. Є *загальні енциклопедичні словники*, в яких даються відомості з різних галузей науки, техніки, культури тощо («Українська Радянська Енциклопедія» (УРЕ) у 17-ти томах і тритомний «Український радянський енциклопедичний словник», виданий у 1966—1968 рр. в Україні; «Большая Советская Энциклопедия» у 50-ти томах), «Універсальний словник-енциклопедія», виданий у Києві у 1999 р., і *спеціальні*, присвячені певній галузі науки: економіці, математиці, медицині, фізиці, літературі тощо (Енциклопедія народного господарства Української РСР: У 4 т. — К., 1969; Економічна енциклопедія: У 3 т. — Тернопіль, 2000, 2001, 2002; Географічна енциклопедія України: У 3 т. — К., 1990; Українська літературна енциклопедія: У 5 т. — К., 1988) і ін.

Крім енциклопедичних словників, є енциклопедичні та інші довідники, бібліографічні покажчики тощо (Енциклопедичний довідник. — К., 1981; Письменники Радянської України 1917—1987. Біобібліографічний словник. — К., 1988; Вулиці Києва: Довідник. — К., 1975; Телефони. Підприємства, організації, установи. — К., 1992 тощо), які допомагають орієнтуватися в інформації з різних галузей знань, у соціально-культурних питаннях тощо.

4. У лінгвістичних, або філологічних, словниках предметом пояснення є слово. Залежно від того, з якого погляду воно розглядається, лінгвістичні словники бувають різних типів.

1) **Тлумачні словники**, в яких дається пояснення значень слів з погляду їх уживання в сучасній мові. У цих словниках фіксуються лексичні норми української літературної мови. Вони є найважливішими серед одномовних словників. Наявність тлумачного словника в будь-якій мові свідчить про високий рівень розвитку книжкової справи і тому є однією з ознак цивілізованості суспільства. Основне призначення тлумачного словника — пояснювати значення слів, адже слово в будь-якій мові має значно більше значень, ніж знає і пам'ятає носій мови, який у повсякденному спілкуванні має прагнути так уживати слова, щоб їх значення якомога точніше передавало думку. Саме тому слід частіше звертатися до тлумачних словників, які завжди допоможуть реалізувати семантичні і стилістичні можливості слова.

У тлумачних словниках, як правило, подається лексика літературної мови, хоча в межах можливого залучаються й найуживаніші професіоналізми, жаргонізми, діалектизми. Нейтральні слова, тобто такі, які можуть вживатися в будь-яких стилях писемної та усної мови й утворюють величезну частину лексики літературної мови, у словнику даються без позначок. Біля слів, які не є нормативними, ставляться потрібні позначки, що характеризують їх місце в суспільній мовній практиці. Серед словників цього типу найважливішим є 11-томний нормативний «Словник української мови» (скорочено СУМ. — К., 1970—1980 рр.), який містить 136 302 слова. До них належать «Короткий тлумачний словник української мови» (К., 1978); «Гідролого-екологічний тлумачний словник» (К., 1995), «Новий тлумачний словник української мови — УАТ» (К., 1999), «Тлумачний словник-мінімум української мови» (укладачі Л. О. Ващенко, О. М. Єфімов. — К., 2000), «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (К., 2001), «Тлумачний словник української мови» (укладач

А. Івченко. — Харків, 2001) та ін. Серед найважливіших тлумачних словників російської мови можна назвати такі: «Толковий словарь живого великорусского языка» В. І. Даля, «Словарь русского языка» С. І. Ожегова, «Словарь современного русского языка» у 17-ти томах (М.; Л., 1948—1965) та ін.

2) **Перекладні словники, в яких подається переклад слів з однієї мови на іншу.** Вони є найпопулярнішими серед різних типів словників. Перекладні словники бувають двомовні (наприклад: українсько-англійський, українсько-російський, німецько-український та ін.), тримовні (російсько-німецько-французький, німецько-французько-англійський), чотиримовні та ін.

Якщо слово, яке перекладається, має кілька значень, то спочатку дається переклад основного значення, а потім — додаткових (переносних). Якщо до слова, яке перекладається, в іншій мові є кілька слів-відповідників, то більш нормативним є перше з них: наприклад, рос. *невестка* — укр. *невістка, братова, синова*.

Перекладатися можуть не тільки слова, а й фразеологічні звороти: пор., наприклад:

укр.

факти — уперта річ
ходить по руках
серце завмирає
сердечна таємниця
у голові прояснилося

рос.

факты — упрямая вещь
ходит по рукам
сердце замирает
сердечная тайна
в голове прояснилось.

Перекладні словники відіграють велику роль при вивченні іноземних мов. Найпоширенішими двомовними перекладними словниками є, наприклад, українсько-російський, російсько-український, українсько-англійський, українсько-німецький та ін. Серед перекладних словників основні такі: «Українсько-російський словник» у 6-ти томах (1953—1963 рр.), який містить 121 690 реєстрових слів; «Російсько-український словник» у 3-х томах (1968—1970); «Англо-український словник» та «Українсько-англійський словник» М. Л. Подвезька (1955, 1957); «Польсько-український словник» (1958—1960); «Угорсько-український словник» (1961); «Українсько-латинсько-російський медичний словник» І. С. Олійника, М. М. Сидоренка (1971); «Німецько-українсько-російський словник» Е. І. Лисенка (1991); «Практичний російсько-український словник» С. Ізюмова (1992), «Українсько-російський словник» (під редакцією Паламарчука Л. С., Скрипник Л. Г. — К.,

1990); «Новий російсько-український словник-довідник юридичної, банківської, фінансової, бухгалтерської та економічної сфери» (1998 р.); «Короткий словник з економіки та менеджменту» (1999). «Українсько-російсько-англійсько-німецький словник» (К., 1996); «Російсько-український словник складної лексики» С. Караванського (К., 1998) та ін.

Заслужують на увагу такі перекладні словники: «Російсько-український і Українсько-російський словник» Д. І. Ганича, І. С. Олійника (1991) та «Російсько-український словник для ділових людей» О. О. Тараненка, В. М. Бріцина (1992). Останній може бути дуже корисним для працівників економічної та інших сфер.

Бувають словники, які одночасно є і перекладними, і тлумачними, оскільки в них поєднується переклад слів на іншу мову з поясненням їх значень. Таким словником вважається чотири томний «Словарь української мови», укладений Б. Грінченком (К., 1907—1909 рр.), який є одним з найкращих словників дожовтневого періоду.

Користуючись перекладним словником, слід зважати на те, що в різних мовах, навіть близьких, існує неоднакова система омонімів і що значення омонімічних слів часто не збігаються. Такі слова перекладаються на іншу мову не одним, а кількома відповідниками. Так, до російського іменника *лицо* в «Російсько-українському словнику» (т. 1, 1968, с. 629) даються такі відповідники: *обличчя, лице, вид, особа* (пор. *доверенное лицо* і *довірена особа*) та ін. Потрібно вміти дібрати потрібний відповідник у кожному конкретному випадку.

3) *Термінологічні, або номенклатурні, словники, в яких пояснюються терміни з тієї чи іншої галузі науки.* Вони бувають одно- і двомовні, перекладні. В одномовних термінологічних словниках пояснюються значення термінів з певної галузі знань, наприклад, словник математичної термінології, словник географічних назв, словник економічних термінів та ін. Серед одномовних термінологічних словників української мови можна назвати такі: «Словник математичної термінології» (К., 1931) — уклад. С. А. Саган, О. Б. Кукарін; «Терміни з автоматизації виробничих процесів; Словник» (К., 1992) — уклад. Ю. Є. Юцевич; «Словник музичних термінів» (К., 1977); «Словник технологічної термінології» (К., 1928); «Біологічний словник» (К., 1974) — уклад. Смик Г.; «Корисні та рідкісні рослини України: Словник-довідник народних назв» (К., 1991); «Ринкова термінологія ділової людини: Словник-довідник» (К., 1992); «Філософський словник» (К., 1986); «Словник лінгвістичних термінів» — уклад. Кроте-

вич С. В., Родзевич Н. С. (К., 1957); «Економічний словник» (К., 1973 — за ред. П. І. Багрія, С. І. Дорогунцова); «Економічний словник-довідник» (К., 1995); «Політичний і фінансово-економічний словник» (К., 1999) — уклад. О. Сліпушко; «Словник сучасної економіки Макміллана» (перекл. з англ.; К., 2000) та ін.

У двомовних термінологічних словниках дається переклад терміна з однієї мови на іншу або добирається існуючий у цій мові відповідник. До таких словників належать: «Російсько-український технічний словник» (1961); «Російсько-український сільсько-господарський словник» (1963); «Короткий російсько-український словник поліграфічних та видавничих термінів» — укладачі В. Бова, М. Доломіно (1969); «Російсько-український словник соціально-економічної лексики» (1966, містить понад 20 тис. слів); «Російсько-український гірничий словник» (К., 1991, 20 тис. термінів); «Російсько-український математичний словник» (Харків, 1990); «Російсько-український хімічний словник» (Харків, 1990); «Російсько-український словник соціально-економічної термінології» (К., 1976); «Українсько-англійський словник бізнесових термінів» (Харків, 1992); «Російсько-український загальнотехнічний словник» (К., 1994); «Російсько-український словник наукової термінології: Суспільні науки» (К., 1994); «Словник ділових термінів» (автори — Я. Гаврилишин, О. Каркоць); «Українсько-англійський. Англійсько-український» (К., 1993); «Словник юридичних термінів. Російсько-український» (К., 1994); «Російсько-український словник з нарисної та прикладної геометрії, загального машинобудування, комп'ютерної графіки» (К., 1994); «Російсько-український словник-довідник. Порадник ділової людини» (Харків, 1995); «Російсько-український словник з інформатики та обчислювальної техніки з покажчиком українських термінів» (К., 1994); «Короткий російсько-український словник сучасної математичної і економічно-математичної термінології» (Харків, 1993); «Російсько-українсько-англійська авіаційна термінологія» (посібник, К., 1997) та ін.

За період 1959—1970 рр. в академічному видавництві «Наукова думка» видані друком російсько-українські термінологічні словники з математики, фізики, гірничої справи, машинобудування, електро-радіотехніки, теплотехніки, ботаніки, механіки, ветеринарії, металургії та ін., двомовні словники географічних назв та географічної термінології, тримовні словники медичної термінології (1960) та ін.

Термінологічні словники відіграють важливу роль в упорядкуванні і нормалізації наукової термінології української літературної мови, в освоєнні і закріпленні термінів з різних галузей знань у мовній практиці, у науковій і навчальній літературі.

4) **Етимологічні словники, в яких пояснюється походження, розвиток і первинне значення слова.** Так, з етимологічного словника можна дізнатися, що слова *вітер, вечір, вечеря, верба, вішати* за походженням — спільнослов'янські, *вертоліт, віньєтка* — власне російські, *вертикаль, вестибюль, ветеран* — запозичені з французької мови і т. ін. В українській мові в 1982 р. почав виходити «Етимологічний словник української мови» в 7 томах; у світ вийшло лише чотири томи цього словника: I — 1982, II — 1985, III — 1989, IV — 2003 р.

Крім того, для розкриття етимології багатьох українських слів можна використати словники російської мови, зокрема «Этимологический словарь русского языка» в 4 т. М. Фасмера (1986), «Этимологический словарь русского языка» в 2 т. А. Г. Преображенського (1959) та ін.

5) **Орфографічний словник** подає правопис, правильний наголос і правильні граматичні форми вміщених у ньому слів, наприклад: *екзамен, -у; економ, -а; гурток, -тка; лілія, -ї, ор. -сю; ліхтар, -я, ор. -ем; мн., -ї, -ів, д. -ям; лімітувати, -ую, -уєш* та ін.

В орфографічному словнику фіксуються правописні норми української літературної мови, тому він має велике практичне значення для її унормування. В українській мові є такі словники цього типу: «Орфографічний словник» І. М. Кириченка (1965), «Орфографічний словник української мови» за редакцією С. І. Головащука, В. М. Русанівського (1977), «Словник-довідник з правопису та пунктуації» С. І. Головащука (1989), «Словник труднощів української мови» (К., 1989); «Орфографічний словник української мови», укладений Головащуком С. І. та ін. (К., 1994), Орфографічний словник Бурячка А. А. (К., 1995); «Український орфографічний словник», який уклали М. М. Пешак, В. М. Русанівський та ін. (К., 2002), третє видання якого містить близько 143 000 слів, та ін.

Відомості щодо правопису слів української мови можна знайти в «Українському правописі» (К., 1996) і в «Довіднику з українського правопису» (К., 1984). Серед названих лексикографічних праць на особливу увагу заслуговують «Словник-довідник...» С. І. Головащука та «Словник труднощів...». У словнику С. І. Головащука вміщено 40 тис. слів і словосполучень сучасної української літературної мови, відмінювання, вживання і правопис яких становить певні труднощі. У довіднику є правописний коментар, в якому даються основні правила українського правопису, а також пояснюються відмінності у значенні подібних за звучанням слів, подаються приклади правильного їх уживання (пор., наприклад: *рекомендований і рекомендаційний* та ін.).

У «Словнику труднощів української мови» зібрані найскладніші у вживанні слова, даються пояснення щодо їх написання, вимови, словотворення, а також граматична і стилістична характеристика слів, наводяться приклади можливої сполучуваності слів і керування.

6) **Орфоепічні словники** дають одночасно і властиву слову правильну вимову, і наголос. Названі словники фіксують орфоепічні норми української літературної мови. Як і орфографічні словники, вони мають велике практичне значення, оскільки сприяють унормуванню української літературної мови і піднесенню культури усного мовлення. До орфоепічних словників належать: «Словник наголосів» М. Погрібного (1964) і словник-довідник «Українська літературна вимова і наголос» за редакцією М. А. Жовтобрюха (1973); «Русско-украинский орфоэпический словарь» (К., 1992).

7) **Словники іншомовних слів** пояснюють слова і терміни, зазвешені з інших мов. У таких словниках велика увага приділяється іншомовним термінам, які стали інтернаціональними у зв'язку з розвитком науки, техніки, культури і міжнародних контактів. У словниках іншомовних слів указується походження слова, його первісне значення і значення, з якими воно вживається. Напр.:

Банк (з італ. *banco* — лавка, конторка, стіл мінійла): 1) особливий економічний інститут, що акумулює тимчасово вільні кошти, надає кредит, здійснює грошові розрахунки, випускає в обіг гроші, цінні папери; 2) ставки у картярських іграх¹.

Університет (від лат. *universitas* — сукупність): 1) вищий навчально-науковий заклад, який готує спеціалістів із багатьох галузей знань і проводить науково-дослідну роботу; 2) назва навчальних закладів для підвищення загальноосвітніх і політичних знань; 3) приміщення університету².

До словників такого типу належать «Словник іншомовних слів» за редакцією О. С. Мельничука (1974), «Словник іншомовних слів», який уклали Л. О. Пустовіт, О. І. Скопненко, Г. М. Сюта, Т. В. Цимбалюк (К., 2000), «Словник іншомовних слів» (укладачі С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута; К., 2000). Ці словники мають особливе значення в навчальній практиці, оскільки включають терміни з різних галузей знань. Вони належить до широковживаних словників української мови.

¹ Словник іншомовних слів. — К., 1974. — С. 86.

² Там само. — С. 690.

8) **Історичні словники**, в яких подаються і пояснюються слова, що вживалися раніше. Укладаються ці словники на основі вивчення словникового складу писемних пам'яток минулих епох. Вони використовуються для дослідження словникового складу мови минулих часів із певною науковою метою тощо. До історичних словників належать: «Історичний словник української мови» Є. Тимченка (1930—1932), «Словник української мови» П. Білецького-Носенка (1966), «Матеріали для словаря древнерусского языка» в 4 томах І. І. Срезневського (1893—1912; 1958) та ін. Останній словник містить цінний матеріал, яким можуть користуватися українці, росіяни й білоруси.

9) **Синонімічні словники**, в яких подаються синонімічні ряди, або гнізда, повнозначних слів даної мови. В них також за допомогою одних слів пояснюється значення та експресивно-стилістичні властивості інших, синонімічних. Синонімічні словники належать до словників тлумачного типу. В них, з одного боку, фіксуються лексичні норми української мови, з іншого — вони свідчать про словникове багатство мови. До синонімічних словників належить «Короткий словник синонімів української мови» П. М. Деркача (Львів; Краків; Париж, 1993), «Практичний словник синонімів української мови» Святослава Караванського (К., 1993), «Словник синонімів української мови»: У 2-х томах (К.: Наук. думка, 1999—2000).

10) **Діалектологічні словники**, в яких дається лексика, вживана в певній місцевості, на певній території, незалежно від того, поширена вона в літературній мові чи ні. Діалектологічні словники мають велике наукове значення, серед них можна виділити такі: «Говір батюків» І. Верхратського (1902), «Словник специфічної лексики говірки села Писарівки Колимського району Одеської області» О. С. Мельничука (1952), «Словник полтавських говорів» В. С. Ващенко (1960) та ін.

11) **Фразеологічні словники**, в яких дається пояснення значень фразеологічних зворотів (тлумачні фразеологічні словники) або подається їх переклад з однієї мови на іншу чи вказується відповідник в іншій мові (перекладні фразеологічні словники). Фразеологічні словники систематизують матеріал народнорозмовної і книжно-літературної фразеології. Вони допомагають оволодіти фразеологією української мови, яка є і її окрасою і разом з тим могутнім стилістичним засобом влучного і дохідливого передавання думки. Знання фразеологічного багатства мови, вміле його використання є невід'ємною складовою високої мовної культури людини. Оскільки наявну в українській мові фразеоло-

гію можна поділити на народнорозмовну й книжно-літературну, фразеологічні словники теж поділяють на дві групи: в одних представлена народнорозмовна фразеологія (зокрема в таких: «Українські приказки, прислів'я і таке інше...» М. Номиса (1864), «Галицько-руські народні приповідки» І. Франка (1901—1910), «Словник українських ідіом», укладений Г. М. Удовиченком (1968), «Українські народні прислів'я і приказки» (1955, 1961, 1963) тощо), в інших — книжно-літературна, а саме: «1000 крилатих виразів української мови» А. П. Коваль, В. В. Коптілова (1964) і їхні ж «Крилаті вислови в українській літературній мові» (1975), «Латинські вислови» (1976) тощо. До фразеологічних словників належить «Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник» І. С. Олійника і М. М. Сидоренка (1991), «Фразеологічний словник української мови» у двох книгах (1993); «Словник стійких народних порівнянь» (автори О. С. Юрченко, Н. О. Івченко, 1993), «Фразеологічний словник української мови» у 2 книгах (К., 1999), «Російсько-український словник сталих словосполучень» С. І. Головащука (К., 2001) та ін.

12) *Частотні словники фіксують частоту вживання слів і слівформ* на підставі обстеження текстів (художніх, наукових та ін.) або записаних уривків усного мовлення. Частотність використання слів можна зобразити у вигляді піраміди¹, на вершині якої перебуває слово з найбільшою частотою вживання у текстах мовлення, а в основі піраміди — тисячі слів, які зустрічаються в обстежуваному тексті по одному разу. Всі інші слова розміщуються між вершиною й основою, чим частіше вживається слово, тим ближче воно до вершини піраміди. Так, на вершині піраміди в українській мові міститься сполучник *і*, в англійській — сполучник *and*, у німецькій — артикль *die*, в російській — сполучник *и*, у польській — прийменник *w(e)* та ін.² У процесі розроблення методики вивчення іноземної мови принцип «піраміди» є вихідним: спочатку треба засвоїти невелику кількість слів, розміщених на вершині піраміди, а потім переходити до засвоєння слів з невисокою частотою вживання, далі — до рідковживаних, що перебувають у нижній частині піраміди. Отже, частотні словники мають велике практичне значення, оскільки допомагають відібрати потрібну лексику за принципом піраміди для вивчення іноземних мов. Крім того, вони використовуються для написання підручників і словників-мінімумів, у роботі над машинним пере-

¹ Див.: Коптілов В. В., Нікітіна Ф. О. Число і слово. — К., 1966. — С. 65.

² Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. — К.: Наук. думка, 1973. — С. 281.

кладом, при вивченні деяких теоретичних питань лексикології та ін. До словників такого типу належить «Частотний словник сучасної української художньої прози» (1969), створений на основі 100 тис. слововживань у текстах 10 авторів.

13) *Словники власних імен, в яких фіксуються вживані в даній мові власні імена.* Такі словники є важливим засобом врегулювання написань найпоширеніших в українській мові власних імен. Отже, вони мають велике практичне значення, оскільки можуть служити довідниками не тільки для з'ясування правильного написання власних імен, а й для вибору їх народженим дітям, для наукових досліджень тощо. Крім того, імена людей, як і більшість географічних назв, що утворилися переважно від імен (напр.: назва столиці України *Київ* походить від імені слов'янського князя *Кия*), є одним з найдавніших прошарків нашої мови, своєрідним дзеркалом, в якому відбиваються певні риси історії, життя і культури народу, його зв'язки з іншими народами світу. Саме тому власні імена, які вивчає наука антропоніміка, допомагають краще засвоїти лексику рідної мови, визначити місця розселення давніх племен і народностей, виявити давні звичаї і сімейні стосунки свого народу та ін. До словників, що подають наймення людей, належать словник-довідник «Власні імена» Л. Г. Скрипник і Н. П. Дзятківської (К., 1996), «Словник власних імен людей», який витримав чотири видання (1954, 1961, 1967, 1972). У ньому дається переклад власних імен з української мови на російську та з російської на українську. Цікавий матеріал про історію найвідоміших і найпоширеніших в Україні імен і прізвищ містить праця І. Глинського «Твое ім'я — твій друг» (1970). Так, з його книжки ми дізнаємося, що з грецької мови в українську прийшли імена *Олександр, Василь, Макар, Євген, Микола, Григорій, Зиновій, Оксана, Катерина, Лідія*, з латинської — *Віталій, Костянтин, Сергій, Максим, Наталка, Варвара, Валентина*, зі скандинавських мов — *Олег, Ольга, Ігор*, слов'янськими за походженням є імена *Людмила, Надія, Віра, Любова, Володимир, Ярослав*; дізнаємося, що власні імена означають (напр.: *Григорій* — бадьорій, пильний; *Катерина* — чиста, непорочна, свята; *Олександр* — захисник людей та ін.).

Відомості про власні імена, зокрема про їх історичну глибину, зв'язок із прізвищами, географічними назвами, древніми міфами та найновішими типами імен можна знайти в книзі А. В. Суперанської «Имя — через века и страны» (М., 1990). Про походження багатьох спільних для української та російської мов власних імен можна довідатися зі словника Н. А. Петровського «Сло-

варь русских личных имен» (М., 1980), про особові імена в інших народів — зі «Справочника личных имен народов РСФСР» (М., 1987) та ін.

14) *Обернені, або зворотні, словники, в яких слова розміщуються за алфавітом у зворотному порядку літер: не з початку слова, а з кінця, тобто за «оберненим алфавітом», напр.: а, ба, баба, жаба, лаба, раба і т. ін.* Призначення цього словника — бути базою для дослідження структури сучасної української літературної мови. Насамперед він є необхідним посібником при вивченні суфіксального і префіксального словотворення української мови, при практичних словотворчих пошуках, зокрема при утворенні нових термінів, що особливо важливо в наш час, коли українська мова стала державною і потреба в нових термінах у різних галузях наук значно зростає. Оберненим, або зворотним, словником можна користуватися як словником рим української мови. Зразком словника цього типу може бути «Інверсійний словник української мови», укладений лінгвістами Одеського університету (1971) на основі 6-томного «Українсько-російського словника».

15) *Топонімічні словники, в яких описуються назви географічних об'єктів* (топоніміка — це розділ мовознавства, що вивчає географічні назви). Топонімічні словники допомагають краще вивчити історію рідного краю, рідного міста, країни, дістати необхідну інформацію про географічні назви, країни, міста, райони тощо. До словників такого типу в українській мові належить «Топонімічний словник-довідник Української РСР», укладач М. Т. Янко (К., 1973) та «Словник гідронімів України» (К., 1979). Матеріал з топоніміки можна також знайти в енциклопедичних довідниках (наприклад, про історичні й адміністративні райони Києва, його житлові масиви, нові й древні вулиці та площі Києва можна дізнатися з енциклопедичного довідника «Київ» (К., 1982), з довідника «Вулиці Києва» (К., 1975). Необхідні відомості з топоніміки України можна почерпнути з книги В. Ковтуна й В. Степаненка «Города Украины» (экономико-географический справочник) — К., 1990. У пригоді українцям можуть стати й такі російські топонімічні словники, як «Краткий топонимический словарь» В. О. Никонова (М., 1966), «Школьный топонимический словарь» Є. М. Поспелова та ін.

16) *Словники мови окремих письменників, в яких подаються й пояснюються всі вживані в творах того чи іншого письменника слова.* Можна укладати й словники окремих творів письменника, якщо вони відіграли значну роль у розвитку укра-

їнської літературної мови (наприклад, словник до «Енеїди» І. П. Котляревського). Словники мови окремих письменників мають велике значення для вивчення лексичного й фразеологічного складу української літературної мови. Серед словників цього типу найвагомішим є «Словник мови Шевченка» у 2-х томах (К., 1964), яким покладено початок справді наукового аналізу слововживання окремого письменника. Сюди ж належить «Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка» у 3 томах (Харків, 1979).

Крім вищезазначених енциклопедичних та лінгвістичних словників, є **довідники, побудовані за принципом словників**, з яких можна отримати будь-яку потрібну інформацію, наприклад: довідник «Телефони. Підприємства, організації, установи» (К., 1992), телефонний довідник «Жовті сторінки» (К., 1999), «Письменники Радянської України: Біобібліографічний словник» (К., 1988); «Енциклопедичний довідник» (К., 1981) тощо, «Словник скорочень в українській мові», в якому подається понад 21 000 скорочень (К., 1988), так звані словники-розмовники, словники-мініатюри, як правило двомовні, що містять лише основну лексику, необхідну для повсякденного спілкування в побутовій або професійній сфері. Такі словники невеликі за розміром, зручні в користуванні. Вони є незамінними, особливо при вирішенні комерційних справ, при поїздках за кордон за умови, що їх власник не володіє вільно іноземною мовою (наприклад, «Словник мінімум з англійської мови». — К., 1988) та ін.

Серед *словників різних типів* особливе місце займають лінгвістичні словники, в яких фіксуються лексичні, орфоепічні, орфографічні та інші норми української літературної мови. Саме тому вони відіграють важливу роль у підготовці фахівців будь-якого профілю, а отже й економічного. Лінгвістичні словники сприяють не тільки піднесенню культури усного й писемного мовлення майбутніх фахівців, розширенню їхнього лінгвістичного й загальноосвітнього кругозору, а й забезпечують свідоме й глибоке засвоєння значного шару термінологічної фахової лексики, що має велике значення при їх професійній підготовці, оскільки саме з лінгвістичних словників майбутні спеціалісти можуть дізнатися про походження терміна, його значення, сферу використання, правопис, вимову й т. ін., що в результаті забезпечує його правильне вживання в мові.

Як уже зазначалося, лінгвістичні словники поділяються на цілий ряд типів (тлумачні, перекладні, орфографічні та ін.), в яких слово, як правило, розглядається з якогось одного боку: наприклад, у тлумачному словнику пояснюється значення слова, в ор-

фографічному подається його правопис, в орфоепічному — вимова і т. ін. Проте автор, укладаючи словник, крім основної сторони, обов'язково зачіпає й інші. Так, в орфографічному словнику, крім написання слова, вказується наголос, граматичні форми та ін. У тлумачному словнику, який вважається комплексним, відображається 30 різних аспектів слова, і він ніби поєднує в собі 30 словників. Отже, кожний словник може дати відповідь зацікавленій особі відразу на кілька запитань. Наприклад, відомості щодо написання слова і його вимови можна знайти в словнику будь-якого типу. Крім усього викладеного, словники допомагають людям орієнтуватися в різних сферах діяльності.

5. Серед найважливіших словників української мови, що є великим досягненням української національної лексикографії, слід передусім назвати «Словарь української мови» (т. 1—4, 1907—1909 рр.), упорядкований Б. Грінченком, який при укладанні словника використав великий лексичний матеріал. У цьому словнику близько 70 тис. слів. Українські слова в ньому пояснюються російською мовою, нерідко подаються приклади їх уживання в живій народній або українській літературній мові; до слів, що є ботанічними та зоологічними термінами, подаються латинські відповідники. Словник, упорядкований Б. Грінченком, є тлумачно-перекладним. Він вважається найвизначнішим явищем у лексикографії дожовтневого періоду. Цей словник дістав високу оцінку мовознавців і був удостоєний премії ім. М. І. Костомарова. Він відіграв велику роль у розвитку української літературної мови.

Перекладний шеститомний «Українсько-російський словник» (1953—1963 рр.), виданий Інститутом мовознавства, є значним досягненням сучасної української лексикографії. Він містить понад 121 тисячу реєстрових слів і найповніше відображує багатий лексичний склад української мови. Слова в ньому добре документуються ілюстративним матеріалом, дібраним із художніх творів різних жанрів дожовтневого і післяжовтневого періодів, розкриваються значення багатьох слів. Цей словник загалом має нормативний характер, що досягається добром лексичного матеріалу і використанням системи позначок та ремарок, які характеризують сферу вживання слів або розкривають їх значення. При перекладі значень українського слова спочатку подаються більш уживані значення, а далі — менш уживані; спеціальні або обмежені сферою стилістичного застосування. Цей словник відіграв велику роль у підготовці на його лексичній основі нових перекладних словників. Серед них — однотомний, доступний для широкого

загалу «Українсько-російський словник» (1964, 1965, 1971), який включає близько 65 тис. реєстрових слів і теж відображує багату і розмаїту лексику сучасної української мови.

Найбільше надбання української лексикографії післяжовтневого періоду становить одинадцятитомний тлумачний академічний «Словник української мови» (скорочено — СУМ) (1970—1980), про який згадувалось вище. Він є першим в українській лексикографії словником тлумачного типу. В ньому, як уже зазначалося, 136 302 слова. На сьогодні він є найповнішим зібранням лексичного матеріалу в українській мові, хоча з відомих причин у ньому не зафіксовані слова, які виникли в українській мові після виходу його у світ, особливо це стосується лексики, пов'язаної з економічними перетвореннями в Україні. Проте загалом СУМ відображує стан і розвиток української мови. Він засвідчує значне поповнення її лексико-фразеологічного запасу новою, зокрема термінологічною, лексикою з різних галузей науки, публіцистики, законодавства й ділової мови. «Словник української мови» має нормативний характер. У ньому насамперед подається загальноновживана лексика і фразеологія. У межах можливого представлені й слова, що ввійшли до пасивного фонду, але у свій час широко вживалися в мові і засвідчені визначними майстрами слова. До загальноновживаних слів приклади подаються з літератури дожовтневого (кінець XVIII — початок XX ст.) і пожовтневого періодів. Особливо широко для ілюстрації значень і відтінків значень багатьох слів української мови в СУМі використовуються цитати з творів І. Карпенка-Карого, М. Старицького, М. Кропивницького, І. Франка і Лесі Українки, які зробили значний внесок у розвиток літературної мови. Напр.:

Різьба. І. Мистецтво вирізування малюнка, візерунка на якому-небудь твердому матеріалі.

[Єгиптянин:] Либонь, що я б не мури малював, *різьби*, малярства, будівництва вчився б (Л. Укр., II, 1951, 245) (СУМ, 8, 572)¹ та ін.

При загальноновживаних стилістично нейтральних словах, які можуть уживатися в будь-яких стилях, у СУМі ніяких позначок не ставиться. Натомість біля слів, притаманних певним стилям літературної мови, ставляться позначки *розм.* що характеризують слова розмовні, властиві усному мовленню, і *книжн.*, вживані в книжній мові. При різновидах розмовної лексики залежно від її емоційного забарвлення ставляться такі стилістичні позначки: *вulg.* (вulgарне), *лайл.* (лайливе), *зневажл.* (зневажливе), *ірон.* (іронічне), *жарт.* (жартівливе), *фам.* (фамільярне) слово та ін.

¹ Тут і далі перша цифра означає том, друга — сторінку

Застарілі слова подаються з позначкою *заст.*, при діалектних словах ставиться позначка *діал.* тощо. Напр.:

1. *Баран...* 3. лайл. Про нерозумну, слабодуху людину. [Нартал:] Чому він їм не наступив на шиї? Ото б то дякували!.. *Барани!* (Л. Укр. II, 1951, 489) (СУМ, 1, 163).

2. *Притирюватися...*, фам. Недоречно або невчасно приходити, приїздити куди-небудь, до когось... [Ганна (одна)]: Швидка на речах!.. Ще й старий сюди *притириться*... (К.-Карий, I, 1960, 288) (СУМ, 8, 61).

3. *Бумага*, розм., заст., рідко. Ділове письмове повідомлення або інший офіційний документ: На щуку хтось *бумагу* в суд подав (Глібов, Вибр., 1957, 74) (СУМ, 1, 255).

4. *Благовірний*, жарт. Чоловік: Оце я одна сиділа-сиділа, дожидала-дожидала свого *благовірного* (Мирний, III, 1954, 158) (СУМ, I, 191).

5. *Простягатися...* 5. діал. Прямувати. [Одарка:] Торік, уосени, аж тричі *простягався* [Микита] свататись, і тепер тієї ж... (Кроп., I, 1958) (СУМ, 8, 307) і под.

Слова спеціально-термінологічного вжитку подаються в «Словнику української мови» без позначок, їх належність до певної галузі науки, техніки, мистецтва тощо розкривається в тлумаченні цих слів. У разі відсутності тлумачення біля такого терміна подається галузева ремарка (мат.; фіз.; біол.; анат. та ін.). Якщо слово вживається в близькому значенні в кількох галузях, то при ньому ставиться позначка спец., напр.:

1. *Вексель*, спец. Борговий документ встановленого законом зразка про обов'язкову сплату боржником певної суми грошей у вказаний строк: Показались борги, *векселі*, які треба було сплачувати (Франко, II, 1957, 237) (СУМ, 1, 317).

2. *Валентність*, хім. Здатність атомів хімічного елемента приєднувати до себе або заміщати певну кількість атомів іншого елемента (СУМ, 1, 283).

3. *Акомодация...*, спец, пристосування до чого-небудь (СУМ, 1, 27) і ін.

Серед найновіших лексикографічних праць заслуговують на увагу словники, вихід у світ яких зумовлений економічними перетвореннями в Україні. Це передусім «Ринкова термінологія ділової людини» (К., 1992). Названий тлумачний словник-довідник уперше розкриває зміст ринкової, банківської валютно-фінансової термінології, визначає її застосування, подає російські відповідники. Він може стати в пригоді тим, хто має намір створити мале підприємство, відкрити банківські рахунки, купити чи продати цінні папери, укласти торговельні й біржові угоди, здійснити брокерські операції тощо.

«Російсько-український словник для ділових людей» (К., 1992) О. О. Тараненка і В. М. Бріцина є першим в українській лексикографічній практиці словником для ділових людей, в якому міститься необхідна інформація для реалізації Закону про мови у діловому

спілкуванні. В ньому дається переклад активної широкоживаної і спеціальної лексики російської мови, що стосується сфер управління і обслуговування економічної та комерційної діяльності, приватно-підприємницької практики тощо, на українську мову. У додатку до словника подаються зразки оформлення різного роду ділової документації. Словник розрахований на широке коло читачів.

Слід також назвати працю М. І. Молдуванова і Г. М. Сидорової «Сучасний діловий документ» (К., 1992), що є своєрідним довідником, в якому подаються зразки найважливіших документів українською мовою. Книга знайомить із класифікацією, систематизацією та правилами складання й оформлення різних видів управлінських документів. Вона може стати в пригоді широкому колу ділових людей, зокрема керівникам підприємств, підприємцям, спеціалістам різноманітних за формою власності підприємств та установ, студентам і працівникам економічних вузів тощо.

Крім алфавітних словників, існують словники *неалфавітні*, які називаються *тезаурусами*. Такі словники є звичайними в китайській мові, в якій, як відомо, письмо не алфавітне. Термін *тезаурус* (від грец. *скарб*) означає сукупність понять з певної галузі науки, нагромаджених людиною або колективом. У вузькому розумінні **тезаурус** — це **словник для пошуку слів якоїсь мови за їх змістом**. Такий словник є в англійській мові, він називається «Тезаурус англійських слів і виразів». Уперше опублікований у 1852 р., він видавався 200 разів.

Наявність неалфавітних словників свідчить про те, що алфавітний принцип у словниковій справі є лише однією з можливих форм реєстрації слів.

6. Висновки. Отже, словники, що є зібранням мовних багатств української мови і укладанням яких займається українська лексикографія, відіграють у житті суспільства велику роль. Маючи здебільшого нормативний характер, вони забезпечують уніфікацію усної та писемної форм української літературної мови в суспільстві. Особливе місце в цьому плані належить лінгвістичним словникам, зокрема тлумачним, перекладним, орфоепічним, орфографічним, синонімічним, фразеологічним та іншим. Енциклопедичні словники є важливим джерелом необхідної інформації, в них можна знайти відповідь на будь-яке питання.

Словник — це друг, порадник і помічник кожної освіченої людини, а особливо того, хто вчиться, оскільки правильність мови і написання слів, а також точність у доборі слів та їх форм — ознаки загальної культури людини.

УКРАЇНСЬКИЙ СЛОВОТВІР

ПЛАН

1. Об'єкт і завдання словотвору. Роль словотвору в збагаченні словникового складу української мови.
2. Синхронічний і діахронічний словотвір.
3. Морфемна структура слова. Корінь. Афікси. Типи афіксальних морфем. Основа слова і закінчення.
4. Зміни в морфемній структурі слова.
5. Одиниці словотворчої системи. Поняття твірної основи. Похідні й непохідні основи.
6. Словотвірне значення. Словотворчі засоби української мови: суфікси, префікси, інтерфікси та ін., їх характерні особливості.
7. Афікси продуктивні й непродуктивні.
8. Афікси синонімічні, омонімічні й антонімічні.
9. Словотворчий тип — основна одиниця класифікації похідних слів.
10. Способи словотвору: морфологічні й неморфологічні.
 - Морфологічні способи словотвору:
 - 1) афіксальний;
 - 2) безафіксний;
 - 3) основоскладання;
 - 4) словоскладання;
 - 5) аббревіація.
11. Неморфологічні способи словотвору:
 - 1) морфолого-синтаксичний;
 - 2) лексико-синтаксичний;
 - 3) лексико-семантичний.
12. Висновки.

С 1. Словотвір, або дериватологія (від лат. *derivatio* — відхилення, утворення), — це розділ мовознавства, який вивчає способи творення слів, їх структуру та словотворчі засоби.

Під словотвором розуміють ще вчення про словотворчу систему сучасної української літературної мови, яка й є об'єктом його вивчення.

Словотвір тісно пов'язаний з лексичною системою мови.

Він є одним із важливих способів збагачення словникового складу української літературної мови, який змінюється разом із змінами в житті суспільства.

Утворення нових слів відбувається різними способами, переважно за допомогою різних словотворчих засобів, причому кожне нове слово потрапляє до певної лексико-семантичної групи, яка характеризується відповідною структурою.

Словотвір також пов'язаний із граматичною системою мови. Зв'язок цей виявляється в тому, що нові слова оформляються за граматичними законами мови, вони підводяться під відповідні частини мови. Таким чином, специфіку частин мови визначають не тільки їх лексичне значення (назви предметів, ознак, кількостей, дії або стану предмета як процесу тощо) і граматичні ознаки (граматичні значення, властиві словам, і система слівформ), а й словотворча структура слова, оскільки кожна частина мови має свої словотворчі засоби і властиві лише їй типи словотворення. Пор., напр.: *економ-іст* — іменник, *економ-ічн-ий* — прикметник, *економ-и-ти* — дієслово, *економн-о* — прислівник і под. Словотвір щонайтісніше пов'язаний з орфографією. Знання суфіксальних засобів різних частин мови дає змогу добре розуміти структуру слів, і, отже, правильно передавати їх на письмі.

Так, наприклад, прикметникові суфікси *-анн(ий)*, *-янн(ий)*, *-енн(ий)*, які вживаються для підкреслення найвищої міри ознаки, завжди пишуться з двома *-н-* (*невблаганний*, *незрівнянний*, *страшенний*, *здоровенний*), натомість дієприкметники, утворені від дієслівних коренів за допомогою суфіксів *-ан (ий)*, *-ен (ий)*, пишуться з одним *-н-* (*неподоланий*, *несказаний*, *нескінчений*, *незлічений*) і под.

2. Словотвір може досліджуватись у різних аспектах, а саме: синхронічному і діяхронічному.

Синхронічний, або описовий, словотвір вивчає словотворчу структуру слів на сучасному етапі розвитку мови.

Діяхронічний словотвір досліджує шляхи виникнення нових слів у попередні періоди розвитку мови.

У цьому посібнику подається опис системи словотвору сучасної української літературної мови в синхронічному аспекті.

Основні поняття синхронічного словотвору — це словотвірна мотивація і словотвірне значення похідного слова з урахуванням його сучасних зв'язків з іншими словами або словосполученнями.

Під словотвірними розуміють відношення похідного (вторинного) слова до того, від якого воно утворилося. Словотвірні відношення виявляються у споріднених словах.

Завдання словотвору — визначити основні способи творення слів в українській мові, вивчити весь арсенал словотворчих засобів і словотвірних типів мови в межах використовуваних способів словотворення, дослідити словотвірні процеси, які виявляють закономірності розвитку української мови на сучасному етапі.

Системне вивчення словотвору має на меті розглянути способи творення слів, їх будову з урахуванням належності до певної частини мови та характеру твірної основи.

3. Словотвір нерозривно пов'язаний зі структурою слова, яка є неоднаковою у різних частин мови. До структурних елементів або морфем, з яких складаються слова, належать корінь, префікс, суфікс, закінчення та інтерфікси. Кожний із названих елементів є значущою частиною слова, займає в ньому відповідне місце і виконує певну роль. Так, зокрема, корінь виражає основне лексичне значення слова, становить його ядро, навколо якого об'єднуються інші структурні елементи: префікс, суфікс, флексія, які називаються афіксами. Напр.: *роб-от-а*, *пере-роб-и-ти*, *від-роб-к-и*, *за-роб-іт-ок*, *за-роб-и-ти* та ін.

Префікс (від лат. *praefixus* — прикріплений спереду) — це частина слова, яка завжди стоїть перед коренем і надає слову нового лексичного (*будова* — *пере-будова*, *плата* — *перед-плата*, *лісок* — *про-лісок*) або граматичного значення (*нести* — *принести* — значення доконаного виду, *більший* — *най-більший* — найвищий ступінь порівняння та ін.).

Суфікс (лат. *suffixus* — прикріплений) — це частина слова, що стоїть після кореня і надає слову нового лексичного (*економіка* — *економ-іст*, *економ-ічн-ий*; *споживати* — *спожив-ач*; *робота* — *робіт-ник*) або граматичного (*мил-еньк-ий* — значення пестливості, *дуб-ок* — значення здрібнілості, *вичит-ува-в* — значення недоконаного виду, минулого часу, чоловічого роду) значення.

Флексія (від лат. *flexio* — згинання, відхилення) — це змінна частина слова, яка вказує на відношення між словами у зв'язній мові. Флексія, або закінчення, може стояти після кореня або після суфікса. Закінчення не змінює лексичного значення слова, а служить для вираження граматичних значень. Закінчення, яке не має матеріального вираження, називається нульовим, напр.: *баланс*, *брокер*, *закон*, *кілометр*, *працівник*, *викладач* і под.

Постфікс (від лат. *post* — за, після, далі і лат. *fixus* — прикріплений) — це частина слова, яка стоїть у кінці цілком оформленого слова, переважно після суфікса або закінчення. Роль постфікса виконує частка *-ся* (*-сь*), яка є давньою змертвою формою займенника *себе* в знахідному відмінку, який зазнав *десемантизації*. До дієслова він приєднується як словотворчий афікс, що одночасно надає йому зворотного або пасивного значення, напр.: *навчати* — *навчати-ся*, *брати* — *брати-ся*, *приватизувати* — *приватизувати-ся* та ін.

Інтерфікси (від лат. *inter* — перебування поміж і *fixus* — прикріплений) — це сполучні елементи, які використовуються для зв'язку структурних частин у складному слові: *земл-е-впорядкування*, *земл-е-роб*, *довг-о-тривалий*, *тепл-о-центрально*, *євр-о-валюта* тощо. Інтерфікси не мають лексичного значення.

Морфологічну основу слова утворює корінь у сполученні з афіксами (префіксами, суфіксами): *економіст*, *виробник*, *споживання*, *утворений* тощо.

Основа може збігатися з коренем: *валют-а*, *банк*, *бізнес*, *велик-ий*, *добр-ий* та ін. Проте у переважній більшості до складу основи входять префікси і суфікси; *план-ува-ти*, *валют-н-ий*, *роз-прод-аж*, *ви-роб-ник*, *ви-корист-анн-я* тощо.

Таким чином, *основа* — це частина слова, що виражає його основне лексичне значення і залишається незмінною при відмінюванні чи дієвідмінюванні слова:

1. *Н. комерційн-ий банк*, *Р. комерційн-ого банку*, *Д. комерційн-ому банку*, *З. комерційн-ий банк*, *О. комерційн-им банком*, *М. у комерційн-ому банку*.

2. *Пиш-у*, *пиш-еш*, *пиш-е*, *пиш-уть* та ін.

В інфінітивній формі дієслова основа виділяється відкиданням суфікса *-ти* (*-ть*): *чита-ти*, *бра-ти*, *економи-ти*, *відповіда-ти*, *спожива-ть* та ін.

Корінь є обов'язковою словотворчою частиною слова, тоді як префіксів і суфіксів у слові може не бути.

Розрізняють корені первинні і вторинні.

Первинний корінь не розкладається на етимологічні частини. Він є основним елементом для творення всього ряду споріднених слів, наприклад кореневий елемент *да-* у словах *дар*, *дати*, *продати*. Первинний корінь є основною етимологічною частиною вторинного кореня. Вторинний корінь на менші частини не поділяється. У корені можуть відбуватися чергування звуків, унаслідок чого утворюються так звані варіанти, або модифікації, того самого кореня у різних споріднених словах або

формах слова, напр.: *стіл* — *слол-а*, *діл* — *дбл-у*; *день* — *дн-я*; *дорбг-а* — *дорбзі*; *мух-а* — *мус-і*; *бер-у* — *бр-д-ти*; *ход-і-ти* — *ходж-у*; *нес-у* — *но-ш-у* і под.

Флексія, або закінчення, — як відзначалося вище, виражає відношення слова до інших слів у реченні і словосполученні.

Закінчення завжди виступає в певній системі словозміни тих частин мови, що змінюються. Усі відмінювані частини мови, зокрема іменники, прикметники, числівники, займенники, розрізняються системою відмінкових закінчень, які виражають граматичні значення роду, числа і відмінка або тільки відмінка (в кількісних числівниках). Так, напр., в іменниках *економіка*, *біржа*, *валюта* закінчення *-а* вказує на жіночий рід, однину і називний відмінок; у дієсловах *несу*, *везу*, *беру* закінчення *-у* вказує на теперішній час, першу особу, дійсний спосіб, однину. Виразником граматичного значення може бути і так звана нульова флексія, тобто матеріально не виражена в звуках. Напр., в іменниках *банк*, *бартер*, *бізнес* нульове закінчення вказує на чоловічий рід, однину і називний відмінок, в іменнику *валют* — на множину і родовий відмінок.

Для дієслів характерна складна система дієвідмінювання за особами, числами, родами, показниками яких є теж флексія. Напр., у дієсловах *писав*, *рахував*, *продавав* нульове закінчення вказує на минулий час, чоловічий рід, однину, у дієсловах *пише*, *каже*, *бере* закінчення *-е* вказує на теперішній час, особу, однину, дійсний спосіб.

Закінчення має високий ступінь абстракції. Воно вільно приєднується до всіх слів різного типу відмінювання чи дієвідмінювання, утворюючи таким чином певну систему словоформ, властиву іменникам, прикметникам, числівникам, займенникам, дієсловам.

Словоформа знахідного відмінка відрізняється від називного тим, що вона керована, залежна, тоді як називний відмінок є так званим прямим, незалежним.

Нульове закінчення мають іменники в родовому відмінку множини (*бірж*, *кас*, *купюр*), короткі прикметники (*пбвен*, *ясен*, *дрібен*, *зелен*) і дієслова минулого часу чоловічого роду в однині (*писав*, *читав*, *розподіляв*, *носив*).

Основи всіх повнозначних слів за морфологічною будовою поділяються на похідні і непохідні.

Похідною називається основа, яка членується на морфеми: *лік-ар*, *економ-іст*, *приват-н-ий*, *ліміт-н-ий*, *дуб-ов-ий*, *пере-пис* та ін.

Непохідною називається основа, яка на морфемі не членується; *банк, баланс, ліміт, гриф, грант* та ін.

Похідна основа завжди співвідноситься з відповідною непохідною. Основи слів *горошина, одесит, осінній, кийвський* похідні. У них виділяються корені *горош-, одес-, осін-, кийв-* і суфікси *-ин, -ит, -н-, -ськ-* тому, що в мові є непохідні основи *горох, Одес-а, осінь, Київ*. У корені *горош-* — *горох* відбувається чергування приголосних *х* з *ш* (*горох* — *горошина*).

4. У процесі історичного розвитку мови можуть відбуватися зміни в морфемній структурі слова, які виникають унаслідок різних фонетичних процесів, змін у лексичному значенні первинного чи похідного слова, вилучення з активного лексикону мови слова, на основі якого виникло похідне слово, та ін.

За характером змін у морфемній структурі слова виділяють спрощення, перерозклад та ін.

Спрощення — це такий граматичний процес, унаслідок якого відбувається злиття окремих морфем в одну і, отже, перетворення похідної основи в непохідну. Так, наприклад, у словах *намір, образ, посуд, сумнів; жир, тир, дар*, які в сучасній українській мові сприймаються як нерозкладні, з історичної точки зору виділяються префікси *на-, об-, по-, су-* і суфікс *-р*.

Перерозклад — це такий граматичний процес, при якому відбувається переміщення звукового елемента від однієї морфемі до іншої, сусідньої, в результаті чого кількість морфем залишається незмінною, але співвідношення між ними змінюється. Наприклад, у давній мові в словах типу *головами, руками* голосний *а* належав до основи, а внаслідок перерозкладу він перейшов до закінчення (*голов-ами, рук-ами*).

У результаті перерозкладу виникають так звані складні суфікси *-анин, -чанин, -івськ (ий), -ність* та ін.

Перерозклад відбувається в словах *знедолити, знесилити*, в яких префікс *зне-* виник унаслідок зрощення префіксів *з-* і *не-* в основах дієслів, утворених від іменників і прикметників.

Зміни у морфемному складі слова відбуваються внаслідок переходу слів з однієї частини мови до іншої (субстантивация, адвербіалізація, перехід самостійних слів у службові тощо).

5. До одиниць словотворчої системи належать твірні (мотивуючі) основи (*доб-а* — *доб-ов-ий, прац-я* — *прац-івник*), твірні словоформи (*продукт-ом, патент-ом, облигаці-ями, операці-ями*), афікси (суфікси, префікси) (*с-по-жив-ач, секрет-ар,*

про-ліс-ок, над-зем-н-ий) і твірні словосполучення (*дитячий садок — дитсадок, європейська валюта — євровалюта, північний схід — північно-східний*).

Словотворчі ресурси мови становлять систему, яка групується в мікросистеми твірних основ, суфіксів, префіксів тощо.

Основа, від якої утворюється нове слово, називається твірною. Нові слова виникають на базі існуючих у мові слів і сприймаються як похідні, або хронологічно вторинні щодо тих слів, від яких вони утворені. Напр., слова *лісник, вечірній, банківий (рахунок), приватно* є вторинні щодо слів *ліс, вечір, банк, приватний*. На те, що вони є похідними, вказує передусім мотивованість їх значень словами, від яких вони походять, а також їх складніша морфемна структура.

Відношення між мотивованими і немотивованими словами виявляється у семантичній залежності: первинне слово є немотивованим, вторинне, або похідне, — мотивується значенням іншого слова того ж кореня, яке хронологічно йому передує.

У структурі похідного слова виділяється твірна основа і словотворчий афікс. Так, напр., слово *валютний* є похідним, оскільки виявляє мотиваційний зв'язок з іменником *валюта*, від якого воно утворене за допомогою афікса *-н-*, що переводить основу іменника до розряду прикметників.

Для того, щоб знайти твірну основу в аналізованому слові, треба зіставити його зі словами, які мають ту саму основу (корінь) і ті самі афікси. Слово, яке безпосередньо мотивує аналізоване слово, є твірним. Напр., слово *киянин* входить у такий ряд слів: *киянин, Київ, київський*; воно має спільний суфікс зі словами: *львів'янин, харків'янин, рівненчанин, полтавчанин*. Отже, іменник *киянин* утворений від іменника *Київ* за допомогою суфікса *-янин*.

При визначенні твірної основи не слід ототожнювати словотворчий і морфемний аналіз слова. Морфемний аналіз має на меті визначати морфемний склад слова, тоді як при словотвірному аналізі вказується на твірну (похідну чи непохідну) основу слова й афікси.

Похідні основи характеризуються рядом властивостей:

1) вони, як відзначалося, мають складнішу від твірної основи будову, оскільки поділяються на твірну основу і словотворчий афікс (префікс, суфікс, зрідка — флексію зі словозмінною і словотворчою функціями, постфікс, інтерфікс, афіксоїд), який уточнює, видозмінює значення мотивуючого слова;

2) похідна основа семантично і структурно мотивується твірною основою (*учитель — учителька, виробити — виробі*);

3) при кожній похідній основі повинна бути відповідна твірна основа (*бартерний* — *бартер*, *банковий* — *банк*, *процентний* — *процент*, *чорнити* — *чорний*).

При розрізненні похідної і непохідної основи треба зважати на ту залежність і зв'язок, які існують між ними, оскільки будь-яка основа може вважатися похідною лише тоді, коли вона має співвідносну непохідну основу, що може протиставлятися похідній. Напр., слова *лікарський*, *лікарняний*, *лікувати* й *банкір*, *банківський*, *банковий* мають похідні основи, тому що кожному з їх семантико-морфологічних рядів можуть протиставлятися непохідні основи *лік(и)* і *банк*.

Щоб правильно виділити непохідну основу, треба з'ясувати, в яких відношеннях перебувають похідна і непохідна основи в сучасній мові, тобто які структурні елементи належать до кореня, а які — до афіксів, оскільки в українській мові є чимало таких слів, які раніше членувалися на словотворчі елементи, а тепер не членуються і з огляду на це мають непохідні основи, напр., *пир*, *мир*, *столиця*, *хустина*, *мило* та ін. (пор.: *пи-р*, *ми-р*, *стол-иц-я*, *хуст-ин-а*, *ми-л-о*).

Складні слова мають своє морфологічне оформлення: спільна для частин флексія та основний наголос. Основа, яка в них виділяється, називається складною, оскільки до неї входять дві і більше частини, що або з'єднуються інтерфіксом або утворюються без нього шляхом безпосереднього приєднання основи до основи, напр.: *гірничопромисловий*, *сільськогосподарський*, *середньовіччя*, *верхньодніпровський*, *одноденний*, *двадцятирічний*, *п'ятикутний*, *турбогенератор*, *виконком*, *профспілка* тощо.

Отже, у складних словах виділяються складні основи на відміну від простих слів, у яких основи є простими.

6. Словотвірне значення в похідних словах — це узагальнене, спільне для певного лексико-семантичного розряду слів значення, яке виявляється в одному словотвірному типі за допомогою певного словотворчого засобу. Словотвірне значення базується на однотипних відношеннях, ознаками яких є лексико-граматична належність твірної основи до певної частини мови і характер словотворчого засобу. Наприклад, у словах *лікар*, *кухар*, *друкар*, *столяр*, *муляр*, суфікс *-ар* (*-яр*) утворює назви людей за характером і місцем їхньої роботи; в іменниках *літ*, *хід*, *цвіт* виражається словотвірне значення узагальненої дії шляхом відкидання дієслівних суфіксів.

Для вираження словотворчого значення в кожній мові є різні засоби. В сучасній українській мові найбільш поширеними є афікси: суфікси, префікси, інтерфікси, кожен з яких має свої особливості.

Так, суфікс як словотворчий засіб відрізняється від префікса не тільки тим, що стоїть після кореня (префікс — перед ним), а й тим, що він безпосередньо пов'язаний з парадигматичним оформленням слова, яке належить до певної частини мови. Оскільки суфікси закріплені за певними частинами мови, вони мають здатність переводити твірну основу з одного класу слів до іншого: *монополія* — *монопольний*, *патент* — *патентний*, *ліміт* — *лімітувати*, *кредит* — *кредитувати*, *економіка* — *економити* і под.

Властивість словотворчих префіксів — приєднуватися не до твірної основи, а до вже оформленого граматично слова: *перебудова*, *надбудова*, *пере-робити*, *від-класти* та ін. Префікси не пов'язуються з парадигмою слова.

Інтерфікси в системі словотворчих засобів виступають зв'язними ланками між твірними основами складних слів: *життєпис*, *людино-день*, *євровалюта*, *сільськогосподарський*, *землемір* та ін.

При утворенні складних слів виділяють ще афіксоїди, які виникли внаслідок делексикалізації й афіксалізації першого або другого компонента. Афіксоїди поділяються на префіксоїди і суфіксоїди. У структурі слова вони функціонують як морфемні перехідного типу, зокрема словотворчого значення можуть набувати окремі компоненти: *-роб*, *-руб*, *-подібний* та ін., напр.: *бракороб*, *винороб*, *дроворуб*, *грушеподібний*, а також іншомовні компоненти: *аеро-*, *гідро-*, *теле-*, *VELO-*, *псевдо-*, *фоно-* та ін., напр.: *аерофлот*, *гідротурбіна*, *телемеханік*, *велотрек*, *псевдопатріотизм*, *фонотека* тощо. У системі словотворчих засобів української мови вони займають певне місце.

У функції словотворчого афікса може виступати і постфікс *-ся*, що знаходиться, як правило, в абсолютному кінці слова (*брати* — *братися*, *взяти* — *взятися* і под.).

Словотворче значення в українській мові може виражатися й іншими засобами, зокрема перенесенням наголосу в слові (*коса* — *ко́са*, *гори* — *го́ри*, *мука* — *му́ка*, *плакати* — *плака́ти*, *гаряче* — *га́ряче* та ін.), чергуванням звуків (*носити* — *ноша*, *світити* — *свічка*, *уродити* — *урожай*, *пряде* — *пряжа*) тощо. Ці засоби при афіксації переважно є супровідними.

Слід звернути увагу на те, що між флексією, яка разом із словотворчим суфіксом оформляє слово, і словотворчими афіксами є значна відмінність, оскільки флексія вільно приєднується

до всіх слів відповідної парадигми чи дієвідмінювання і служить для вираження відношень між словами в реченні, тоді як функції словотворчих афіксів зовсім інші. Вони видозмінюють семантичний зміст слова і не можуть вільно приєднуватися до всіх слів певної частини мови. Можливість їх використання в похідному слові зумовлюється словотворчим значенням і обмежується словотворчим розрядом слів, які виступають твірними основами.

Цим словотворчі суфікси відрізняються від формотворчих, що разом із флексією творять форми того самого слова, напр., суфікс **-ти (-ть)** є показником інфінітивної форми дієслів (*виробля-ти, купува-ти, бра-ть*); суфікси **-в, -л-** служать для утворення дієслів минулого часу (*працюва-в, працюва-л-а, -о, працюва-л-и*); суфікси **-іш-, -ш-** утворюють форми вищого ступеня порівняння якісних прикметників (*зручн-іш-ий, стар-ш-ий*) та ін.

Отже, афікси бувають словотворчими елементами тільки тоді, коли виступають носіями словотворчих значень.

Суфікси і префікси за належністю до тієї чи іншої частини мови поділяються на іменникові, прикметникові, числівникові, займенникові, дієслівні тощо.

7. За участю у творенні нових слів афікси поділяються на живі й мертві. Живі — це ті, які функціонують у сучасній мові, мертві — які виділялися колись. Живі афікси бувають двох різновидів: 1) продуктивні, які активно утворюють нові слова і легко виділяються в них у сучасній мові, напр.: **пре-**: *превеликий, првеселий*; **-ар (-яр)**: *лікар, кухар, друкар, столяр, муляр*; **-ець (-ець)**: *українець, полтавець, черкасець, компанієць*; і непродуктивні, які в сучасній мові не утворюють нових слів, хоча в словах виділяються, напр.: **-аль**: *коваль, скрипаль*; **-ух**: *пастух, -ер: режисер, монтер, контролер* та ін.

У словотвірній системі сучасної української мови спостерігається немало випадків, коли афікси втрачають свою продуктивність і переходять до розряду непродуктивних, напр.; суфікс **-к-** у словах *близький, тонкий*, названі вище суфікси **-аль, -ух, -ер** та ін.

Мертві афікси виділяються в словах за допомогою етимологічного аналізу, напр.: суфікс **-р-** у словах *дар, пир, жир, мир*.

8. Афікси бувають синонімічні, омонімічні й зрідка антонімічні. Синонімічні — це суфікси, які утворюють слова з однаковим значенням. Так, суфікси **-анин (-янин), -ин, -ець, -як, -ок, -уз** утворюють назви осіб за національною належністю, напр.: *египтянин, росіянин, грузин, іспанець, поляк, турок, француз*.

Омонімічними є суфікси, однакові за своїм фонемним складом, але вживані у різних частинах мови і з різним значенням. Напр., суфікс *-ин* в словах *грузин*, *хатина*, *свинина*, *горошина*, *сестрина*, *далина* та ін. надає їм різного значення.

Антонімічними є афікси, які надають словам протилежного значення, напр.: *прилетіти* — *відлетіти*, *зав'язати* — *розв'язати*, *заплести* — *розплести*, *рученька* — *ручище*, *дівчинка* — *дівчисько* тощо.

9. Систему словотворення української мови становлять словотворчі засоби, про що йшлося вище, словотворчі типи й розряди слів. Словотворчий тип є основною одиницею класифікації похідних слів.

Під словотворчим типом розуміють клас похідних слів, які належать до однієї частини мови і характеризуються певними словотвірними ознаками, зокрема вони мають:

- 1) спільний спосіб словотвору,
- 2) одне й те саме словотвірне значення,
- 3) тотожний словотвірний афікс і
- 4) походять від слів однієї частини мови.

Напр., дієслова *синіти*, *червоніти*, *жовтіти*, *сіріти* відносяться до одного словотвірного типу, оскільки вони: характеризуються суфіксальним способом словотвору, мають одне й те саме словотвірне значення, зокрема, виділяються за кольоровою ознакою, утворені за допомогою дієслівного суфікса *-і-* й походять від прикметників.

Треба відзначити, що творення нових слів в українській мові відбувається в межах словотворчих типів. Лише незначна кількість слів утворюється поза словотворчими типами — за зразками окремих слів, з порушенням законів словотворення.

10. В українській мові розрізняють морфологічні й неморфологічні способи словотвору. Вони виділяються залежно від матеріальних засобів вираження.

Морфологічний словотвір — це творення нових слів за допомогою словотворчих афіксів, поєднанням основ або способом основоскладання.

У межах морфологічного словотвору виділяються афіксальні способи, основоскладання та абревіація.

1) Найпоширенішим в українській мові є афіксальний спосіб словотвору. Виділяють такі його способи: префіксальний, суфіксальний, безафіксний, суфіксально-префіксальний,

префіксально-постфіксальний, суфіксально-постфіксальний, префіксально-суфіксально-постфіксальний і флексійний.

Префіксальний спосіб словотвору, або *префіксація*, — це творення похідних слів за допомогою приєднання префікса. Напр.: *балансувати* — *збалансувати*, *касувати* — *скасувати*, *креслити* — *підкреслити*, *день* — *переддень*, *історичний* — *доісторичний* тощо.

Специфікою префіксації, про що йшлося вище, є те, що префікс приєднується не до основи, а до слова, оформленого граматично. З огляду на це слова, утворені префіксальним способом, відносяться до тієї частини мови, що їй мотивуючі. Внаслідок приєднання префікса лексичне значення мотивуючого слова може змінюватися, напр.: *бачити* — *передбачити*, *бути* — *прибути*, *робити* — *заробити*, *переробити*, *відробити*, *наробити*, *поробити*, *підробити* та ін.

При префіксальному словотворі помітних фонетичних змін на межі префікса і мотивуючого слова не спостерігається. Тільки деякі префікси української мови мають варіанти у зв'язку зі вставним голосним перед приголосним твірної основи або з огляду на чергування голосних у префіксі, напр.: *пріти* — *зопріти* (*з* — *зо*), *тліти* — *зотліти* (*з* — *зо*), *зігрівати* — *зогрівати* (*зі* — *зо*), *зімлівати* — *зомлівати*, *зітліти* — *зотліти*.

Префіксальний спосіб словотвору найактивніше виявляється при творенні дієслів, менш активним він є при творенні іменників, прикметників і прислівників.

Суфіксальний спосіб словотвору, або *суфіксація*, — це творення похідних слів за допомогою приєднання суфікса до твірної основи, напр.: *економіка* — *економічний*, *баланс* — *балансувати*, *біржа* — *біржовий*, *валюта* — *валютний*, *продукт* — *продуктивний* і под.

Суфіксація — найбільш поширений спосіб творення слів у сучасній українській літературній мові. Особливо активно цим способом творяться іменники, прикметники, прислівники, дієслова. Кожна з цих частин мови має свою систему словотвірних суфіксів, які пишуться за певними правилами.

При додаванні суфікса до твірної основи часто відбуваються звукові зміни, зокрема можуть чергуватися голосні або приголосні в корені, напр.: *вулиця* — *вуличка*, *край* — *краєчок*, *кілок* — *кілочок*, *математика* — *математичний*, *луг* — *лужок*, *страх* — *страшений*, *майстрова* — *майстрів* і под.

Суфіксально-префіксальний спосіб словотвору належить до змішаних. Він полягає в тому, що похідні слова утво-

рюються одночасним приєднанням префікса і суфікса до твірної основи, напр.: *робота* — *відробітки, підробіток, заробіток, виробництво, новий* — *найновіший* і ін.

Суфіксально-префіксальним способом словотвору можуть утворюватися похідні слова в межах того самого розряду слів, що й твірна основа (*ліс* — *пролісок, головний* — *найголовніший, тримати* — *затримувати*), проте частіше новоутворене похідне слово переходить до іншої частини мови (*баланс* — *збалансувати, економний* — *зеконотити, купувати* — *покупка, пакувати* — *упаковка, писати* — *виписка* тощо).

Суфіксально-префіксальний спосіб словотвору більше наближений до суфіксації, ніж до префіксації, оскільки суфікси, які тісно пов'язані зі словотвірною основою і флексією, зумовлюють граматичне оформлення похідного слова, тоді як префікси до парадигматичного оформлення слова є нейтральними. Напр., у словах *пролісок, озеленити* наявні префікси *про-, о-*. Перше зі слів належить до іменників, як і мотивуюче слово *ліс*, а друге — до дієслів, хоча твірна основа прикметникова.

Особливо широко в українській мові використовується суфіксально-префіксальний спосіб словотвору при творенні іменників, прикметників, прислівників та дієслів.

Вважають, що суфіксально-префіксальним способом утворені також похідні слова *придорожний, прибережний, прикордонний, придніпровський, замський, залісся*, що походять від прийменниково-іменникових сполук *при дорозі, при березі, при Дніпрі, за містом, за лісом*.

Суфіксально-префіксальний спосіб словотвору активно використовується для поповнення словникового складу сучасної української літературної мови.

Суфіксально-префіксально-постфіксальним способом творяться дієслова від іменникових, прикметникових, числівникових та дієслівних основ, зрідка — від прислівникових та основ службових слів. Напр.: *рука* — *заручатися, милостивий* — *змилостивитися, щедрий* — *розщедритися, бідний* — *прибіднятися, двоє* — *роздвоїтися, троє* — *потроїтися, говорити* — *розговоритися, плакати* — *розплакатися, так* — *розтакатися* і под.

☞ 2) Особливої уваги заслуговує *безафіксний спосіб* словотвору (*нульова афіксація*). Він полягає в тому, що творення похідних слів відбувається за допомогою нульової морфеми. Безафіксним способом у сучасній українській мові творяться іменники від прикметників та дієслів без додавання словотворчих афіксів, напр.: *синій* — *синь, блакитний* — *блакить, ранній* —

рань, лютий — лють, далекий — даль, бігти — біг, гнівити — гнів, стукати — стук, лякати — ляк і под.

Безафіксним способом можуть творитися іменники від дієслівних основ, які мають у своєму складі афікси, що як словотворчий засіб не використовуються, напр.: *наказувати — наказ, розподіляти — розподіл, розповідати — розповідь.*

До морфологічного словотвору, який має свою специфіку, належать основоскладання, словоскладання і абрєвіація.

3) Основоскладання — це тип словотвору, коли нові слова утворюються складанням двох і більше основ повнозначних слів, які поєднуються за допомогою інтерфіксів *о, е (є)* чи без них. Напр.: *гірничопромисловий, верхньодніпровський, зовнішньоторговельний, життєздатний, краєзнавство; одnodенний, двадцятирічний, двохосьовий, чотирьохактний* тощо.

Основоскладання в сучасній українській мові є найпродуктивнішим способом після афіксації.

Слід звернути увагу на те, що слова, які складаються з двох і більше основ, не завжди утворюються основоскладанням. Так, напр., складні іменники *мінометник, літописець, пивоварня, смолокурня, винокурня* безпосередньо утворені від складних слів *міномет, літопис, пивовар, смолокур, винокур* за допомогою суфіксів *-ник, -ець, -н-*.

4) Словоскладання — це тип словотвору, при якому поєднуються кілька слів або словоформ в одному складному слові. На відміну від складних слів, утворених основоскладанням, які пишуться разом, складні слова, утворені словоскладанням, пишуться через дефіс, напр.: *хата-читальня, блок-система, дизель-мотор, стоп-кран* і под. Вони, як правило, означають одне поняття і цим відрізняються від синтаксичних словосполучень, які складаються з головного слова й прикладки, що виражає другу назву (*хлопець-богатыр, учитель-фізик, художник-портретист* і под.).

Осново- і словоскладання є дуже продуктивним способом творення іменників, прикметників, менше — прислівників і спорядично — дієслів у сучасній українській мові.

5) Абрєвіація — це такий спосіб словотвору, при якому поєднуються усічені основи або початкові (ініціальні) букви. Напр.: *міськком, військкомат, ВНЗ, НАУ, КНЕУ, АТС* і под.

Словниковий склад сучасної української мови активно поповнюється цим способом словотвору. Як правило, ним утворюються тільки іменники. Базою для їх творення переважно є словоспо-

лучення іменника із залежним прикметником (*професійна спілка — профспілка, санітарний мінімум — санмінімум, професійне училище — профучилище, педагогічне училище — педучилище, стінна газета — стінгазета* або двох іменників (*командир бригади — комбриг, начальник дивізії — начдив* тощо).

За будовою абрєвіатури, або складноскорочені слова, поділяються на такі групи:

1) часткові:

а) поскладові: *цехком, начдив, колгосп*;

б) частково-поскладові: *Держбанк, нацбанк, профтехшкола, профспілка*;

2) ініціальні:

а) ініціально-літерні: *НАУ, КНЕУ, КДУ, АТС*;

б) ініціально-звукові: *загс, дзот*;

в) літерно-цифрові: *Іл-118, Ту-124, Ан-24*;

3) комбіновані абрєвіатури, утворені поєднанням частин слова з ініціальною абрєвіатурою: *районний відділ народної освіти — райвно*.

Усі абрєвіатури, за винятком буквеного типу, вживаються у мовній практиці як звичайні лексеми, вони, як зазначалося, належать до іменників і за формальними ознаками підводяться під певний тип відмінювання, напр.: *цехком, начдив* — іменники чоловічого роду II відміни, відмінюються, як іменники II відміни; *профспілка* — іменник жіночого роду I відміни — відмінюється, як іменник I відміни тощо. Рід абрєвіатур буквеного типу визначається за стрижневим словом словосполучення, від якого утворено абрєвіатуру, напр.: *КНЕУ* — іменник чоловічого роду (Київський національний економічний *університет*); *НАУ* — іменник чоловічого роду (Національний авіаційний *університет*) і под.

Широке використання абрєвіатур у сучасній українській мові, особливо в пресі, зумовлене тяжінням до стислого, але ємного висловлювання думки.

Підсумовуючи сказане про морфологічні способи словотвору, зазначимо, що, саме завдячуючи їм, словниковий склад української літературної мови активно поповнюється новими словами, виникнення яких зумовлене потребами життя. Особливою продуктивністю відзначається афіксальний тип словотвору. За допомогою суфіксів і префіксів утворюються різні класи повнозначних слів. Найпродуктивнішими при творенні іменників і прикметників є суфікси, при творенні дієслів — префікси.

Другим типом за продуктивністю є осново- і словоскладання та абрєвіація.

Малопродуктивним є безафіксний спосіб.

11. До неморфологічних способів словотвору належать такі:

- 1) морфологічно-синтаксичний,
- 2) лексико-синтаксичний і
- 3) лексико-семантичний.

1) *Морфологічно-синтаксичний* спосіб словотвору — це виникнення нових слів шляхом переходу цілих слів чи окремих словоформ з однієї частини мови до іншої. Переходити можуть: прикметники й дієприкметники в іменники, що називається субстантивацією, дієприкметники в прикметники (ад'єктивізація), деякі іменники й прикметники — у займенники (прономіналізація), словоформи змінюваних слів у прислівники (адвербіалізація), повнозначні самостійні слова, зокрема іменники і прислівники, — у прийменники, іменники й іменникові словосполучення — у вигуки (інтер'єктивізація), одні службові слова — в інші.

Частина мови, яка переходить до іншої, не змінюючи своєї зовнішньої форми, втрачає своє лексичне значення і набуває лексичного значення тієї частини мови, до розряду якої вона переходить. Відповідно змінюються й її граматичні ознаки. Так, напр., у реченні *Мій старий батько живе у селі* — слово *старий* є прикметником, виражає ознаку предмета (у даному випадку особи), має форму чоловічого роду, виступає в реченні у функції означення, тоді як у реченні *Мій старий живе в селі* — слово *старий* субстантивувалося і перейшло в іменник, означає особу, може мати форму тільки чоловічого роду і в реченні виконує роль підмета.

Отже, при морфологічно-синтаксичному словотворі похідне слово зовні нічим не відрізняється від мотивуючого, а тільки змінює своє лексичне значення та граматичні ознаки. Внаслідок цього способу словотвору лексичний склад української мови поповнюється не за рахунок творення нових слів, а за рахунок нових значень, які виникають (у певних контекстах) у відомих і вживаних у мові словах.

2) *Лексико-синтаксичний* спосіб словотвору полягає у поступовому зрощенні слів синтаксичного словосполучення в одне слово. Стягуючись в одну лексичну одиницю, компоненти (окремі слова) можуть зазнавати певних морфологічних або фонетичних змін, напр.: *сьогодні* (походить від *сего дъне*), *дев'ятсот* (із *дев'ять сътъ*), *триста* (з *три съта*), *нижчепідписаний*, *потойбічний*, *горицвіт*, *перекотиполе* і под.

Завдяки зрощенню складених числівників утворилися складні числівники *одинадцять, п'ятсот, сімдесят, обидва*, а також прислівники *чимдуж, горілиць, втридорога* та ін.

Близькими до зрощень є складні іменники, які походять від прикладкових словосполучень, напр.: *розрив-трава, чар-зілля, батько-мати, хліб-сіль* та ін. При цьому слова синтаксичного словосполучення поступово зближуються й виникає похідне складне слово, яке конденсує зміст словосполучення в одне ціле: *батько-мати* — *батьки*, *хліб-сіль* — *гостинність*.

✎ 3) *Лексико-семантичний спосіб словотвору* полягає в тому, що слова, які існують у мові, переосмислюються і набувають нових значень. Вони ніби розпадаються на слова-омоніми, що співіснують у мові як слова з різним значенням або які виникають шляхом розщеплення значень багатозначних слів, що існують у мові, на два і більше слів-омонімів, напр.: *супутник* — небесне тіло і *супутник* — людина; *завод* (підприємство) і *завод* (у годинника), *ключ* (відмичка до дверей) і *ключ* (гірський, джерело води), *рада* (орган влади) і *рада* (від радитися) тощо.

Словотворче значення похідних слів, утворених лексико-семантичним способом словотвору, виявляється тільки в контексті через співвідношення омонімів.

Лексико-семантичним способом утворюються переважно іменники. Деякі з них виникли внаслідок переосмислення загальних назв, напр.: *Кобзар, Каменяр* та ін.

✎ 12. **Висновки.** Таким чином, словотвір, як розділ мовознавства, вивчає словотвірну систему української мови, зокрема способи словотворення, словотворчі засоби, їх роль у творенні нових слів.

Словотвір є одним із важливих способів поповнення лексичного складу української літературної мови, збагачення її виражальних можливостей.

Основною одиницею словотвірної системи української мови є твірна основа, до якої у процесі словотворення можуть приєднуватися різні словотворчі засоби, зокрема суфікси, префікси, постфікси, суфіксоїди, префіксоїди тощо. Усі ці форманти виконують певну роль у словотворенні.

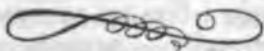
Як відзначалося, в українській мові розрізняють морфологічні й неморфологічні способи словотвору. Вони мають свої різновиди. Найбільш продуктивними в українській мові є морфологічні способи словотворення, особливо афіксація й осново- та слово-

складання. Вони активно поповнюють лексичний склад української мови, збільшують її виражальні можливості, даючи змогу мовцеві передати найтонші нюанси висловлюваної думки.

Тяжіння до стислого, лаконічного формулювання думки в сучасній українській мові сприяє також активному використанню у словотворі абрєвіації.

Певну роль у збагаченні лексичних ресурсів сучасної української літературної мови відіграють і неморфологічні способи словотвору.

Разом з морфологічними способами словотворення вони забезпечують українській літературній мові належний рівень розвитку її словотвірної системи.

Частина II

ГРАМАТИКА

ЛЕКЦІЯ 8

ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ. МОРФОЛОГІЯ І СИНТАКСИС

ПЛАН

1. Граматика як наука. Роль граматики у мові. Предмет, обсяг і завдання граматики.
2. Граматична будова української мови.
3. Місце граматики в системі лінгвістичних наук.
4. Морфологія і синтаксис як розділи граматики. Предмет морфології. Зв'язок морфології з лексикологією і синтаксисом.
5. Основні поняття граматики: граматичне значення, граматична форма і граматична категорія.
6. Основні способи вираження граматичних значень в українській мові.
7. Частини мови та принципи їх класифікації. Слова повнозначні й неповнозначні, їх роль у мові.
8. Перехід слів з однієї частини мови до іншої.
9. Висновки.

1. Граматика — це наука про систему об'єктивно діючих закономірностей, які визначають способи зміни слів, творення їх та сполучення у реченні.

Під граматикою також розуміють науку про граматичну будову мови.

Термін *граматика* походить від грецького слова *grammatikē*, похідного від *gramma* — буква, написання, графічний знак.

Існує й інше тлумачення цього терміна, а саме: вважають, що слово *граматика* походить від грецького словосполучення, яке в перекладі означає *письмове мистецтво*.¹

Це наочно свідчить про практичне призначення цієї дисципліни у стародавній Греції, оскільки основним завданням її було навчити правильно писати й правильно розуміти написане.

Таке призначення граматики певною мірою збереглося й до наших днів, оскільки граMATика для українського суспільства має важливе як практичне, так і теоретичне значення, забезпечуючи спілкування його членів і виконуючи в мові важливу організуючу функцію.

Відомо, що мова складається зі слів, проте слова ще не становлять мови. Для того, щоб слова передавали певну думку, щоб вони були засобом спілкування людей, їх необхідно відповідно організувати, надати їм потрібної форми, пов'язати їх у словосполучення й речення. Напр., слова *вогкий, земля, мліти, в, гарячий, золоте, сонячний, проміння* організовані за законами української мови в речення *Вогка земля мліла в гарячому золоті сонячного проміння...* (М. Коцюбинський), передають закінчену думку, яка зрозуміла кожному, хто володіє українською мовою. Без такої організації наведені вище слова ніякої думки не виражають.

Отже, знання граматики є обов'язковим для кожного члена суспільства. Той, хто не вміє належно користуватися літературною мовою в її писемному й усному варіантах, не може висловлювати свої думки так, щоб вони правильно сприймалися співрозмовником або читачем, не забезпечує належної точності при використанні її в різних сферах, зокрема у виробничій, науковій, діловій, громадській, соціально-культурній та ін.

Таким чином, важлива роль граматики для суспільства очевидна.

Крім практичного, граMATика має й теоретичне значення, оскільки граMATична теорія тісно пов'язана з теорією пізнання. Крім цього, практичні дані граматики дають важливий матеріал для теоретичних висновків і узагальнень щодо становлення й розвитку граMATичної системи української мови.

2. Як і кожна інша мова, *українська мова має свою граMATичну будову*, що становить систему законів творення слів, зміни їх форми та сполучення їх у речення, які існують і об'єктивно діють у мові.

¹ Див.: Сучасна українська літературна мова. Морфологія. — К.: Наук. думка, 1969. — С. 5.

Граматична будова мови — це продукт багатомістового розвитку. Вона відзначається великою стійкістю. Разом зі словниковим фондом вона становить структуру української мови, визначає її специфіку й національну самобутність.

Граматика як наука про граматичну будову української мови складається з двох розділів — морфології й синтаксису.

Основне завдання граматики як науки — виявити властиві українській мові морфологічні та синтаксичні особливості.

3. Граматика як наука про морфологічну й синтаксичну будову мови у системі мовознавчих наук займає центральне місце, оскільки на рівні морфології граматично оформляються слова як номінативні одиниці мови, а на рівні синтаксису будуються словосполучення та речення як мовні одиниці, що служать засобом мислення та волевиявлення людини.

Речення — це мовна величина, яка безпосередньо складається в процесі мовлення.

До нижчих мовних одиниць належить система морфем, яка виявляється в мові безпосередньо у словах і словоформах, а до найнижчих відносяться елементи системи фонем, які реалізуються в процесі мовлення через морфемі.

Отже, в мові наявні такі рівні взаємозв'язаних мовних величин: фонемі — морфемі — слова (словоформи) — словосполучення й речення.

Таким чином, мова є системою систем або підсистем.

Кожна з підсистем є об'єктом вивчення окремої лінгвістичної дисципліни, а саме: систему фонем вивчає фонологія, граматичну систему — граматика (морфологія і синтаксис), лексичну систему — лексикологія й лексикографія.

Усі підсистеми окремих рівнів об'єднує те, що кожна з них є певною організацією основних мовних одиниць, роль граматики при цьому особливо важлива.

4. Морфологія і синтаксис, як вище відзначалося, є розділами граматики, кожен з яких має свій предмет вивчення.

Морфологія (походить від грецьких слів *morphē* — форма, *logos* — слово, вчення) — це розділ граматики, який вивчає будову слів та їх парадигми, або систему флективних змін, які служать зразком формотворення для певної частини мови.

У морфології також подається характеристика частин мови та їх граматичних категорій.

Предметом вивчення морфології, як і лексикології, є слово. Проте, якщо в лексикології воно вивчається з погляду його походження, лексичного значення, стилістичних властивостей, місця в українському словнику, то в морфології визначається його граматична будова й ті закони, за якими змінюється його форма, тобто виявляються його граматичні властивості.

Так, напр., при характеристиці слова *сестра* з лексикологічного погляду вказується, що за походженням воно спільнослов'янське, належить до стійкої частини словника сучасної української мови, загальноживане в ній, означає назву родинних стосунків, може вживатися в переносному значенні для вираження близькості між людьми, які не перебувають у родинних зв'язках, напр.: *Усі ми сестри і брати на цій планеті* (з газ.) і под.

Характеризуючи слово *сестра* з погляду граматики, відзначають, що це іменник першої відміни, який має категорію жіночого роду, змінюється за відмінками в однині й множині. Щодо морфологічної будови, то це слово непохідне, складається з одного кореня.

Морфологія вивчає будову слів, граматичні закони їх творення і зміни їх форм. Вона тісно пов'язана з лексикологією і синтаксисом.

Із лексикологією морфологія зв'язана тим, що вивчає будову слова, тобто ті значущі елементи, з яких воно складається, за допомогою яких оформляється його лексичне значення й утворюються нові слова.

З синтаксисом морфологію зв'язує вивчення закономірностей у змінах форм слова, що відбувається внаслідок його сполучення з іншими словами в реченні. Морфологію справедливо називають основою синтаксису, що визначає її місце в граматиці.

Якщо *морфологія вивчає форми слів та їх утворення*, напр., відмінкові форми іменних частин мови, родові форми прикметників, особові й родові форми дієслів тощо, то *синтаксис досліджує закони вживання цих форм у реченні*. Отже, синтаксис спирається на морфологію, без знання якої не можна зрозуміти тих законів, за якими сполучаються слова у реченні, тобто не можна зрозуміти синтаксичних явищ.

Таким чином, синтаксис (від грецького *syntaxis* — побудова, зв'язок) як розділ граматики, що вивчає словосполучення й речення, їх типи та функціонування, посідає в ній важливе місце.

Предметом вивчення синтаксису, про що йшлося вище, є словосполучення і речення.

5. Граматика як наука має такі основні поняття, як граматичне значення, граматична форма і граматична категорія.

Кожне повнозначне слово становить єдність лексичного й граматичного значення. Під лексичним значенням розуміють реальний зміст слова, його речове значення, тобто співвідношення між його звуковим складом і поняттям або уявленням, яке ним називається. Напр., слово *крісло* означає предмет, на якому сидять, *сосна* — певну породу дерева, *лікар* — людину певної професії, *червоний* — колір тощо.

Граматичним називається таке додаткове значення, яке виражає різні відношення слова, що супроводжують його лексичний зміст.

Граматичне значення не є властивістю якогось одного слова, воно спільне для багатьох слів. У зв'язку з цим відношення між граматичним і лексичним значеннями слід розглядати як відношення загального до окремого. Відмінність граматичного значення від лексичного полягає й у тому, що слово може мати кілька граматичних значень, але тільки одне лексичне значення.

Напр., у реченні *І все-таки до тебе думка лине...* (Леся Українка) слово *лине* означає назву тільки однієї дії, проте має кілька граматичних значень, так, *лине* — це дієслово теперішнього часу, дійсного способу, третьої особи, недоконаного виду, однини тощо.

Граматичне значення тісно пов'язане з лексичним, через яке воно співвідноситься з об'єктивною дійсністю. Крім того, граматичне значення виражається за допомогою відповідних граматичних засобів, що переважно входять до складу слова (афікси), тоді як лексичне значення передається цілим словом.

Для вираження граматичних значень у мові існують певні засоби. Так, напр., значення родового відмінка однини іменника *економіст* виражається закінченням *-а* (*економіст-а*), а родового множини — закінченням *-ів* (*економіст-ів*): значення доконаного виду дієслова *писати* виражається префіксом *на-* (*написати*), значення неперехідності дієслова *синіти* — суфіксом *-і-*, а перехідності — суфіксом *-и-* (*синити*) і т. п.

Отже, граматичні значення завжди супроводжують значення лексичні.

Граматичні і лексичні значення мають тільки повнозначні слова. Усі службові слова, які використовуються для зв'язку між повнозначними словами, є виразниками граматичних значень.

Мовні засоби, за допомогою яких виражаються граматичні значення, називаються граматичними формами. З огляду на це

граматичне значення слова в лінгвістичній літературі ще називається **формальним**.

Грамаіичні форми слова служать засобами матеріального вираження грамаіичних значень як абстрактних понять.

В українській мові, як і в багатьох інших мовах світу, є синтетичні й аналітичні способи вираження грамаіичних значень.

Синтетичним (від грец. *synthetikos* — сполучний) називається спосіб, коли грамаіичне й лексичне значення виражаються в одному слові. Напр., у реченні *Тухесенько вітер віє* (Т. Шевченко) усі грамаіичні значення слів виражені синтетично. В українській мові цей спосіб переважає.

Аналітичним (від грец. *analysis* — розкладання) називається спосіб, коли грамаіичне й лексичне значення виражається різними словами, при цьому носієм лексичного значення є основне, а виразником грамаіичного значення — допоміжне слово, напр.: *буду працювати, більш пристосований, найбільш вдалий, дослідив би, вивчив би* і под.

Аналітичні форми можуть виступати варіантами синтетичних форм, які у мовному вжитку розрізняються стилістично, напр., пор.: *найдосконаліший і найбільш досконалий; найдорожчий і найбільш дорогий і дорожчий над усе; найдосвідченіший і найбільш досвідчений* і под.

Грамаіичні значення (в сучасній українській мові) можуть бути виражені й аналітико-синтетичним способом. Так, зокрема, значення місцевого відмінка виражається не тільки закінченням, а й прийменником, без якого форма місцевого відмінка ніколи не вживається, оскільки його формальний показник є ідентичним з формальним показником давального відмінка.

Грамаіична категорія — одне з центральних і найважливіших понять граматики. Термін «категорія» грецького походження, що означає вислів, судження, визначення.

Під грамаіичною категорією розуміють те *найзагальніше, абстрактне поняття, яке об'єднує ряд співвідносних грамаіичних значень, виражених різними формальними засобами*. Поняття грамаіичної категорії є родовим стосовно кожного ряду взаємозалежних грамаіичних значень, підпорядкованих їй. Наприклад, у категорії відмінка узагальнюються всі різноманітні значення семи відмінків і системи відмінкових форм.

Поняття грамаіичної категорії не слід ототожнювати з будь-яким, навіть найбільш загальним грамаіичним значенням, оскільки грамаіична категорія як родове поняття стоїть над підпорядкованими їй грамаіичними значеннями. Грамаіична категорія і гра-

матичне значення розрізняються як ступенем і характером їх абстрактності, так і способами їх вияву в структурі будь-якої мови.

Граматична категорія як найбільш загальне граматичне поняття має вищий ступінь абстрактності й узагальнення, ніж менш загальне граматичне значення. Крім того, граматичні категорії за своєю природою є складнішими від менш складних граматичних значень, які є конкретними виявами відповідної граматичної категорії. Напр., усі граматичні значення відмінка підлягають загальній категорії відмінка з усіма їх граматичними значеннями.

Одній граматичній категорії можуть підпорядковуватися протилежні співвідносні значення. Так, категорія числа об'єднує однину і множину, категорія виду — доконаний і недоконаний вид тощо.

Граматична категорія базується на двох і більше граматичних значеннях.

В окремій граматичній формі може виражатися тільки одне граматичне значення, підпорядковане одній граматичній категорії, напр., у слові *читають* з граматичної категорії часу виражається граматичне значення теперішнього часу, з граматичної категорії особи — граматичне значення 3-ї особи, з граматичної категорії виду — недоконаний вид, з граматичної категорії числа — множина і т. д.

У кожній мові є своя система граматичних категорій, кількість і природа яких залежить від властивостей структури певної мови.

У сучасній українській літературній мові наявна система граматичних категорій, яка визначається її граматичною структурою. До їх складу входять такі категорії: роду, числа, відмінка, ступенів порівняння (компаратив), перехідності/неперехідності, особи, часу, способу, виду, стану.

Усі ці категорії виявляються у морфологічних формах і тому належать до морфологічних категорій, які мають усі змінні частини мови, а саме:

- 1) іменник — категорії роду, числа й відмінка;
- 2) прикметник — категорії роду, числа, відмінка і ступенів порівняння;
- 3) числівник — категорії відмінка, частково числа та роду,
- 4) займенник — категорії відмінка, частково роду й числа;
- 5) дієслово — категорії особи, часу, способу, стану, виду, перехідності/неперехідності, числа, частково роду та відмінка.

Отже, як видно, найбільше граматичних категорій має дієслово, що обумовлене багатством системи його граматичних значень і особових та іменних форм.

Слід звернути увагу на те, що одна і та ж граматична категорія може бути характерна для різних частин мови, але виявлятися в них може неоднаково. Напр., граматична категорія роду в іменниках є самостійною морфологічною категорією, ця ж граматична категорія в прикметниках, окремих числівниках, займенниках та в дієприкметникових формах дієслова є несамостійною, залежною. (Пор., напр.: *банк* — чол. р., *валюта* — ж. р., *підприємство* — сер. р. і *національний банк*, *національна валюта*, *національне підприємство* і под.)

В українській мові існує також ряд категорій, які виражають лексичне значення за допомогою граматичних форм. Вони утворюють так звані лексико-граматичні категорії, до яких належать категорії власних і загальних назв, істот/неістот, конкретних і абстрактних назв, збірних і одиничних найменувань — в іменниках, категорії міри якості і міри суб'єктивної оцінки — в прикметниках, категорії родів дії: повторюваної, регулярної, закінченої та ін. — у дієсловах.

За змістом граматичні категорії можуть указувати на співвідносні властивості предметів чи процесів (напр., граматичні категорії роду, числа, особи, виду), на відношення між словами (граматична категорія відмінка) і на ставлення мовця до висловленої думки (граматична категорія способу).

Розмежування граматичних категорій обумовлене різним ступенем абстрагування й неоднаковою поширеністю серед інших частин мови.

6. Для вираження граматичних значень у сучасній українській мові використовуються такі мовні засоби:

1) Закінчення, які виражають різні граматичні значення (відмінка, роду, числа, особи, часу та ін.) того самого слова. Напр., в іменнику *робота* закінчення *-а* вказує на жіночий рід, називний відмінок, однину; у дієслові *беру* закінчення *-у* вказує на першу особу, теперішній час, дійсний спосіб, однину тощо.

Виразником граматичного значення може бути і так звана нульова флексія, тобто флексія, яка не має матеріального вираження. Так, напр., у слові *економіст* нульова флексія вказує на чоловічий рід, називний відмінок, однину, у слові *економістів* — на родовий відмінок, множину тощо.

2) Префікси і суфікси, що використовуються переважно для утворення слів з новим лексичним значенням, напр.: *економіка*, *економічний*, *економіст*; *писати*, *перепис*, *писанка*, *писанина*, *письмо*, *письменник* і под., в окремих групах слів можуть

виражати граматичне значення. Так, в іменниках поширені суфікси для вираження граматичного значення суб'єктивної оцінки, напр.: *дід* — *дідочок*, *хлопець* — *хлопчисько*, *ліс* — *лісище*; у якісних прикметниках префікси і суфікси використовуються для творення вищого і найвищого ступеня, напр.: *синій* — *синіший* — *найсиніший*; *цирий* — *циріший* — *найциріший*; у дієсловах за допомогою суфіксів *-л-*, *-в* виражається граматичне значення минулого часу, напр.: *працював* — *працювала* — *працювали*; *робив* — *робила* — *робили*, а також активно використовуються для вираження граматичного значення доконаного виду дієслів префікси, напр.: *читати* — *перечитати*; *писати* — *записати*; *робити* — *зробити*; *казати* — *сказати* і под.

3) Службові слова, зокрема прийменники та частки, виражають граматичні значення тих слів, до яких приєднуються, напр.: *на дорозі*, *на лекції*, *на проблемі* (місцевий відмінок) і *до наказу*, *до центру*, *до завдання* (родовий відмінок) та ін.

Частка *би* (*б*) виражає граматичне значення умовного способу дієслів, напр.: *вивчив би*, *записав би*, *сказала б*, *принесла б* та ін., а частка *хай* (*нехай*) — наказового способу, напр.: *хай відповідає*, *нехай зробить*, *нехай дасть* та ін.

4) Наголос нерідко в українській мові виступає показником розрізнення граматичних значень у слові. Так, напр., іменники *руки*, *ноги*, *голови* з наголосом на закінченні мають форму родового відмінка однини, а з наголосом на першому складі: *руки*, *ноги*, *голови* — форму називного відмінка множини. У дієсловах наголос може розрізняти форми доконаного й недоконаного виду, напр.: *вслухатися*, *викликати*, *скликати*, *засипати*, *розрізати*, *витягати*, *викидати* — недоконаний вид і *вслухатися*, *викликати*, *скликати*, *засипати*, *розрізати*, *витягти*, *викидати* — доконаний вид.

5) Чергування звуків в українській мові виступають виразниками граматичних значень не самостійно, а в поєднанні з іншими мовними засобами, відіграючи лише допоміжну роль і виявляючись при зміні форм слова, напр.: *подруга* — *подрузі*, *нога* — *нозі*, *свекруха* — *свекрусі*, або в поєднанні з суфіксами та префіксами, напр.: *нога* — *підніжка*, *пух* — *пушок*, *косити* — *викошу*, *простити* — *прощати*, *їздити* — *під'їжджати* і под.

6) Суплетивні форми, або співвідносні слова, які мають спільне лексичне й різне граматичне значення, в українській мові зрідка вживаються для вираження граматичних значень. Отже, граматичні значення можуть виражатися за допомогою різних слів.

В українській мові суплетивні форми вживаються для вираження таких граматичних значень, як: число і відмінок в особових займенниках, напр.: *я — ми, ми — нас, він — його, вона — її* та ін., вид деяких дієслів, напр.: *брати — взяти, ловити — пімати, говорити — сказати*. До суплетивних форм відносять і ступені порівняння деяких прикметників і прислівників, напр.: *гарний — кращій, поганий — гірший; добре — краще, погано — гірше* та ін., а також кількісні числівники *один, два* та порядкові *перший, другий*.

7) Порядок слів указує на граматичні значення в тому випадку, коли в реченні наявні слова, які мають однакову граматичну форму, але різні граматичні значення, напр., у реченні *Відповідь Австрії Англії була рішучою* обидва іменники I відміни мають однакові флексії, але різні відмінки: *Австрії* — родовий відмінок, *Англії* — давальний. Значення відмінка названих іменників визначається їх місцем у реченні.

Отже, порядок слів при визначенні граматичних значень відіграє допоміжну роль.

§ 7. Усі слова української мови на граматичному рівні поділяються на лексико-граматичні класи слів, які називаються частинами мови.

Термін «частини мови», що відповідає латинському *partes orationis*, є калькою з грецького терміна, перший елемент якого означає **частини**, а другий — **речення, висловлення, мова**. Таким чином, олександрійські граматисти, що створили цей термін, розуміли частини мови як певні частини (відрізки) мовлення¹.

З часом семантика цього терміна змінилася, і він став означати лише певні класи чи розряди слів у мовній системі. Поділ слів на частини мови має довговікову історію. При цьому заслуговує на увагу той факт, що вчення про частини мови започатковане ще античними граматистами, які розуміли важливу роль граматики для розвитку мови і функціонування її в суспільному вжитку.

При поділі слів на частини мови проблемним насамперед було те, які властивості слів при цьому потрібно враховувати.

Думки вчених із цього приводу були різні, і кількість частин мови пропонувалася теж неоднакова.

Найбільш поширеною і прийнятною на сьогодні є класифікація, за якою при розподілі слів на лексико-граматичні класи береться

¹ Див.: Сучасна українська літературна нова. Морфологія. — К.: Наук. думка, 1969. — С. 23.

до уваги їх лексичне значення, морфологічні ознаки і синтаксична роль у реченні. Враховуються також їх словотворчі засоби.

Отже, частини мови — це такі лексико-граматичні розряди чи класи слів, які різняться своїм лексичним значенням, морфологічними ознаками, синтаксичними функціями в реченні та засобами словотворення.

Так, напр., іменник як частина мови характеризується лексичним значенням предметності, наявністю самостійних граматичних категорій роду, числа й відмінка і в основному функцією підмета чи додатка в реченні, а також лише йому властивими афіксами.

Прикметник як частина мови вирізняється спільним для нього значенням предметної ознаки, несамостійними, залежними від іменника граматичними категоріями роду, числа й відмінка, переважно синтаксичною функцією означення в реченні і специфічними для нього словотвірними засобами.

Прислівнику як частині мови властиве те, що він виражає ознаку дії (чи стану) або ступінь чи міру вияву іншої ознаки, не має форм словозміни, тобто є незмінним, відзначається лексичною й словотворчою співвіднесеністю з усіма відмінюваними частинами мови, напр., з іменниками (*влітку, спочатку, назустріч*), з прикметниками (*добре, гарно, далеко*), із займенниками (*по-твоєму, по-нашому*) і т. ін., виступає в реченні у функції обставини.

Лексичне значення дієслова — означати дію як процес, йому властиві граматичні категорії виду, стану, способу, часу, особи, в реченні виконує синтаксичну функцію присудка, утворюється за допомогою специфічних лише для нього афіксів і т. ін.

Отже, кожний клас слів, який виділяється в окрему частину мови, має своє загальнокатегоріальне лексичне значення: предметності (іменники), статичної ознаки предмета чи явища (прикметники), кількості (числівники), узагальненої вказівки на предметність, ознаку чи кількість (займенник), статичної ознаки дії чи стану як сутності (прислівник), динамічної ознаки або дії, процесуальності (дієслово).

Крім того, кожна частина мови характеризується лише її властивими морфологічними ознаками, синтаксичними функціями і словотвірними засобами.

Частини мови у єдиному мовному процесі тісно пов'язані між собою і перебувають у певній взаємодії. Саме тому вони утворюють систему співвідношень згідно зі своїми значеннями, формами й функціями.

Визначити частину мови — означає показати місце певного слова у мовній системі. За традицією, яка знайшла відображення

в сучасних граматиках української мови, в посібниках, підручниках і окремих наукових працях з української граматики, в українській мові виділяється десять частин мови: іменник, прикметник, числівник, займенник, прислівник, дієслово, прийменник, сполучник, частка, вигук.

За наявністю співвідносного з поняттям лексичного і граматичного значень частини мови, як і слова, поділяються на повнозначні й неповнозначні.

Повнозначними, або самостійними, називаються такі частини мови, які мають лексичні і граматичні значення, виконують у реченні номінативну функцію, тобто називають предмети, явища, ознаки, кількість тощо і виступають головними або другорядними членами речення.

До повнозначних частин мови належать: іменники, прикметники, числівники, прислівники і дієслова. Своєрідне місце серед них посідають займенники, які тільки вказують на предмети, ознаки, кількість, не називаючи їх. Отже, займенники здатні виступати семантичними репрезентантами цілого підкласу слів.

Іменники, прикметники, числівники й займенники називають іменними частинами мови.

За наявністю парадигми (системи флективних змін, які служать зразком формотворення для певної частини мови) відмінювання в межах повнозначних слів виділяються дві групи частин мови: змінні, або відмінювані (*іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово*) і незмінні, або невідмінювані (*прислівник*). Змінні повнозначні частини мови співвідносяться з поняттями, мають парадигми відмінювання і граматично поєднуються з іншими словами в реченні, незмінні — теж співвідносяться з поняттями і поєднуються з іншими словами в реченні, проте не мають парадигми відмінювання, тобто в них відсутні форми словозміни.

Неповнозначні, або службові, частини мови, до яких належать *прийменники, сполучники і частки*, не мають лексичного значення, не виконують номінативної функції, не мають парадигм відмінювання, а виражають тільки граматичні значення і граматично поєднуються з іншими словами в реченні. Так, зокрема *прийменники* (*за, на, під, над, з-під та ін.*) разом з відмінковими формами іменників служать для вираження відношення між словами; *сполучники* (*і, та, а, але, проте, однак, якщо і ін.*) вживаються для поєднання слів і речень, сурядних і підрядних; *частки* (*б, би, хай, нехай, же, ж та ін.*) виступають засобами вираження певних смислових чи емоційних

відтінків повнозначних слів, а також використовуються при утворенні умовного й наказового способів дієслова.

Вигук не належить ні до повнозначних частин мови, ні до службових. Як частина мови, він утворює групу слів, що виражають різні почуття або волевиявлення, не називаючи їх, напр.: *ой, ах, ох, чей, ех, ну* та ін.

Отже, в межах десяти частин мови виділяються шість повнозначних, три — службові і вигук стоїть відокремлено.

8. Перехід слів з однієї частини мови до іншої — явище, поширене в усній і писемній мові. При цьому відбуваються зміни лексичного значення і граматичних властивостей слів, які переходять до іншого розряду. Причини цього явища різні: вилучення з речення іменника, при якому стоїть прикметник, дієприкметник або числівник, зміна семантики слова, зумовлена відповідною структурою речення, та ін. Напр., порівн.: *Майбутнє життя його приваблювало* і *Майбутнє його приваблювало* (З газ.).

У сучасній українській мові можуть переходити до інших розрядів слів такі частини мови:

1) Прикметники, дієприкметники і порядкові числівники, переходять до розряду іменників. При цьому відбувається **субстантивация**. Напр.: *Старі* полягали спати, а *молоді* продовжували веселитися. *Поранених* розмістили у старій школі. *Перший* на допиті нічого не сказав (З худ. тв.).

2) Дієприкметники і числівники переходять до розряду прикметників, при цьому відбувається **ад'єктивация**. Напр.: *Часом легкий, голублячий вітер... шумів у яскравому листі черемухи* (А. Шиян). *Вони були першими хазяїнами на селі* (П. Мирний).

3) Іменники, прикметники та інші частини мови переходять у прислівники, відбувається **адвербіалізація**. Напр.: *Вдень* не зіткали — *кінчати вночі* (М. Рильський). *Тихесенько вітер віє...* (Т. Шевченко.).

4) Іменники, прикметники, числівники і дієприкметники переходять до розряду займенників, відбувається **прономіналізація**. Напр.: *Наш брат* (у знач. *ми*) *селянин* все до землі тягнеться. *Цілий* (у знач. *весь*) *день йшов дощ*. *В одному* (у знач. *якомусь*) *селі, за Черемошем, жила собі вродлива й трудолюбива дівчина* (З казки). *Опрацьована* (у знач. *ця*) *лекція* вимагала особливої уваги (З журн.) і под.

Повнозначні частини мови можуть переходити в неповнозначні. Так, іменники і прислівники можуть виступати у функції прийменників (пор., напр., *велике коло* і *коло хати*), займенники та іменники можуть переходити в сполучники та ін.

9. Висновки. Таким чином, граматики як наука виконує в українській мові важливу організуючу роль. Для українського суспільства вона має важливе теоретичне і практичне значення, забезпечуючи правильне спілкування його членів. У системі мовознавства граматики як наука про граматичну будову української мови посідає одне з центральних місць. Саме граматична будова української мови становить структуру української мови, визначає її специфіку й національну самобутність.

Граматики складається з двох розділів — морфології і синтаксису, однаково важливих для розвитку мови, кожен з розділів має свій предмет вивчення.

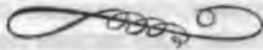
До основних понять, якими оперує граматики, належать такі, як граматичне значення, граматична форма і граматична категорія.

Грамматичні значення в українській мові виражаються трьома способами: аналітичним, синтетичним і аналітично-синтетичним та такими мовними засобами, як закінчення, суфікси і префікси, чергування звуків, службові слова, наголос та ін.

Важливою проблемою морфології є класифікація частин мови, яких у сучасній українській літературній мові налічується десять. З них шість повнозначних, самостійних, три неповнозначні, або службові, і вигук становить окрему групу слів.

Слова у мовному вжитку можуть переходити з однієї частини мови до іншої, що супроводжується змінами їх лексико-граматичних властивостей.

Поділ слів на частини мови становить одну з найскладніших і найважливіших теоретичних проблем граматики, яка ще й досі остаточно не розв'язана.

МОРФОЛОГІЯ

ЛЕКЦІЯ 9

ІМЕННИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

ПЛАН

1. Значення іменника, його морфологічні ознаки і синтаксична роль.
2. Лексико-граматичні категорії іменника:
 - 1) Категорії власних і загальних назв.
 - 2) Категорія істот і неістот.
 - 3) Категорія конкретності та абстрактності в іменниках. Абстрактні іменники — основа текстів наукового стилю.
 - 4) Категорія збірності, речовинності й одиничності.
3. Граматичні категорії іменника:
 - 1) Категорія роду. Іменники спільного роду.
 - 2) Категорія числа. Іменники, що вживаються тільки в однині. Іменники, що вживаються тільки в множині.
 - 3) Категорія відмінка. Основні значення відмінків в українській мові.
4. Поділ іменників на відміни.
5. Іменники I відміни, поділ їх на групи. Відмінкові закінчення іменників I відміни.
6. Іменники II відміни, поділ їх на групи. Відмінкові закінчення іменників II відміни в однині і множині.
7. Іменники III відміни. Відмінкові закінчення іменників III відміни.
8. Іменники IV відміни. Зауваження до відмінкових закінчень іменників IV відміни.
9. Відмінювання іменників, які мають тільки форму множини.
10. Відмінювання іменників іншомовного походження:
 - 1) Змінювані іменники.
 - 2) Незмінювані іменники.
11. Відмінювання аббревіатур.
12. Зміни основ при відмінюванні іменників.
13. Вживання і роль іменників у різних функціональних стилях.
14. Висновки.

2 1. Значення іменника, його морфологічні ознаки й синтаксична роль дають змогу виділити його як окремий лексико-граматичний розряд слів.

Іменником називається частина мови, яка має значення предметності, вираженої в граматичних категоріях роду, числа й відмінка. Іменники відповідають на питання *хто?* або *що?*

Під предметністю слід розуміти не тільки назви конкретних предметів і речей (*стіл, підручник, ручка, перо*), а найменування людей (*брат, дівчина, економіст, телефоністка, Шевченко, Тарас*), тварин, птахів тощо (*собака, лев, кішка, півень, орел, бджола*), явищ природи (*дощ, сніг, град, буря*), назви установ, організацій, навчальних закладів тощо (*банк, завод, фабрика, фірма, школа, університет*), а також назви абстрактних понять якостей і властивостей, станів, опредмечених у людській свідомості (*доброта, людяність, свідомість, читання, сивина, дрімота, відпочинок*) тощо.

Слід зазначити, що якість і властивість виражається іменниками абстраговано від предмета, самостійно і мислиться опредмечено, тоді як прикметники позначають якість і властивість, залежну, притаманну якійсь особі чи якомусь предмету, пор., напр.: іменники: *мудрість, юність, широта* і прикметники: *мудрий (чоловік), юний (винахідник) і широкий (шлях)*.

Так само абстраговану від діяча, опредмечену дію, не пов'язану з часом, позначають іменники на відміну від дієслів, які виражають дію або стан предмета, що пов'язані з часом і конкретним діячем. Пор., напр. іменники: *вивчення, писанина, чекання* і дієслова: *вивчає, пише, чекає (хто?)*.

Значення предметності в іменнику виявляється в граматичних категоріях роду, числа й відмінка.

Кожен іменник, крім тих, що вживаються тільки в множині (*вила, ножиці, ворота* та ін.), належить до одного з трьох родів — чоловічого (*банк, концерт, брат, стіл*), жіночого (*сестра, дорога, акція, асигнація*) і середнього (*серце, сонце, горе, підприємство*) роду.

Іменники мають форми числа: однину, що означає один предмет (*робітник, книжка, вікно*), і множину, яка виражає неозначену кількість однорідних предметів (*робітники, книжки, вікна*). В окремі групи виділяються іменники, які мають лише форму однини (*мед, сметана, чай*) або форму множини (*ножиці, ворота, окуляри*). Граматичне значення роду (*брат, сестра, вікно*) й числа (*фінансист — фінансистки*) в іменнику виражається пере-

важно за допомогою флексії, зрідка — наголосу (*руки* — *руки*, *ноги* — *ноги*, *тисячі* — *тисячі*).

Іменник в українській мові має сім відмінків: називний (хто? що?), родовий (кого? чого?), давальний (кому? чому?), знахідний (кого? що?), орудний (ким? чим?), місцевий (на кому? на чому?) і кличний, який мають переважно іменники назви істот (*друзе*, *товаришу*, *мамо*, *хлопче*, *Катерино*, *Дмитре* і под.). Ту чи іншу відмінкову форму іменник має залежно від того, яку синтаксичну функцію виконує: якщо підмета, то він має форму називного відмінка: *І встане велетень з землі...* (Л. Українка), якщо в реченні виступає частиною складеного іменного присудка, то може мати форму називного: *Світовий банк — це фінансова організація* (М. Павловський), орудного: *Новий курс ... був спробою втручання держави в економіку* (М. Павловський) чи родового відмінка з прийменником: *Кейнсіанство — одна з провідних течій сучасної економічної думки* (М. Павловський).

Виступаючи в реченні у функції другорядних членів, зокрема додатка, означення-прикладки, неузгодженого означення та обставини, іменник може мати форму будь-якого непрямого відмінка. Напр.: 1. *Країни світу зв'язані між собою не тільки міжнародною торгівлею* (М. Павловський). 2. *Виставка підготовлена художником пейзажистом* (З газ.). 3. *Головним джерелом надходження фінансів іноземців до України залишаються кредити* (М. Павловський). 4. *Для отримання необхідної суми грошей поїхали до банку* (З газ.) і под.

Отже, типова синтаксична функція іменника в реченні — це підмет і додаток. В окремих випадках іменник може виконувати функції всіх другорядних членів речення, наприклад: 1. *Економіст — фахівець у галузі економіки*. 2. *В університеті Новак А. П. був за фінансиста*. 3. *Данилюк, економіст, зробив потрібні розрахунки*. 4. *До банку приїхали отримати кредити* (З газ.).

Іменник може також виступати частиною складеного підмета, напр.: 1. *Багато років сплило з того часу* (З журн.). 2. *Економіка з політикою зв'язані нерозривно* (З газ.).

2. Лексико-граматичними категоріями називаються такі граматичні категорії іменника, в яких виявляються різні особливості його лексичних значень. До них належать категорії власних і загальних назв, категорія істот і неістот, категорія конкретних і абстрактних назв, категорія збірності, категорія речовинності і категорія одиничності.

3) **Власні і загальні назви предметів** — це не однакові за своїм значенням і обсягом іменники. *Загальні*

назви — це узагальнені назви осіб, предметів, опредмечених ознак, дій, станів, напр.: *банкiр, касир, спортсменка, тигр, кiнь, кiшка, щастя, вогонь, лiс, море, сон, штовханина* і под.

Власні назви — це назви окремих осіб або одиничних предметів з метою виділити їх з ряду однорідних з ними осіб, предметів. Пор., напр.: *місто і Київ, ріка і Дніпро, поет і Шевченко* та ін.

До власних назв належать:

а) прізвища, імена, по батькові, прізвиська, псевдоніми, напр.: *Тарас Григорович Шевченко, Марія Олександрівна Вілінська — Марко Вовчок, Квітка-Основ'яненко, Ярослав Мудрий, Каменяр, Кобзар* тощо;

б) назви міфологічних істот і божеств, напр.: *Аполлон, Афiни, Будда, Венера, Перун* та ін.;

в) назви державних, партійних, громадських та інших установ і організацій, напр.: *Верховна Рада України, Кабiнет Міністрів України, Конституційний суд України, Організація Об'єднаних Націй* і под.;

г) індивідуальні географічні, топонімічні, астрономічні й адміністративно-територіальні назви, напр.: *Україна, Чорне море, Київ, Харківська область, Чумацький Шлях (сузір'я), Десна, Меркурій, Юпітер* тощо;

д) назви газет, журналів, книжок, вулиць, вокзалів, станцій, площ, знаменних дат, історичних подій і багато інших, напр.: *газета «Вечірній Київ», журнал «Всесвіт», роман «Собор», вулиця Володимирська, Київський вокзал, станція метро Лук'янівська, майдан Незалежності, епоха Відродження* та ін.

Перелік іменників власних назв можна продовжити.

Окремі підгрупи власних і загальних назв не завжди чітко розмежовуються, оскільки іноді власні назви можуть переходити до розряду загальних і, навпаки, загальні назви — до власних. Так, зокрема, власні назви переходять у загальні, якщо ім'ям або прізвищем людини названо її відкриття чи винахід: *ампер, вольт, ват* — назви фізичних одиниць за іменами учених; *браунінг, вінчестер, кольт, маузер* — типи зброї, названі прізвищами тих, хто їх винайшов; слово *дизель* походить від прізвища німецького інженера *Дізеля*, слово *галіфе* — від прізвища французького генерала *Галіфе*, *френч* — від прізвища англійського генерала *Френча*, *бостон* (назва матеріалу) походить від назви міста *Бостон* в Англії, *ловелас* — від прізвища героя роману Річардсона «Клариса Гарло» та ін.

Загальні назви можуть переходити у власні, якщо вони даються предметам як одиничні імена, напр.: місто *Орел*, ріка *Уж*, село

Чайка і под. Деякі іменники можуть вживатися і як власні і як загальні, що визначається контекстом, напр.: *орел* — птах і *Орел* — місто, *сонце* — світло і *Сонце* — планета, *фріц* — зневажлива назва німця і *Фріц* — власне ім'я тощо.

Власні і загальні імена граматично різняться тим, що власні імена не мають форм множини (виняток — окремі географічні назви: *Альпи*, *Суми*, *Карпати*, *Новопетрівці*, які вживаються тільки в множині).

У множині власні назви іменників можуть вживатися в таких випадках: а) коли треба назвати осіб однієї сім'ї чи одного роду: родина *Тобілевичів*, сім'я *Косачів*; б) коли власні імена слід ужити як узагальнені назви для назви ряду осіб, напр.: *Людина... створила Гомерів, Шекспірів, Бальзаків, Ломоносових...* (М. Горький) і в) коли потрібно позначити осіб чи предмети, які мають однакові назви: 1. *У нас у групі п'ять Оксан і шість Бондаренків.* 2. *У Росії дві Самари* та ін.

§ 2) Категорія істот і неістот — друга, яка виділяється в системі лексико-граматичних категорій іменника.

До категорії *істот* відносять назви людей (*інженер, лікар, батько, Володимир, шахтар*), тварин, птахів і комах (*ведмідь, лев, собака, віл, сова, метелик*), а також міфологічні й демонологічні назви (*Аполлон, Ахіллес, Молох, Гера; русалка, водяник, мавка, мара, німфа* тощо).

До категорії істот можуть відноситись й іменники-неістоти, які уособлюються і виступають назвами дійових осіб у байках, казках, драматичних творах, напр.: *Дід Мороз, Баба-Яга, Троянда, Будяк, Червова Шапочка, Дишло, Віз* та ін.

Іменники, які належать до категорії істот, відповідають на питання хто? кого? кому? і т. ін.

До категорії *неістот* належать іменники, які означають предмети і явища об'єктивної дійсності (*стіл, перо, ручка, дерево, дощ, град, сніг, трава, грім, блискавка*), абстрактні поняття (*свідомість, щедрість, доброта, тяганина, настрої*) та ін. Усі вони відповідають на питання що? чого? чому? та ін.

Слід зазначити, що поняття про живе (органічне) й неживе (неорганічне) в граматиці й у біологічній науці часто не збігається. Так, назви рослин, дерев, що є явищами й предметами живої органічної природи (*явір, дуб, береза, лілея, буряк, морква*), а також іменники, що означають сукупність істот як єдине ціле (*армія, бригада, полк*), у граматиці належать до категорії неістот, а іменники — назви уособлених предметів з казок і байок (*Мороз, Сонце, Дощ, Віхола*), міфологічні назви (*біс, чорт, домовик, де-*

мон, Антей, Афіна), а також такі неживі істоти, як *мрець, мертвець, мертвак, небіжчик, покійник* — до категорії істот.

Іменники, що означають назви істот і неістот, розрізняються не тільки семантично, а й граматично, що виявляється через відмінкові форми іменника. Так, іменники чоловічого роду на означення істот у знахідному відмінку однини і множини мають закінчення, спільне з родовим відмінком (*зустріти друга і зустріти друзів, побачити поета і побачити поетів*), а іменники — назви неістот — закінчення, спільне з називним відмінком (*послати лист, взяти олівець, отримати словник*).

Іменники жіночого та середнього роду на означення істот і неістот розрізняються відмінковими закінченнями тільки в множині (*навчати сестер, слухати подруг, заганяти корів, трусити подушки*).

Деякі іменники можуть вживатися в обох формах, напр.: *гнати овець і гнати вівці, пасти корів і пасти корови, годувати свиней і годувати свині* та ін.

Назви істот і неістот можуть розрізнятися граматично і в інших відмінках. Так, у давальному і місцевому відмінках іменників чоловічого роду II відміни однини, які позначають назви істот, перевага надається закінченню *-ові, -еві, -єві* (*братові, директорові, секретареві, водієві, носієві, Андрієві*), а в назвах іменників на позначення неістот — закінченню *-у (-ю)* (*дубу, явору, Славутичу, рушнику, столу* та ін.).

Розмежуються різними відмінковими закінченнями іменники на означення істот і неістот і в родовому відмінку однини, в якому іменники чоловічого роду II відміни однини, що означають істот, мають тільки закінчення *-а (-я)* (*робітника, стажиста, студента, гравця, Сергія*), а іменники — назви неістот можуть мати закінчення *-а(-я)* і *-у(-ю)* напр.: *стола і столу, мотора, трактора, дизеля і виду, роду, складу, поверху, очерету* та ін.

Вибір правильного відмінкового закінчення має велике значення для дотримання граматичних норм української літературної мови, яке забезпечує належний рівень культури будь-якого члена українського суспільства, особливо фахівця з вищою освітою.

З3) Іменники поділяються на конкретні й абстрактні. Іменники з конкретним значенням означають предмети, речі, істоти, які пізнаються за допомогою органів чуттів, напр.: *книжка, стіна, дорога, студент, вовк, лисиця, сорока, метелик* та ін.

До конкретних іменників відносяться також назви часових і нечітко окреслених просторових понять, напр.: *рік, тиждень,*

день, година, хвилина; берег, степ, луг, поле, назви речовин, маси, матеріалу, напр.: *вапно, крейда, борошно, мед, масло*. Умовно до них також зараховують власні назви, зокрема імена людей, напр.: *Дмитро, Надія*, географічні поняття, напр.: *Карпати, Харків, Рівне, Десна*, назви підприємств, організацій, книжок тощо, напр.: *«Ластівка»* (катер), *«Сон»* (поема), *«Земля»* (повість), *«Будівельник»* (фірма) та ін.

До абстрактних належать іменники, що означають загальні поняття, які людина не може сприймати органами чуттів і які опредмечуються у її свідомості, напр.: *чесність, щедрість, доброта, горе, навчання, лицедійство, час, косьба* і под.

Абстрактні іменники переважно утворюються від прикметників та дієслів за допомогою таких специфічних для абстрактних назв суфіксів, як *-анн(я), -енн(я), -інн(я), -ятт(я)*, напр.: *знання, вивчення, носіння, каяття; -ств(о), -зтв(о), -цтв(о)*, напр.: *зазнайство, убозтво, бідацтво; -изм, -ізм, -їзм*, напр.: *романтизм, реалізм, прозаїзм; -б(а): просьба, різьба, боротьба; -ість: свідомість, надійність, байдужість* та ін.

Значно меншу групу становлять непохідні абстрактні іменники, напр.: *горе, доля, розум, сума, мрія, щастя, думка, журба, велич, гіркота* та ін.

Грамотичною ознакою абстрактних іменників є те, що вони не мають форм множини. Переважна більшість їх вживається тільки в однині, напр.: *дослідження, навчання, радість, ганьба* тощо.

Незначна кількість абстрактних іменників вживається тільки в множині, напр.: *іменини, проводи, оглядини, канікули, будні, кошти, фінанси, радощі, заздощі, хитрощі* та ін.

До розряду абстрактних іменників належить значна частина іншомовних слів, напр.: *економіка, динаміка, політика, реалізм, фетишизм, демократизація, демонстрація* та ін.

Деякі конкретні іменники, вжиті в переносному значенні, можуть набувати абстрактних значень, що зумовлено контекстом, пор., напр.: *кухонна сіль і сіль статті, полум'я яскраво горить і полум'я в душі* і под.

Абстрактні іменники — невід'ємний і важливий складник наукової мови, зокрема наукової термінології. Її роль у мові дуже важлива.

Багата й розгалужена абстрактна лексика, основу якої становлять іменникові утворення, є показником високого рівня розвитку української літературної мови.

❧ 4) **Збірні іменники** виділяються в межах конкретних іменників, що означають загальні назви.

Під *збірними* розуміють іменники, що означають сукупність однакових або подібних предметів, які сприймаються як єдине ціле, напр.: *учительство, студентство, молодь, вороння, збіжжя, галуззя* тощо.

Характерними граматичними ознаками збірних іменників є те, що вони не мають форм множини і не можуть, за незначними винятками, сполучатися з власне кількісними числівниками. Так, напр., не можна сказати: *два студентства, три галуззя, чотири молоді* і под. Натомість збірні іменники можуть поєднуватися з неозначено-кількісними числівниками, напр.: *багато вороння, чимало збіжжя* і под.

Для збірних іменників характерні суфікси *-ств(о), -цтв(о), -инн(я), -н(я), -в(а), -от(а), -еч(а), -ур(а), -ат, -ив(о)* та ін., напр.: *селянство, жіноцтво, гарбузиння, мурашня, кіннота, малеча, професура, старостат, паливо* та ін.

Іменники *дивізія, група, згряя, полк, стадо* і под., які семантично споріднені зі збірними, але які не мають граматичних ознак збірності, до збірних не належать.

Переважає більшість збірних іменників є ознакою художнього й розмовно-побутового стилів.

Серед конкретних виділяється також група іменників з *речовинним значенням*. Ці іменники за лексико-граматичними ознаками зближуються зі збірними іменниками. Вони вказують на однорідність складу речовинності, маси, яка не піддається лічбі, але яку можна виміряти. Іменники з речовинним значенням можуть означати назви продуктів харчування (*хліб, масло, сир*), різних сільськогосподарських культур (*жито, просо, ожина, капуста*), будівельних матеріалів (*цегла, алебастр, цемент*), тканини (*бавовна, шовк, ситець*) та ін.

Характерною граматичною особливістю іменників з речовинним значенням є те, що вони вживаються переважно в однині, не можуть сполучатися з власне кількісними числівниками і в родовому відмінку однини іменники II відміни чоловічого роду (з речовинним значенням) мають переважно флексію *-у*, напр., *цукру, меду, кисню, цементу* та ін., але: *хліба* і под.

Форму множини мають лише деякі іменники з речовинним значенням, напр.: *ласоці, солодоці, вершки, помії*.

Одиничні іменники, або сингулятиви, існують у мові для того, щоб виділити один предмет із маси, що виражається іменниками зі збірним і речовинним значенням.

Для цих назв характерним є суфікс *-ин(а)*, який і є засобом вираження одиничності, напр.: *квасолина, цибулина, картоплина, морквина* і под.

Сингулятивні іменники можуть сполучатися з власне кількісними числівниками, напр.: *дві морквини, п'ять цибулин, одна картоплина* і под., проте без числівників зазначені іменники у множині не вживаються.

Одиничні іменники можуть утворюватися аналітичним способом, напр.: *чотири ягоди смородини, дві головки часнику*.

Вони можуть протиставлятися своїм значенням збірним та речовинним іменникам, напр.: *горошина* — *горох*, *волосина* — *волосся*, *соломина* — *солома* і под.

3. До граматичних категорій іменника належать категорія роду, числа й відмінка.

Грамматичні категорії іменника порівняно з лексико-граматичними відзначаються тим, що стосуються виключно відмінкових форм іменника, а це безпосередньо пов'язане з питаннями культури української мови.

1) Категорія роду є однією з найістотніших граматичних ознак іменника, засобом вираження предметності.

У сучасній українській мові будь-який іменник належить до одного з трьох родів, зокрема чоловічого (*бакалавр, бізнес, банк, стіл*), жіночого (*економіка, статистика, сестра, робота*) й середнього (*море, поле, читання, дослідження*). Виняток становлять іменники, які вживаються тільки в множині (*окуляри, ножиці, солодоці, ласоці* та ін.). Таким іменникам категорія роду не властива.

Рід іменників є категорією самостійною, синтаксично незалежною. Належність більшості іменників до одного з трьох родів є стабільним, незмінним, пор., напр.: *дім, студент, дуб* — ч. р., *доля, сестра, надія* — ж. р. і *море, вікно, знання* — с. р.

Значення роду в іменниках виражається переважно морфологічно — системою відмінкових закінчень іменників. Проте в різних іменниках рід може виражатися різними мовними засобами. Так, у назвах людей рід визначається:

а) морфологічно — за допомогою відмінкових закінчень, зокрема наз. відм. однини: *брат, дід, онук, банкір*;

б) синтаксично — за зв'язками іменника з іншими словами в реченні, напр.: *староста повідомив і староста повідомила; Палій сказав і Палій сказала, добрий Олексієнко і добра Олексієнко* тощо;

в) лексично — за допомогою слів, утворених від різних основ, напр.: *батько* — *мати, брат* — *сестра, дід* — *баба, чоловік* — *жінка*;

г) за допомогою словотворчих засобів, напр.: *говорун* — *говоруха, свекор* — *свекруха, тесть* — *теща* та ін.

До іменників чоловічого роду належать іменники — назви осіб за професією або за характером діяльності, які мають закінчення іменників жіночого роду, напр.: *голова, воевода, староста* (іст. посада) і под.

Іменники чоловічого роду, які означають назви осіб за званням, професією і посадою, можуть використовуватися для назв осіб жіночої статі, при цьому вони характеризують особу поза належністю її до статі, напр.: *академік Воронова, ректор Щербакова, математик Ковалевська, посол Березова* та ін.

У цій групі слів виділяються іменники спільного роду, які можуть означати осіб чоловічої й жіночої статі, напр.: *інженер, інспектор, секретар, нотаріус, токар, майстер, космонавт, лікар* та ін.

Проте останнім часом у сучасній українській літературній мові поряд з іменниками чоловічого роду досить активно почали утворюватися на означення професій іменники жіночого роду з суфіксом *-к*, напр.: *лікарка, секретарка, телефоністка, радистка, операторка* та з іншими суфіксами, напр.: *письменниця, директриса* та ін.

У назвах тварин, комах тощо рід іменників може виражатися: суплетивними формами (*кабан — свиня, бик — корова, півень — курка*), відповідними суфіксами (*голуб — голубка, вовк — вовчиця, ведмідь — ведмедиха — ведмедичка* та ін.). Окремо виділяються іменники чоловічого роду, які є спільними назвами для самців і самок, напр.: *бизон, тедзь, жук, зубр, окунь, короп, павук, ховрах, метелик*, та іменники жіночого роду, які теж є спільними назвами для самців і самок, напр.: *жаба, ластівка, бджола, сорока* та ін.

Значення роду в іменниках, які означають назви неістот (речей, процесів, явищ, понять тощо), визначається системою відмінкових закінчень та словотворчими засобами. Рід у цих іменників є суто граматичною категорією.

До чоловічого роду належать іменники, які мають чисту основу (*стіл, рід, лікар, принцип*) або закінчення *-о* (*батько, дядько, Петро, Павло, Дніпро*), частина іменників на *-а, -я* (*голова, Микола, Ілля*). Ці іменники в родовому відмінку мають закінчення *-а, -я* (*стола, лікаря*), *-у, -ю* (*роду*), в орудному — *-ом, -ем, -єм* (*родом, лікарем, гаєм, краєм*) і под.

До жіночого роду належать іменники, які в називному відмінку однини мають закінчення *-а, -я* (*дорога, стаття*), в родовому — *-и, -і, -ї* (*дороги, статті, Софії*), в орудному — *-ою, -єю* (*дорогою, долею*), та іменники, які в називному відмінку закінчуються на чисту основу (*повість, юність, молодість, ніч*,

під), у родовому мають закінчення *-і* (новісті, юності, печі) і в орудному — *-ю* (новістю, юністю, піччю).

До середнього роду належать іменники, які в називному відмінку однини мають закінчення *-о, -е* (вікно, срібло, поле, море) та закінчення *-а, -я* (знання, зілля, життя; курча, теля, ім'я та ін.).

Окремої уваги заслуговують іменники спільного роду, належність яких до того чи іншого роду визначається зв'язком іменника з іншими словами в реченні, напр.: *великий плакса* і *велика плакса*, *такий білоручка* і *така білоручка* і под.

Серед іменників спільного роду виділяють іменники, які можуть належати до чоловічого і жіночого родів (*лівша, нероба*), чоловічого і середнього роду (*базікало, ледащо, хлопчисько*), жіночого й середнього (*дівча, дівчисько*) та чоловічого, жіночого й середнього роду (*сирота, сиротина, соня*).

До спільного роду належать також пестливо-особові власні імена, які можуть належати особам чоловічої і жіночої статі (*Валя, Женя, Саша, Шура*), чоловічо-жіночі прізвища на *-а* та *-о* (*Кучма, Коляда, Діброва, Гмиря; Петренко, Доренко*), на чисту основу (*Коваль, Буряк, Медвідь*) та невідмінювані чоловічо-жіночі прізвища іншомовного походження (*Картер, Клінтон, Ширак, Кюрі* і под.).

У межах іменників є такі, які в українській літературній мові вживаються у формі чоловічого роду, а в розмовно-побутовій — у формі жіночого. Звичайно граматичне оформлення таких іменників різне, пор., напр.: *зал* і *зала*, *клавіш* і *клавіша*, *санаторій* і *санаторія*, *мозоль* і *мозоля*. Перші слова в наведених прикладах — форми літературні, другі — розмовні.

Форми чоловічого й жіночого роду мають в українській мові іменники *жираф* і *жирафа*, *ідіом* і *ідіома*. Ці слова набувають різного морфологічного оформлення і можуть вживатися в усіх стилях мови.

Таким чином, іменник не змінюється за родами, а має рід. Граматичне значення роду зберігається в іменника в усіх його формах і виражається в системі відмінкових закінчень іменника в однині.

2) **Категорія числа** — друга основна категорія іменника. Вона вказує на кількісний вияв того, що позначається іменником і базується на протиставленні виражених формально граматичних значень однини і множини. В іменниках категорія числа, на відміну від інших частин мови, є самостійною, синтаксично незалежною, оскільки іменники формами числа виражають предметність у її кількісному вияві.

До граматичних ознак категорії числа іменників належать такі:
а) відмінкові закінчення, різні для однини і множини: *дуб — дуби, гай — гаї, ніч — ночі, планета — планети, банкір — банкіри*;

б) специфічні для іменників засоби словотвору: *дитина — діти, небо — небеса, селянин — селяни, людина — люди* та ін.;

в) відповідні синтаксичні зв'язки з іншими словами в реченні, теж неоднакові для однини і множини: *студент працює і студенти працюють, кваліфікований працівник і кваліфіковані працівники*;

г) наголос, який служить засобом розрізнення однини і множини: *верби — вѣрби, руки — руки, ноги — нѣги, книжки — книжкѣ* тощо.

У сучасній українській мові за формою і значенням розрізняють два числа — однину і множину.

Однина означає один предмет, виділений з ряду однорідних, напр.: *стіл, олівець, місто, море, країна, чоловік, студент*.

Множина вказує на два, три і більше однорідних предметів, напр.: *студенти, робітники; зошити, міста, планети* та ін.

Слід звернути увагу на те, що форми множини іменників виражають узагальнену множинність, а не арифметично помножене значення тих чи інших форм однини. Крім того, однина може не тільки вказувати на один предмет, а й означати сукупність осіб чи предметів як єдине ціле (*загін, полк, батальйон*), мати різні значення, зокрема збірне (*студентство, генералітет, старостат*), речовинне (*жито, картопля, цибуля*) або абстрактне (*багатство, боротьба, людяність*). Множина також може мати інше значення, зокрема може означати парні предмети (*ножиці, щипці, окуляри*), складні предмети (*буси, зябра*), складні речовини (*консерви*) та ін.

За наявністю категорії числа всі іменники поділяються на три групи:

- 1) іменники, яким властиві форми однини і множини;
- 2) іменники, що мають тільки форму однини, та
- 3) іменники, які вживаються тільки у множині.

Найчисленнішою в українській мові є група іменників, які можуть вживатися в однині і множині. До цієї групи входять іменники, що можуть сполучатися з власне кількісними числівниками, тобто можуть піддаватися рахунку, напр.: *чотири робітники, дві працівниці, три вікна, один зошит* та ін. Сюди ж належать вжиті в переносному значенні власні назви (пор. *Геркулес і геркулеси*) тощо.

Іменники, що вживаються тільки в однині, не можуть сполучатися з власне кількісними числівниками, не піддаються лічбі й не мають форм множини. До цієї групи належать:

1) абстрактні іменники, напр.: *свідомість, щастя, любов, мовознавство, дружба, давнина*;

2) іменники з речовинним значенням: *масло, мед, вапно, цемент, кисень*;

3) збірні іменники: *студентство, жіноцтво, професура, старостат, генералітет*;

4) власні назви людей, тварин, географічних понять, планет тощо: *Борис, Катерина; Сірко, Бровко; Дніпро, Ворскла; Київ, Львів, Синевір; Меркурій, Венера* та ін.

Іменники, які мають тільки форму множини, включають такі розряди слів:

1) назви парних предметів: *окуляри, обценьки, ножиці*;

2) назви предметів на означення збірності, сукупності: *гроші, фінанси, солодоці, ласоці, нутроці, оплески*;

3) назви предметів одягу й взуття: *джинси, бриджі, труси, бутси, кросівки*;

4) назви дій, процесів, станів: *вибори, збори, проводи, вечорниці, хрестини, жнива*;

5) назви маси, речовини, залишків і т. ін.: *вершки, дріжджі, висівки, покидьки, хляки, помії, недоїдки*;

6) назви сільськогосподарських знарядь праці й предметів домашнього вжитку: *граблі, вила, ночви*;

7) назви часових понять: *канікули, вакації, роковини, сутінки*;

8) назви ігор і музичних інструментів: *городки, піжмурки, цимбали*;

9) деякі власні географічні назви: *Суми, Карпати, Чернівці, Черкаси*;

10) інші назви: *витрішки, пластівці, прийми, дрижаки, брехні, ляси, злидні, трудноці, radoці* та ін.

Сферою використання більшості названих іменників, які мають тільки форму множини, є розмовно-побутовий стиль.

Деякі іменники, що мають тільки форму множини, можуть сполучатися з неозначено-кількісними числівниками, напр.: *багато грошей, мало фінансів*.

Грамаптичне значення числа в іменниках множинної форми виражається у відмінкових закінченнях і через синтаксичний зв'язок іменника з числівником.

Значення числа у невідмінюваних, переважно запозичених іменниках виражається за допомогою синтаксичних зв'язків,

напр.: біле боа і білі боа, дороге кольє і дорогі кольє, цікаве турне і цікаві турне та ін.

3) Категорія відмінка — це третя граматична категорія іменника, яка вказує на його синтаксичну функцію і виражає його відношення до інших слів у реченні. Напр., у реченнях

1. Вільна конкуренція — вже данина історії (М. Павловський);
2. Суттєвий вплив на процес конкуренції мають монополії... (М. Павловський), іменник конкуренція в першому реченні стоїть у називному відмінку, є незалежним членом і виконує функцію підмета; у другому реченні цей же іменник стоїть у родовому відмінку і виконує функцію додатка.

У сучасній українській мові сім відмінків. Кожен із шести відмінків, крім останнього, відповідає на певне питання:

Називний — хто? що?

Родовий — кого? чого?

Давальний — кому? чому?

Знахідний — кого? що?

Орудний — ким? чим?

Місцевий — на кому? на чому?

Кличний — до цього відмінка питання не ставиться.

Кожна відмінкова форма має одне або кілька відмінкових значень, які виражаються за допомогою закінчень (синтетично) або закінчень і прийменників (аналітично), причому значення відмінка може поєднуватися зі значенням прийменника. Семантика утворених прийменникових сполучень дуже різноманітна. Вони можуть виражати семантичні відтінки просторових (до університету, за будинком), часових (при Ярославі Мудрому, за часів князя Володимира), об'єктних (до брата, з книжкою) та інших відношень.

У прийменникових сполученнях відмінкові форми іменників і прийменники доповнюють одні одних, оскільки значення прийменників уточнюють значення відмінкових форм, а значення прийменників та їх роль з'ясовується через значення відмінків. Не всі відмінки однаковою мірою можуть вживатися з прийменниками, зокрема називний, давальний і кличний відмінки вживаються без прийменників, родовий, знахідний та орудний — з прийменниками і без них і місцевий — тільки з прийменниками.

Усі відмінки поділяються на дві групи: прями́й, або нази́вний, відмінок, який виражає незалежність іменника, і непря́мий, усі інші відмінки, які виражають залежність іменника від інших слів у реченні. Кожний відмінок виражає певні значення.

Називний відмінок — це відмінок суб'єкта, що виконує дію, тобто це вихідна, первинна форма, якою завжди виражається під-

мет, напр.: *Держава страхує заощадження населення* (М. Павловський). Іменник у називному відмінку може бути частиною складеного іменного присудка або прикладкою, напр.: 1. *Економічна свобода* — це вибір місця роботи для населення (М. Павловський). 2. *Україна, як незалежна держава, прагне до економічної стабільності* (М. Павловський).

Називний відмінок становить початкову (вихідну) форму іменника і, як зазначалося, виступає в реченні в ролі активного суб'єкта. Залежним називний відмінок може бути лише у функції атрибутивній (*студент* — *відмінник*) та предикативній (*Навчання* — це процес здобування знань).

Родовий відмінок. Його основне значення — об'єктне, зокрема: а) прямого об'єкта при дієсловах із заперечною часткою *не* (*не послухав батька, не знайшов друга*); б) прямого об'єкта, вираженого іменниками на означення маси, речовини тощо (*купив хліба, налив меду, набрав води*); в) при збірних іменниках (*загін військових, гурт хлопців*); г) на означення часових понять (*біля години, більше тижня*) та ін. Родовий відмінок при іменнику може вживатися для вираження належності (*книжки сестри, теорія вченого, п'єса Карпенка-Карого*), для вираження кількісно-іменних відношень (*рота бійців, загін повстанців*) та ін.

Давальний відмінок найчастіше вживається при дієсловах і означає непрямий об'єкт (*подякувати батькам, допомогти другові, подарувати товаришеві*). У безособових реченнях може означати суб'єкт дії (*Братові було холодно; Колезі не спалося*).

Знахідний відмінок вживається здебільшого при перехідних дієсловах і означає предмет, на який переходить дія: *читати лекцію, підготувати реферат, відвідати друзів*.

Орудний відмінок при дієсловах означає знаряддя дії (*писати ручкою, орати трактором, керувати кафедрою*) або виражає різні обставинні відношення: місце, спосіб і час дії (*котитися колом, приїхати зимою, йти лісом* та ін.).

При іменниках орудний відмінок означає знаряддя праці (*оранка трактором, напис олівцем*) та ін.

Місцевий відмінок вживається тільки з прийменниками й означає в основному місце дії (*жити в місті, працювати на заводі*) або час дії (*о першій годині*). Зрідка він указує на знаряддя дії (*грати на фортепіано, працювати на верстаті*) і под.

Кличний відмінок (у деяких посібниках цей відмінок називають кличною формою) мають переважно іменники, що позначають назви осіб, рідше — неживих предметів, до яких звернена мова. Кличний відмінок є засобом вираження звертання, і йому

властиві різні експресивні відтінки: пестливості, ніжності, презирства, зневаги тощо, хоча звертання можуть виражатися й нейтральними іменниками, напр.: 1. *Чужинко, не дивись!* Засиплю очі! (Л. Українка). 2. *Тут, Богдане Васильовичу, враховується ваше знання літератури* (М. Стельмах). 3. *Ех, Тетяно, Тетяно, з тобою зовсім би по-іншому пішло життя* (М. Стельмах).

Кличний відмінок, що виражає звертання до неживих предметів, переважно вживається в усній народній творчості, в казках, байках тощо: *Повій, вітре, на Україну, де покинув я дівчину* (Нар. тв.). Основна функція кличного відмінка — виступати у функції звертання.

4. За характером відмінкових закінчень усі змінювані іменники сучасної української мови поділяються на чотири відміни.

До **I відміни** належать іменники чоловічого, жіночого і спільного роду із закінченням у називному відмінку **-а, -я**: *дорога, бригада, нероба, доля, Микола, груша, Ілля, Надія, неділя*.

До **II відміни** належать іменники чоловічого і середнього роду, а саме: а) чоловічого роду, які в називному відмінку однини закінчуються на твердий чи м'який приголосний та на **й**: *стіл, гриб, гай, край, тиждень, Дунай*, а також чоловічого роду із закінченням **-о**: *дядько, батько, Дмитро, Дніпро*; б) іменники середнього роду, які в називному відмінку однини закінчуються на **-о, -є**: *село, вікно, срібло, марево, горе, море*, та на **-я**: *знання, зілля, життя, роздоріжжя*, крім тих, у яких при відмінюванні з'являються суфікси **-ат-, -ят-, -ен-** (пор.: *теля — теляти, курча — курчати, ім'я — імені*).

До **III відміни** належать іменники жіночого роду, які в називному відмінку однини закінчуються на твердий чи м'який приголосний: *кров, любов, ніч, тінь, радість, юність*, а також іменник *мати*.

До **IV відміни** належать іменники середнього роду на **-а, -я**, які при відмінюванні набувають суфіксів **-ат-, -ят-, -ен-**: *лоша — лоша́ти, теля — теля́ти, ім'я — іме́ні, плем'я — племе́ні*.

За відмінами не поділяються: невідмінювані іменники (переважно іншомовні): *кіно, бюро, таксі, парі, ательє, пенсне; Баку, Чилі, Гарібальді, райвно*; іменники, що вживаються тільки в множині: *вила, граблі, окуляри, Карпати, Суми, Черкаси*; субстантивовані прикметники та дієприкметники, які виступають у функції іменників: *вартовий, черговий, майбутнє, колишнє, пальне, теперішнє, командуючий, уповноважений* та ін.

5. Іменники **I відміни** залежно від того, на який приголосний (твердий, м'який чи шиплячий) закінчується основа, поділяються на три групи: тверду, м'яку й мішану.

До твердої групи належать іменники, основа яких закінчується на твердий приголосний (крім шиплячих) та які мають закінчення **-а**: *дорога, книжка, людина, староста, Микола*.

До м'якої групи належать іменники, основа яких закінчується на м'який приголосний, на **-і** та які мають закінчення **-я**: *доля, границя, таблиця, історія, мрія, талія*.

До мішаної групи належать іменники, основа яких закінчується на шиплячий та які мають закінчення **-а**: *межа, туча, круча, сажка, миша*.

Зразки відмінювання іменників І відміни

Тверда група

М'яка група

Мішана група

Однина

Н. голов-а	земл-я	мрі-я	круч-а
Р. голов-и	земл-і	мрі-ї	круч-і
Д. голов-і	земл-і	мрі-ї	круч-і
З. голов-у	земл-ю	мрі-ю	круч-у
О. голов-ою	земл-єю	мрі-єю	круч-єю
М. на голов-і	на земл-і	на мрі-ї	на круч-і
Кл. голов-о	земл-е	мрі-є	круч-е

Множина

Н. голов-и	земл-і	мрі-ї	круч-і
Р. голів	земель	мрій	круч
Д. голов-ам	земл-ям	мрі-ям	круч-ам
З. голов-и	земл-і	мрі-ї	круч-і
О. голов-ами	земл-ями	мрі-ями	круч-ами
М. на голов-ах	на земл-ях	на мрі-ях	на круч-ах
Кл. голов-и	земл-і	мрі-ї	круч-і

Зауваження до правопису відмінкових закінчень іменників І відміни такі:

В однині:

1) У родовому відмінку однини іменники І відміни мають закінчення **-и, -і, -ї**: **-и** — іменники твердої групи: *голови, ноги, дороги, фабрики, машини*; **-і** (після голосного й апострофа — **-ї**) — іменники м'якої і мішаної груп: *землі, доли, тополі, робітниці, праці; груші, межі, кручі; мрії, надії*.

2) У давальному відмінку однини іменники І відміни мають закінчення **-і** (після голосного та апострофа — **-ї**): *голови, нозі, дорозі, фабриці, бурі, надії, сім'ї*.

В іменниках твердої групи з основою на **г, к, х** відбувається зміна цих приголосних відповідно на **з, ц, с**: *подруга — подрузі, рука — руці, свекруха — свекрусі*.

3) У знахідному відмінку однини іменники І відміни твердої та мішаної груп мають закінчення **-у**: *дорогу, сосну, машину, кручу, межу*, а м'якої — **-ю**: *долю, бурю, працівницю, сім'ю, надію, статтю*.

4) В орудному відмінку однини іменники твердої групи мають закінчення **-ою**: *дорогою, силою, головою, машиною*, а м'якої й мішаної — **-єю**: *долею, землею, вишнею, межею, кручею* (після голосного та апострофа — **-єю**: *сім'єю, надією, Софією*).

5) У місцевому відмінку однини всі іменники І відміни, як і в давальному, мають закінчення **-і**: *на дорозі, у перемозі, на фабриці, на межі, на кручі, у тиші*, але відмінкове значення виражається за допомогою прийменників (**на, до, з, об, по** та ін.).

У місцевому відмінку перед закінченням **-і** приголосні **г, к, х** змінюються на **з, ц, с**: *на нозі, на фабриці, на стрісі* і под.

6) У кличному відмінку іменники І відміни твердої групи мають закінчення **-о**: *дружину, сестро, голову, Миколо, Денисівно*; м'якої та мішаної груп — **-є**: *доле, земле, Катре; душе, Ілле, круче*, після голосного й апострофа — **-є**: *Маріє, Соломіє, сім'є*; деякі пестливі іменники І відміни м'якої групи мають закінчення **-ю**: *татусю, матусю, доню, Галюню* та ін.

У звертаннях, які складаються з двох власних назв — імені та по батькові, обидва іменники мають форму кличного відмінка: *Петре Семеновичу, Ірино Іванівно, Ганно Федорівно* та ін.

У множині:

1) У називному відмінку множини іменники І відміни твердої групи мають закінчення **-и**: *дороги, машини, сестри*; м'якої і мішаної груп — **-і**: *межі, кручі, долі, землі, тополі*, після голосного й апострофа — **-ї**: *сім'ї, Софії, лінії*.

2) У родовому відмінку множини іменники І відміни усіх трьох груп мають чисту основу, або нульове закінчення: *сестер, бригад, тополь, земель, меж, круч*; кілька іменників жіночого роду мають закінчення **-ей**: *мишей, сімей, свиней, статей*, а деякі іменники чоловічого роду — закінчення **-ів**: *суддів, старостів* (і старост — з іншим значенням), закінчення **-ів** мають і інші іменники: *губів, легенів, бабів*.

3) У давальному відмінку іменники І відміни твердої та мішаної груп мають закінчення **-ам**: *книжкам, дорогам, фабрикам*,

сестрам, кручам, межам: іменники м'якої групи — **-ям**: *землям, долям, сім'ям, Софіям, статтям*.

4) У знахідному відмінку множини іменники I відміни, що означають назви осіб та істот, мають закінчення, однакове із закінченням родового відмінка: *зустрічаю сестер, відзначаю робітниць, не забуваю братів*, іменники, які означають неістоти, мають закінчення, однакове з називним відмінком: *бачу дороги, плакаю мрії, долаю кручі, засіваю площі* та ін.

Для назв свійських тварин і комах у українській мові у знахідному відмінку вживаються також форми називного відмінка, пор.: *пастити корів і пастити корови, гнати овець і гнати вівці, продавати свиней і продавати свині; розводити бджіл і розводити бджоли*.

5) В орудному відмінку множини іменники I відміни твердої та мішаної груп мають закінчення **-ами**: *сестрами, дорогами, кручами, межами*; м'якої групи — **-ями**: *землями, тополями, працівницями, статтями, сім'ями*.

Поодинокі іменники паралельно із закінченнями **-ами**, **-ями** мають флексію **-ми**: *свиньми і свиньями, курми і курами, ворітьми і воротами*.

6) У місцевому відмінку множини іменники I відміни твердої і мішаної груп мають закінчення **-ах**: *на дорогах, на сестрах, на кручах, на руках, на школах, на межах*, м'якої групи — **-ях**: *на землях, на тополях, на сім'ях, у статтях* і ін.

7) У кличному відмінку множини іменники I відміни усіх груп мають закінчення, однакове з називним відмінком: *сестри, руки, землі, кручі, сім'ї* і под.

Слід звернути увагу на те, що при відмінюванні іменників I відміни у словах можуть відбуватися фонетичні зміни.

Так, у родовому відмінку множини голосні **о**, **е** чергуються з **і** в закритому складі: *нога — ніг, доба — діб, особа — осіб*. Це явище спостерігається і в іменниках з повноголоссям: *дорога — доріг, ворота — воріт*.

Якщо в родовому відмінку множини основа іменника закінчується збігом приголосних, то між такими приголосними з'являється вставний звук **о** або **е**, після голосних — **є**: *книжка — книжок, зірка — зірок, іскра — іскор; вишня — вишень, війна — воєн, стайня — стаєнь* та ін.

У давальному й місцевому відмінках однини кінцеві приголосні основи **г**, **к**, **х** перед закінченням **-і** змінюються на **з**, **ц**, **с**: *подруга — подрузі, мука — муці, сваха — свасі*.

6. Іменники II відміни, як і I, за характером приголосного основи поділяються на три групи: твердо, м'яку і мішану.

До твердої групи належать іменники чоловічого роду, основа яких закінчується на твердий приголосний (крім шиплячих): *бук, граб, брат, трактор, стіл, літак*; чоловічого і середнього роду із закінченням **-о** в називному відмінку однини: *село, дерево, душло, Петро, кресало*; іменники з основою на **-р**, зокрема на **-ір, -ор, -ур**: *явір, колір, трактор, інкасатор, абажур*; деякі односкладові іменники на **-р**: *жар, жир, щур* та іменники *муляр, столяр*. До цієї ж групи належать іменники *звір, комар* і *снігур*, які в називному відмінку множини мають закінчення м'якої групи **-і**: *звірі, комарі, снігурі*.

До м'якої групи належать: іменники чоловічого роду з основою на м'який приголосний або **й**: *день, пень, вихователь, урожай, край, Дунай*; деякі іменники на **-ар, -ир**, у яких при відмінюванні в однині наголос падає на корінь чи на закінчення, а в множині — тільки на закінчення: *воротар, кобзар, лікар; пухир, пузир*; іменники середнього роду із закінченням **-е** (крім тих, основа яких закінчується на шиплячий): *лице, плече* та **-я** (крім тих, при відмінюванні яких з'являються суфікси **-ат-, -ят-, -ен-**): *зілля, знання, бездоріжжя*.

До мішаної групи належать: іменники чоловічого роду, основа яких закінчується на шиплячий: *ткач, ніч, хрущ, товариш, сторож*; іменники середнього роду з основою на шиплячий та **-е**: *плече, родовище, прізвище*; іменники з основою на **-р**, які означають назви осіб за професією або характером діяльності з наголошеним суфіксом **-яр**, у яких при відмінюванні наголос переходить із суфікса на закінчення: *каменяр, пісняр, скляр, тесляр, школяр* — *каменяра, пісняра, скляра, тесляра, школяра*; іменники середнього роду з закінченням **-е** при основі на шиплячий: *плече, ложе, прізвище, явище*.

Зразки відмінювання іменників II відміни

Тверда група

Однина

Н. брат	батьк-о	інженер	вікн-о
Р. брат-а	батьк-а	інженер-а	вікн-а
Д. брат-ові	батьк-ові	інженер-ові	вікн-у
брат-у	батьк-у	інженер-у	
З. брат-а	батьк-а	інженер-а	вікн-о
О. брат-ом	батьк-ом	інженер-ом	вікн-ом
М. (на) брат-ові	(на) батьк-ові	(на) інженер-ові	(на) вікн-і
(на) брат-у	(на) батьк-у	(на) інженер-і	
Кл. брат-е	батьк-у	інженер-е	вікн-о

Множина

Н. брат-и	батьк-и	інженер-и	вікн-а
Р. брат-ів	батьк-ів	інженер-ів	вікон
Д. брат-ам	батьк-ам	інженер-ам	вікн-ам
З. брат-ів	батьк-ів	інженер-ів	вікн-а
О. брат-ами	батьк-ами	інженер-ами	вікн-ами
М. (на) брат-ах	(на) батьк-ах	(на) інженер-ах	(на) вікн-ах
Кл. брат-и	батьк-и	інженер-и	вікн-а

М'яка група

Однина

Н. приятель	край	секретар	місц-е	завданн-я
Р. приятел-я	кра-ю	секретар-я	місц-я	завданн-я
Д. приятел-еві приятел-ю	кра-єві кра-ю	секретар-еві секретар-ю	місц-ю	завданн-ю
З. приятел-я	край	секретар-я	місц-е	завданн-я
О. приятел-ем	кра-єм	секретар-ем	місц-ем	завданн-ям
М. (на) приятел-еві (на) приятел-і, -ю	(у) кра-ю (у) кра-ї	(на) секретар-еві (на) секретар-і, -ю	(на) місц-і	(на) завданн-і
Кл. приятел-ю	кра-ю	секретар-ю	місц-е	завданн-я

Множина

Н. приятел-і	кра-ї	секретар-і	місц-я	завданн-я
Р. приятел-ів	кра-їв	секретар-ів	місць	завдань
Д. приятел-ям	кра-ям	секретар-ям	місц-ям	завданн-ям
З. приятел-ів	кра-ї	секретар-ів	місц-я	завданн-я
О. приятел-ями	кра-ями	секретар-ями	місц-ями	завданн-ями
М. (на) приятел-ях	(на) кра-ях	(на) секретар-ях	(на) місц-ях	(на) завданн-ях
Кл. приятел-і	кра-ї	секретар-і	місц-я	завданн-я

Мішана група

Однина

Н. товариш	пісняр	явищ-е
Р. товариш-а	пісняр-а	явищ-а
Д. товариш-еві, -у	пісняр-еві (-у)	явищ-у
З. товариш-а	пісняр-а	явищ-е
О. товариш-ем	пісняр-ем	явищ-ем
М. (на) товариш-еві, -у, -і	(на) пісняр-еві, (-у), (-і)	(на) явищ-і
Кл. товариш-у	пісняр-е	явищ-е

Множина

Н. товариш-і	пісняр-і	явищ-а
Р. товариш-ів	пісняр-ів	явищ
Д. товариш-ам	пісняр-ам	явищ-ам
З. товариш-ів	пісняр-ів	явищ-а
О. товариш-ами	пісняр-ами	явищ-ами
М. (на) товариш-ах	(на) пісняр-ах	(на) явищ-ах
Кл. товариш-і	пісняр-і	явищ-а

Зауваження до правопису відмінкових закінчень іменників II відміни такі:

В однині:

1. У родовому відмінку однини іменники II відміни залежно від лексичного значення мають закінчення **-а, -я** або **-у, -ю**.

Закінчення -а, -я мають:

— Іменники середнього роду: *села, явища, завдання, моря, горя, плеча*.

— Іменники чоловічого роду, які означають:

а) Назви людей, власні імена, прізвища: *робітника, студента, професора, Олександра Довженка, Тараса Шевченка, Олеся Гончара*.

б) Назви тварин, птахів, комах, дерев: *вовка, бика, вола, коня; дуба, клена, ясеня, комара, метелика, їжака*.

в) Назви предметів та речей: *ножа, олівця, замка, стола (і столу)*.

г) Географічні назви: *Орла, Псла, Тетерева, Дінця*.

д) Назви міст, сіл та інших населених пунктів: *Києва, Харкова, Львова, Тернополя, Парижа, Василькова*.

е) Назви мір довжини, ваги, часових понять: *гектара, метра, сантиметра, тижня, місяця, процента, відсотка; вівторка*.

є) Назви грошових знаків, числові назви: *долара, карбованця, червінця; десятка, мільйона*.

ж) Терміни, переважно іншомовного походження: *атома, конуса, радіуса, тангенса; відмінка, додатка* (але: *виду, роду, способу, синтаксису, стану*).

Закінчення -у, -ю мають іменники чоловічого роду, коли вони означають:

а) Назви понять суспільного, господарського та наукового характеру: *дарвінізму, комунізму, прогресу*.

б) Назви збірних понять: *колективу, гурту, ансамблю, оркестру, лісу, полку, хору*.

в) Назви будівель, приміщень та їх частин: *замку, коридору, метрополітену, палацу, поверху, універмагу, шинку* (але: *бліндажа, гаража, куреня, млина, хліва*).

г) Назви різних навчальних закладів, установ, організацій: *інституту, університету, клубу, тресту, ломбарду, комітету*.

д) Назви явищ природи: *грому, дощу, граду, снігопаду, морозу*.

е) Слова на означення місця, простору тощо: *лугу, майдану, обриву, яру, ручаю, валу*.

є) Назви матеріалу, маси, речовини: *водню, квасу, сиросу, алмазу, газу, граніту* (але: *хліба, масла, вівса*).

ж) Терміни іншомовного походження: *синтезу, аналізу, процесу, моменту, фрагменту, журналу, міфу, нарису*.

з) Назви почуттів: *болю, страху, гніву, жалю*.

к) Значна частина префіксальних іменників: *відгуку, запису, опіку, поштовху, прибутку, прикладу, наказу, вигляду*.

л) Власні географічні назви: *Китаю, Алжиру, Ірану, Казахстану, Криму, Бугу, Єнісею* (але: *Дінця, Дністра, Псла*); *Байкалу, Ельтону, Кіпру, Криту* та ін.

Окремої уваги заслуговує той факт, що деякі іменники можуть мати подвійне закінчення, яке залежить від лексичного значення іменника, пор., напр.: *алмаза* (коштовний камінь) і *алмазу* (мінерал), *акта* (документ) і *акту* (дія), *апарата* (прилад) і *апарату* (колектив працівників певної установи), *терміна* (слово) і *терміну* (строк), *фактору* (чинник) і *фактора* (маклер), *сектора* (у математиці) і *сектору* (підрозділ) та ін.

2. У давальному відмінку однини іменники II відміни у твердій групі мають закінчення *-ові*: *братові, директорові, батькові, синові*; у м'якій групі після приголосного та в мішаній — закінчення *-еві*: *велетневі, лікареві, секретареві, журавлеві, товаришеві* й у м'якій групі після голосного та апострофа — *-єві*: *водієві, носієві, краєві, солов'єві, Сергієві*.

Ці ж іменники можуть мати паралельні закінчення — *-у (-ю)*: *брату, директору, водію* та ін.

Закінчення *-ові* та *-у* мають також іменники середнього роду із суфіксом *-к-*, які означають малі істоти: *дитяткові* — *дитятку*, *поросяткові* — *поросятку*, *козеняткові* — *козенятку* та ін.

Щодо використання в тексті іменників із паралельними закінченнями в давальному відмінку, які стоять поряд (особливо це стосується ділових паперів), то в першому іменнику слід вживати закінчення *-ові, -еві*, а в другому — *-у(-ю)*, це дає змогу уникнути одноманітних відмінкових закінчень: *Бондаренкові Петру Івановичу, панові Василю* і под.

Для іменників середнього роду на означення неістот типовим є закінчення *-у (-ю)*: *сріблу, веслу, обличчю, морю, пір'ю, дворциу*.

Отже, в давальному відмінку в українській мові в назвах істот переважає закінчення *-ові, -еві (-єві)*, а в назвах неістот — *-у (-ю)*.

3. У знахідному відмінку однини іменники чоловічого роду, які означають істот, мають закінчення, однакове з родовим відмінком, а іменники, що означають неістот, — форму, однакову з називним: *зустріти батька, відвідати брата, відрекомендувати друга; призначив слухання, відвідував заняття, узяв зошит*. Іменники, що означають істот, теж мають форму знахідного відмінка, яка збігається з називним: *випасав табун, відправив загін*.

4. В орудному відмінку іменники чоловічого і середнього роду твердої групи (крім тих, що в називному відмінку закінчуються на *-я*) мають закінчення *-ом*: *братом, другом, Петром; озером, селом*; м'якої та мішаної — *-ем, -єм*: *скрипалем, Василем, секретарем, Сергієм, краєм, полем, ткачем, днищем*.

Іменники середнього роду з флексією *-я* в орудному відмінку однини мають закінчення *-ям*: *життям, зіллям, знанням, пір'ям, подружжям*.

5. У місцевому відмінку іменники II відміни однини мають закінчення *-ові, -еві (-єві), -у (-ю)* та *-і (-ї)*.

Закінчення *-ові, -еві (-єві)* мають назви істот чоловічого роду: *на батькові, на синові, на другові, на скрипалеві, на Гордієві*.

Закінчення *-у (-ю)* наявне в іменниках чоловічого і середнього роду з суфіксами *-к, -ок, -ик, -ак*: *на містку, на візку, у миснику, у літаку, на держаку*, а також в інших іменниках чоловічого роду: *у бою, у строю, у стегу, у гаю, на шляху, на льоду*.

Закінчення *-і* (після апострофа і голосного — *-ї*) мають: іменники чоловічого роду, що означають неістот: *у декреті, на березі, у краї, на місяці, на порозі, у центрі, на стовпі* (деякі іменники цього типу можуть мати паралельні закінчення *-і (-ї)* та *-у (-ю)*, що залежить від місця наголосу в слові: *у гайі — у гаю, у краї — у краю*) та іменники середнього роду твердої групи (без суфікса *-к-*, а також мішаної та м'якої груп: *на вікні, у селі, на піддашші, на плечі, у житті, на морі* і под.).

6. У кличному відмінку іменники II відміни мають закінчення *-у (-ю), -е*.

Закінчення *-у* мають іменники твердої і мішаної груп: *батьку, котику, погоничу, слухачу*; іншомовні іменники з кінцевим задньоязиковим або гортанним приголосним: *Джеку, Жаку, Людвігу, Фрідріху*, а також іменники *діду, сину, тату*.

Закінчення -ю мають іменники м'якої групи: *Олексію, Сергію, секретарю, краю, гаю, розмаю*.

Закінчення -е мають безсуфіксні іменники твердої групи: *брате, свате, бригадире*; іменники твердої і мішаної груп: *брате, Петре, столярє, теслярє*; іменники чоловічого роду м'якої групи з суфіксом **-ець**: *хлопче, кравче, женче (від жнець), стрільче (від стрілець)* (але: *мудрецю, бійцю, знавцю*).

Географічні назви з суфіксами **-ів (-їв), -ин** та ін.: *Києве, Харкове, Львовє, Лебєдинє, Козятинє*.

В іменниках середнього роду клична форма збігається з формою називного відмінка: *поле, море, вікно, срібло*.

При відмінюванні іменників II відміни в словах відбуваються фонетичні зміни, зокрема у формі місцевого відмінка приголосні основи **г, к, х** чергуються із **з, ц, с**: *луг — у лузі, байрак — у байраці, вухо — у вусі*.

У кличному відмінку перед закінченням **-е** приголосні **г, к, х** змінюються на **ж, ч, ш**: *друг — друже, козак — козачє, пастух — пастуше*.

При використанні кличного відмінка у звертаннях слід взяти до уваги таке:

1. У звертаннях, що складаються з двох загальних назв, форму кличного відмінка мають обидва слова, хоча друге може мати форму називного відмінка: *панє генералє і панє генерал, добродію космонавте і добродію космонавт*.

2. У звертаннях, що складаються із загальної назви і власного імені, обидва слова мають форму кличного відмінка: *панє Василю, друже Павле, колего Григорію, пані Катерино*.

3. У звертаннях, що складаються із загальної назви і прізвища, форму кличного відмінка має тільки загальна назва, прізвище ставиться в називному відмінку: *панє Тарасенко, колего Шевчук, товаришу Стельмах*.

4. У звертаннях, що складаються з двох власних назв — імені й по батькові, обидва слова мають форму кличного відмінка: *Петре Семеновичу, Володимирє Михайловичу, Ганно Петрівно, Софіє Максимівно*.

У множині:

1. У називному відмінку множини іменники II відміни мають закінчення **-и, -і (-ї), -а (-я)**.

Закінчення -и мають іменники чоловічого роду твердої групи: *брати, батьки, комбайнери, дуби, студенти*.

Закінчення -і (-ї) — м'якої та мішаної груп: *коні, дні, хлопці, лікарі, теслярі; герої, краї, бої*, а також деякі іменники середнього роду: *очі, плечі, уші (і вуха)*. Іменники, які в однині мають суфікси **-анин (-янин), -ин**, у множині втрачають суфікс **-ин**: *болгарин — болгарини, селянин — селяни, татарин — татари* (але: *грузин — грузини, осетин — осетини*).

Іменник *хазяїн* втрачає суфікс **-ин**: *хазяї* (але *хазяїни* — з іншим значенням).

Закінчення -а (-я) мають іменники середнього роду всіх трьох груп: *села, вікна, перевесла, моря, прізвища, явища*.

Деякі іменники чоловічого роду можуть мати паралельні закінчення **-и** та **-а**: *вуси і вуса, рукави і рукава, холоди і холода* та ін.

Іменник *друг* зберігає архаїчну форму — *друзі*. Окремі іменники мають суфікс **-ес**: *небо — небеса, чудо — чудеса*.

2. У родовому відмінку множини іменники II відміни мають закінчення **-ів (-їв), -ей** або нульову флексію.

Закінчення -ів має переважна більшість іменників чоловічого та деякі іменники середнього роду: *братів, батьків, контролерів, ткачів, морів, полів, країв, відкриттів, студентів*.

Закінчення -ей мають деякі іменники чоловічого та середнього роду: *гостей, очей, плечей (і пліч), вушей (і вух)*.

Нульову флексію мають іменники чоловічого роду, які у множині втрачають суфікс **-ин**: *галичани, болгар, громадян, подольці* (але: *грузинів, осетинів*) та більшість іменників середнього роду: *сіл, вікон, весел, завдань, знань, сердець, роздоріжж*.

3. У давальному відмінку множини іменники II відміни мають закінчення **-ам** у твердій і мішаній групі: *братам, директорам, сторожам, читачам* і **-ям** — у м'якій: *вихователям, кобзарям, полям, морям*.

4. У знахідному відмінку множини іменники II відміни, що означають істот, мають таке закінчення, як і в родовому відмінку, а іменники, що означають неістот, — таке, як у називному: *братів, студентів; гаї, поля*.

5. В орудному відмінку іменники II відміни множини мають закінчення **-ами (-ями)**, які є типовими для української мови: *студентами, братами, командирами, газетярами, озерами, морями, плащами, обличчями*.

Закінчення -ми, паралельно з **-ами**, мають лише деякі іменники чоловічого та середнього роду: *гістьми і гостями, кіньми і конями, чобітьми і чоботами та чоботями, коліньми і колінами, крильми і крилами*.

6. У місцевому відмінку множини іменники II відміни мають закінчення *-ах, -ях*: *на братах, на студентах, на газетярах, на комунарах, на плащах, на вікнах, на морях, на обличчях*.

7. У кличному відмінку множини іменники II відміни мають форму однакову з називним: *батьки, брати, студенти, учителі, моря, села*.

7. До третьої відміни, як вище зазначалося, належать іменники жіночого роду на приголосний, які мають свою систему відмінювання.

Зразки відмінювання іменників III відміни

Однина

Н. ніч	вість	любов	мати
Р. ноч-і	віст-і	любов-і	матер-і
Д. ноч-і	віст-і	любов-і	матер-і
З. ніч	вість	любов	матір
О. нічч-ю	віст-ю	любов'-ю	матір'-ю
М. (на) ноч-і	(на) віст-і	(на) любов-і	(у) матер-і
Кл. ноч-е	віст-е	любов-е	мати

Множина

Н. ноч-і	віст-і	матер-і
Р. ноч-ей	віст-ей	матер-ів
Д. ноч-ам	віст-ям	матер-ям
З. ноч-і	віст-і	матер-ів
О. ноч-ами	віст-ями	матер-ями
М. (на) ноч-ах	віст-ях	(на) матер-ях
Кл. ноч-і	віст-і	матер-і

Зауваження до правопису відмінкових закінчень іменників III відміни.

В однині:

1. У називному відмінку однини переважна більшість іменників III відміни закінчується на м'який приголосний: *радість, юність, тінь, сіль, осінь*; менша частина має в кінці слова твердий губний і шиплячий: *любов, кров, розкіш, ніч, піч, жовч*.

2. У родовому, давальному і місцевому відмінках іменники III відміни мають закінчення -і: *ночі, вісті, печі, тіні, любові, солі, подорожі; у ночі, на тіні, у любові, у подорожі.*

3. В орудному відмінку іменники III відміни мають закінчення -у (-ю) з подовженням (подвоєнням) попереднього приголосного: *тінню, сіллю, маззю, міддю, подорожжю, ніччю.*

Подовження приголосного відбувається тільки тоді, коли іменник у називному відмінку однини закінчується на один приголосний: *тінь — тінню, ніч — ніччю, сіль — сіллю, мідь — міддю.*

Якщо іменник закінчується двома приголосними, подовження не відбувається: *радість — радістю, повість — повістю, честь — честю, якість — якістю.*

Не подовжуються також губні приголосні **б, п, в, м, ф**, приголосний **р** і **щ**. Після губних та **р** за загальним правилом ставиться апостроф: *любов'ю, верф'ю, кров'ю, кіновар'ю, матір'ю.*

4. У кличному відмінку іменники III відміни мають закінчення -е: *радосте, юносте, любове, тіне.*

Форми кличного відмінка вживаються рідко, вони зустрічаються переважно в поетичних творах.

У множині:

1. У називному, знахідному та кличному відмінках множини іменники III відміни мають закінчення -і: *повісті, тіні, вісті, подорожі, ночі.*

2. У родовому відмінку множини — закінчення -ей: *повістей, гостей, тіней, подорожей, ночей.*

3. У давальному відмінку множини — закінчення -ям, -ам: *повістям, гостям, тінням, ночам, подорожам.*

4. В орудному відмінку множини — закінчення -ями, -ами: *повістями, гостями, тіннями, ночами, подорожами, галузьями.*

5. У місцевому відмінку множини — закінчення -ях, -ах: *повістях, у гостях, у тіннях, по ночах, у подорожах, у галузях.*

Іменник *мати* у родовому, давальному і місцевому відмінках однини та в усіх відмінках множини має суфікс -ер: *матері, матері; матерів, матерям, матерями, матерях;* у знахідному відмінку має форму *матір*, а в родовому і знахідному множини — закінчення -ів: *матерів;* у кличному відмінку має форму *мати*.

У непрямих відмінках деяких іменників III відміни відбувається чергування **о, е** у відкритих складах з **і** у закритому складі: *радість — радості, ніч — ночі, ніч — печі, річ — речі, молодість — молодості.*

8. Четверта відміна охоплює іменники середнього роду, які в називному відмінку однини мають закінчення **-а, -я**, а при відмінюванні приймають суфікси **-ат-, -ят-, -ен-**: *лоша — лоша-ти, коліща — коліщати, ім'я — імені, плем'я — племені*.

Четверта відміна, як і третя, на групі не поділяється.

Зразки відмінювання іменників IV відміни

Однина		Множина	
Н. ягн-я	ім'-я	ягнят-а	імен-а
Р. ягнят-и	імен-і	ягнят	імен
Д. ягнят-і	імен-і	ягнят-ам	імен-ам
З. ягн-я	ім'-я	ягнят, ягнят-а	імен-а
О. ягн-ям	ім'-ям, імен-ем	ягнят-ами	імен-ами
М. (на) ягнят-і	(на) імен-і	(на) ягнят-ах	(на) імен-ах
Кл. ягн-я	ім'-я	ягнят-а	імен-а

Зауваження до правопису відмінкових закінчень іменників IV відміни.

В однині:

1. У називному, знахідному і кличному відмінках іменники IV відміни однини мають закінчення **-а (-я)**: *гуся, голуб'я, дитя, ім'я, плем'я, курча, лоша*.

2. У родовому відмінку іменники IV відміни з суфіксом **-ат- (-ят-)** мають закінчення **-и**: *гусяти, коліщати, теляти, лошасти*; а з суфіксом **-ен-** — закінчення **-і**: *племені, імені*.

3. У давальному і місцевому відмінках іменники IV відміни мають закінчення **-і**: *гусяті, коліщаті, поросяті, ягняті, імені*.

4. У кличному відмінку іменники IV відміни в однині і множині мають форму називного відмінка, яка вживається дуже рідко.

У множині:

1. У називному відмінку множини іменники з суфіксами **-ат- (-ят-), -ен-** мають закінчення **-а**: *лошата, курчата, поросята, хлоп'ята, ягнята, імена, племена*.

2. У родовому відмінку іменники IV відміни мають нульове закінчення: *лошат, курчат, поросят, хлоп'ят, ягнят, імен, племен*.

3. У давальному відмінку множини іменники IV відміни мають закінчення **-ам**: *лошатам, поросятам, курчатам, хлоп'ят, іменам, племенам*.

4. У знахідному відмінку множини іменники IV відміни, які означають неживі предмети, мають форму, спільну з називним відмінком: *тримаю рученята, беру санчата, піднімаю бровенята, пам'ятаю імена*; а ті, що означають назви істот, — форму, спільну з родовим: *бачити телят, розглядати дівчат, пасти козенят*; для назв тварин можливі подвійні форми: *годувати телят і годувати телята, продавати ягнят і продавати ягнята*.

5. В орудному відмінку множини іменники IV відміни мають закінчення **-ами**: *ягнятами, лошатами, телятами, іменами, племенами*.

6. У місцевому відмінку множини іменники IV відміни мають закінчення **-ах**: *на телятах, на гусятах, на іменах, на племенах*.

Іменники IV відміни вживаються переважно в художньо-белетристичному й розмовно-побутовому стилях.

9. Іменники, що мають тільки форму множини, становлять в українській морфології окрему групу слів, яким властиві ті самі форми відмінювання, що й іменникам першої, другої і третьої відмін у множині.

1. У називному відмінку іменники цієї групи мають закінчення **-и**, яке виступає в іменниках: *в'язи, гуси, діти, люди, найми, кури, кросівки, окуляри, сани, сіни, сиденьки; Афіни, Черкаси, Прилуки*.

Закінчення **-і** (після голосної **-і**) мають іменники: *граблі, ласоці, пестоці, хитроці, помії, Гімалаї, Піренеї, Чернівці*.

Закінчення **-а** (**-я**) наявне в іменниках: *вила, ворота, вінця, дрова, ясла*.

2. У родовому відмінку іменники, що вживаються тільки у множині, мають закінчення **-ей**: *дітей, грошей, гусей, дверей, курей, людей, саней, сіней*;

Закінчення **-ів** (**-їв**): *гордоців, хитроців, кучерів, пахоців, поміїв, Гімалаїв, Піренеїв*.

Нульову флексію мають іменники: *вил, воріт, ножиць, конопель, Черкас, Карпат*.

3. У давальному відмінку іменники мають закінчення **-ам** (**-ям**): *вилам, вінцям, дверям, Карпатам, обценькам, ножицям, Черкасам*.

4. В орудному відмінку множині іменники мають закінчення **-ами** (**-ями**), якщо їх основа закінчується на твердий приголосний: *вилами, дровами, ночвами, Карпатами, radoцями, поміями, Чернівцями*.

Закінчення **-ми** мають деякі іменники незалежно від характеру кінцевого приголосного основи: *дітьми, людьми, курми, саньми, ворітьми, штаньми*.

Іменники *гроші* і *двері* й деякі інші можуть мати паралельні форми: *грішми* і *грошіма*, *дверми* і *дверима*, *саньми* і *санями*.

5. У місцевому відмінку множинні іменники мають закінчення *-ах* (*-ях*): *на воротах*, *на дверях*, *у сінях*, *у яслах*, *у ночвах*, *у помиях*.

6. У кличному відмінку вони мають форму називного відмінка: *діти*, *люди*.

10. Іменники іншомовного походження в українській мові поділяються на 2 групи: змінювані і незмінювані.

1) Змінювані іменники відмінюються як відповідні українські іменники першої, другої чи третьої відміни.

За зразком I відміни змінюються запозичені іменники, які в називному відмінку однини мають закінчення *-а* (*-я*): *гіпотеза*, *артерія*, *комісія*, *проблема*, *теорема*, *Жанна*, *капсула*, *Венеція*, *президент*.

За зразком II відміни — іменники, які в називному відмінку однини закінчуються на приголосний: *десерт*, *презент*, *президент*, *арсенал*, *блок*, *автомобіль*, *Шиллер*, *Дарвін*, *циліндр*.

За зразком III відміни змінюються іншомовні іменники жіночого роду, які в називному відмінку закінчуються на приголосний: *спіраль*, *медаль*, *магістраль*, *деталь*, *педаль*.

2) До незмінюваних іменників іншомовного походження належать: іменники із закінченням *-а*: *боа*, *ампула*, *Нікарагуа*; іменники із закінченням *-е*: *кашине*, *турне*, *кафе*; *Данте*, *Беранже*, *Гейне*; іменники із закінченням *-і*: *колібри*, *поні*, *таксі*, *мерсі*, *потурі*, *парі* та *-ї*: *Вінні*, *Шантійї*; іменники на *-о*: *бюро*, *метро*, *депо*, *кіно*, *радіо*, *манто*; *Арно*, *Віардо*, *Буало*, *Гюго* (іменник *пальто* відмінюється); на *-йо*: *Пікомайо*; на *-у*: *рагу*, *какаду*, *кенгуру*, *Баку*, *Шоу*; на *-ю*: *меню*, *інтерв'ю*; жіночі імена на приголосний: *Аліс*, *Долорес*, *Зейнаб* та жіночі прізвища на *-ін*, *-ов*: (Алісія) *Северін*, (Беата) *Вірхов*.

Такі іменники пов'язуються з іншими словами в реченні синтаксично — за допомогою прийменників та різних відмінкових форм, які узгоджуються з цими незмінюваними іменниками, напр.: 1. *Залізничне депо* (наз. відм. одн.) *почало роботу у кінці серпня*. 2. *Із залізничним депо* (оруд. відм. одн.) *адміністрація залізниці питання узгодила* (З газ.). 3. Біля *трюмо* (род. відм. одн.) *стояло крісло*. 4. *Над трюмо* (місц. відм. одн.) *висіла картина Левітана* (З розм. м.) і под.

11. Абревіатури теж поділяються на 2 групи: відмінювані й невідмінювані.

Абревіатури, які утворилися з початкового звукосполучення прикметника і повної форми іменника, відмінюються як ті іменники, що входять як другі компоненти складноскороченого слова: *педрада* (рада), *літгазета* (газета), *запчастини* (частини), *Укрсільмаштрест* (трест).

Абревіатури, що утворилися з початкових звукосполучень двох або кількох слів, відмінюються як іменники II відміни однини чоловічого роду твердої групи: *рибгосп*, *медсанбат*, *раймаг*, *Держлітвидав*. Так само відмінюються абревіатури *дзот*, *загс*, *втуз*.

До невідмінюваних абревіатур належать: а) слова, в яких останнім компонентом є іменник у непрямому відмінку: *завфермою*, *завкафедри*, *комполку*, *компроти*; б) складноскорочені слова, утворені з початкового звукосполучення одного слова і початкових літер решти слів: *райвно*.

§ 12. При відмінюванні іменників у їх основах відбуваються певні зміни, зокрема:

а) в окремих відмінкових формах до основи додається суфікс: *селяни* — *селянин*, *болгари* — *болгарин*, *ім'я* — *імені*, *плем'я* — *племені*;

б) відбуваються чергування *о*, *е* з *і* та з нулем звука, випадання і поява вставних *о*, *е*: *стіл* — *стола*, *кінь* — *коня*, *піч* — *печі*, *діл* — *долу*, *сон* — *сну*, *день* — *дня*, *садок* — *садка*, *лікоть* — *ліктя*;

в) чергуються приголосні *г*, *к*, *х* із *з*, *ц*, *с* та *ж*, *ч*, *ш*: *нога* — *нозі*, *поріг* — *на порозі*, *річка* — *річці*, *петрушки* — *петрушці*, *свекруха* — *свекрусі*; *друг* — *друже*, *козак* — *козаче*, *пастух* — *пастуше*;

г) відбувається пом'якшення твердих приголосних перед закінченням *-і*: *дорога* — *на дорозі*, *дуб* — *на дубі*, *кров* — *у крові*.

Наголошуються іменники теж за певними правилами¹. Наголос в іменниках можна перевірити за словниками.

§ 13. Іменник в українській мові належить до найчастіше вживаних частин мови. Він широко використовується в усіх функціональних стилях і в професійній мові. На іменниковій основі творяться тексти різного типу, особливо наукового й ділового змісту.

Завдячуючи іменникам (у взаємозв'язку з іншими частинами мови), читач дістає необхідну інформацію про певні предмети,

¹ Про наголошування іменників див.: Сучасна українська літературна мова. Морфологія. — К.: Наук. думка, 1996. — С. 127—137.

речі, явища, події, факти, про реалії суспільного життя, які іменник називає, здобуває потрібні наукові знання, знайомиться з багатою і розгалуженою українською науковою термінологією, яка є невід'ємним атрибутом професійної мови й основою якої є абстрактні іменники.

Отже, роль іменника як частини мови, що виконує комунікативну функцію, у мовному суспільному вжитку надзвичайно важлива.

14. Висновки. Таким чином, іменник як частина мови має лексичне й граматичне значення. Лексичне значення іменника полягає в тому, щоб виражати граматичну предметність, під якою розуміють не тільки конкретні предмети, а й усе, що опредмечується в людській свідомості (*честь, свідомість, людяність*).

Іменнику властиві лексико-граматичні категорії: власні й загальні назви, категорія істот і неістот, абстрактні й конкретні назви та категорія збірності, речовинності й одиничності.

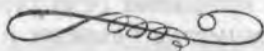
Граматичні категорії іменника включають категорії роду, числа й відмінка. Граматичний рід є однією з найістотніших категорій іменника. Граматичні значення роду, числа й відмінка виражаються переважно за допомогою відмінкових закінчень.

Усі іменники української мови поділяються на чотири відміни, кожна з яких характеризується своєю системою відмінкових закінчень. Поза відмінами залишаються іменники, які мають тільки форму множини і для яких характерна власна система відмінювання.

Окрему групу складають іменники іншомовного походження, в межах яких виділяють змінювані й незмінювані іменники. Іншомовні іменники, як і абревіатури, відмінюються за певними правилами. Більшість запозичених іменників відмінюються як відповідні українські іменники I, II і III відмін.

При відмінюванні іменників у їх основах можуть відбуватися фонетичні й морфологічні зміни.

Іменник — найбільше вживана в українській мові частина мови, яка широко використовується в усіх функціональних стилях. Він становить основу ділових і наукових текстів. Абстрактні іменники є базою української наукової термінології. Роль іменника як частини мови у мовному вжитку дуже важлива.

ПРИКМЕТНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

ПЛАН

1. Значення прикметника, його морфологічні ознаки і синтаксична роль.
2. Розряди прикметників за значенням:
 - 1) Якісні прикметники.
 - 2) Відносні прикметники.
 - 3) Присвійні прикметники.
3. Проміжні розряди прикметників:
 - 1) Відносно-якісні.
 - 2) Присвійно-якісні.
 - 3) Присвійно-відносні.
 - 4) Сфера використання проміжних розрядів прикметників.
4. Ступені порівняння якісних прикметників, їх використання в різних функціональних стилях.
5. Синоніміка прикметників і непрямих відмінків іменників.
6. Відмінювання прикметників:
 - 1) Повні й короткі прикметники. Стягнені й нестягнені форми повних прикметників, їх використання в офіційно-діловому стилі.
 - 2) Тверда й м'яка група прикметників.
 - 3) Зразки відмінювання прикметників.
 - 4) Зауваження до відмінкових форм прикметників.
7. Субстантивація прикметників. Синтаксичні функції субстантивованих прикметників у реченні. Відмінювання субстантивованих прикметників.
8. Непохідні й похідні прикметники. Творення прикметників.
9. Вживання і роль прикметників у різних функціональних стилях, зокрема в офіційно-діловому, і в професійній мові.
10. Висновки.

1. Прикметником називається частина мови, що виражає ознаку чи властивість предмета безпосередньо або через його відношення до інших предметів і виявляє її в граматичних категоріях роду, числа й відмінка.

Вступаючи в синтаксичний зв'язок з іменником, прикметник відповідає на питання *який? яка? яке? чий? чия? чие?* Термін «прикметник» почав вживатися в українських граматиках з 1895 р. Семантично цей термін зв'язаний зі словом *прикмета*, яке вступає в один синонімічний ряд зі словами *ознака, властивість, особливість*¹.

Отже, функція прикметника в мові фактично визначається його семантикою: виражати ознаку, властивість предмета.

Прикметники можуть означати колір (*білий, синій, червоний, зелений*), розмір (*великий, малий, колосальний, мініатюрний*), смак (*кислий, солодкий, гіркий, солоний*), матеріал (*кам'яний, залізний, дерев'яний, солом'яний*), зовнішні і внутрішні властивості (*худий, товстий, довгоногий, кмітливий, розумний*), показувати відношення до простору і часу (*ранній, вчорашній, заозерний, наддніпрянський*), виражати належність (*батьків, материн, сестрин, Петрів*) та ін.

Характерною особливістю прикметників є те, що вони виражають залежні ознаки, тобто ознаки, які належать до значень інших слів, переважно іменників, напр.: *старанний студент, добрий чоловік; зелений луг, вчорашній день* та ін.

Багато прикметників показують такі ознаки предмета, які можуть бути виражені непрямими відмінками іменників з прикметниками, що дає змогу по-різному виражати одну й ту саму думку, пор., напр.: *дерев'яний стіл і стіл з дерева, кам'яний будинок і будинок з каменю, банківський працівник і працівник банку* та ін.

Більшість прикметників належить до багатозначних слів. Багатозначність виявляється в тому, що той самий прикметник, сполучаючись із різними словами, виражає неоднакові значення, які можуть бути прямими й переносними, пор., напр.: *широкий провулок, широка дорога, широке полотно і широкий погляд, широка натура, широка душа або чорний костюм, чорна ворона, чорна смуга, чорна сукня і чорний день, чорна душа, чорна звістка, чорне золото* та ін.

Властивість прикметника означати різні ознаки широко використовується в художній літературі як засіб образного вираження думки. Напр.: 1. *Літо видалось сухе, гаряче* (О. Донченко). 2. *Гарячою зеленою барвою горить на сонці ячмінь* (М. Коцюбинський). 3. *Найгарячіші барви взяв Гоголь для свого дніпровського пейзажу* (М. Рильський).

¹ Див.: *Караванський С.* Практичний словник синонімів української мови. — К.: Кобза, 1993. — С. 319.

У першому реченні прикметник *гаряче* вживається в значенні «жарке, палюче», у другому і третьому означає яскраву барву, відтінок.

Отже, з прикладів видно, що лексичне значення кожного прикметника розкривається тільки у його зв'язках з іменником, а іноді навіть у цілому реченні.

Роль прикметників в українській мові дуже важлива: вони уточнюють, увиразнюють і збагачують нашу мову. Виступаючи в ролі епітетів (пор., напр.: *золоті руки, золоте серце, золота ідея*), вони роблять її образною, надають їй яскравого емоційного забарвлення. Без прикметників мова була б безбарвною.

Основною морфологічною ознакою прикметників є те, що вони змінюються за родами, відмінками й числами, які, на відміну від іменників, є не самостійними, а залежними від того іменника, з яким вони сполучаються. Напр.: *батьківський наказ, батьківська хата і батьківське застереження*, або: *розумний чоловік, розумна жінка, розумне дитя* і под. Отже, несамостійність роду, числа й відмінка прикметників виявляється в тому, що вони змінюються залежно від іменника, який означають. Таким чином, прикметники узгоджуються з іменниками в роді, числі й відмінку, напр.: *банківський білет, національний банк, безпроцентна ставка, народне господарство* та ін.

Звідси категорії роду і числа в прикметниках є граматичними, вони виконують суто синтаксичну функцію. У реченні прикметники переважно виступають узгодженим означенням або, рідше, — частиною іменного складеного присудка, напр.: 1. *Довгими осінніми вечорами велись безконечні розмови та суперечки* (М. Коцюбинський). 2. *Дорога там довга й широка* (Л. Українка). Субстантивовані прикметники, тобто такі, що перейшли до розряду іменників, можуть виконувати в реченні роль підмета й додатка, напр.: 1. *Не знаю, що і після чого Старі сумують...* (Т. Шевченко). 2. *Так і zostалися у старих Марко та дівчинка* (І. Микитенко).

Отже, основна синтаксична функція прикметників у реченні — це означення, вона тісно пов'язана з його семантикою.

2. За значенням і граматичними властивостями прикметники поділяються на 3 групи: якісні, відносні й присвійні. Виділяються також проміжні групи: якісно-відносні, присвійно-відносні, присвійно-якісні.

1) Якісні прикметники виражають змінну ознаку предмета безпосередньо або через його відношення до інших предме-

тів. Ця ознака порівняно з ознакою інших предметів може виявлятися більшою чи меншою мірою, напр.: *червоний* — *червоніший*, *кислий* — *кисліший*, *розумний* — *розумніший* та ін.

У сучасній українській літературній мові якісні прикметники можуть виражати:

а) ознаки кольору, розміру, ваги: *синій*, *білий*, *великий*, *малий*, *важкий*, *легкий*;

б) ознаки зовнішніх особливостей предмета: *круглий*, *квадратний*, *рівний*, *косий*;

в) ознаки предметів за смаковими якостями і властивостями, що сприймаються органами смаку: *солодкий*, *кислий*, *гіркий*, *терпкий*, *смачний*;

г) ознаки предметів за фізичними властивостями, що сприймаються органами дотику, слуху, нюху: *м'який*, *твердий*, *дзвінкий*, *тихий*, *холодний*;

д) психічні властивості, риси характеру людини та ін.: *сердитий*, *добрий*, *злий*, *лагідний*, *рішучий*, *настирливий*, *заздрісний* і под.;

е) фізичні якості людини, її зовнішні властивості: *товстий*, *сильний*, *стрункий*, *лисий*, *худий*, *кривий*.

Якісні прикметники характеризуються такими граматичними особливостями, які відрізняють їх від прикметників інших розрядів, а саме:

а) вони утворюють ступені порівняння, що є їх найістотнішою граматичною ознакою. Категорія ступеня вияву ознаки в якісних прикметниках може виражатися формами вищого і найвищого ступенів порівняння (*великий* — *більший* — *найбільший*) і словотворчими засобами, зокрема суфіксами суб'єктивної емоційної оцінки (*синій* — *синенький* — *синюватий*; *солодкий* — *солоденький* — *солодкуватий*).

Інтенсивність ознаки в якісних прикметниках може виражатися й за допомогою синтаксичних засобів, а саме: приєднанням до якісного прикметника кількісно-означальних прислівників: *дуже відвертий*, *надзвичайно вдалиий*, *надто гордий*, *трохи млявий* і под.;

б) якісні прикметники можуть утворювати антонімічні пари: *білий* — *чорний*, *добрий* — *злий*, *високий* — *низький*, *твердий* — *м'який*, *великий* — *малий* та ін.;

в) деякі якісні прикметники можуть мати коротку форму, яка широко використовується у фольклорі: *повний* — *повен*, *зелений* — *зелен*, *дрібний* — *дрібен*, *ясний* — *ясен*, *певний* — *певен*;

г) від якісних прикметників можуть утворюватися абстрактні іменники: *широкий* — *широта*, *свідомий* — *свідомість*, *юний* — *юність*, *білий* — *білизна*, *гострий* — *гострота* та якісно-озна-

чальні прислівники з суфіксами **-о** та **-е**: *добрий — добре, рішучий — рішуче, широкий — широко, твердий — твердо* і под.

Зважаючи на вищевказані ознаки, якісні прикметники широко використовують у всіх стилях мови, особливо в науковому та офіційно-діловому.

§ 2) Відносні прикметники, на відміну від якісних, виражають ознаку предмета не безпосередньо, а через відношення його до іншого предмета, явища, дії. Так, вони вказують на відношення:

а) до предмета: *письмовий стіл, банківський рахунок, газове родовище, ґрунтова вода, міський транспорт*;

б) до числа: *поодинокий випадок, подвійні двері, одинокий вогник, потрійний захист, подвійна оплата*;

в) до абстрактного поняття: *аналогічний процес, наукова праця, наукові здобутки, лінгвістична дискусія, самостійне дослідження*;

г) до дії: *визвольна боротьба, лічильний апарат, підготовчі курси, тренувальний диктант, приставне крісло, прядильна фабрика*;

д) до обставини місця, часу та ін.: *вчорашні збори, сьогоднішнє повідомлення, нинішній рік, місцеві звичаї, післявосний період, цілодобова вахта, місячна відпустка* і под.

Відносні прикметники відрізняються від якісних тим, що не утворюють ступенів порівняння, абстрактних іменників, прислівників на **-о**, **-е**, не мають антонімічних пар.

Для відносних прикметників характерні такі граматичні особливості:

а) найчастіше вони утворюються від іменників із похідною основою: *хімічний комбінат, залізничний вокзал, заводська лабораторія, українська мова, університетський диплом*;

б) відносні прикметники можуть вступати в синонімічні відношення з іменниками в непрямому відмінку переважно з прийменником: *кам'яний будинок — будинок з каменю, лікувальний апарат — апарат для лікування, пухова подушка — подушка з пуху, університетський будинок — будинок університету, міський транспорт — транспорт міста* та ін.;

в) деякі відносні прикметники вживаються тільки у складі неподільних стійких фразеологічних сполучень, напр.: *дповідна записка, високосний рік, дарчий напис, дарчий лист, волоський горіх, давальний відмінок*.

Відносні прикметники використовуються в усіх стилях мови, а також у професійній мові.

3) **Присвійні прикметники** означають належність предмета людині або тварині і відповідають на питання *чий? чия? чие?* Напр.: *братів зошит, батькова порада, Миколина пропозиція, лисячий хвіст, качиний дзьоб* та ін.

Присвійні прикметники характеризуються такими граматичними особливостями:

а) утворюються тільки від назв істот за допомогою суфіксів **-ин (-їн), -ів (-їв)**: *сестрин, Софіїн, дідів, Сергіїв*;

б) присвійні прикметники, що означають належність людині, в називному і знахідному відмінках однини мають коротку форму, тобто не мають закінчення: *Федорів, материн, Олексіїв, Докіїн* та ін.

Найчастіше присвійні прикметники утворюються за допомогою суфіксів **-ин (-їн), -ів (-їв)** від назв людей за родинними стосунками та власних імен людей: *бабин, Маріїн, братів, Олексіїв* та ін.

Суфікси **-ів, -ов, -ев (-єв), -ин, -ін (-їн)** можуть вживатися в деяких прізвищах, переважно російського походження: *Яцків, Дубарів, Петров, Ребров, Святцев, Тулев, Гаршин, Пушкін, Пир'їн*, а також у географічних назвах прикметникового походження: *Канів, Київ, Харків, Ржєв, Ржисців, Лежнево, Любатин, Йолкіно, Мар'їно* і под. Такі прикметники присвійного значення не мають.

Присвійні прикметники, утворені від назв людей, вживаються тільки в розмовній мові, в художній літературі та в усній народній творчості. В науковому й офіційно-діловому стилях вони замінюються конструкціями з родовим належності або однокореневим відносно-присвійним прикметником із суфіксом **-ськ(ий)**, порівн.: *Шевченкові твори* і *твори* (чий?) *Шевченка* або *Шевченківські твори*; *батькові заповіти* і *заповіти* (чий?) *батька* чи *батьківські заповіти* і под.

У науковому та в інших стилях мови присвійні прикметники можуть вживатися тільки у вигляді складених термінів та фразеологічних сполучень, у яких вони втратили значення присвійності і виступають у новій якості: *адамове яблуко, антонів вогонь, базедова хвороба, дамоклів меч, прокрустове ложе, сізіфова праця*.

За допомогою суфіксів **-ів (-їв)** присвійні прикметники від назв тварин не утворюються, а за допомогою суфікса **-ин** утворюються рідко: *качиний, зозулин, бджолиний*.

Присвійні прикметники, які означають належність предмета тварині, утворюються за допомогою суфіксів **-ач- (-яч-), -ин-, -ін-**: *мишачий, кролячий, лисячий, орлиний, качиний, солов'їний* і под.

Сфера використання присвійних прикметників — уснорозмовний стиль, мова художньої літератури і фольклору. В інших сти-

лях української мови присвійні прикметники вживаються рідко. Значення належності в них, як зазначалося вище, передається формами родового відмінка іменника: *твори Франка, погляд історика, наказ ректора, музика Майбороди, заява студента, слово диктора* та ін.

3. Прикметники можуть переходити з одного розряду до іншого, оскільки межі основних семантичних розрядів прикметників умовні. Таким чином, в українській мові виділяються проміжні розряди прикметників. Вони виникають унаслідок властивості прикметників вживатися в прямому й переносному значенні.

Серед проміжних розрядів виділяють відносно-якісні, присвійно-якісні і присвійно-відносні.

1) До відносно-якісних належать прикметники, які вживаються в мові то як відносні, то як якісні. Наприклад, прикметник *сталевий* у словосполученні *сталева палиця* вказує на матеріал, з якого зроблений предмет, і належить до відносних, тоді як у словосполученні *сталева воля* означає якість характеру людини і належить до якісних. Порівняємо також словосполучення: *залізний трос* і *залізний характер*; *легкий вантаж* і *легка натура*; *кам'яний будинок* і *кам'яне серце* тощо. Відносно-якісні прикметники широко використовуються в мові художньої літератури та в усній народній творчості, забезпечуючи образність, яскравість мови.

2) До групи присвійно-якісних належать прикметники, які можуть набувати значень якісних і присвійних прикметників залежно від лексичної сполучуваності. Порівняємо, наприклад, *орлиний* (чий?) *хвіст* і *орлиний* (який?) *зір*; *батьківська* (чия?) *хата* і *батьківська* (яка?) *турбота*, *звірячий* (чий?) *слід* і *звірячий* (який?) *погляд*; *вовчий* (чий?) *слід* і *вовчий* (який?) *апетит*; *Шевченківські* (чий?) *твори* і *шевченківські* (які?) *дні* тощо.

Отже, прикметники, утворені від назв тварин за допомогою суфіксів *-ач-*, *-яч-*, *-ин-*, *-їн-*, можуть вживатися то в своєму прямому, присвійному, значенні: *вовчі зуби, орлиний дзьоб, куряче пір'я, ведмежа паща* та ін., то в переносному, якісному, значенні: *ведмежа послуга, орлиний зір, заяча натура, горобина ніч, вовчий апетит*, то в значенні відносних прикметників: *лисяча шуба, ведмежий кожух, заячі рукавиці*.

3) Присвійно-відносні прикметники утворюються від назв людей, рідше — тварин за допомогою суфікса *-ськ-* та його фонетичного варіанта *-цьк-*: *батьківський наказ, адміральський жезл, учнівський зошит, материнська порада, козацька наука* тощо.

Від назв тварин присвійно-відносні прикметники утворюються за допомогою тих самих суфіксів, що й присвійні: *-ач-* (*-яч-*), *-ин-* (*-ін-*), рідше — суфікса *-ов-* або нульового суфікса: *курачий, конячий, качиний, зміїний, журавлиний, овечий, воловий* тощо.

Присвійно-відносні прикметники, на відміну від присвійних, указують на більш узагальнену віднесеність: *орлина сім'я, дівочий хор, журавлиний ключ, Шевченківські місяця* тощо.

Присвійні прикметники відповідають на питання чий? чия? чие?, а присвійно-відносні — переважно на питання який? яка? яке? напр.: *дівочі* (чий?) *руки, братова* (чия?) *хата, дідівська* (яка?) *спадщина, сорочине* (чие?) *пір'я, ластів'яче* (яке?) *гніздо* тощо.

Якщо присвійно-відносні прикметники втрачають відтінок присвійності, вони переходять до розряду відносних: *батьківський* (який?) *комітет, козине* (яке?) *молоко, учительська* (яка?) *конференція, норковий* (який?) *комір* тощо.

Присвійно-якісні прикметники можуть сполучатися з кількісно-означальними прислівниками: *винятково дружня розмова, майже звірячий погляд, надто ослина впертість*.

§ 4) Сферою використання проміжних розрядів прикметників є усно-розмовний стиль, мова художньої літератури й усної народної творчості, про що йшлося вище. В інших стилях мови вони використовуються обмежено.

§ 4. Якісні прикметники мають ступені порівняння, тобто ознаки, які вони визначають, порівняно з ознаками інших предметів можуть виявлятися більшою або меншою мірою.

Ступені порівняння — це лексико-граматична категорія якісних прикметників. В українській мові розрізняють два ступені порівняння: вищий і найвищий. Утворюються вони двома способами: за допомогою суфіксів *-ш-* та *-іш-*, префікса *най-* і за допомогою слів *більш, самий*.

Афіксальний спосіб творення ступенів порівняння називається синтетичним, або простим, а спосіб, при якому до звичайних прикметників додаються слова *більш* і *самий*, називається аналітичним, або складеним.

Вищий ступінь порівняння означає, що якість чи ознака, властива даному предмету або явищу, є більшою порівняно з іншим предметом чи явищем.

Прикметники вищого ступеня утворюються синтетично: за допомогою суфіксів *-ш-*, *-іш-*: *дешевший, легший, тонший; веселіший, новіший, червоніший*, і аналітично: приєднанням прислів-

ника **більш** до звичайного прикметника: *більш дешевий, більш легкий, більш тонкий, більш веселий, більш червоний*.

Деякі прикметники вищого ступеня утворюються від інших основ, такі форми називаються суплетивними: *поганий — гірший, гарний — кращий, малий — менший, великий — більший* та ін.

У межах якісних прикметників виділяються такі, що можуть утворювати форми вищого ступеня за допомогою суфіксів **-ш-** та **-іш-**: *здоровий — здоровіший і здоровіший, тонкий — тонший — тонкіший, тихий — тихіший — тихіший*. Обидві форми є нормативними.

При утворенні прикметників вищого ступеня можуть відбуватися зміни приголосних звуків, зокрема чергування звуків перед суфіксом **-ш-** (звукосполучення з **+ ш, г + ш, ж + ш** змінюються на **жч, а с + ш — на ш**): *низький — нижчий, дорогий — дорожчий, високий — вищий, але легкий — легіший*.

У сучасній українській мові прикметники *вищий* і *нижчий* одночасно вживаються як форми вищого ступеня і як форми, що втратили значення вищого ступеня й увійшли до складу стійких фразеологічних сполучень: *вищий орган влади, вища міра покарання, нижчий процент якості* та ін.

Майже повністю втратили значення вищого ступеня прикметники *старший* і *молодший*, які теж закріпилися у стійких фразеологічних сполученнях: *старший науковий співробітник, старший викладач, старший лейтенант, молодший лейтенант, молодший науковий співробітник* і под.

Аналітична, або складена, форма вищого ступеня утворюється сполученням слів **більш** або **менш** із звичайним прикметником: *більш надійний, більш урівноважений, більш уважний і менш довідчений, менш популярний, менш завантажений* і под.

В аналітичній формі вищого ступеня слово **більш** указує на більшу міру вияву ознаки (*більш освічений*), слово **менш** — на спадний вияв ознаки (*менш доцільний*).

У мовній практиці вживається словосполучення **більш-менш** (*більш-менш освічений, більш-менш врівноважений*), яке не утворює вищого ступеня порівняння, а тільки виражає помірний вияв ознаки: *більш-менш спокійний, більш-менш активний* і под.

Слово **трохи** теж не утворює вищого ступеня порівняння, воно лише послаблює його значення: *трохи міцніший, трохи більший* і под.

Найвищий ступінь порівняння вказує на те, що позначувана прикметником якість властива даному предмету найбільшою мірою: *Найбільше покликання людини — творити добро* (З газ.).

Найвищий ступінь порівняння теж має дві форми: просту, або синтетичну, і складену, або аналітичну.

Проста, або синтетична, форма найвищого ступеня утворюється додаванням префікса **най-** до прикметника у формі вищого ступеня: *найкращий, найяскравіший, найщасливіший, найрозумніший, найдорожчий* тощо.

З метою посилення вияву ознаки до цієї форми можуть додаватися частки **що і як**: *щонайкращий, щонайрозумніший, якнайсолодший, якнайдешевший*.

Складена, або аналітична, форма найвищого ступеня утворюється додаванням слова **найбільш** або **найменш** до звичайного прикметника: *найбільш доцільний, найбільш зручний, найменш придатний, найменш цікавий* та ін.

Зрідка до слів **найбільш** і **найменш** з метою внести відтінок посилення ознаки додаються частки **що і як**: *щонайбільший, щонайтісніший, якнайдоцільніший, якнайвагоміший, якнайдоречніший* і под.

Аналітичні, або складені, форми вищого й найвищого ступеня переважно використовуються в науковому й офіційно-діловому стилях. Пор., напр.: *найбільш вдале вирішення питання, більш відповідальний, менш придатний, найбільш освічений, найбільш доречний* тощо. Хоча в сучасній українській літературній мові чітко окреслюється тенденція віддавати перевагу формам простим, або синтетичним.

Слід відзначити, що не всі якісні прикметники в українській мові можуть утворювати ступені порівняння. Так, не можуть мати ступенів порівняння прикметники, які означають:

а) колір за кольоровою схожістю до інших предметів, рослин: *кофейний, вишневий, лимонний, малиновий, янтарний, пурпуровий* та ін.;

б) масть тварин: *гнідий, буланій, чалий, вороний, карий*;

в) високий ступінь якості: *здоровенний, широченний, величезний, старезний, загребущий, жирнющий*;

г) сталі, незмінні ознаки: *сліпий, мертвий, німий, глухий, голий, кривий, лисий*.

Не утворюють також ступенів порівняння прикметники із суфіксами суб'єктивної оцінки, в яких інтенсивність вияву ознаки має словотворче вираження: *біленький, білісінький, темнюсінький, червонуватий, старезний, темнющий*, складні прикметники, утворені з двох простих: *жовтогарячий, червоногарячий, світлосиній, темно-зелений, ясно-зелений*, а також прикметники, які перейшли до розряду якісних: *батьківське ставлення, материнська любов, ворожий погляд*.

Прикметники вищого й найвищого ступенів широко використовуються в різних функціональних стилях української літературної мови, а також у професійній мові як один із засобів вираження висловлюваної думки, проте останнім часом в українській мові досить виразно окреслилася тенденція віддавати перевагу синтетичним, або простим, формам вищого й найвищого ступенів порівняння прикметників перед аналітичними, чи складеними, формами.

5. Заслугує уваги й питання про синонімічні з прикметниками (переважно відносними й присвійними) конструкції іменників, які виступають у ролі неузгодженого означення, рідше — іменної частини складеного присудка і які дають змогу варіювати мовними засобами української мови.

Синонімічними з прикметниками іменники можуть бути в таких відмінках:

1) у родовому означальному: *школи міста* — *міські школи*, *хоровод дівчат* — *дівочий хоровод*;

2) у родовому належності: *слово матері* — *материнське слово*, *зір орла* — *орлиний зір*;

3) у родовому з прийменником *для*, який виражає ознаку за призначенням: *зал для пасажирів* — *пасажирський зал*, *бібліотека для студентів* — *студентська бібліотека*;

4) у родовому з прийменником *з (із)*, що виражає ознаку за матеріалом або за походженням: *будинок з дерева* — *дерев'яний будинок*, *берет з шерсті* — *шерстяний берет*, *вино із Закарпаття* — *закарпатське вино*, *квіти з Голландії* — *голландські квіти*;

5) у знахідному з прийменником *на*, що виражає ознаку за часом: *відпустка на тиждень* — *тижнева відпустка*.

При вживанні синонімічних до прикметників конструкцій іменників слід зважати на те, що ці конструкції порівняно з прикметниками дають можливість більш чітко й виразно сформулювати думку, оскільки іменники в ролі неузгодженого означення можуть мати при собі пояснювальні слова, напр.: *бібліотека для студентів стаціонару*, *слово моєї матері*, *портфель з натуральної шкіри* та ін.

6. У сучасній українській літературній мові розрізняють:

1) Прикметники повні, які в усіх формах мають відмінкові закінчення: *чесний, чесна, чесне, чесні*, і

короткі, які мають нульове закінчення: *повен, дрібен, ясен, певен* та ін.

Коротких прикметників в українській мові небагато. Вживаються вони тільки у формі називного відмінка однини чоловічого роду паралельно з формами повних прикметників, пор., напр.: *зелен і зелений, повен і повний, певен і певний, дрібен і дрібний* і под.

Короткі форми прикметників використовуються переважно в розмовній мові, в поезії та в усній народній творчості: *І шумить, і гуде, дрібен дощик іде* (З нар. тв.).

Повні, або членні, прикметники вживаються в усіх стилях і жанрах української мови:

1. *На підприємствах різних галузей народного господарства застосовують типові системи технічного обслуговування* (З підр.).

2. *Настала пора мінливого сонця і мінливої пори...* (М. Стельмах) та ін.

Повні прикметники можуть мати стягнені й нестягнені форми. Стягнені форми мають прикметники жіночого і середнього роду в називному й знахідному відмінках однини та прикметники всіх трьох родів у називному відмінку множини. У таких прикметниках кінцевий голосний у закінченні стягнувся і не вживається, пор., напр.:

стягнена форма

широка
широке
широку
широкі

нестягнена форма

широкая
широкее
широкую
широкії і под.

Повні прикметники стягненої форми змінюються за родами числами й відмінками.

У сучасній українській літературній мові в названих вище відмінках в усіх стилях мови вживаються повні прикметники у стягненій формі, напр.: 1. *На підприємстві важливу соціальну роль відіграє колективний договір* (З підр.). 2. *Слово (мова) ще в найсивішу давнину виявило себе як найуніверсальніша форма і Буття, і Свідомості людини* (З підр.). 3. *О рідне слово, що без тебе я?!* (Д. Павличко).

Нестягнені форми вживаються з певною стилістичною метою в поетичній мові та в усній народній творчості: 1. *Борітеся — поборете, Вам Бог помагає! За вас правда, за вас слава і воля свята!* (Т. Шевченко). 2. *Чужа хата така, як севекруха лихая* (З нар. пісні).

§ 2) Залежно від того, на який приголосний (твердий чи м'який) закінчується основа прикметника, вони поділяються на дві групи: тверду і м'яку.

До твердої групи належать прикметники, основа яких закінчується на твердий приголосний. У називному відмінку однини вони мають закінчення **-ий, -а, -е**: *великий, новий; велика, нова; велике, нове*.

У прикметників м'якої групи основа закінчується на м'який приголосний. Вони мають флексії **-ій, -я, -є**: *синій, вчорашній; синя, вчорашня; синє, вчорашне*.

Більшість прикметників у сучасній українській мові належить до твердої групи і порівняно невелика кількість — до м'якої, а саме:

а) якісні й відносні прикметники з основою на м'який **-н-** [н], перед яким є ще один приголосний: *ближній, безодній, верхній, вечірній, всесвітній, давній, дорожній, досвітній, майбутній, літній, ранній, середній, хатній, художній, осінній* та ін.;

б) відносні прикметники прислівникового походження на **-жній, -шній**: *порожній, справжній, вчорашній, тутешній, сьогоднішній* і под.;

в) невелика кількість присвійно-відносних прикметників: *матерній, орлій, дружній*.

Складні прикметники з другою частиною **-лиций** в однині мають м'яку основу, крім називного й орудного відмінків, а в множині — тверду, крім називного відмінка.

3) Зразки відмінювання прикметників

Тверда група

	<i>Однина</i>		<i>Множина</i>
Н. мал-ий	мал-а	мал-е	мал-і
Р. мал-ого	мал-ої	мал-ого	мал-их
Д. мал-ому	мал-ій	мал-ому	мал-им
З. як Н. або Р.	мал-у	мал-е	як Н. або Р.
О. мал-им	мал-ою	мал-им	мал-ими
М. (на) мал-ому (на) мал-ім	(на) мал-ій	(на) мал-ому (на) мал-ім	(на) мал-их
Н. братів	братов-а	братов-е	братов-і
Р. братов-ого	братов-ої	братов-ого	братов-их
Д. братов-ому	братов-ій	братов-ому	братов-им
З. як Н. або Р.	братов-у	братов-е	як Н. або Р.
О. братов-им	братов-ою	братов-им	братов-ими
М. (на) братов-ому (на) братов-ім	(на) братов-ій	(на) братов-ому (на) братов-ім	(на) братов-их

М'яка група

	<i>Однина</i>		<i>Множина</i>
Н. літн-ий	літн-я	літн-є	літн-і
Р. літнь-ого	літнь-ої	літнь-ого	літн-іх
Д. літнь-ому	літн-ій	літнь-ому	літн-ім
З. як Н. або Р.	літн-ю	літн-є	як Н. або Р.
О. літн-ім	літнь-ою	літн-ім	літн-ими
М. (на) літнь-ому (на) літн-ім	(на) літн-ій	(на) літнь-ому (на) літн-ім	(на) літн-іх

Відмінювання прикметників на -лиций

Однина

Н. білолиц-ий	білолиц-я	білолиц-є
Р. білолиць-ого	білолиць-ої	білолиць-ого
Д. білолиць-ому	білолиц-ій	білолиць-ому
З. як Р., рідше як Н.	Білолиц-ю	білолиц-є
О. білолиц-им	білолиць-ою	білолиц-им
М. (на) білолиць-ому (на) білолиц-ім	білолиц-ій	(на) білолиць-ому (на) білолиц-ім

Множина

Н. білолиц-і
Р. білолиц-их
Д. білолиц-им
З. як Р., зрідка як Н.
О. білолиц-ими
М. (на) білолиц-их

4) Зауваження до відмінкових форм прикметників.

Прикметники твердої і м'якої груп розрізняють за кінцевим приголосним основи.

1. У називному відмінку однини прикметники твердої групи мають такі закінчення: в чоловічому роді -ий: *великий, добрий*; у жіночому -а: *велика, добра*; у середньому -є: *велике, добре*.

Прикметники м'якої групи в цьому ж відмінку мають закінчення: в чоловічому роді — -ій, -їй: *зовнішній, сьогоднішній, безкрай*; у жіночому — -я: *зовнішня, сьогоднішня, безкрая*; у середньому — -є: *зовнішнє, сьогоднішнє, безкрає*.

Нестягнені форми прикметників жіночого і середнього роду мають у називному відмінку однини закінчення: -ая (-яя): *добра, синя* та -єє (-єє): *добре, синє*.

У називному відмінку множини прикметники твердої і м'якої груп мають спільне для всіх родів закінчення -і, після голосного — -ї: *зовнішні, сьогоднішні, добрі, сині; безкраї*; окремі нестягнені форми — закінчення -ії: *добрії, синії* та ін.

2. У родовому відмінку однини прикметники чоловічого і середнього роду твердої групи мають закінчення -ого: *великого, доброго, зовнішнього, синього*; жіночого роду — -ої: *великої, доброї, зовнішньої*. На відміну від прикметників твердої групи у прикметниках м'якої групи в кінці основи, яка закінчується на м'який приголосний, пишеться м'який знак: *посереднього, сьогоднішнього, синього*, а прикметники жіночого роду, основи яких закінчуються на -й, мають такі форми: *безкрайого, довгошийого* і под.

У родовому відмінку множини прикметники твердої групи всіх родів мають закінчення -их: *великих, добрих*, м'якої групи — -іх, після голосного — -їх: *зовнішніх, сьогоднішніх, синіх; безкраїх, довгошиїх* і под.

3. У давальному і місцевому відмінках прикметники чоловічого і середнього роду мають закінчення -ому: *білому, доброму, пізньому, довгошийому*; *на білому, на доброму, на пізньому, на довгошийому*.

У місцевому відмінку прикметники чоловічого і середнього роду можуть мати закінчення -ім: *на білім, на добрім, на пізнім, після голосного — їм: на довгошиїм*, а жіночого — -їй: *на білій, на добрій, на пізній*, після голосного — -їй: *на безкраїй, на довгошиїй* і под.

У давальному відмінку множини прикметники твердої групи всіх родів мають закінчення -им: *білим, добрим, червоним*, м'якої групи — -ім: *синім, пізнім, сьогоднішнім*, після голосного — -їм: *довгошиїм, безкраїм*.

У місцевому відмінку множини прикметники твердої групи мають закінчення -их: *на білих, на добрих*, м'якої — -іх: *на синіх, на сьогоднішніх*, після голосного — -їх: *на безкраїх, на довгошиїх*.

4. У знахідному відмінку однини прикметники чоловічого роду можуть мати закінчення називного або родового відмінка залежно від форми іменника, з яким вони сполучаються: *маю доброго друга, чекаю шкільного товариша і придбав новий портфель, відвідав цікавий музей*.

Прикметники середнього роду в знахідному відмінку однини мають форму, спільну з називним відмінком: *організував мале підприємство, започаткував щомісячне фінансування*.

Прикметники жіночого роду в знахідному відмінку однини мають закінчення -у (-ю) і стягнену форму: 1. Надіслав *цікаву інформацію* (З газ.). 2. Дівчину *вродливу юнак покохав...* (М. Вороний).

Нестягнені форми прикметників твердої та м'якої груп жіночого роду у знахідному відмінку мають закінчення *-ую, -юю*: *весе-люю діврову, пізньою годину* тощо.

У знахідному відмінку множини прикметники всіх трьох родів залежно від форми іменника можуть мати закінчення називного або родового відмінка: *заробляти великі суми; організувати нові ринки; зустрічати нових друзів; преміювати талановитих виробників* тощо.

5. В орудному відмінку однини прикметники чоловічого і середнього роду твердої групи мають закінчення *-им*: *великим, важким*, м'якої групи — *-ім*, після голосного — *-їм*: *осіннім, пізнім; безкраїм; довгошиїм*.

В орудному відмінку множини прикметники твердої групи мають закінчення *-ими*: *добрими, сприятливими*; м'якої групи — *-іми*, після голосного — *-їми*: *пізніми, останніми; безкраїми, довгошиїми* та ін.

7. Прикметники можуть переходити в іменники. При цьому вони перестають виражати ознаку предмета, набувають предметного значення і відповідають, як і іменники, на питання *хто? що?*

Перехід прикметників у іменники називається **субстантивацією**. Пор., напр.: 1. *Старі* (хто?) *постійно вимагають більше уваги* (3 газ.). 2. *Молоді* (хто?) *завжди чекають від життя чогось незвичайного* (3 газ.). 3. *Мої старі* (які?) *батьки ще працюють*. 4. *Молоді* (які?) *люди почали навчатися в університеті* (3 розм. мови).

У перших двох прикладах відбувається субстантивація прикметників, у третьому й четвертому — прикметники виступають у своєму прямому значенні, означаючи іменники, біля яких вони стоять.

Субстантивація прикметників, як правило, відбувається тоді, коли опускається іменник, номінативна функція якого переходить на прикметник, пор.: 1. *Черговий студент відповідає за порядок в аудиторії* і 2. *Черговий відповідає за порядок в аудиторії*.

Субстантивовані прикметники разом зі значенням іменника набувають властивих для іменників граматичних ознак, а саме: категорії роду, числа й відмінка стають у них самостійними, незалежними, вони не змінюються за родами, а належать до одного з трьох родів, граматичні значення числа у них теж незалежні від інших слів. Напр., до чоловічого роду належать такі субстантивовані прикметники: *безробітний, багатий, військовий, вартовий, знайомий, молодий, ланковий, лісничий, лютий* та ін., до жіночого: *братова, булочна, варенична, набережна, молода, мостова,*

пряма, чергова тощо, до середнього: *внутрішнє, зовнішнє, майбутнє, колишнє, прогресивнє, старе, цінне, сьогоднішнє, шампанське*.

Тільки форму однини мають такі субстантивовані прикметники середнього роду: *колишнє, майбутнє, прогресивнє, передове, нове, потрібне, пальне, прийдешнє*; тільки форму множини мають субстантивовані прикметники, що означають назви класів рослин і тварин: *бобові, гарбузові, злакові, лаврові, пальмові, осетрові, багатоклітинні, двокопитні*; тільки форму множини мають також слова: *добові, преміальні, чайові*.

Субстантивовані прикметники, що мають значення чоловічого або жіночого роду, за винятком власних географічних назв, можуть мати форму однини і множини: *вартовий — вартові, ланковий — ланкові; набережна — набережні, приголосна — приголосні* і под.

Субстантивовані прикметники в реченні виконують ті самі синтаксичні функції, що й іменники, зокрема вони можуть виступати у функції підмета: *Черговий відзначив відсутніх на занятті*; додатка: *Студенти підійшли до чергового*; частини іменного складеного присудка: *Мій брат сьогодні — вартовий*; обставини: *У минулому він працював учителем у школі*; звертання: *«Де ти, милий, чорнобривий?»* (І. Котляревський).

Оскільки ступінь субстантивації неоднаковий, розрізняють субстантивацію повну і неповну, або часткову. Повною, або завершеною, називається субстантивація, при якій прикметник повністю перейшов до розряду іменників і вживається тільки як іменник: *братова, військовозобов'язаний, диспетчерська, іздовий, лісничий, ланкова, набережна, днювальний* і под.

Неповною, або частковою, є субстантивація, при якій прикметники в реченні бувають то прикметниками, то іменниками, залежно від того слова, з яким вони сполучаються, залежно від контексту: 1. *Хворий робітник працювати не може*. 2. *Хворий зайшов до лікаря в кабінет*. 3. *Багаті люди скупіші за бідних* (Нар. пр.). 4. *Вбогі дівки заміж ідуть, а багаті плачуть* (Нар. пісня) і под.

В українській мові є немало географічних назв, а також прізвищ, які утворилися внаслідок повної субстантивації: *Київ, Львів, Іванівка, Тихомирівка, Клебанщина, Глібов, Котляревський, Твердий, Тихий* і под.

Деякі субстантивовані прикметники в сучасній українській мові відрізняються тим, що при них ніколи не було іменника, хоча утворилися вони за типами словотворення прикметників. Це такі слова, як *іздовий, слідчий, пальне* і под.

Субстантивовані прикметники, власні і загальні назви, відмінюються так, як прикметники, за винятком при-

звич і географічних назв, що мають форму коротких присвійних прикметників чоловічого роду.

Субстантивовані прикметники мають відмінкові форми в однині і множині: *черговий і чергові, ланкова і ланкові*, або тільки у множині: *добові, добових, добовим...*, *преміальні, преміальних, преміальним...* залежно від того, як у них представлена категорія числа: *Мирний (селище), Мирного, Мирному, Мирний, у Мирному; Ясинувата, Ясинуватої, Ясинуватій, Ясинувату, Ясинуватою, у Ясинуватій* і т. п.

Географічні назви типу коротких присвійних прикметників із суфіксами **-ів (-їв)**, **-ин** та ін. відмінюються як звичайні іменники, вони мають тільки форми однини: *Київ, Києва, Києву, Київ, Києвом, у Києві*.

Іменники на **-ів, -їв, -ов, -ев, -ин (-їн)**, які означають чоловічі прізвища, відмінюються, як іменники, тільки в орудному відмінку мають прикметникове закінчення **-им**: *Трошин, Трошина, Трошину... Трошиним; Глібов, Глібова, Глібову... Глібовим* і под.

Прізвища з прикметниковими суфіксами у множині відмінюються як прикметники, прізвища з суфіксами присвійних прикметників **-ов, -ев, -ин** та ін. у називному відмінку множини мають закінчення **-и**: *брати Ростови, сестри Пушкіни*, а прізвища на **-ий, -а (-я)** мають закінчення **-і**: *Пешковські, Толсті, Загородні* та ін.

8. За морфологічною будовою прикметники поділяються на первісні, або непохідні: *син-ий, довг-ий, ціл-ий*, і похідні: *сільськ-ий, кам'ян-ий, холодн-ий, премудр-ий* та ін.

У сучасній українській мові переважну більшість складають похідні прикметники (якісні, відносні, присвійні), які утворилися від твірних основ тих слів, що давно існують в українській мові, за допомогою суфіксів і префіксів, а також основоскладанням.

Найактивніше прикметники утворюються за допомогою суфіксів, які можуть утворювати прикметники з новим значенням або надавати їм тих чи інших відтінків, пор., напр.: *розум — розумний, гілля — гіллястий, студент — студентський і малий — маленький, рідний — ріднісінький, синій — синюватий, червоний — червонястий* і под.

Префіксальним способом в українській мові утворилася невелика кількість прикметників. Найбільш уживаними префіксами є такі: **пра-**: *прадавній, праслов'янський*; **над-**: *надприродний*; **анти-**: *антиісторичний, антигуманний*; **ультра-**: *ультраמודний*; **пре-**: *превеликий, прекрасний*; **над-**: *надзвичайний*.

Рідше використовуються префікси **не-** й **-а**: *недовгий, недорогий, аморальний*. Усі префіксальні прикметники мотивуються прикметниковими основами.

Префіксально-суфіксальним способом в українській мові утворюється велика кількість відносних, менше — якісних прикметників. Твірними основами при цьому виступають прийменникові форми іменників: *позаплановий, безпідставний, безпроцентний, міжгалузевий* і под.

Основоскладання — особливо продуктивний спосіб творення якісних і відносних прикметників в українській мові: *новоутворений, далекоглядний, нижчепідписаний, тридцятипроцентний, вищезгаданий, загальнонародний* і под. Такі прикметники активно використовуються в офіційно-діловому та науковому стилях, а також у професійній мові.

9. Прикметники належать до частин мови, які широко використовуються в усіх функціональних стилях. Це зумовлено як значенням прикметника виражати статичну ознаку предмета, так і його властивістю звужувати і конкретизувати зміст вираженого іменником поняття, пор., напр.: *машина* і *вантажна машина, легкова машина, пральна машина, друкарська машина* і под.

Крім того, узагальненість значення прикметника дає можливість їм сполучатися з іменниками різної семантики і передавати не тільки безпосередні, об'єктивні ознаки предметів, а й характеризувати предмет через метафорично осмислену, перенесену ознаку, напр.: *золотий ключ* і *золоті руки, золоте серце, золоті ідеї* і под., що забезпечує активне функціонування таких прикметників у художньо-белетристичному стилі, в якому найбільше вживаними є якісні прикметники. Саме вони, потрапляючи у відповідне контекстуальне оточення, можуть виконувати функцію епітетів, виступаючи одним із важливих засобів творення образної художньої мови. Серед прикметників можна виділити індивідуально-авторські епітети та постійні епітети, які виникли в живому народному мовленні і використовуються переважно у фольклорі та в художньо-белетристичному стилі.

Відносні прикметники використовуються в різних функціональних стилях, особливо активно — в науковому та офіційно-діловому й у професійній мові.

Присвійні прикметники поширені як у мові художньої літератури, так і в розмовній мові.

Прикметники уточнюють, увиразнюють і збагачують нашу мову. Виступаючи в ролі епітетів, вони роблять її образною, яскравою, емоційно забарвленою. Без прикметників мова була б безбарвна.

10. Висновки. Отже, прикметник — це іменна частина мови, яка виражає ознаку предмета.

Прикметники відзначаються тим, що форми роду, числа і відмінка у них не самостійні, а залежні від тих іменників, з якими вони сполучаються.

Основна синтаксична функція прикметника в реченні — виступати в ролі означення, при субстантивації — тими членами речення, що й іменник.

За значенням та граматичними властивостями прикметники поділяються на якісні, відносні й присвійні. Проте межі цих груп прикметників умовні, оскільки в сучасній українській мові прикметники можуть переходити з одного розряду до іншого, утворюючи проміжні розряди прикметників. Важливу роль при цьому відіграє контекст.

Якісні прикметники утворюють ступені порівняння, яких в українській мові є два: вищий і найвищий.

Утворюються ступені порівняння прикметників двома способами: 1) за допомогою суфіксів **-ш-**, **-іш-** і префікса **най-** (такий спосіб називається простим, або синтетичним), і 2) за допомогою слів **більш**, **менш** чи **найбільш**, **найменш**, які додаються до звичайного прикметника (такий спосіб називається аналітичним, або складеним).

У сучасній українській мові розрізняються прикметники повні, або членні, й короткі, або нечленні. Вони відрізняються формою і сферою використання.

За характером приголосного основи прикметники поділяються на дві групи: тверду й м'яку, кожна з яких має свою систему відмінювання. Субстантивовані прикметники зберігають прикметникову систему відмінювання за відмінками.

Знання відмінкових закінчень прикметників дає змогу правильно вживати їх у мовній практиці, а отже, сприяє піднесенню рівня культури писемного мовлення.

Прикметники за морфологічною будовою поділяються на похідні й непохідні.

У сучасній українській мові переважають похідні прикметники, які утворюються за допомогою суфіксів, префіксів та основоскладанням.

Прикметник — це друга після іменника частина мови, функція якої в мові дуже важлива. Прикметники уточнюють, увиразнюють і конкретизують нашу мову. Ця функція особливо чітко виявляється в художньому, науковому й офіційно-діловому стилях. Виступаючи в ролі епітетів, вони збагачують нашу мову, роблять її образною, яскравою та емоційно забарвленою.

Без прикметників наша мова була б безбарвна.

ЛЕКЦІЯ 11

ЧИСЛІВНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

ПЛАН

1. Значення числівника, формування систем числівників української мови, походження числівників.
2. Поділ числівників на розряди: кількісні й порядкові числівники.
3. Групи кількісних числівників, їх граматичні ознаки:
 - 1) власне кількісні числівники;
 - 2) неозначено-кількісні;
 - 3) збірні;
 - 4) дробові.
4. Порядкові числівники, їх морфологічні ознаки і синтаксична роль.
5. Групи числівників за будовою.
6. Відмінювання числівників. Узгодження числівників з іменниками.
7. Вживання числівників у різних функціональних стилях, особливо в науковому й офіційно-діловому та в професійній мові.
8. Висновки.

С 1. Числівником називається повнозначна частина мови, що означає певну або абстрактно-математичну кількість чи порядок предметів при лічбі.

Числівники відповідають на питання *скільки?* або *котрий?* (*котра? котре?*): *два, сто; другий, сотий.*

Лексичне значення числівника — означати число (на це вказує й сама назва цієї частини мови — *числівник*): абстрактно-математичне, коли числівники виступають самостійно, або певне, конкретне, коли вони вживаються при іменниках. Пор., напр.:

1) *Двадцять п'ять* ділиться на *п'ять* і 2) *Двадцять п'ять студентів* склали іспит на відмінно; *три ручки, п'ять зошитів, один студент* і т. п.

Числівники як частина мови в основному сформувалися на базі предметних, конкретних понять. З розвитком людського мислення у свідомості людей число абстрагувалося від предмета, і назви конкретних предметів або інші назви, які вживалися у кількісному значенні, стали абстрагованими назвами чисел.

Числівники є здавна сформованим лексико-морфологічним розрядом слів, точно визначеним, але кількісно обмеженим, який не поповнюється новими словами. Виняток становлять слова на зразок *сила, маса, безліч, гибель, море* і под., що позначають неозначено велику кількість і своїм значенням наближаються до неозначено-кількісного числівника *багато*. Вони мають яскраво виражений розмовний характер і тому вживаються переважно в розмовно-побутовому стилі й у мові художньої літератури та фольклору, напр.: *сила народу, сила товару, море людей, безліч квітів* і под. Приклади з художньої літератури: 1. *Акації стояли саме в цвіту, завітчані безліччю білих китиць* (І. Нечуй-Левицький). 2. *Такої маси квіток, як там по дорозі з гори, я ще зроду не бачила* (Л. Українка). 3. *Тепер внизу перед очима Столярова було море облич, піднятих до нього вгору* (Ю. Смолич). 4. *Сила книжок на полицях і на щитах, виставлених для огляду, викликали у нього цікавість і жадобу знання* (М. Коцюбинський).

Основу складної системи числівників української мови становлять назви чисел першого десятка¹: *один, два, три, чотири, п'ять, шість, сім, вісім, дев'ять, десять*, яку доповнюють шість числових назв: *нуль, сорок, сто, тисяча, мільйон, мільярд* та назви *більйон, трільйон, квадрильйон*, які в українській мові вживаються дуже рідко.

Саме дуже давні за своїм походженням прості числівники першого десятка, а також числівники *сто* і *тисяча* є базою для творення числівників української мови.

Значний інтерес становить питання про походження деяких числівників. Так, числівник *нуль* походить від латинського *nullus*,

¹ Числення в українській мові, як і в інших слов'янських, здійснюється у десятковій системі.

що означає *ніякий, жодний*. Числівник *сорок* є похідним від давнього слов'янського кореня. Етимологічно він зв'язаний з іменником чоловічого роду *сорокъ*, що означає «мішок із 40-ка собориними шкурами». Числівники *мільйон* і *мільярд* запозичені з французької мови в різні періоди: числівник *мільйон* — у XVII ст., мільярд — у XVIII ст.

Числівник *мільйон* походить з італійського *milione*, букв. — велика тисяча, яке, у свою чергу, виникло з лат. *mili*, що означає *тисяча*.

Французького походження числівник *мільярд* є похідним від *milion* (мільйон) — тисяча мільйонів.

Таким чином, значення кожного числівника так чи інакше пов'язане з його буквальною значенням.

Усі інші числівники утворилися за допомогою вищеназваних 16-ти числівників або шляхом поєднання в одну числову назву кількох числівників (*сто двадцять один*), або шляхом лексикалізації колись вільних синтаксичних словосполучень, які мали числове значення (*п'ятнадцять, триста* і под.).

До числівників відносять також слова: *багато, небагато, кілька, декілька, мало, немало, півтора і півтори*.

У сучасній українській мові числівники, як відзначалося вище, новими числовими назвами не поповнюються.

2. За значенням і граматичними ознаками числівники поділяються на два розряди: кількісні й порядкові.

Кількісні числівники відповідають на питання *скільки?*, напр.: *п'ять, двадцять, декілька, півтори*, порядкові — на питання *котрий?*, напр.: *п'ятий, двадцятий, сотий* і под.

Кожен із названих розрядів характеризується певними граматичними особливостями. Розглянемо їх докладніше.

3. Кількісні числівники за значенням, у свою чергу, поділяються на чотири групи, а саме: 1) власне кількісні; 2) неозначено-кількісні; 3) збірні й 4) дробові.

1) Власне кількісні числівники означають абстрактно-математичне число у цілих одиницях (*двадцять ділиться на десять*) або кількість однорідних предметів у поєднанні з іменниками (*десять банків, п'ять банкірів, сім днів* та ін.).

Власне кількісні числівники характеризуються специфічними морфологічними особливостями, які пов'язані з їхнім лексичним значенням. Так, вони не мають граматичної категорії числа. Це зумовлено тим, що поняття множинності виражається семанти-

кою цих числівників. Виняток становить числівник *один*, який у формі множини сполучається тільки з тими іменниками, що вживаються лише у множині або означають парні предмети: *одні об'єкти, одні двері, одні ножиці, одні граблі* та ін.

Кількісні числівники також не виражають граматичного значення роду, оскільки в множині всі повнозначні частини мови позбавлені родової віднесеності. Тільки числівник *один* зберіг три форми роду: чоловічий — *один*, жіночий — *одна*, середній — *одне, одно*, що зумовлене його семантикою.

Граматичне значення роду має також числівник *два* у поєднанні з іменниками чоловічого та середнього роду: *два робітники, два плеча* і *дві* у сполученні з іменниками жіночого роду: *дві подружки, дві статті*. Значення роду числівник *два* виражає тільки в називному і знахідному відмінках.

Числівники іменникового походження *тисяча, мільйон, мільярд, більйон, трильйон* увійшли до системи числівників, але зберегли деякі морфологічні ознаки іменників, зокрема, мають значення граматичного роду і відмінюються як іменники I відміни (числівник *тисяча*) чи II відміни (числівники *мільйон, мільярд, нуль*). Як і всі інші кількісні числівники, вони не мають граматичних форм числа, а виражають кількість лексично. Вживаючись у множині у сполученні з іменниками, вони виступають як іменники з кількісно-предметним значенням: *тисячі студентів, мільйони працівників, мільярди гривень* та ін. (а не як числівники!). Як іменники, вони мають граматичні значення роду, числа й відмінка, можуть означатися прикметниками і не входять у систему лічби.

Від кількісних числівників слід відрізнити іменники з числовим значенням, які мають чітко виражене предметне значення і відповідають на питання *що?*, напр.: *двійка, трійка, п'ятірка, одиниця, сотня, десяток, третина* і под.

Власне кількісні числівники можуть поєднуватися тільки з тими іменниками, які піддаються лічбі: *дві книжки, п'ять років, десять місяців* і под. Вони становлять основу числівникової системи української мови, числівники інших груп її лише доповнюють і збагачують.

Власне кількісні числівники можуть виражати категорію істот і неістот. Якщо вони поєднуються з іменниками чоловічого роду на означення назв істот, то в знахідному відмінку мають форму, спільну з родовим відмінком: *зустрів одного робітника, побачив двох друзів, чотирьох банкірів, трьох тигрів, але п'ятьох ягуарів і п'ять ягуарів, дванадцятьох ягуарів і двадцяти ягуарів* та ін.

Особливої уваги заслуговує питання про узгодження числівників з іменниками.

а) Числівник *один* (*одна, одно, одне*) узгоджується з іменником у роді, числі й відмінку, напр.: *один процент, одна проблема, одне завдання, одно вікно, один день, одного дня, одному дню* і т. д.

б) При числівниках *два* (*дві*), *три*, *чотири* називного й знахідного відмінків у назвах неістот вживаються іменники у називному відмінку множини, зберігаючи при цьому здебільшого родовий відмінок однини: *два відра, дві ноги, три професори, чотири дочки* та ін.

в) Числівники *п'ять, шість, сім, вісім* і т. ін. вимагають форми родового відмінка множини: *п'ять викладачів, шість зошитів, сім процентів, вісім банків* і под.

г) Власне кількісні числівники у непрямих відмінках, крім знахідного, узгоджуються з іменником у відмінку: *два працівники, двох працівників, двом працівникам...*; *три проблеми, трьох проблем...*, у *трьох проблемах* і т. ін.

Як вище відзначалося, числівники в реченні пов'язуються тільки з іменниками або виступають назвами чисел без іменників.

Власне кількісні числівники у сполученні з іменником у називному і знахідному відмінках виступають одним членом речення — підметом або додатком, у непрямих відмінках числівники, які означають кількість, виконують роль узгодженого означення:

1. *Двадцять студентів навчалися в першій групі.* 2. *Для кабінету придбали двадцять нових словників.* 3. *Він поспішав до університету з п'ятьма новими підручниками* (3 розм. мови). Як відзначалося вище, власне кількісні числівники становлять основу числівникової системи української мови.

2) **Неозначено-кількісні числівники** означають загальну, точно не визначену кількість однорідних предметів і відповідають на питання *скільки?* Вони становлять невелику групу слів. Сюди належать такі слова: *багато, небагато, мало, немало, кілька, декілька* і розмовні форми: *кількадесят* (тобто *кілька десятків*), *кільканадцять* (тобто *більше десяти*) та слова *сила, море, безліч, маса*, які своїм значенням наближаються до неозначено-кількісного числівника *багато* і які книжним стилям мови не властиві.

Характерною особливістю неозначено-кількісних числівників є те, що вони можуть сполучатися не тільки з іменниками, які означають конкретні предмети, а й із найменуваннями абстрактних понять, які не піддаються рахунку, але які можна виміряти: *багато труднощів, чимало зусиль, небагато праці, немало обов'язків, чимало гора* та ін.

Числівники *багато, небагато, мало, немало* переважно сполучаються з іменниками, що означають масу, речовину, абстрактні, збірні та часові поняття, тобто те, що можна виміряти, напр.: *багато цукру, небагато солі, мало часу, немало листя, багато терпіння* тощо.

Ці числівники за граматичними ознаками подібні до власне кількісних. Вони не мають роду й числа, при сполученні з іменником вимагають форми родового відмінка: *багато вугілля, небагато піску, мало меду, немало слів* тощо.

Числівники *багато, небагато, мало, немало, чимало* слід відрізняти від прислівників, оскільки названі слова залежно від синтаксичної віднесеності можуть виступати в реченні у функції числівника й у функції прислівника.

Якщо вони поєднуються з іменниками, то відносяться до числівників, якщо з дієсловами — до прислівників. Пор., напр.: *багато робітників, небагато газет, мало років, немало проблем, чимало місць* (числівники) і *багато говорить, небагато працює, мало спить, немало їсть* (прислівники) тощо.

Подаємо приклади в реченнях:

1. *Рідні пісні навіювали на нього багато споминів* (Гончар).
2. *Чимало студентів підготували цікаві реферати з української літератури* (3 розм. мови).
3. *Багато говорити, а мало слухати* (Нар. тв.).
4. *Хто багато читає, той багато знає* (Нар. тв.).

У перших двох реченнях слова *багато* і *чимало* виступають у ролі числівників, у двох останніх — у ролі прислівників.

У функції неозначено-кількісних числівників можуть вживатися абстрактні іменники жіночого роду *безліч, сила, тьма* із значенням «дуже багато» і прислівники *досить, достатньо* у значенні «стільки, скільки потрібно», коли вони поєднуються з іменниками в родовому відмінку, напр.: *безліч звірів, сила народу, тьма мошкари, достатньо часу* і под.

Такі числівники переважно вживаються в художньому стилі й розмовній мові.

З неозначено-кількісними числівниками іменники можуть вживатися у формі родового відмінка множини, коли вказують на неозначену кількість конкретних предметів (*багато машин, мало процентів, кілька доповідей*) та у формі родового відмінка однини, коли числівники вказують на неозначений об'єм якоїсь маси, напр.: *мало солі, багато муки, чимало цукру, багато снігу* і т. п.

Неозначено-кількісні числівники вживаються в усіх стилях української літературної мови, крім числівників *кільканадцять, кількадесять* та розмовних форм типу: *сила, море, маса, безліч* і

под., які мають яскраво виражений розмовний характер і тому в книжних стилях мови не вживаються, про що йшлося вище.

3) **Збірні числівники** означають кількість предметів у сукупності, як єдине ціле, напр.: *двоє коней, п'ятеро дівчат, троє дітей, шестеро онуків, двоє відер* і под. Кількість збірних числівників в українській мові обмежена. До них належать такі слова: *двоє* (рідше — *двійко*), *трос* (зрідка — *трійко*), *четверо* (зрідка — *четвірко*), *п'ятеро* (зрідка — *п'ятірко*), *шестеро*, *семеро*, *восьмеро*, *дев'ятеро*, *десятеро*, *одинадцятро*, *дванадцятро*, *тринадцятро*, *чотирнадцятро*, *п'ятнадцятро*, *шістнадцятро*, *сімнадцятро*, *вісімнадцятро*, *дев'ятнадцятро*, *двадцятро* і *тридцятро*.

До збірних числівників зараховуються також слова *обидва* — форма чоловічого і середнього роду, *обидві* — форма жіночого роду та *обоє*, яке з граматичним родом не пов'язане.

За звуковим складом та родом ці слова розрізняються лише в називному відмінку, у непрямих відмінках вони зберігають одну систему форм: *обох, обом, обох, обома, на обох*.

Збірні числівники не мають роду і числа, при відмінюванні зберігають свої форми тільки в називному та знахідному відмінках і разом з керованим іменником або ж самостійно виступають у реченні підметом чи додатком, напр: *Двоє дипломатів на конкурсі зайняли перше місце, трос — поділили друге* (З газ.).

Збірні числівники доповнюють систему власне кількісних числівників, оскільки виступають до них паралельними, певною мірою синонімічними числовими назвами, пор., напр.: *два професори і двоє професорів, п'ять дверей і п'ятеро дверей, сім курчат і семеро курчат* тощо.

Виняток становлять числівники *обидва* і *обидві*, не тотожні своїм значенням із числівниками *два* і *дві*, тому їх не можна вважати синонімами.

Числівники *обидва* і *обидві* мають таке саме значення, як і займенникові вислови: «той і цей», «та і ця», «те і це» і под., пор., напр.: 1. *Два мої брати навчаються в університеті* і 2. *Обидва мої брати навчаються в університеті* (З розм. мови).

Збірні числівники можуть поєднуватися не з усіма іменниками, а з тими, з якими сполучаються синонімічні їм власне кількісні числівники, зокрема вони поєднуються:

а) з назвами осіб чоловічої статі: *двоє викладачів, троє малярів, четверо водіїв, п'ятеро слухачів*;

б) з іменниками середнього роду, переважно IV відміни, що є назвами істот: *трос дівчат, четверо хлоп'ят, семеро гусят, п'ятеро каченят*;

в) з іменниками середнього роду, в тому числі й з іменниками IV відміни, що означають неживі предмети: *двоє яблук, троє вікон, четверо коліс, п'ятеро яєць, восьмеро племен, дев'ятеро колицат*;

г) з іменниками, які мають тільки форму множини або означають парні предмети: *двоє саней, троє дверей, четверо ножиць, п'ятеро вил, шестеро воріт* та ін.

Характерною функціонально-стилістичною ознакою кількісно-збірних числівників є те, що вони не вживаються в науковому та офіційно-діловому стилях мови, натомість широко використовуються в розмовній мові й у мові художньої літератури та фольклору.

§ 4) **Дробові числівники** означають кількість, що складається з певного числа частин одиниці чи одиниць, напр.: *одна десята процента, дві третіх тонни* і под.

Дробові числівники мають аналітичну форму, оскільки кожний дробовий числівник складається у чисельнику з власне кількісного числівника, а в знаменнику — з порядкового числівника.

Змішані дробові одиниці утворюються поєднанням власне кількісних і дробових числівників, напр.: *дві і одна десята тонни, чотири і дві сотих гектара*.

Дробові числівники, на відміну від інших кількісних числівників, поєднуються з іменниками, які не піддаються лічбі, напр.: *одна десята кам'яного вугілля, дві третіх морської води, одна четверта атмосфери* та ін.

Кількісно-дробові числівники можуть записуватися цифрами і словами, напр.: дві третіх — $2/3$; чотири десятих — $4/10$; нуль цілих і п'ять десятих — 0,5; шість цілих і тридцять п'ять сотих гектара — 6,35 га та ін.

У сучасній українській мові значення дробових числівників *одна друга* — $1/2$, *одна третя* — $1/3$, *одна четверта* — $1/4$, *одна ціла й одна друга* — $1\frac{1}{2}$ може передаватися, відповідно, словами

половина (нів), третина, чверть, півтора, напр.: *половина місяця, півгодини, третина площі, чверть гектара, півтора року, півтори години* та ін.

Такі числівники використовуються переважно в розмовній мові. Числівник *нів* у сучасній українській мові вживається як елемент складного слова — іменника чи прикметника, в якому він є підпорядковуючою частиною цього слова, напр.: *півмісяця, півсела, півродини; півметровий, півкілометровий, півгодинний* і под. Отже, він має яскраво виражене числове значення. Такі чи-

слівники не слід плутати з випадками, коли *пів-* у складному слові має не кількісне, а обставинне, тобто прислівникове, значення і, отже, не є числівником, а разом з другою частиною такого складного слова відповідає на питання іменника *що?*, напр.: *пів-аркуш, півкуля, півострів*.

До дробових числівників відносять також слова *півтора, півтори, півторапта*.

Числівник *півтора* сполучається з іменниками чоловічого й середнього роду, напр.: *півтора місяця, півтора відра*, числівник *півтори* — з іменниками жіночого роду, напр.: *півтори хвилини, півтори години, півтори доби*, числівник *півторапта* — з іменниками чоловічого й середнього роду, напр.: *півторапта гектарів, півторапта відер* та ін.

Дробові числівники широко використовуються в науковій мові, зокрема в мові математики — в різних математичних обчисленнях та в офіційно-діловому стилі.

Числові назви *половина, третина, чверть, півтора* й *півторапта*, а також змішані дробові назви з цими словами, напр.: *три з половиною години*, характерні для розмовної мови та мови неспеціальної літератури. У розмовній мові також функціонують скорочені варіанти дробових числівників, напр.: *двадцять сім сотих гектара* замість *нуль цілих і двадцять сім сотих гектара*.

4. Порядкові числівники позначають порядок предметів при лічбі і відповідають на питання *котрий? котра? котре? котрі?*

Порядкові числівники за формою і граматичними ознаками подібні до прикметників, що дає змогу деяким мовознавцям відносити їх до порядкових прикметників¹, проте традиційно з огляду на їх числове значення вони зараховуються до числівників.

Порядкові числівники, як і прикметники, поєднуються з іменниками й узгоджуються з ними в роді, числі й відмінку, в реченні вони виступають у ролі означення, напр.: *Першого вересня у вищих навчальних закладах України відзначався День знань* (3 газ.).

Проте на відміну від прикметників порядкові числівники означають не сталі ознаки предметів, а вказують на кількість однорідних предметів при їхньому обліку, напр.: *перший студент, другий студент, третій студент* і т. п.

Характерною граматичною ознакою порядкових числівників, як і прикметників, є несамотійність граматичних категорій роду,

¹ Див.: Сучасна українська мова. Морфологія. — К.: Наук. думка, 1969. — С. 188—189.

числа й відмінка, що залежать від того іменника, з яким сполучається числівник, пор., напр.: *перший космонавт, перша проблема і перше заняття; третій день, третя година, третє літо* і под.

У множині порядкові числівники за родами не розрізняються, напр.: *перші проліски, треті струни* і под. Вони змінюються тільки за відмінками.

Синтаксична функція порядкових числівників у реченні — виступати у ролі узгодженого означення або, рідше, частини іменного складеного присудка, напр.: 1. *Перші банки виникли досить давно* (3 підр.). 2. *Ці банки були першими в банківській системі* (3 підр.).

Порядкові числівники вживаються в усіх функціональних стилях мови, в науковому стилі (в математиці) — нерідко без іменників, у складі дробових числівників — у власне порядковому значенні.

У розмовній мові порядкові числівники можуть набувати якісного і якісно-порядкового значення, наближатися до іменників та прикметників, а також входити до різних фразеологічних сполук та з'єднань експресивного характеру. Особливо відрізняється у цьому плані числівник *перший*, який може мати:

а) **якісне значення**, напр.: *перший студент*, тобто *кращий студент*; *перший із перших*, тобто *кращий із кращих*; *перша сторінка*, тобто *основна, провідна*;

б) **якісно-порядкове значення**, напр.: *перший досвід, перший успіх*;

в) **предметне значення**, напр.: 1. *Роботу закінчити до першого*. 2. *Інформацію подавати на кожне перше* (3 газ.) та ін.

Субстантивуватись, тобто опредмечуватись, можуть й інші порядкові числівники, що спостерігається у таких фразеологічних зворотах: *третій зайвий; де два б'ються — третій не втручайся; бути на другому плані; другий голос* і под.

Порядкові числівники широко використовуються у фразеологічних зворотах, напр.: *перший сорт* (добрий), *другий сорт* (не дуже якісний), *третій сорт* (поганий), *п'яте колесо до воза; десяте діло; у сотий раз* (багато разів) та ін., а також у різних календарних і визначних часових позначеннях, як-от: *дев'ятнадцяте століття, двадцяте століття, дев'яте березня, восьме березня, п'ятдесяті роки, о восьмій ранку, сорок першого року* і под.

Слід звернути також увагу на те, що в українській мові числівник *другий* може вживатися в значенні займенника «інший», напр.: *На це питання відповідь хтось другий* (замість *інший*). Таке вживання числівника *другий* характерне для розмовної мови і не властиве мові літературній.

5. За будовою й особливостями творення числівники поділяються на три групи: прості, складні й складені.

Прості числівники мають непохідну основу, яка складається з одного кореня. До їх складу належать:

- а) назви чисел першого десятка: *один, два, три, чотири* і т. п.;
- б) неозначено-кількісні числівники: *багато, мало, кілька, декілька*;
- в) збірні числівники: *двоє, троє, п'ятеро* та ін.;
- г) порядкові числівники, утворені від простих кількісних: *перший, третій, восьмий* і под.

Отже, основа у простих числівників є неподільною.

Складні числівники мають похідну основу, оскільки вони утворилися з двох числівників, які об'єдналися в одне слово; при цьому відбулися певні фонетичні зміни: *одинадцять, дев'ятнадцять, п'ятдесят, чотириста, вісімсот, дев'ятсот* і под.

До складних числівників належать:

- а) назви чисел другого десятка: *одинадцять, дванадцять, тринадцять, чотирнадцять* та ін.;
- б) назви десятків: *двадцять, тридцять, п'ятдесят, шістдесят* та ін.;
- в) назви сотень: *двісті, триста, чотириста, п'ятсот*;
- г) неозначено-кількісні числівники: *кільканадцять, кількадесят, стодесять*;
- д) збірні числівники: *обидва, обидві, одинадцяттеро, дванадцяттеро, п'ятнадцяттеро* і т. п.;
- е) дробові числівники: *півтора, півтори, півтораста*;
- е) порядкові числівники, утворені від складних кількісних числівників: *одинадцяттий, дванадцяттий, тринадцяттий, двадцяттий, двохсотий* і под.

Складеними є числівники, які утворилися з двох і більше простих чи складних числівників, узятих окремо: *тридцять один, вісімдесят два, сто двадцять один, чотириста п'ятдесят шість* і под.

Найбільш чисельною є третя група числівників. Прості й складні числівники в українській мові не поповнюються.

Слід розрізняти складні і складені числівники. Складні — виражаються одним словом, у якому наявні два корені, складені — мають два і більше простих або складних числівників, пор., напр.: *п'ятнадцять, двісті, п'ятсот* (складні) і *п'ятдесят один, вісімдесят чотири, сто двадцять сім* (складені).

У системі складених числівників своєрідну групу становлять дробові числівники, напр.: *одна п'ята, три десятих, чотири во-сьмих, п'ять дев'ятих* та ін.

6. Відмінювання числівників характеризується великою роз-дрібненістю, тобто в сучасній українській літературній мові чис-лівники відмінюються за різними зразками: кількісні, як зазнача-лося вище, змінюються за відмінками, порядкові — за родами, числами й відмінками. Можна виділити цілий ряд типів відміню-вання числівників.

1) Числівник один.

	<i>Однина</i>		<i>Множина</i>
Н. один	одна	одно (одне)	одні
Р. одного	однієї (одної)	одного	одних
Д. одному	одній	одному	одним
З. як Н. або Р.	одну	одно, одне	як Н. або Р.
О. одним	однією (одною)	одним	одними
М. (на) одному (на) одним	(на) одній	(на) одному (на) одним	(на) одних

Числівники *один, одна, одно (одне)* відмінюються як займен-ники *той, та, те*. У непрямих відмінках їх закінчення збігаються з закінченнями прикметників твердої групи, крім родового, дава-льного, орудного й місцевого відмінків жіночого роду та місце-вого відмінка чоловічого й середнього роду.

Числівник *один* у місцевому відмінку чоловічого і середнього роду та родового й орудного відмінків жіночого роду має паралел-льні форми.

У знахідному відмінку однини чоловічого й середнього роду і в множині числівник *один* при назвах істот може мати форму ро-дового відмінка, а при назвах неістот — називного: *одного сту-дента, одного працівника; один олівець, один зошит*.

2) Числівники *два (дві), три, чотири, обидва (обидві)*, а також збірні числівники *двоє, обоє, троє, четверо* відмінюються, як чи-слівник *два*.

Н. два — дві	обидва — обидві	три (троє)	чотири (четверо)
Р. двох	обох	трьох	чотирьох
Д. двом	обом	трьом	чотирьом
З. як Н. або Р.	як Н. або Р.	як Н. або Р.	як Н. або Р.
О. двома	обома	трьома	чотирма
М. (на) двох	(на) обох	(на) трьох	(на) чотирьох

Числівники *два* і *дві*, *три*, *чотири* та *обидва* і *обидві* мають однакові відмінкові закінчення, крім називного та орудного відмінків, пор., напр.: *двома*, *трьома*, *чотирма*.

3) Числівники від *п'яти* до *тридцяти*, *тридцять*, від *п'ятдесяти* до *вісімдесяти*, *кільканадцять*, *стонадцять* і *кількадесят* належать до одного типу відмінювання.

Н. п'ять	шість
Р. п'яти і п'ятьох	шести і шістьох
Д. п'яти і п'ятьом	шести і шістьом
З. п'ять або п'ятьох	шість і шістьох
О. п'ятьма і п'ятьома	шістьма і шістьома
М. (на) п'яти і (на) п'ятьох	(на) шести і (на) шістьох

Н. вісім	дванадцять
Р. восьми і вісьмох	дванадцяти і дванадцятьох
Д. восьми і вісьмом	дванадцяти і дванадцятьом
З. вісім або вісьмох	дванадцять і дванадцятьох
О. вісьма і вісьмома	дванадцятьма і дванадцятьома
М. (на) восьми і (на) вісьмох	(на) дванадцяти і (на) дванадцятьох

Н. тридцять	п'ятдесят
Р. тридцяти і тридцятьох	п'ятдесяти і п'ятдесятьох
Д. тридцяти і тридцятьом	п'ятдесяти і п'ятдесятьом
З. тридцять або тридцятьох	п'ятдесят або п'ятдесятьох
О. тридцятьма і тридцятьома	п'ятдесятьма і п'ятдесятьома
М. (на) тридцяти і (на) тридцятьох	(на) п'ятдесяти і (на) п'ятдесятьох

Н. кільканадцять	
Р. кільканадцяти і кільканадцятьох	
Д. кільканадцяти і кільканадцятьом	
З. кільканадцять і кільканадцятьох	
О. кільканадцятьма і кільканадцятьома	
М. (на) кільканадцяти і (на) кільканадцятьох	

У складних числівниках змінюється тільки друга частина. Числівники цієї групи в усіх відмінках, крім називного, мають паралельні форми. Перші з них переважно сполучаються з іменниками на означення неістот, другі — з іменниками, які називають істоти, напр., пор.: *п'яти книжок*, *двадцяти ручок*, *кільканадцяти склянок* і *п'ятьох студентів*, *двадцятьох робітників*, *кільканадцятьох слухачок* і под.

У знахідному відмінку числівники від *п'яти* до *десяти* й інші мають форму називного відмінка або родового, залежно від іменника, з яким вони сполучаються, напр.: *склав п'ять іспитів*,

купив десять книг і запросив п'ятьох друзів, відвідав шістьох товаришів.

4) **Числівники сорок, дев'яносто, сто** становлять єдину систему відмінювання. У всіх відмінках, крім називного, вони мають закінчення **-а**.

Н. сорок	дев'яносто	сто
Р. сорока	дев'яноста	ста
Д. сорока	дев'яноста	ста
З. як Н. або Р.	як Н. або Р.	як Н. або Р.
О. сорока	дев'яноста	ста
М. (на) сорока	(на) дев'яноста	(на) ста

5) У **складних числівниках** на означення сотень від *двохсот* до *дев'ятисот* і *дев'ятсот* відмінюються обидві частини, які завжди пишуться разом:

Н. двісті	триста	чотириста
Р. двохсот	трьохсот	чотирьохсот
Д. двомстам	трьомстам	чотирьомстам
З. як Н. або Р.	як Н. або Р.	як Н. або Р.
О. двомастами	трьомастами	чотирмастами
М. (на) двохстах	(на) трьохстах	(на) чотирьохстах

Н. п'ятсот	сімсот	дев'ятсот
Р. п'ятисот	семисот	дев'ятисот
Д. п'ятистам	семистам	дев'ятистам
З. п'ятсот	сімсот	дев'ятсот
О. п'ятьмастами і п'ятьомастами	сьомастами і сімомастами	дев'ятьмастами і дев'ятьомастами
М. (на) п'ятистах	(на) семистах	(на) дев'ятистах

Складні числівники *п'ятсот, шістсот, сімсот, вісімсот, дев'ятсот* в орудному відмінку мають паралельні форми. На відміну від російської мови вони пишуться без м'якого знака.

6) **Числівники нуль, тисяча, мільйон, мільярд** відмінюються як іменники в однині: *тисяча* — як іменники I відміни мішаної групи, *мільйон* і *мільярд* — як іменники II відміни твердої групи, *нуль* — як іменники II відміни м'якої групи.

7) **Збірні числівники двоє, троє, четверо, п'ятеро, шестеро** у непрямих відмінках мають форми звичайних кількісних числівників. Отже, форму збірних числівників вони зберігають лише в називному відмінку.

Повну систему відмінкових форм з усіх збірних числівників має тільки слово *обоє*, яке відмінюється, як числівник *два*: *обоє, обох, обом, обоє і обох, обома, на обох*.

8) У дробових числівниках відмінюються обидві частини: чисельник, як кількісний числівник, знаменник — як порядковий:

Н. одна друга	три сьомих
Р. однієї (одної) другої	трьох сьомих
Д. одній другій	трьом сьомим
З. одну другу	три сьомих
О. однією (одною) другою	трыома сьомими
М. (на) одній другій	(на) трьох сьомих

При відмінюванні дробових числівників іменник, який сполучається з ними, не змінюється, напр.: *три четвертих гектара, трьох четвертих гектара, трьом четвертим гектара* і т. п.

9) **Неозначено-кількісні числівники** *скільки, стільки, кілька, декілька* відмінюються, як числівник *два*, напр.: *скількиох, скільком, скільки, скількома, (на) скількох*, а числівник *багато* — як слово *три*, напр.: *багатьох, багатьом, багато, багатьма* і *багатьома, (на) багатьох*, зокрема, коли вони поєднуються з іменниками, які підлягають лічбі, напр.: *багато років, багатьом рокам, багатьма роками, (по) багатьох роках* і т. п.

10) **Числівники півтора, півтори, півтораста**, а також неозначено-кількісні числівники *мало, немало, чимало* та рідковживані збірні числівники *двійко, трійко, четвірко, п'ятірко* не відмінюються.

11) У **складених кількісних числівників** відмінюється кожний компонент і саме так, як відповідні прості або складні числівники:

Н. сто двадцять один
Р. ста двадцяти одного
Д. ста двадцяти одному
З. сто двадцять один
О. ста двадцятьма одним
М. (на) ста двадцяти одному

12) **Порядкові числівники** відмінюються за відмінками, родами й числами як прикметники твердої групи, числівник *третій* — як прикметник м'якої групи.

13) Слід **розрізняти відмінювання складених кількісних і складених порядкових числівників**. У складених кількісних числівниках, як відзначалося вище, відмінюється кожне слово, у складених порядкових — тільки останній числівник, пор., напр.:

кількісні	порядкові
Н. двісті сорок один	двісті сорок перший
Р. двохсот сорока одного	двісті сорок першого
Д. двомстам сорока одному	двісті сорок першому
З. двісті сорок один	двісті сорок перший (першого)
О. двомстами сорока одним	двісті сорок першим
М. (на) двохстах сорока одному	(на) двісті сорок першому

Використання у мовному вжитку правильних відмінкових форм числівників є однією з умов, яка забезпечує належний рівень мовної культури того, хто спілкується українською мовою.

7. Числівники вживаються в усіх функціональних стилях мови, найширше — в науковому стилі, зокрема в математиці, економіці, тобто скрізь, де необхідні розрахунки, без яких не обходиться жодна наука, жодна виробнича діяльність. Числівники активно функціонують у всіх сферах життєдіяльності людини. У зв'язку з цим роль числівників у мові надзвичайно важлива.

8. Висновки. Отже, числівник — це повнозначна змінна частина мови, лексичне значення якої — виражати абстрактно-математичну кількість, що конкретизується лише в поєднанні з іменниками на означення конкретних предметів.

Числівник як частина мови є результатом тривалого розвитку людського мислення, яке з часом набуло здатності виражати абстрактні поняття.

Основу складної системи числівників української мови становлять назви чисел першого десятка, оскільки числення в українській мові, як і в інших слов'янських мовах, здійснюється за десятковою системою. За значенням числівники поділяються на кількісні й порядкові, а за будовою і особливостями творення — на *прості, складні і складені*.

Для числівників характерна велика різновидність відмінкових форм. Кількісні числівники змінюються за відмінками, порядкові — за відмінками, родами й числами. Порядкові числівники відмінюються, як прикметники, і характеризуються такими самими граматичними ознаками.

Числівники вживаються в усіх функціональних стилях літературної мови, найбільше — в науковому (математиці, економіці тощо) й офіційно-діловому стилях, у різних математичних обчисленнях, позначеннях, підрахунках тощо, без чого не обходиться жодна сфера діяльності людини. З огляду на це роль числівників у нашій мові винятково важлива.

ЗАЙМЕННИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

ПЛАН

1. Значення займенника, його роль у мові.
2. Групи займенників за їх співвідносністю з іншими частинами мови.
3. Розряди займенників за значенням, їх морфологічні ознаки та синтаксична роль.
4. Морфологічний склад займенників.
5. Відмінювання займенників.
6. Наголос у займенниках.
7. Вживання інших частин мови в ролі займенників (прономіналізація).
8. Висновки.

З 1. **Займенником** називається змінна самостійна частина мови, яка вказує на предмети, ознаки чи кількість, не називаючи їх. Конкретного значення займенники набувають тільки в контексті.

Термін «займенник» уперше вжив Г. Шашкевич у своїй праці «Мала граматики язика руського», виданій у Відні в 1885 році.

Функція займенника у мові розкривається у змісті самого терміна «займенник»: той, який вживається замість імен, точніше іменних частин мови: іменника, прикметника й числівника.

Займенники урізноманітнюють нашу мову, дають змогу уникнути повтору тих самих слів і поліпшити стиль висловлюваної думки.

Напр.: 1. *Бухгалтер* підрахував збитки підприємства за минулий рік. 2. *Він* намітив заходи щодо подолання спаду виробництва (З прот.). 3. *Великі* досягнення аграрного сектору за минулий рік були відзначені урядом. 4. *Такі* досягнення були результатом великої праці сільських хліборобів (З газ.). 5. У минулому році дирекція придбала для підприємства *триста* нових автобусів, у цьому році — *стільки* ж (З газ.).

У першому реченні іменник *бухгалтер* називає предмет (особу), у другому реченні замість іменника *бухгалтер* вживається займенник *він*. У третьому — прикметник *великі* називає ознаку предмета (досягнення), у четвертому — займенник *такі* тільки

вказує на ознаку предмета, про яку йшлося. У п'ятому реченні числівник *триста* називає кількість предметів (автобусів), а займенник *стільки* лише вказує на кількість.

2. За своїм значенням і граматичними ознаками займенники не однотипні. Вони поділяються на три групи: узагальнено-предметні, узагальнено-якісні й узагальнено-кількісні.

До узагальнено-предметних належать займенники, які співвідносяться з іменниками. Вони вказують на предмети і характеризуються такими самими граматичними ознаками, як і іменники, зокрема: вони відносяться до одного з трьох родів, це узагальнено-вказівні займенники *він, вона, воно*; можуть указувати на рід за синтаксичними зв'язками, напр.: *що сталося? хто прочитав?*; змінюватися за відмінками та ін. Цю групу займенників ще називають за йменниками іменникового типу.

У реченні займенники цієї групи виконують ті самі синтаксичні функції, що й іменники.

До узагальнено-якісних відносяться займенники, які співвідносяться з прикметниками. Як і останні, вони змінюються за родами, числами й відмінками, що залежать від іменника, з яким вони сполучаються. Синтаксична роль цих займенників у реченні та сама, що й у прикметників: в основному вони виступають означенням або частиною складеного іменного присудка: *той студент, такий день, кожна людина, ніяке діло; портфель — мій, викладач — наш* і под.

Узагальнено-кількісні займенники вказують на кількість (*стільки, скільки*) або порядок (*котрий*) предметів при лічбі і співвідносяться з числівниками. Їх відносять до займенників числівникового типу. Слова *стільки* і *скільки* змінюються за відмінками, а займенник *котрий* — за родами, числами й відмінками, як і прикметники.

У реченні узагальнено-кількісні займенники *стільки* і *скільки* у сполученні із залежним іменником виступають у функції підмета, напр.: *скільки доріг пройдено, скільки часу витрачено*, додатка, напр.: *вирішено стільки проблем, розв'язано стільки задач* або означення, напр.: *у стількох будинках, у стількох аудиторіях* і под.

Займенники характеризуються узагальненим значенням, строкатістю граматичних форм і різними синтаксичними функціями.

3. За значенням займенники поділяються на такі розряди: а) особові, б) зворотний, в) присвійні, г) вказівні, д) означальні, е) питально-відносні, є) заперечні, ж) неозначені.

а) До особових займенників належать: я, ти, ми, ви; до особово-вказівних — **він, вона, воно, вони.** Займенник *я* означає особу, яка говорить, займенник другої особи *ти* означає співрозмовника, тобто особу, до якої звернена мова. Ці займенники можуть мати значення будь-якого роду, що залежить від статі особи, на яку вони вказують у реченні.

Займенники *я* й *ти* можуть вказувати не тільки на конкретну особу, а й набувати узагальненого значення, напр.: 1. *Хто говорить — сіє, хто слухає — збирає* (Нар. тв.). 2. *Хто не дивиться вперед, лишається позаду* (Нар. тв.).

Займенник *ми* вказує на тих, хто говорить, а *ви* — на тих, до кого звернена мова.

Займенники *ми* і *ви* можуть не тільки вказувати на множинність, а й вживатися стосовно однієї особи. Так, займенник *ми* в науковому стилі використовується замість займенника *я*, це так зване скромне авторське *ми*, а займенник *ви* — замість займенника *ти*, виступаючи у формі пошанної множини, яка вживається при звертанні до незнайомих людей, осіб старшого віку тощо.

Займенники *я* — *ти, ти* — *ви* умовно сприймаються певною мірою як суплетивні форми однини і множини.

Займенники *ви* і *ти* в художньому й розмовно-побутовому стилях може набувати *узагальнено-особового* значення, напр.: *Ніде ви так не почуваете, що у вас є очі, легені, ніс і вуха, як на півдні, в горах чи біля моря. Ви звертаєте увагу на паруси і зірки, наче на старих знайомих... Ви здатні заговорити із зустрічним деревом і поцікавитися: де та чарівна гліцинія, з якою ви зустрічалися років десять тому...* (П. Павленко).

Займенники *я* і *ти* формально граматичного роду не виражають.

Особово-вказівні займенники він, вона, воно, вони вказують на третю особу, тобто на особу, про яку говорять, але яка участі в розмові не бере, або на предмет, про який іде мова. Займенник *він* співвідноситься з іменниками чоловічого роду, *вона* — з іменниками жіночого роду, *воно* — з іменниками середнього роду. Займенник *вони* є спільною формою множини для всіх трьох родів.

Особово-вказівні займенники відрізняються від особових займенників тим, що 1) вживаються в мові замість іменників як їх еквіваленти, або морфологічні синоніми — *Представником нової течії політекономії в Англії був Джеймс Мілль. Він був творцем так званої теорії фонду заробітної плати...* (М. Павловський). 2) Можуть вказувати як на особу, так і на неживий предмет — *Він (студент) пройшов і Він (сніг) пройшов* (3 розм. мови).

Займенник третьої особи *воно* може вживатися як у прямому, так і в переносному значенні, зокрема, він може виражати значення вказівності, виступати у функції частки — *Вже воно щось є...* (М. Коцюбинський), вживатися із значенням зневаги — *Чи бач, воно ще й ніс дере...* (М. Кропивницький) чи з відтінком неозначеності — *І що воно там мерехтить...* (М. Кропивницький).

Займенник *вони* в діалектах української мови може вживатися як пошання форма стосовно однієї особи — *Вони (мати) казали; Вони (бабуся) наказували* (3 розм. мови) тощо.

б) Зворотний займенник себе вказує на суб'єкт, тожний з об'єктом. Саме тому він не має форми називного відмінка. Він також не має граматичного роду і числа, а в реченні виступає додатком, напр.:

І встане велетень з землі,
розправить руки грізні.
і вмить розірве на собі
усі дроти залізні ... (Л. Українка).

У формі давального відмінка зворотний займенник *себе* може переходити до розряду часток, напр.: *Дівчина й собі глянула на місяць...* (М. Кропивницький).

в) Присвійні займенники мій, твій, свій, наш, ваш. Вони вказують на належність предмета особі: *мій* і *наш* — першій особі, *твій* і *ваш* — другій особі, *свій* — будь-якій особі, напр.: *Я редагую свою роботу, ти редагуєш свою роботу, він (вона, воно) редагує свою роботу.*

У функції присвійних займенників для вираження належності третій особі може вживатися родовий відмінок займенників третьої особи — *його, її, їх*, напр.:

Як зима та згине;
І завітне наше поле,
І зазеленіє, —
Знов його весна прекрасна
Квіточками вкриє (Л. Українка).

Присвійні займенники за значенням і граматичними ознаками співвідносні з прикметниками. Вони, як і прикметники, змінюються за родами, числами й відмінками. Якщо вони вживаються без іменника, то можуть субстантивуватись, тобто набути предметного значення і виконувати в реченні роль іменника. Це спостерігається в художньо-белетристичному та розмовно-побутово-

му стилях. Так, займенник *мій* може вживатися в значенні чоловік: *Мій (чоловік) учора пізно повернувся з роботи; Моя* — у значенні дружина: *Моя (дружина) працює у банку*; займенник *наш, наші* можуть набувати узагальненого значення, вказуючи на осіб, близьких за соціальною чи національною належністю, по духу, по крові тощо. Напр.: 1. *Наші перемогли у бою.* 2. *Наші (батьки) повернулися з поїздки вчасно* (3 розм. мови). Проте науковому та офіційно-діловому стилям таке вживання присвійних займенників не властиве.

У реченні присвійні займенники виконують ті ж синтаксичні функції, що й прикметники.

г) **Вказівні займенники *той, цей, такий, стільки*.**

Займенник *той, цей* указують на предмети (*цей журнал, той олівець*), займенник *такий* вказує на узагальнену ознаку, або при сполученні із прикметником вживається для підсилення вираженої прикметником ознаки, напр.: 1. *Лекція була така цікава, що викликала у студентів значний інтерес* (3 прот.). 2. *Хай же та мрія із думкою вкупці Лине в незнані світа...* (Л. Українка). 3. *Не годиться журитись в пригоді такій, Адже іншим це гірше бувас!* (Л. Українка).

Займенники *той, цей, такий* за своїм значенням і граматичними ознаками співвідносні з прикметниками, як прикметники, вони змінюються за родами, числами й відмінками й у реченні виконують ті самі синтаксичні функції, що й прикметники.

Займенник *стільки* вказує на неозначену кількість предметів, напр.: 1. *В моєму серці стільки ще пісень...* (В. Сосюра). 2. *Стільки питань нами залишилося не з'ясованих* (3 прот.).

Займенник *стільки* співвідносний з кількісними числівниками. Він завжди вживається у сполученні з іменниками, з якими виконує в реченні роль нерозчленованого додатка або підмета. У цих випадках займенник *стільки* поєднується з іменником зв'язком керування, напр.: *Я стільки чув похвальних слів про Київ* (М. Рильський). У інших випадках він узгоджується з іменником, напр.: *Стільком потерпілим було надано допомогу* (3 газ.).

Слід зазначити, що, крім займенників *цей, ця, це*, існують їх варіанти, *оцей, оця, оце*, які вживаються тільки в розмовно-побутовому стилі, та *сей, ся, се*, які сучасній літературній мові не властиві і вживаються тільки в мові художньої літератури, переважно письменниками кінця ХІХ — початку ХХ ст., з певною стилістичною метою, напр.: 1. *Що се так шумить невпинно?* (Л. Українка). 2. *Хто се, хто се по сім боці чеше косу?* (Т. Шевченко).

д) **Означальні займенники** *сам, самий, кожний, кожен, весь, всякий, жодний, жоден, інший* узагальнено вказують на ознаки предмета.

Спільною ознакою цих займенників є властивість виступати в реченні узагальнено-якісним означенням, а при субстантивації — підметом або додатком, напр.: 1) *Кожний меч — промінь світла небесного..., кожний гук — відгук сили одвічної...* (Л. Українка). 2) *Не кожний може діло розуміть* (3 розм. мови). 3) *І кожний іскорку ховав, неначе скарб, У попелі холодному віддавна...* (Л. Українка).

У першому реченні займенник *кожний* виступає в ролі означення, у другому і третьому — в ролі підмета.

Кожний з означальних займенників має і свої відтінки значень. Так, займенник *сам, сама, само* може означати:

1) особу, яка виконує дію самостійно без сторонньої допомоги; напр.: 1. *Він сам підготував розрахунки.* 2. *Вона сама підготувала це питання* (3 газ.);

2) важливу особу, названу іменником, підкреслюючи її виняткову вагомість, напр.: *Сам президент сприяв вирішенню цієї проблеми* (3 газ.);

3) При субстантивації, яка відбувається тоді, коли займенник вживається без іменника, він може виступати в ролі підмета або додатка, що спостерігається переважно в художньому та розмовно-побутовому стилях, напр.: 1) *За поясненням звернулися до самого* (дод.) (3 усного мовл.). 2) *Самій* (дод.) *не довго збитися з путі, та трудно з неї збитись у гурті* (Л. Українка).

Займенник *сам* може входити до фразеологізмів, напр.: *сам на сам, сам по собі, сам не при собі, сам не свій, сам собою; сам, як палець* і под.

Займенники *самий, сама, саме* (з наголосом на корені) вживається для позначення місця, часу або межі простору чи часу, напр.: *коло самих воріт; до самого вечора; до самого кінця* тощо; або для підкреслення тотожності, тоді він вживається у сполученні з іменником і вказівним займенником, напр.: *той самий будинок, та сама проблема, те саме питання* і под.

Займенник *самий* у сполученні з прикметником утворює складену форму найвищого ступеня прикметників, напр.: *самий досвідчений, самий загартований* і под. У сучасній українській літературній мові такі форми рекомендується замінювати складною формою найвищого ступеня (*найдосвідченіший, найзагартованіший*).

Займенник *кожний* і *кожен*, а також *усякий* і *усяк* близькі за значенням, оскільки вказують на виділення предмета з ряду од-

норідних предметів, більшою мірою це стосується займенника *кожний*, меншою — займенника *всякий*, напр.: 1. *Кожна з підсистем фінансової системи нині перебуває на неоднаковому рівні свого розвитку* (З журн.). 2. *І в кожнім колосі тяжким весняне сонце й майський грім...* (М. Рильський). 3. *У всякого своя доля і свій шлях широкий* (Т. Шевченко). 4. *Командир на всякий випадок підняв зброю* (Ю. Яновський).

Займенник *жодний* вживається зі значенням «ні один», «ні-який», напр.: 1. *Чим велет Бога прогнівив, того Лаврін не відав. Питала потім я старих, та жоден не повідав* (Л. Українка). 2. *Жодний банк країни не міг вирішити цієї проблеми* (З журн.).

Займенник *інший* має значення «не цей і не той», напр.: 1. *Він писав дипломну роботу на іншу тему* (З прот.). 2. *Тепер на пошту ходив вже інший* (М. Коцюбинський).

За значенням і граматичними ознаками означальні займенники співвідносні з прикметниками і як прикметники змінюються за родами, числами й відмінками, напр.: *інший, інша, інше, інші, іншого, іншому* і т. п.

е) **Питально-відносні займенники *хто, що, який, чий, котрий, скільки*** виконують у мові подвійну функцію: 1) виступають у ролі питальних слів і 2) в ролі сполучних слів у складному реченні. Якщо вони містять питання про особи, предмети або ознаки, не вказуючи на них, то відносяться до питальних займенників, напр.: 1. *Хто вам сказав, що я слабка, що я корюся доли?* (Л. Українка). 2. *Котра з цих двох нам судиться дорога?* (Л. Українка). Якщо ж з'єднують підрядне речення з головним, то належать до відносних займенників, напр.: 1. *Біда навчить, кому подати руку і від кого прийняти сіль і хліб...* (Д. Павличко). 2. *Хто не дивиться вперед, лишається позаду* (Нар. присл.). 3. *Я тільки раз, єдиний раз любив, А скільки я ненавидів — не знаю* (Д. Павличко). *Вставай, хто живий, в кого думка повстала* (Л. Українка). 5. *Мавки народжені для нового життя, в якому людина вільно розвине всі свої таланти* (О. Бабишкін). 6. *Директор доповів, що праця ще не закінчена* (З прот.).

Питально-відносні займенники *хто, що, який, котрий* можуть вказувати на невизначену особу чи предмет, напр.: 1. *Що повстане на місці порожньому того світу, що ти розіб'єш?..* (Л. Українка). 2. *Хто в лісі, хто у полі, стережися!* (Л. Українка).

За граматичними ознаками питально-відносні займенники неоднорідні і співвідносяться з різними частинами мови: займенники *хто, що* — з іменниками; *який, чий* — із прикметниками; *скільки* — з кількісними, а *котрий* — з порядковими числівниками.

Щодо граматичних ознак, то займенники *хто, що* змінюються за відмінками, але не мають роду й числа. Проте рід і число цих займенників може визначатися за контекстом, напр.: *хто такий? хто така? хто такі? що таке?* Займенник *що* сполучається зі словами у формі середнього роду: *що таке? що сталося? що відбулося?*

Займенники *який, чий, котрий*, як і прикметники, змінюються за родами, числами й відмінками, напр.: *який, яка, яке, які, який, якого, якому, який чи якого...* Займенник *скільки* узгоджується з іменником в усіх відмінках, крім називного й знахідного, в яких він пов'язується з іменником у родовому відмінку, напр.: *скільки часу, скільки років, скільки місяців* тощо; *скільки відсотків, скільком відсоткам, скількома відсотками, на скількох відсотках.*

є) **Заперечні займенники** *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки* утворилися від питально-відносних займенників за допомогою частки *ні (ані)*.

Як і питально-відносні займенники, вони виражають ті самі значення стосовно предметів, осіб, кількостей і порядку предметів, але в заперечній формі, тобто вказують на відсутність особи, предмета чи ознаки, напр.: 1. *Народ мій є! Народ мій завжди буде! Ніхто не перекреслить мій народ* (В. Симоненко). 2. *І знов мені не привезла нічого пошта з України* (Т. Шевченко). 3. *Ми боролись, щоб ніякі сили не спинили нам до щастя біг...* (В. Сосюра).

Заперечні займенники в українській мові є другою формою вираження заперечення при основному запереченні, яке виражається за допомогою частки *не*, напр.: *Що ж! тільки той ненависті не знає, Хто цілий вік нікого не любив!* (Л. Українка). 2. *Пливе човен води повен, ніхто не стиняє* (Т. Шевченко). 3. *Нічим він не займався, ніщо його не цікавило* (З прот.).

Заперечні займенники мають ті самі граматичні ознаки й у реченні виконують ті самі синтаксичні функції, що й питально-відносні займенники.

ж) **Неозначені займенники** становлять найчисленнішу групу. Сюди відносяться такі займенники: *абихто, абищо, абиякий, дехто, дещо, деякий, дечий, хто-небудь, що-небудь, казна-хто, казна-що, хтозна-хто, хтозна-що, хтось, щось, який-небудь, чий-небудь, казна-який, хтозна-який, хтозна-чий, якийсь, чийсь, казна-скільки, хтозна-скільки, котрийсь, скількись.*

Неозначені займенники утворилися від питально-відносних займенників за допомогою часток *аби, де, будь, небудь, казна, хтозна, сь*, які надають займенникам значення невизначеності

предмета (*дещо, абищо*), особи (*абихто, дехто*), їх якості (*абийкий, деякий*) чи кількості (*хтозна-скільки, скількись*).

Слід відрізнити неозначені займенники від сполучень займенників з діалектними усіченими формами дієслів, пор., напр.: *Хто зна* (повна форма *знає*), *коли це буде* (3 усн. мови). *Хтозна-який сьогодні буде день* (3 усн. мови).

Неозначені займенники мають такі самі граматичні ознаки, як відповідні їм питальні займенники.

На відміну від інших займенників, значення яких розкривається в контексті, значення неозначених займенників у реченні залишається нез'ясованим, напр.: 1. *На столі лежали якісь папери, чийсь зошити й книжки* (3 усн. мови). 2. *Щось віє покривалами тонкими, так прудко-прудко, крутячись у танці... Якісь таємні вітряні дівчата, веселі діти смутної пустині?* (Л. Українка).

Значення неозначених займенників можуть мати й фразеологічні сполучення такого типу, як: *не що інше як, не хто інший як* і под.

4. Усі займенники за будовою поділяються на три групи: прості, складні й складені.

Прості — це займенники, які складаються з одного кореня, їх в українській мові переважна більшість. Сюди належать займенники особові (*я, ти, ми, ви*), особово-вказівні (*він, вона, воно, вони*) і зворотний займенник *себе*.

До складних належать займенники, що складаються з двох частин, це, зокрема, неозначені займенники (*абихто, абищо, дехто, дещо, хтось, будь-який* і под.), питально-відносні займенники *хто*, який утворився з нечленного, короткого займенника *къ + то*, і *що*, який також утворився з нечленної, короткої форми *чь + то*, а також означальний займенник *кожний*, який утворився із займенника *къ*, поєданого зі словотворчою часткою *жд(о)* та суфіксом *-н-*; заперечні займенники (*ніхто, ніщо, ніякий*).

До складених належать займенники, які складаються з двох або більше частин, напр.: *той самий, що таке, хто інший, той чи інший* і под.

Якщо в середині складних займенників з'являється прийменник, то всі три частини пишуться окремо, напр.: *ні з ким, ні з чого, ані з ким* тощо.

5. Займенники не мають єдиної системи відмінювання, оскільки, як зазначалося вище, вони співвідносні з різними частинами мови, а саме: з іменниками, прикметниками і числівниками. Це знаходить вияв у системі їх словозміни. Ті займенники,

які співвідносяться з іменниками, змінюються за відмінками. Вони можуть мати суплетивні форми числа: *я, ми, ти, ви, він, себе, хто, ніхто, що, щось* і под.; займенники, співвідносні з прикметниками, відмінюються за родами, числами й відмінками: *такий, нічий, той, який, якийсь, цей* і под.; займенники, співвідносні з числівниками, зокрема *скільки, стільки*, як і числівники, змінюються тільки за відмінками.

Подаємо зразки відмінювання займенників, які належать до різних розрядів.

1) Відмінювання особових займенників та зворотного займенника *себе*.

	Однина			Множина	
Н. я	ти	—	ми	ви	
Р. мене	тебе	себе	нас	вас	
Д. мені	тобі	собі	нам	вам	
З. мене	тебе	себе	нас	вас	
О. мною	тобою	собою	нами	вами	
М. (на) мені	(на) тобі	(на) собі	(на) нас	(на) вас	

2) Відмінювання особово-вказівних займенників.

	Однина		Множина	
	чол. р.	сер. р.	жін. р.	для всіх родів
Н. він	воно	вона	вони	
Р. його, нього	його, нього	її, неї	їх, них	
Д. йому	йому	їй	їм	
З. його, нього	його, нього	її, неї	їх, них	
О. ним	ним	нею	ними	
М. (на) ньому, (на) нім	(на) ньому, (на) нім	(на) ній	(на) них	

Характерною особливістю відмінювання особових і особово-вказівних займенників є те, що вони мають суплетивні форми, тобто творяться від різних основ, напр.: *я — мене, ти — тебе, він — його, вона — її, вони — їх*.

Суплетивних форм не має тільки займенник *ти (ви)*, проте форма множини теж твориться суплетивно.

Якщо особово-вказівні займенники вживаються з прийменником, то в родовому, знахідному і місцевому відмінках вони мають (початковий) приставний *н*: *до нього, в нього; до неї, в неї; на нім, за ним; на ній; до них* і т. п.

Початковий **н** завжди вживається в орудному відмінку особово-вказівних займенників: *ним, нею, ними*.

Не додається **н** до займенників *його, її, їх*, якщо вони мають присвійне, а не особове значення, напр.: *його портфель, її праця, їхні проблеми*. Пор.: *зайшов до нього і у його товариша; вчора він заходив до неї і до її сестри; вона писала про них і їхніх друзів*.

Зворотний займенник *себе* відмінюється, як особовий займенник *ти*.

Слід звернути увагу на те, що у зворотного займенника *себе* з прийменником у родовому відмінку наголос переміщується на перший склад, пор., напр.: *себе́ і до себе́*.

3) Відмінювання присвійного займенника *мій* (моє, моя).

	Однина			Множина
	чол. р.	сер. р.	жін. р.	для всіх родів
Н. мій	моє	моя	мої	мої
Р. мого	мого	моєї	моїх	моїх
Д. моєму	моєму	моїй	моїм	моїм
З. мій (мого)	моє	мою	мої (моїх)	мої (моїх)
О. моїм	моїм	моєю	моїми	моїми
М. (на) моєму, (на) моїм	(на) моєму, (на) моїм	(на) моїй	(на) моїх	(на) моїх

За зразком займенника *мій* відмінюються займенники *твій, свій*. Займенники *наш, ваш* відмінюються, як прикметники твердої групи.

4) Відмінювання вказівних займенників *той, цей*.

	Однина			Множина
	чол. р.	сер. р.	жін. р.	для всіх родів
Н. той, цей	те, це	та, ця	ті, ці	ті, ці
Р. того, цього	того, цього	тієї, цієї, тої, цієї	тих, цих	тих, цих
Д. тому, цьому	тому, цьому	тій, цій	тим, цим	тим, цим
З. Н. або Р.	те, це	ту, цю	тих, цих	тих, цих
О. тим, цим	тим, цим	тією, цією, тою, цею	тими, цими	тими, цими
М. (на) тому (на) цьому, (на) тім, (на) цім	(на) тому, (на) цьому (на) тім, (на) цім	(на) тій, (на) цій	(на) тих, (на) цих	(на) тих, (на) цих

Займенники середнього роду *те і це* в родовому, давальному, орудному і місцевому відмінках мають такі самі форми, як займенники чоловічого роду *той і цей*.

Займенник *отой* (*ота, оте*), який вживається в розмовній мові, відмінюється, як займенник *той* (*та, те*).

Вказівний займенник, *такий* (*така, таке*) і його розмовний варіант *отакий* (*отака, отаке*) відмінюються, як прикметники твердої групи. Як займенники *цей, ця, це*, відмінюються займенники *оцей, оця, оце*, які є їх розмовними варіантами, та займенники *сей, ся, се*, що є застарілими формами займенників *цей, ця, це*.

У XIX і на початку XX ст. вказівні займенники *сей, ся, се, сі* досить часто вживалися в українській мові й у мові художньої літератури, зокрема у творах українських письменників-класиків, напр.: 1. *Лунайте сю скалу! Нехай ні жар, ні холод Не спинить вас!* (І. Франко). 2. *Що се так шумить невпинно?* (Л. Українка). З часом займенники *цей, ця, це, ці* витіснили з ужитку займенники *сей, ся, се, сі*, які відійшли у пасивний мовний фонд і використовуються лише з певною стилістичною метою.

Вказівні займенники жіночого роду *та, ця* в родовому й орудному відмінках однини мають подвійні форми: нестягнені — *тісі, цієї, тісю, цієїю* і рідковживані стягнені форми — *тої, цієї, тою, цієїю*.

Паралельні форми мають також займенники *той, цей* і *те, це* у місцевому відмінку однини: *(на) тому* і *(на) тім*; *(на) цьому* і *(на) цім*.

Займенник *стільки* відмінюється за таким зразком:

- Н. стільки
- Р. стількох
- Д. стільком
- З. стільки (стількох)
- О. стількома
- М. (на) стількох

Цей займенник не має граматичної категорії числа і роду, вживається переважно з іменником, вимагаючи від нього певної відмінкової форми, напр.: *стільки робітників, стількох робітників, стільком робітникам, стільки* або *стількох робітників, стількома робітниками* і *на стількох робітниках*.

5) Відмінювання означального займенника *весь* (*все, вся*).

	Однина		Множина
чол. р.	серед. р.	жін. р.	для всіх родів
Н. весь (увесь)	все (усе)	вся (уся)	всі (усі)
Р. всього	всього	всієї	всіх
Д. всьому	всьому	всій	всім
З. як Н. чи Р.	все (усе)	всю	як Н. чи Р.
О. всім	всім	всією	всіма
М. (на) всьому (на) всім	(на) всьому (на) всім	(на) всій	(на) всіх

Означальний займенник *весь* (*ввесь, увесь*) в однині відмінюється так, як займенник *цей*, крім орудного відмінка, в якому має в закінченні звук (і), пор., напр.: *всім і цим*. Цей займенник чоловічого і середнього роду в родовому, давальному й орудному відмінках однини має однакові граматичні форми, а в місцевому — паралельні форми, напр.: *на всьому і на всім*.

Означальні займенники *кожний* (*кожен*), *жодний* (*жоден*), *всякий*, *самий*, *інший* відмінюються, як прикметники твердої групи.

Означальний займенник *сам* у називному й знахідному відмінках множини має паралельні форми: *самі*, яка є нормою літературної мови, і *сами*, яка вживається переважно в діалектах і трапляється в мові художньої літератури.

б) Відмінювання питально-відносних займенників

Н. хто	що
Р. кого	чого
Д. кому	чому
З. кого	що
О. ким	чим
М. (на) кому	(на) чому
(на) кім	(на) чім

	<i>Однина</i>	<i>Множина</i>	
		<i>чол. р.</i>	<i>жін. р.</i>
	<i>серед. р.</i>	<i>для всіх родів</i>	
Н. чий	чис	чия	чиї
Р. чийого	чийого	чиєї	чиїх
Д. чийому, чиєму	чийому (чиєму)	чийй	чиїм
З. як Н. або Р.	чис	чую	як Н. або Р.
О. чиїм	чиїм	чиєю	чиїми
М. (на) чийому	(на) чийому	(на) чийй	(на) чиїх
(на) чиєму,	(на) чиєму,		
(на) чиїм	(на) чиїм		

Питально-відносні займенники не мають форм множини. Характерною особливістю їх відмінювання є те, що у відмінкових формах вони мають різні основи.

Займенник *чий* у формі чоловічого і середнього роду в родовому, давальному, орудному і місцевому відмінках однини має однакові відмінкові форми, у давальному і місцевому відмінках однини — паралельні форми, напр.: *чийому і чиєму; на чийому, на чиєму і на чиїм*.

Займенники *який*, *котрий* відмінюються, як прикметники твєрдої групи.

Займенник *скільки*, як і числівники, не має граматичної категорії числа. Відмінюється він, як вказівний займенник *стільки*:

- Н. скільки
- Р. скількох
- Д. скільком
- З. скільки (скількох)
- О. скількома.
- М. на скількох

Займенник *скільки* у називному і знахідному відмінках однини або множини керує формою родового відмінка іменника, а в інших відмінках узгоджується з ним у формі множини, напр.: *скільки місяців*, *скількох місяців*, *скільки місяцями* і т. п.

Заперечні й неозначені займенники відмінюються за типами відмінювання питально-відносних займенників, від яких вони утворені, а саме: *ніхто* — як *хто*, *ніщо* — як *що*, *нічий* — як *чий*, *ніякий* — як *який* і т. д.

При відмінюванні неозначених займенників *якийсь* і *чийсь* у родовому і знахідному відмінках множини з'являється вставний (протетичний) *о*, напр.: *якихось*, *якимось*; *чийхось*, *чиймось*. Неозначені займенники *хтось* і *щось* в орудному відмінку мають паралельні форми: *кимсь* і *кимось*, *чимсь* і *чимось*.

У приєдникових формах заперечних займенників усі складові частини пишуться окремо, напр.: *ні з ким*, *ні до кого*, *ні з чим*, *ні до якого*, *ні на якому* і т. п.

6. Заслугове на увагу наголос у займенниках. У зв'язку з цим слід запам'ятати таке:

а) Особовий займенник *він* у родовому, давальному і знахідному відмінках має наголос на другому складі: *його́*, *йому́*.

б) Займенники *ніхто*, *ніщо* в непрямих відмінках можуть мати різний наголос, який залежить від значення слова, напр.: *нікому́* — означає «нема кому» і *ніко́му* — означає жодному; *ні в чо́му* — дорівнює «немає в чому» і *ні в чо́му* — значить «у жодному».

в) Вказівні займенники *той*, *цей* у родовому, давальному і знахідному відмінках наголос мають на другому складі: *того́*, *цього́*, *тому́*, *цьому́*.

г) На другий склад падає наголос і в непрямих відмінках присвійних займенників *мій*, *твій*, *свій* — *мого́*, *твого́*, *свого́*.

Вимова типу *мого, твого, свого* є ненормативною.

д) У двоскладових займенниках з прийменником наголос падає на перший склад: *на мене, на тебе, на себе, на тому*.

7. До розряду займенників можуть переходити інші частини мови, зокрема іменники, прикметники і числівники, які, втрачаючи конкретне значення предметності, ознаки або кількості, можуть набувати узагальноно-вказівного значення і тим самим лексично зближуватися із займенниками.

Вживання різних частин мови у функції займенників називається прономіналізацією (від лат. *pronomen* — займенник).

Найчастіше переходить до розряду займенників числівник *один* (*одна, одно, одні*) та числівник *другий* (*друге, другі*), які виступають у значенні займенників *той, сам, якийсь*. Вживання числівників у ролі займенників спостерігається переважно в художніх творах та усно-розмовній мові, напр.: *Ой одна я, одна, як билиночка в полі...* (Т. Шевченко). У наведеному прикладі числівник *одна* вживається в значенні займенника *сама*.

Набувати значення займенників можуть і прикметники, зокрема прикметник *цілий*, який може вживатися в значенні означального займенника *весь* (*Цілий (весь) день ішов дощ*), прикметники *певний, окремих*, що за значенням дорівнюють займенникам *якийсь, деякий* (*певний (якийсь) час*), діеприкметник *даний*, який використовується в значенні займенника *цей* (*дане (це) питання; даний (цей) порядок денний*) та ін.

Узагальноно-вказівного значення можуть набувати у певних контекстах й іменники *людина, чоловік, жінка, брат, річ, справа* та ін. Характерно, що іменник *брат* у сполученні з присвійним займенником у відповідному контексті може набувати значення особового займенника (*ваш брат, студент, цього не знає; наш брат, робітник, з цими проблемами не обізнаний*).

8. Висновки. Отже, займенник серед іменних частин мови, характеристику яких він завершує, займає особливе місце. Це зумовлено його функцією в мові — узагальноно вказувати на предмети, ознаки і кількість, не називаючи їх. Займенники відзначаються строкатістю. За значенням граматичних форм, граматичними ознаками вони поділяються на узагальноно-предметні, або іменникові, узагальноно-якісні, або прикметникові, та узагальноно-кількісні, або числівникові. Узагальноно-предметні займенники вживаються як морфологічні синоніми до іменників, узагаль-

нено-якісні — як синоніми до прикметників, узагальнено-кількісні — як морфологічні синоніми до числівників, чим поліпшують стильові властивості української мови.

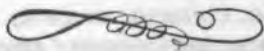
У межах займенників виділяють дев'ять розрядів, кожен з яких характеризується певними граматичними ознаками.

За будовою займенники теж неоднотипні, вони поділяються на прості, складні й складені. Система відмінювання займенників також відзначається значною строкатістю. Деякі займенники у певних відмінках мають подвійні форми (на ньому і на нім; на тому і на тім; на моєму і на моїм; чієму і чийм). Обидві форми є нормативними. Особливої уваги заслуговує наголошування займенників, оскільки саме наголос може вказувати на різні значення деяких займенників (пор., напр.: сáмий і самий, ніко́му і нікому, нічо́го й нічого).

До розряду займенників у певних контекстах можуть переходити іменники, прикметники, числівники й дієприкметники, які втрачають своє конкретне лексичне значення й набувають узагальнено-вказівного значення. Це явище називається прономіналізацією.

Перехід інших частин мови у займенники є позитивним фактом, оскільки розширює словникове багатство української мови, надає можливості одному й тому самому слову набувати в реченні різних смислових відтінків.

Займенники вживаються в усіх функціональних стилях, а отже, й у науковому та офіційно-діловому. Вони дають змогу уникнути невиправданого повтору тих самих слів і таким чином сприяють поліпшенню стилю висловлюваної думки, виконуючи в мові лише їм притаманну роль.

ДІЄСЛОВО ЯК ЧАСТИНА МОВИ

ПЛАН

1. Значення дієслова, його морфологічні ознаки і синтаксична роль, функції в мові.
2. Система граматичних форм дієслова, їх характеристика.
3. Інфінітив як форма дієслова, його граматичні ознаки та функції у мові.
4. Категорія виду дієслова. Творення видів.
5. Перехідні й неперехідні дієслова.
6. Дієслівна категорія стану.
7. Категорія особи. Безособові дієслова.
8. Категорія роду й числа.
9. Дві дієвідміни дієслова. Дієслова архаїчної групи.
10. Категорія способу дієслова.
11. Категорія часу дієслова.
12. Дві основи дієслова.
13. Висновки.

1. Дієслово — це повнозначна частина мови, що означає дію або стан предмета як процес, напр.: *читає, працює, спить, говорив, скаже, зробить, вчить, будувати* і под.

Дієслово виражає дію узагальнено. Воно може означати: реальну фізичну дію особи: *сидити, копати, молоти*; стан, в якому перебуває особа або предмет: *спить, стоїть, лежить*; перехід предмета з однієї якості в іншу: *старіти, молодіти, сивіти*; рух предмета чи особи в просторі: *їхати, летіти, бігти*; ставлення однієї особи до іншої: *любити, ненавидіти, шанувати*; роботу органів чуття: *смакувати, нюхати, бачити*; процес мислення: *мріяти, передбачати, думати, розмірковувати* тощо. Отже, дієслово становить надзвичайно численний і різноманітний за семантикою розряд слів, в яких узагальнене поняття дії, названої дієсловом, досить широке.

Від інших частин мови дієслово відрізняється насамперед своїм лексичним значенням — означати дію як процес. Так, по-

няття дії може передаватися не тільки дієсловом, а й віддієслівним іменником, напр.: *читання, опрацювання, косьба, боротьба* і под. Але дія в наведених словах тільки називається, опредмечується (усі наведені слова відповідають на питання *що?*), тоді як дієслова *читати, опрацьовувати, косити, боротися* означають дію, яка відбувається в часі, тобто яка є процесом (вони відповідають на питання *що робити?*).

Саме лексичне значення дієслова означати дію як процес і визначає надзвичайно важливу функцію дієслова в мові — забезпечувати предикативність речення, яка є його основною ознакою. Відмінність дієслова від інших частин мови виявляється не тільки в його лексичному значенні, а й у наявності морфологічних ознак, більшість з яких є специфічними тільки для нього й іншим частинам мови не властиві.

Так, лише для дієслів характерні категорії *виду, часу, стану, способу, особи, перехідності й неперехідності*, а також, як і для інших частин мови, *категорії числа* й частково — *роду та відмінка*.

Граматичні категорії дієслова можна поділити на загальнодієслівні, властиві всім дієслівним формам (це категорії *виду й стану*), і часткові, які охоплюють окремі дієслівні форми. Так, напр., категорія *часу* властива всім дієсловом, крім інфінітива, категорія *роду* характерна тільки для дієслів минулого часу й умовного способу, а категорії *способу й особи* — тільки для особових форм дієслів тощо.

Основна синтаксична функція дієслова — виступати в реченні присудком, напр.: 1. *Термін «економіка» буквально означає мистецтво ведення домашнього господарства* (Зі словн.). 2. *Ринкові відносини мають загальний характер* (З підр.) тощо.

Дієслова в реченні можуть виконувати й іншу синтаксичну роль, про що йтиметься нижче.

2. Дієслово сучасної української мови становить складну систему граматичних форм, до якої належать:

1) інфінітив, або неозначена форма дієслова: *вчити, рахувати, читати*;

2) особові форми: *вчу, рахуєш, читатиму*;

3) родові форми: *вчив, вчила, вчило; рахував, рахувала, рахувало; читав, читала, читало*;

4) іменні форми, або дієприкметники: *опрацьований, нарахований, зроблений*;

5) дієприслівники: *працюючи, нараховуючи, читаючи, прочитавши*;

б) дієслівні форми на **-но, -то** дієприкметникового походження: *відраховано, перенесено, збито, розкрито* тощо.

Кожна дієслівна форма виражає дію або стан з певними відмінностями, що зумовлюється відповідними формальними ознаками слова¹. Так, наприклад, інфінітив виражає узагальнене значення дії або стану, у зв'язку з чим він є ніби центром, який об'єднує в одну систему всі інші дієслівні форми.

Категорія числа у дієслів не є самостійною. Вона залежить від категорії числа того іменника чи займенника, з яким зв'язується й узгоджується дієслово, напр.: *іде дощ, ідуть дощі; він працює, вони працюють*.

Несамостійною у дієслів є також категорія роду, що теж залежить від роду іменника чи займенника, з яким зв'язується дієслово: *студент читав, студентка читала, дитя читало; він сказав, вона сказала, воно сказало* тощо.

Усі дієслівні форми поділяються на змінні й незмінні. До незмінних належать: інфінітив (*говорити, заробляти, купувати*), дієприслівник (*відповідаючи, розробляючи, зробивши*) і дієслова на **-но, -то** (*збито, перенесено, відпрацьовано*). Останні дієслівні форми, зокрема особові, родові та іменні, належать до змінних.

Зміна дієслова за особами, часами і способами в однині й у множині називається дієвідмінюванням, а відповідні форми дієслів — дієвідмінюваними.

У реченні такі форми виступають у функції присудка, і тому називаються предикативними (від предикат — присудок), напр.:

1. *Сонце йде і за собою день веде* (Т. Шевченко). 2. *Живем і помираєм ненароком, Шукаєм правди, хоч вона страшна...* (Д. Павличко). 3. *У слові народ втілює красу і багатство навколишнього світу...* (В. Сухомлинський). 4. *Важливе місце в бюджетній політиці держави займають місцеві бюджети* (З журн.).

Дієвідмінювані форми теперішнього і майбутнього часу та наказового способу узгоджуються з підметом в особі і числі (*банк (він) працює, банки (вони) працюють*), а минулого часу та умовного способу — в роді та числі, якщо дієслово стоїть в однині, (*банк працював, каса працювала*) та тільки в числі, якщо дієслово стоїть у множині (*банки працювали*).

Форми дієприкметника є відмінюваними за відмінками, як прикметники, але не дієвідмінюваними, як дієслова. У реченні

¹ Матвіяс І. Г. Курс сучасної української літературної мови. Морфологія. — К.: 1962. — С. 119.

дієприкметники переважно виконують роль означень, значно рідше виступають частиною складеного іменного присудка, напр.: 1. *Товарооборот збільшується за рахунок високозабезпечених верств населення* (З журн.). 2. *Підприємці були зацікавлені у формуванні своєї виробничої програми* (З журн.).

Дієприслівники в реченні найчастіше виконують функцію обставини, нерідко вживаючись у складі дієприслівникового звороту, напр.: 1. *Людина! Це ж яке слово! Його треба завжди стоячи говорити...* (М. Зарудний). 2. *Луги, струшуючи срібну росу, розляглися співами своїх соловейків...* (П. Мирний).

Дієприкметники і дієприслівники називають атрибутивними формами дієслова, оскільки в реченні найчастіше вони виступають другорядними членами — означенням і обставиною.

У сучасній українській мові більшість дієслів, крім дієприкметників, може сполучатися з часткою *-ся (-сь)*, яка завжди пишеться в кінці слів і називається постфіксом. За допомогою постфікса утворюються зворотні дієслова або дієслівні форми: *навчати* — *навчатись, навчаюьсь, навчаєшся, навчаючись, навчившись* і под. Особливе місце серед дієслівних форм займає інфінітив.

3. Інфінітивом, або неозначеною формою, називається така дієслівна форма, яка означає дію узагальнено, безвідносно до способу, часу, особи, числа й роду. У формі інфінітива дієслова відповідають на питання *що робити? що зробити?* (*читати, працювати, рахувати, додати, з'ясувати, занести*) тощо.

Інфінітив є початковою формою дієслова. У мові він вживається тоді, коли потрібно назвати дію, не вказуючи, хто її виконує, коли вона відбувається і т. п. Так, зокрема, подаються назви дії в словниках, напр.: *перетворювати... Надавати нового вигляду...¹; рахувати... Визначати суму, кількість...²* тощо. Інфінітив у сучасній українській літературній мові утворюється за допомогою спеціальних афіксів *-ти*, рідше *-ть*, які приєднуються до основи інфінітива і називаються інфінітивними суфіксами. Інфінітиви з цими суфіксами використовуються в різних стилях неоднаково. Так, інфінітив із суфіксом *-ти*, який є літературною нормою, вживається в усіх стилях мови, а інфінітив із суфіксом *-ть* — лише в розмовній, художній і особливо поетичній та фольклорній мові, переважно для збереження рими. Напр.: 1. *Необхідно створити єдину, контрольовану державою, систему фі-*

¹ Короткий тлумачний словник української мови. — К., 1978. — С. 187.

² Там само. — С. 228.

нансової освіти (З журн.). 2. *Краще загинути з честю, ніж жити в неславі* (Нар. присл.). 3. *Можже, мені на чужині лежати легше буде, Як іноді в Україні згадувати будуть!* (Т. Шевченко). 4. *Як стали ж ми землю Пахати та орати* (З нар. пісні) і под.

Дієслова у формі інфінітива бувають доконаного й недоконаного виду, означають перехідність і неперехідність, можуть мати категорію стану, напр.: *писати* — *переписати*; *писати лист* — дієслово *писати* — недоконаного виду, перехідне, активного стану. З огляду на те, що інфінітив означає дію узагальнено, безвідносно до особи, яка її виконує, синтаксична функція його в реченні значно ширша, ніж інших дієслівних форм. Зокрема, в реченні він може виступати підметом і присудком: *Працювати* — *значить жити* (Нар. присл.); означенням: *Наказ потопити кораблі було виконано* (О. Корнійчук); додатком: *Він звелів синові дати їсти* (А. Головка); обставиною: *Він приїхав до університету вивчати економіку* (З прот.).

Інфінітив широко використовується в мові з різною стилістичною метою, зокрема: для вираження категоричного наказу: *Не курити! Встати! Мовчати!*; для підкреслення неминучості чи неможливості дії: *Не ходити по нашій землі ворогам* (Нар. присл.); *Не бути цьому* (Марко Вовчок); *Готівкою оплату не здійснювати* (З прот.); при поєднанні з часткою *би* — для вираження значення дієслова умовного способу, що має місце в усному мовленні: *Відпочити б від такої важкої праці* (З прот.).

4. Категорія виду дієслова належить до його основних граматичних ознак. Вона виражає відношення дії до внутрішньої межі її тривання.

Розрізняють два види дієслів — недоконаний і доконаний.

Дієслова недоконаного виду означають дію, обмежену в часі: *рахувати, обробляти, читати, цікавитися*. Вони вживаються в теперішньому, минулому і майбутньому часі: *працюю, працював, працюватиму, буду працювати*.

Дієслова доконаного виду означають дію, обмежену в часі, результативну, завершену в минулому або майбутньому. З огляду на це дієслова доконаного виду вживаються тільки в минулому і простому майбутньому часі і не мають форм теперішнього часу: *зробив, зробить, сказав, скаже, нарахував, нарахує* тощо.

Дієслова недоконаного виду можуть означати:

1) незавершеність дії без визначення тривалості її в часі: *нести, везти, писати, рахувати, відзначати, читати*;

2) довготривалість або протяжність дії: *відвідувати, відбудувати, загартовувати, підкреслювати, існувати*;

3) повторюваність або багаторазовість дії: *прилітати, приходити, приїздити, носити, возити; наглядати, накрапувати*;

4) ритмічну повторюваність дії: *покрикувати, пританцьовувати, приспівувати, підстрибувати*.

Дієслова доконаного виду вказують на:

1) початок дії: *заговорити, запрацювати, зашуміти, рушити*;

2) завершеність дії: *закінчити, прочитати, побудувати, віднести, відпрацювати*;

3) досягнення результату дії: *написати, вивчити, перетягти, прибрати*;

4) раптовість або одноразовість дії: *крикнути, махнути, стукнути, смикнути, моргнути, гукнути*.

В українській мові дієслова доконаного й недоконаного виду переважно утворюють співвідносні пари: *писати — написати, робити — зробити, підходити — підійти, відповідати — відповісти*. Видові пари дієслів в основному мають те саме лексичне значення і відрізняються тільки видом. Вони називаються *корелятивними видовими парами*.

У сучасній українській літературній мові види дієслова утворюються за допомогою префіксів, суфіксів, чергування голосних і приголосних, наголосу та суплетивізму.

1) **Префіксація** — це найпродуктивніший спосіб творення дієслів доконаного виду від недоконаного: *читати — прочитати, робити — зробити*. Особливо активно видові пари дієслів доконаного виду утворюють такі префікси: **в-**: *носити — вносити, шити — вишити, рятувати — врятувати*; **за-**: *писати — записати, сіяти — засіяти, програмувати — запрограмувати, місити — замісити*; **з-**: *єднати — з'єднати, робити — зробити, носити — зносити*; **на-**: *варити — наварити, крити — накрити, лити — налити*; **по-**: *бачити — побачити, кохати — покохати, думати — подумати*; **при-**: *їхати — приїхати, йти — прийти, шити — пришити, летіти — прилетіти* та ін.

Слід звернути увагу на те, що не кожен префікс утворює до дієслова недоконаного виду відповідник доконаного, оскільки префікси нерідко утворюють нові слова з іншим лексичним значенням, які не становлять видової пари: *кохати — викохати (виростити), робити — заробити, нести — донести* і под.

2) **Суфіксація** — це утворення слів відносною видовою пари дієслова за допомогою суфіксів. Вони є різними у дієслів недоконаного й доконаного виду. Так, а) дієсловам недоконаного виду влас-

тивий суфікс **-а- (-я-)**, а відповідним до них формам доконаного — суфікс **-и-**: *лишати* — *лишити*, *звільняти* — *звільнити*, *виділяти* — *виділити*; б) дієслова недоконаного виду мають суфікс **-ува- (-юва-)**, а доконаного — суфікс **-и-** або **-а-(-я-)**: *завершувати* — *завершити*, *запрошувати* — *запросити*, *пояснювати* — *пояснити*; *зачитувати* — *зачитати*, *підкопувати* — *підкопати*, *поновлювати* — *поновити* тощо; в) дієслова недоконаного виду, які означають багаторазову дію, мають суфікс **-а- (-я-)**, а доконаного на означення одноразової дії — суфікс **-ну-**: *кричати* — *крикнути*, *впливати* — *вплинути*, *осягати* — *осягнути*, *стукати* — *стукнути*.

3) Види дієслова утворюються за допомогою чергування голосних і приголосних в основі дієслова, що майже завжди супроводжується зміною суфіксів або префіксів: *переносити* — *перенести* [о] з [е], *зрікатися* — *зрестися* [і] з [е], *сидіти* — *сісти* — *сяду* [и] з [і] та [а]; *скакати* — *скочити* (к-ч), *догодити* — *догоджати* [д-дж], *простити* — *прощати* [ст-шч], *їздити* — *виїжджати* [зд-ждж] тощо.

4) Зміна наголосу в дієсловах в окремих випадках може розрізняти форми доконаного і недоконаного виду: *вслухáтися* (нед. в.) і *вслухатися* (док. в.), *висипáти* (нед. в.) і *висипати* (док. в.), *закликáти* (нед. в.) — *закликати* (док. в.), *розкидáти* (нед. в.) — *розкидати* (док. в.), *скликáти* (нед. в.) — *скликати* (док. в.) тощо.

5) Суплетивізм — це утворення видових форм дієслова від різних основ: *говорити* — *сказати*, *брати* — *взяти*, *ловити* — *піймати*, *шукати* — *знайти* тощо.

6) В українській мові виділяється незначна кількість дієслів, які, не змінюючи своєї форми, набувають значення доконаного чи недоконаного виду в певному контексті. Це переважно слова іншомовного походження (*атакувати*, *арештувати*, *конфіскувати*, *телеграфувати*) і деякі українські (*наслідувати*, *веліти*, *обслідувати*, *женити* та ін.). Напр., 1. *Ми наслідуємо* (що робимо? — нед. вид) *кращі традиції української класичної літератури* (3 журн.). 2. *Вони наслідували* (що зробили? — док. вид) *приклад своїх предків* (3 журн.).

Серед дієслів трапляються такі, що мають форму тільки одного виду — недоконаного: *переслідувати*, *поважати*, *потребувати* чи доконаного: *наврочити*, *зурочити*, *стрепенутися*, *схаменутися*.

5. Залежно від того, як дієслова сполучаються з іншими словами, вони поділяються на дві групи: **перехідні й неперехідні**.

Перехідні дієслова *означають дію, яка переходить на інший предмет*, про що свідчить сам термін «перехідні». Вони

вимагають після себе прямого додатка у знахідному відмінку без прийменника: *читаю газету, беру книжку, відвідав товариша*. Прямий додаток може виражатися й формою родового відмінка, якщо перед дієсловом є заперечна частка **не**: *не виконав роботи, не прочитав книжки, не підготував лекції*, коли дія переходить не на весь предмет, а тільки на його частину: *купив масла, відрізав хліба, насипав цукру, налив води* або коли додаток, виражений іменником чоловічого роду другої відміни (неживий предмет), може мати форму знахідного відмінка, спільну з родовим: *надіслав листа, зламав пальця*.

Неперехідними називаються дієслова, які означають дію, що не переходить на інший предмет. Такі дієслова не можуть мати при собі прямого додатка. Неперехідні дієслова переважно означають фізичний чи духовний стан людини: *червоніти, хворіти, хвилюватись, мріяти, думати*; рух і положення в просторі: *йти, бігти, їхати, стояти, летіти*; зміни в стані: *молодіти, старіти, красивішати, прозрівати, сивіти* та ін.

Неперехідними можуть бути й перехідні дієслова, які вживаються без прямого додатка. Отже, перехідність таких дієслів визначається контекстом, пор., напр.: *студент читає статтю*; *дівчина грає сонату* — перехідні дієслова, і *студент читає*, *дівчина грає* — неперехідні.

Неперехідні дієслова керують будь-якою відмінковою формою іменника з прийменником чи без нього, крім знахідного прямого об'єкта і частково родового, про що йшлося вище, напр.: *дивитися* (на що?), *дякувати* (кому?), *відвідувати* (що?), *їхати* (чим?), *розійтися* (з ким?), *навчатися* (чого?), *стояти* (на чому?), *сміятися* (з чого?), *летіти* (назустріч кому?) тощо.

Вживання правильних відмінкових форм іменників щонайтісніше зв'язане з культурою мови.

Неперехідні дієслова можуть утворюватися від перехідних за допомогою частки, або постфікса, **-ся**: *брати* — *братися*, *вчити* — *вчитися*, *вітати* — *вітатися*, *кохати* — *кохатися* тощо. Перехідні й неперехідні дієслова можуть розрізнятися суфіксами. Так, суфікс **-и-** вживається в перехідних дієсловах: *білити*, *чорнити*, *синіти*, а суфікс **-і-** — в неперехідних: *біліти*, *чорніти*, *синіти*.

6. Дієслівна категорія стану виражає відношення дії до суб'єкта і об'єкта. Вона дуже тісно пов'язана з поняттям перехідності й неперехідності дієслів, хоча з ним не збігається.

Категорія стану властива всім перехідним дієсловом та тим неперехідним, які утворені від перехідних за допомогою постфік-

са -ся. Окремі групи дієслів не мають категорії стану або їх відносять до так званого нульового щодо об'єкта стану.

У сучасній українській літературній мові розрізняють три стани: активний, зворотно-середній і пасивний. Групу неперехідних дієслів, які не виражають суб'єктно-об'єктних відношень, зараховують, як відзначалося, до нульового стану. Значення стану дієслова можуть виражатися морфологічними і синтаксичними засобами. Активне значення дієслова виражається тільки морфологічними засобами, а зворотно-середнє й пасивне — морфологічними і синтаксичними засобами. До морфологічних засобів належать постфікс -ся, що утворює дієслова пасивного і зворотно-середнього стану, до синтаксичних — розрізнення суб'єкта й об'єкта: *банк надає кредити і кредити надаються банком*, та наявність чи відсутність керованого дієсловом іменника: *студент читає статтю і студент читає*.

Активний стан мають усі перехідні дієслова, які виражають активну дію суб'єкта, спрямовану на об'єкт. Суб'єкт дії виступає підметом, об'єкт — додатком, переважно в знахідному відмінку без прийменника: 1. *Викладач читає лекцію*. 2. *Студенти обговорюють доповідь*. 3. *Банкіри вирішують проблему* (3 розм. мови) та ін. Додаток при дієсловах активного стану може виражатися й формою родового відмінка за умови, що при дієслові-присудку є заперечна частка *не* (1. *Я не знав цієї проблеми*. 2. *Він не прочитав статті* (3 прот.)) або коли дія переходить не на весь предмет (про що йшлося вище), а лише на його частину (*Давид налив молока, відрізав хліба і сів снідати* (А. Головка)).

Грамматичним показником активного стану дієслова є формальне вираження прямого додатка залежним іменником, займенником або іншою субстантивованою частиною мови.

У реченні з дієсловом активного стану підмет збігається з суб'єктом, а додаток — з об'єктом, напр.: *Леся Українка* (суб'єкт-підмет) *написала «Лісову пісню»* (об'єкт-додаток).

Зворотно-середній стан мають дієслова, що означають дію, спрямовану на діючу особу, яка одночасно є об'єктом дії. Такі дієслова співвідносні з дієсловами активного стану, окрему форму яких вони становлять. Їх морфологічним показником є частка -ся (з походження — усічена форма займенника *себе*), напр.: *Дівчина навчається, хлопець одягається, жінка вмивається* (пор. діал.: *дівчина ся навчає, хлопець ся одягає, жінка ся вмиває*). Отже, зворотні дієслова утворюються за допомогою частки, або постфікса, -ся.

У межах дієслів зворотно-середнього стану, які по-різному характеризують відношення між суб'єктом і об'єктом, можна виділити кілька груп:

1) власне-зворотні дієслова, які означають дію, спрямовану на діючу особу, що одночасно є об'єктом дії, напр.: *одягатися, купатися, взуватися, митися, голитися, наряджатися* і под.;

2) непрямо-зворотні дієслова, які означають дію, здійснювану діючою особою для себе. При таких дієсловах ніколи не може бути прямого додатка. Об'єкт, на який спрямована дія, або випущений, або вживається у формі непрямого додатка, напр.: *готуватися до екзаменів, збиратися до друзів, лаштуватися до сну, навчатися мови* тощо;

3) взаємно-зворотні дієслова, що означають взаємну дію, виконувану кількома особами, які одночасно є суб'єктом і об'єктом дії, напр.: *зустрічатися, обніматися, листуватися, змагатися, спілкуватися, радитися* і под.;

4) загально-зворотні дієслова виражають дію, зосереджену на самій діючій особі, напр.: *дивуватися, журитися, заспокоюватися, милуватися, мучитися, сердитися, турбуватися* і под.;

5) активно-безоб'єктні дієслова, які означають дію, що мислиться поза об'єктом як характерна риса суб'єкта і що може переходити на інший предмет чи особу, напр.: *кішка дряпається, собака кусається, бик б'ється; кропива жалиться, будяк колеться* і под.;

6) зворотно-пасивні дієслова означають дію, яка приписується пасивному суб'єкту. Такі дієслова керують формою давального відмінка, що виступає непрямим додатком: 1. *Мені вчувається шум за вікном.* 2. *Ліс уявляється їй казковим* (З худ. твору).

Пасивний стан мають дієслова, що виражають дію, спрямовану на граматичний суб'єкт (підмет), який має форму орудного відмінка без прийменника і виступає в ролі непрямого додатка. Об'єкт дії при дієслові пасивного стану виражається формою називного відмінка іменника чи будь-якої субстантивованої частини мови, напр.: *будинок ремонтується, лекція читається, промова виголошується, кімната прибирається* тощо.

Дієслова пасивного стану утворюються від дієслів активного стану за допомогою постфікса *-ся*. Такі дієслова вживаються тоді, коли на передній план висувається об'єкт дії, а не дія, напр.: *вулиця асфальтується робітниками, пісня виконується співаками, гроші видаються банками* і под. На відміну від них дієслова активного стану використовуються тоді, коли увагу слід зосередити на діячеві, який у реченні виступає підметом, напр.:

робітники асфальтують вулицю, співаки виконують пісню, банки видають гроші тощо.

Дієслова активного й пасивного станів виступають відповідно в активних і пасивних зворотах, напр.: *робота виконується студентом і студент виконує роботу.*

Якщо орудний відмінок суб'єкта при дієслові відсутній, тоді дієслово набирає значення зворотно-середнього стану, напр.: *План виконується бригадою і План виконується.*

7. Категорія особи дієслова виражає відношення дії до об'єкта чи суб'єкта дії з погляду того, хто говорить. Такі відношення можуть бути трьох типів, тому в дієслові розрізняють три особи: першу, другу і третю.

Перша особа означає, що зміст дієслова пов'язується з мовцем, а в множині — з групою осіб: *я відповідаю, ми відповідаємо.*

Друга особа означає дію, звернену до співбесідника або співбесідників: *ти працюєш, ви працюєте.*

Третя особа означає, що зміст дієслова пов'язується з дійовою особою (чи предметом), яка участі в розмові не бере, або з групою осіб (чи предметів), які також участі в розмові не беруть: *він відповідає, вони відповідають.*

Категорія особи належить до основних граматичних категорій дієслова. Особовість є однією із суттєвих ознак предикативності, під якою розуміють віднесеність висловленого в реченні до дійсності. Предикативність є однією з основних ознак речення. У предикативні зв'язки вступають головні члени речення: підмет (суб'єкт) і присудок (предикат). З огляду на це категорія особи виконує в мові важливу функцію.

В українській мові граматична категорія особи виражається морфологічно: за допомогою особових закінчень, які мають дієслова дійсного та наказового способів. Особові форми можуть мати тільки дієслова теперішнього і майбутнього часу. У минулому часі дієслова особових закінчень не мають, діюча особа таких дієслів визначається за контекстом: 1. *Банк (він) працював без вихідних (3 газ.).* 2. *Проценти (вони) нараховувалися щоквартально (3 журн.).*

Дієслова у теперішньому і майбутньому часі мають такі особові закінчення:

В однині:

1-а особа: **-у (-ю):** *несу, веду, люблю;*

2-а особа: **-еш (-єш), -иш (-їш), -и:** *несеш, ведеш, любиш, читаєш, сієш, поїш, стоїш, неси, веди;*

3-я особа: **-е (-є), -ить (-їть):** *несе, веде, співає, любить, поїть.*

У множині:

1-а особа: -емо (-ємо), -имо (-їмо), -ем, -им, -імо (-ім): *несемо, ведемо, даємо, робимо, поїмо; несімо, несім, ведімо, ведім.*

2-а особа: -ете (-єте), -ите (-їте), -іть, -те: *несете, ведете, сієте, водите, стоїте, несіть, ведіть, пийте;*

3-я особа: -уть (-ють), -ать (-ять): *несуть, сіють, кричать, косять.*

За особами також змінюються дієслова наказового способу, проте спеціальні особові закінчення вони мають тільки в трьох формах: у 2-й особі однини та в 1-й і 2-й особі множини:

	Однина		Множина	
1 ос.	—	—	берімо	граймо
2 ос.	бери	грай	беріте	грайте
3 ос.	—	—	—	—

У складеній формі 3 ос. однини і множини дієслів наказового способу, що складається з описової частки *хай* (*нехай*) і дієслова, значення особи виражається закінченнями, що виступають у формах теперішнього і простого майбутнього часу, напр.:

Однина:	Множина:
3 ос. хай прочитає нехай зробить	3 ос. хай прочитають нехай зроблять

Отже, до особових форм дієслова належать форми теперішнього і майбутнього часів дієслова дійсного способу та форми наказового способу. До неособових — інфінітив, дієприкметник і дієприслівник, які за особами не змінюються. Особа дієслова, як зазначалося вище, визначається за особовим закінченням, яке одночасно виражає граматичне значення числа.

Використання особових форм має певні особливості. Так, зокрема:

1) Форма першої особи множини може вживатися у значенні першої особи однини: 1. *Ми вважаємо, що проблему можна вирішити* (З журн.). 2. *Ми доходимо висновку про необхідність підтримки малих підприємств* (З газ.) і под. Таке вживання має місце переважно в наукових працях, лекціях, доповідях тощо, коли автор не бажає висувати свою особу на передній план і надає дії узагальненого звучання. Це так зване скромне авторське «ми».

2) Форма першої особи множини може також вживатися в значенні другої особи однини і множини. Це буває тоді, коли мовець наче уявляє себе співучасником дії або стану, що надає спілкуванню більш довірливого або жартівливо-іронічного звучання:

1. *Як ми себе почуваємо* (лікар до хворого); 2. *Як збираємося працювати* (керівник, до підлеглого) (3 усн. мови) тощо.

3) Форма другої особи множини може вживатися в значенні другої особи однини, що має місце при звертанні до незнайомих людей, осіб похилого віку, а також службових осіб в офіційно-діловій обстановці: 1. *Дозвольте пройти...*; 2. *Ви, бабусю, відпочиньте...*; 3. *Ви, Денисе Івановичу, відповідатимете за виховну роботу...*; 4. *Галино Петрівно, дозвольте зайти...* і под. (3 усної мови).

У межах дієслів виділяються **безособові дієслова**, тобто такі, що означають дію, не пов'язану з будь-якою особою. При них ніколи не буває підмета, оскільки вони означають дію як процес, що відбувається без суб'єкта дії, без дійової особи. Безособові дієслова можуть означати:

- а) явища природи: *темніє, світає, холоднішає, морозить, вечоріє*;
- б) фізичний стан людини або її відчуття: *нудить, трусить, коле, пече, свербить, пахне* (акацією) та ін.;
- в) стихійні явища: *вигоріло, замело, залило, вимерзло*;
- г) уявлення про долю людини: *не щастить, не таланить, не судилось*.

Безособові дієслова за особами, числами й родами не змінюються. Вони мають форму третьої особи однини теперішнього і майбутнього часу та форму минулого часу середнього роду (*темніє, розвидниться; стемніло, посвіжішало*).

Безособові дієслова можуть утворюватися від особових за допомогою постфікса **-ся**: *не спиться, не сидиться, не працюється*. Вони вживаються в безособових реченнях, у яких на передній план висувається дія, а не діяч.

8. Категорію роду й числа мають не всі дієслівні форми. Так, категорія роду властива тільки дієсловам минулого часу: *писав, писала, писало* й умовного способу: *писав би, писала б, писало б*, а також дієприкметникам (*прочитаний, прочитана, прочитане*).

Категорію числа мають усі дієслівні форми, за винятком інфінітива й дієприслівника. Слід зазначити, що категорія числа в дієсловах не самостійна, а залежить від іменника чи інших слів, які виступають у реченні у функції підмета і з яким узгоджується дієслово.

Число і рід дієслова визначається за допомогою флексій.

9. За системою особових закінчень дієслова теперішнього і простого майбутнього часу поділяються на дві дієвідміни: першу і другу. Вони розрізняються голосними звуками в особових закінченнях, які називаються тематичними.

Дієслова першої дієвідміни в другій і третій особах однини та в першій і другій особах множини мають у флексіях тематичний голосний **-е (-є)**, а у флексії третьої особи множини — голосний **-у (-ю)**.

Дієслова другої дієвідміни в другій і третій особах однини та в першій і другій особах множини у флексіях мають тематичний голосний **-и або -і (-ї)**, а у флексії третьої особи множини — голосний **-а (-я)**.

Зразки відмінювання дієслів:

Перша дієвідміна

Теперішній час

Майбутній час

Однина

1 ос. везу	пишу	читаю	привезу	прочитаю
2 ос. везеш	пишеш	читаєш	привезеш	прочитаєш
3 ос. везе	пише	читає	привезе	прочитає

Множина

1 ос. веземо	пишемо	читаємо	привеземо	прочитаємо
2 ос. везете	пишете	читаєте	привезете	прочитаєте
3 ос. везуть	пишуть	читають	привезуть	прочитають

Друга дієвідміна

Однина

1 ос. дружу	сушу	вірю	висушу	повірю
2 ос. дружиш	сушиш	віриш	висушиш	повіриш
3 ос. дружить	сушить	вірять	висушить	повірять

Множина

1 ос. дружимо	сушимо	віримо	висушимо	повіримо
2 ос. дружите	сушите	вірите	висушите	повірите
3 ос. дружать	сушать	вірять	висушать	повірять

Слід звернути увагу на те, що в розмовній мові та в мові художньої літератури у першій особі множини поряд із флексіями **-емо (-ємо)**, **-имо (-їмо)** паралельно можуть вживатися скорочені флексії **-ем (-єм)**, **-им (-їм)**, пор., напр.: *веземо* і *везем*, *читаємо* і *читаем*, *пишемо* і *пишем* і под.

Дієвідміни можуть розрізнятися і за основою інфінітива.

До першої дієвідміни за основою інфінітива належать:

1) дієслова з односкладовою інфінітивною основою, яка закінчується на голосний: *шити* — *шиють*, *вити* — *виють*, *жати* — *жнуть*, *пити* — *п'ють*;

2) дієслова з основою інфінітива на приголосний: *нести* — *несуть*, *пастися* — *пасуть*, *пекти* — *печуть*;

3) дієслова з основою на *-і*, що в інших формах не випадає: *молодіти* — *молодієш*, *молодіють*, *жовтіти* — *жовтієш*, *жовтіють*;

4) дієслова з основою на *-оро-*, *-оло-*: *колоти* — *коле*, *колють*; *пороти* — *поре*, *порють*;

5) деякі окремі дієслова: *ревіти* — *реве*, *ревуть*; *хотіти* — *хоче*, *хочуть*; *іржати* — *ірже*, *іржуть*.

До другої дієвідміни за основою інфінітива належать:

1) дієслова з основою інфінітива на *-а-* після шиплячих та *-й-*, якщо *-а-* в особових формах випадає: *сичати* — *сичу*, *сичать*; *кричати* — *кричу*, *кричать*;

2) дієслова з основою інфінітива на голосний *-и-*, *-і-*, *-ї-*, які в особових формах випадають: *гуркотіти* — *гуркочу*, *гуркотять*; *гасити* — *гашу*, *гасять*; *кроїти* — *крою*, *кροять* та ін.

До цієї ж дієвідміни належать також дієслова: *бігти* — *біжать*; *боятися* — *бояться*, *спати* — *сплять* (виняток: *лягати* — *ляжуть*; *гаяти* — *гають*, *мати* — *мають*).

✂ Окрему групу в сучасній українській мові складають дієслова архаїчної групи, куди входять дієслова *бути*, *дати*, *їсти* і дієслова з основою *-вісти* (*відповісти*, *доповісти*, *розповісти*), які в теперішньому і простому майбутньому часі зберігають стару форму відмінювання, зокрема вони мають такі форми:

Однина

1 ос.	дам	їм	доповім	є (єсьмь)
2 ос.	даси	їси	доповіси	є (єси)
3 ос.	дасть	їсть	доповість	є (єсть)

Множина

1 ос.	дамо	їмо	доповімо	є (єсьмо)
2 ос.	дасте	їсте	доповісте	є (єсте)
3 ос.	дадуть	їдять	доповідять	є (суть)

Треба зазначити, що дієслово *бути* в усіх особових формах однини і множини має форму *є*. Проте в художній літературі з метою надання мові урочистого звучання можуть вживатися ар-

хаїчні форми дієслова *бути*: 1. *Значить єсть у нас здоров'я, і краса, і сила* (П. Тичина). 2. *Ти воскреси нам діяння народу: одвічна ти ж наша сила, — славна бо єси* (П. Тичина).

Дієслово *дати* і похідні від нього *видати, подати, віддати* та ін., а також дієслова, утворені від основи *-вісти*, напр.: *доповісти, оповісти* та ін., є дієсловами доконаного виду і мають тільки форму майбутнього простого часу: *дам, доповім, даси, доповіси; дамо, доповімо* і под.

Правильне віднесення дієслова до тієї чи іншої дієвідміни забезпечує використання в мовному житку правильних дієслівних закінчень і, отже, належний рівень культури писемної й усної мови.

Є 10. Категорія способу — це граматична категорія дієслова, яка виражає відношення дії до дійсності. У сучасній українській мові розрізняють три способи дієслова: дійсний, умовний і наказовий.

Дійсний спосіб означає реальну дію, тобто таку, яка відбувалася, відбувається чи буде відбуватися, стверджуючи або заперечуючи її, напр.: 1. *Сьогодні економіка України потребує нових підходів до змісту реформ* (М. Павловський). 2. *Після проголошення курсу на ринкові реформи вища школа України провела значну роботу з реорганізації підготовки економічних кадрів* (З журн.). 3. *Формування ринкових відносин в Україні викличе нагальну потребу оволодіння методами фінансового аналізу і менеджменту* (З журн.).

Якщо дійсний спосіб заперечує наявність дії, тоді при дієслові вживається частка **не**: *Здійснення таких заходів не вимагає структурної перебудови виробництва* (З журн.).

Дієслова дійсного способу змінюються за часами, в теперішньому й майбутньому часі — за особами, в минулому й давноминулому (в однині) — за родами.

Умовний спосіб означає дію не реальну, а бажану чи можливу за певних умов: 1. *Економіка України досягла б належного рівня при правильному вирішенні питання про приватну власність* (З журн.).

Дієслова умовного способу мають аналітичну форму, яка в сучасній українській мові складається з дієслова в минулому часі й умовної частки **би**, що вживається після слів, які закінчуються на приголосний (*сказав би, прочитав би, вивчив би*), та частки **б**, яка вживається після слів, що закінчуються на голосний (*сказала б, прочитала б, вивчила б* тощо).

Дієслова умовного способу часу не мають, але, як і дієслова минулого часу, мають категорію роду й числа, які виражаються

за допомогою закінчення: *писав би, писала б, писало б, писали б; носив би, носила б, носило б, носили б.*

Частка **би (б)** переважно вживається після дієслівної форми, хоча може писатися й після інших слів у реченні. З дієсловами та з іншими частинами мови частка **би (б)** пишеться окремо: *дочитав би, принесла б, сказало б* і под.

Наказовий спосіб виражає спонукання до дії у формі наказу, вимоги, поради, побажання, заклику тощо:

1. *Поховайте та вставляйте,*

Кайдани порвіте

І вражою злою кров'ю

Волю окропіте.

(Т. Шевченко).

2. *Дайте відповідь на поставлене питання* (З усн. мови).

Дієсловам наказового способу не властива категорія часу, але вони мають категорії особи і числа, які виражаються закінченням.

Утворюються дієслова наказового способу від основи теперішнього часу. Вони мають форми другої особи однини: *стій, говори, відповідай* та першої і другої особи множини: *стіймо, говорімо, відповідаймо, стійте, говоріть, відповідайте.*

Значення наказового способу може передаватися й за допомогою часток *хай, нехай*, які додаються до дієслів третьої особи однини і множини теперішнього і простого майбутнього часу. Такі форми наказового способу називаються описовими: *хай напише, нехай прочитає, хай живе, нехай живуть, нехай працюють* тощо.

Вони виражають наказ менш категорично порівняно з особовими формами наказового способу, пор., напр.: *встань — нехай встане, сідай — нехай сідає; читайте — нехай читають* і под.

В узагальнено-особовому значенні дієслова наказового способу можуть виражати значення настійної рекомендації, щирої поради тощо:

Учітесь, читайте

І чужому навчайтесь,

Й свого не цурайтесь

(Т. Шевченко).

11. Категорія часу — одна з основних граматичних категорій дієслова. Вона виражає відношення дії до моменту мовлення.

У сучасній українській мові існує чотири часи дієслова: теперішній, майбутній, минулий і давноминулий.

Теперішній час означає дію, яка відбувається в момент мовлення, тобто в часі вона збігається з повідомленням про неї:

1. *Караюсь, мучусь, але не каюсь* (Т. Шевченко). 2. *Повітря тремтить від спеки і в срібнім мареві танцюють далекі тополи* (М. Коцюбинський). 3. *Сьогодні економіка потребує нових підходів до змісту реформ* (М. Павловський).

Дієслова теперішнього часу означають дію: а) постійну або тривалу: *сонце світить, вода закипає при температурі 100°C*; б) таку, яка є властивістю істоти чи предмета: 1. *Місяць крутиться навколо Землі* (З журн.). 2. *Земля крутиться навколо Сонця* (З журн.); в) дію, що збігається з моментом мовлення: 1. *Я чую ваше дихання, Раби, Закуті в брилах крики боротьби...* (Д. Павличко).

Дієслова теперішнього часу мають значення недоконаного виду. Вони утворюються від основи дієслів недоконаного виду, виражають значення способу, часу, особи і числа: *пишу, пишем, пише, пишемо, пишете, пишуть*.

Майбутній час означає дію, яка відбудеться або відбудуватиметься після моменту мовлення про неї, тобто про неї повідомляють раніше, ніж вона виконується: 1. *І буде син, і буде мати, і будуть люди на землі* (Т. Шевченко). 2. *У межах розбудови ринкової економіки України створюватиметься фінансова система нашої держави* (З журн.).

У сучасній українській мові існує три форми майбутнього часу: проста, складна і складена.

Проста форма майбутнього часу співвідносна з формами теперішнього часу, від яких вона утворюється за допомогою префіксів (переважно), суфіксів, зміни наголосу та голосного в корені. Вони мають форму доконаного виду: *пишу — напишу, перепису, запишу, вслухаюся* (від *вслухаюся*); *рахую — вирахую, перерахую, прорахую; завершуються — завершаться* тощо.

Складна форма майбутнього часу твориться приєднанням інфінітива недоконаного виду особових закінчень *-му, -меш, -ме, -мемо, -мете, -муть*, які історично розвинулися з допоміжного дієслова *иняти* (*іняти*), причому кінцевий звук інфінітива і початковий допоміжного дієслова злилися в один звук [и]: *писати + иму → писатиму, писати + имеши → писатимеш, писати + иметь → писатиме* і т. д.

Складена форма майбутнього часу твориться шляхом додавання до основи інфінітива недоконаного виду допоміжного дієслова *бути* в особових формах: *буду працювати, будеш говорити, буде відповідати, будемо виконувати* і т. п.

У складеній формі майбутнього часу граматичне значення виражається допоміжним дієсловом *бути*, лексичне — інфінітивом.

Форми майбутнього часу поділяються на синтетичні й аналітичні. До синтетичних належить складна форма майбутнього часу (*писатиме, писатимемо, писатимете*), до аналітичних — складена, яка включає два слова: *буду носити, будеш носити, буде носити* і т. п.

Дієслова простого майбутнього часу виражають дію, яка має завершитися в майбутньому (*прочитаю, випишу, складу, відпрацюю, розрахую*), тому вони мають форми тільки доконаного виду.

Дієслова майбутнього складного, як і складеного, часу означають майбутню дію, необмежену в часовій тривалості, без вказівки на її завершеність, тому вони мають форми недоконаного виду (*читатиму, писатимем, складатиме; буду читати, будем писати, буде складати* тощо).

Минулий час означає дію, яка відбувається до моменту мовлення про неї, тобто про цю дію повідомляється після того, як вона відбулася: 1. *У книги люди, наче бджоли в соти, знесли сямливий, чародійний мед* (Д. Павличко). 2. *Важливе місце в бюджетній політиці держави зайняли місцеві бюджети* (З журн.).

Дієслова минулого часу можуть означати дію, завершену в часі (*сказав, відвідав, доповів, з'ясував*), такі дієслова мають форму доконаного виду, і дію без вказівки на обмеженість чи завершеність її у часі (*працював, говорив, читав, розповідав, складав*). Такі дієслова мають форму недоконаного виду.

Характерною особливістю дієслів минулого часу є те, що їм, на відміну від усіх інших форм дієслова (крім умовного способу), в л а с т и в а граматична категорія роду, що не має самостійного значення, а залежить від того слова, з яким у реченні сполучається дієслово: *план виконувався, проблема розглядалася, питання з'ясувалося*.

Граматично чоловічий рід оформляється нульовим закінченням, тобто його відсутністю (*брав, говорив, казав, носив*), жіночий — закінченням *-а* (*брала, говорила, казала, носила*), середній — закінченням *-о* (*брало, говорило, казало, носило*).

Дієслова минулого часу в множині за родами не розрізняються, всі вони мають закінчення *-и* (*брали, говорили, казали, носили*). Родові закінчення та закінчення *-и* в дієсловах минулого часу одночасно є показником числа (пор., напр.: *читав — читали, відповідала — відповідали*).

У сучасній українській мові дієслова минулого часу творяться від основи інфінітива за допомогою суфікса *-л-*, у чоловічому роді — *-в-*, що походить з *-л-*. Суфікс *-л-* завжди зберігається в дієсловах жіночого та середнього родів і в множині: *читала, читало, читали* (*чита(ти) + л - а, чита(ти) + л - о, чита(ти) + (л - и)*).

Дієслова чоловічого роду зберігають суфікс **-в-** тільки в позиції після голосного: *жив, працював, носив, рив*, після приголосного він зникає, і дієслово закінчується нульовою флексією: *біг, ніс, пік, віз*, але *бігла, несла, пекла, везла*.

Давноминулий час, що в українській мові вживається зрідка, означає дію, яка відбулася раніше від іншої минулої дії.

Форми давноминулого часу аналітичні, тобто вони складаються з двох слів. Творяться вони від дієслів **минулого часу**, що виражають основне, лексичне значення, і допоміжного дієслова **бути** в минулому часі, яке має граматичне значення: *був говорив, була говорила, було говорило; бувало читав, бувало читала* тощо. Напр.: *Був позабував товаришів, — тепер пригадав* (Ст. Васильченко).

Форми давноминулого часу в науковому, офіційно-діловому і публіцистичному стилях не вживаються. Вони властиві тільки художньому й розмовному стилям.

12. Дієслівні форми творяться від двох основ: а) основи інфінітива; б) основи теперішнього часу. Основа інфінітива виділяється внаслідок відокремлення в дієслові інфінітивного суфікса **-ти(-ть)**: *бра-ти, да-ти, каза-ти, склада-ти, відповіда-ти, нес-ти, вез-ти*.

Від основи інфінітива утворюються:

а) дієслова минулого часу: *біг, стояв, читав, писала, носило, говорили, дали, відповідали*;

б) дієслова умовного способу: *сказав би, читала б, говорило б, несли б, підраховали б*;

в) дієприкметники минулого часу: *сказаний, прочитаний, несений, підрахований*;

г) дієприслівники доконаного виду: *вивчивши, прочитавши, сказавши, підраховавши*.

Основа теперішнього часу виділяється відокремленням у дієслові третьої особи множини особового закінчення **-уть (-ють), -ать (-ять)**: *вез-уть, бер-уть, каж-уть; біж-ать, нос-ять, прос-ять*.

Слід звернути увагу на те, що в графічних варіантах цих закінчень **-ють, -ять, -ю** та **-я** в одних випадках позначають м'якість попереднього приголосного (*ллють* — [л'ут'], *носять* — [нос'ат']), а в інших — сполучення звука [й] з голосними [у], [а], і тоді й належить до основи (*читай-уть* — граф. *читають*, *стой-ать* — граф. *стоять*).

Від основи теперішнього часу утворюються:

а) всі особові форми теперішнього часу: *беру, береш, бере, беремо, берете, беруть; роблю, робиш, робить, робимо, робите, роблять*;

б) особові форми майбутнього часу доконаного виду: *напишу, напишеш, напише, напишемо, напишете, напишуть*; *зроблю, зробиш, зробить, зробимо, зробите, зроблять*;

в) усі особові форми наказового способу: *носи, носімо, носіть*; *грай, граймо, грайте*;

г) дієприкметники теперішнього часу, які в сучасній українській літературній мові вживаються обмежено: *відповідаючий, працюючий, керуючий, люблячий, носячий*;

д) дієприслівники недоконаного виду: *читаючи, відповідаючи, розробляючи, люблячи, просячи*.

У деяких дієсловах основа інфінітива збігається з основою теперішнього часу: *вез-ти і вез-уть, нес-ти і нес-уть*.

13. Висновки. Отже, дієслово серед інших частин мови посідає особливе місце, що забезпечується його лексичним значенням — означати дію або стан як процес і виражати її у граматичних формах часу, способу, стану і виду.

Дію або стан можуть означати й віддієслівні іменники (*ходіння, носіння, вивчення, просьба, косьба*), але такі іменники лише називають дію, не вказуючи на її протікання у часі.

Дієслова порівняно з іншими частинами мови мають найскладнішу систему форм, серед яких визначаються такі:

- а) інфінітив, або неозначена форма дієслова;
- б) особові форми;
- в) безособові форми на *-но, -то*;
- г) дієприкметники;
- д) дієприслівники.

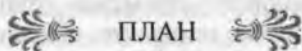
В одну частину мови ці форми об'єднуються своїм значенням і спільними граматичними ознаками, оскільки всі вони мають категорії стану і виду, часу і способу (крім інфінітива). За винятком пасивних дієприкметників, усі дієслівні форми керують іменниками або іншими частинами мови, вжитими замість них, усі дієслівні форми мають здатність сполучатися з прислівником.

Дієслова можуть мати такі граматичні категорії, які властиві й іншим частинам мови. Це, зокрема, категорія числа і роду (дієслова минулого часу й умовного способу).

Основна синтаксична роль дієслова надзвичайно важлива, а саме: виступати в реченні присудком, хоча деякі дієслівні форми, напр. інфінітив, можуть у реченні виконувати роль як головних, так і другорядних членів речення.

ДІЄПРИКМЕТНИК І ДІЄПРИСЛІВНИК ЯК ФОРМИ ДІЄСЛОВА

ПЛАН

1. Дієприкметники і дієприслівники як атрибутивні форми дієслова, їх функції у мові.
2. Дієприкметник як форма дієслова, його морфологічні ознаки і синтаксична роль.
3. Активні й пасивні дієприкметники, їх функції в мові.
4. Творення дієприкметників.
5. Перехід дієприкметників у прикметники й іменники.
6. Наголос у дієприкметниках.
7. Безособові дієслівні форми на **-но**, **-то**.
8. Дієприслівник як форма дієслова, його морфологічні ознаки і синтаксична роль.
9. Творення дієприслівників.
10. Перехід дієприслівників у прислівники.
11. Наголос у дієприслівниках.
12. Дієприкметникові і дієприслівникові звороти, їх функції в мові.
13. Висновки.

Є 1. **Дієприкметники і дієприслівники**, на відміну від дієвідмінюваних форм дієслова, які належать до предикативних і основне синтаксичне значення яких — присудковість, є формами атрибутивними, тобто основним у них є означальне значення, і цим, а також своїми морфологічними й словотворчими особливостями вони протиставляються предикативним формам дієслова.

Разом з тим кожна з цих форм має свої, властиві лише їй граматичні й словотворчі ознаки, власні функції в мові, тому вони розглядаються окремо.

Є 2. **Дієприкметник** — це дієслівна форма, яка виражає ознаку предмета за дією і поєднує в собі граматичні ознаки дієслова і прикметника.

Про це поєднання двох частин мови свідчить сам термін «дієприкметник», перша частина якого *діє* вказує на зв'язок з дієсловом, а друга — *прикметник* — на зв'язок з прикметником, напр.: *написаний, пробитий, забутий, червоніючий, посивілий, змарнілий, перенесений* тощо.

Дієприкметники становлять проміжну групу слів між дієсловом і прикметником, тому його ще називають дієслівно-іменною формою.

Як і прикметники, дієприкметники відповідають на питання який? яка? яке? (*виконаний обов'язок, прочитана книжка, заросле поле*), але відрізняються від них тим, що виражають ознаку за дією і тому за значенням пов'язуються з тим дієсловом, від якого вони утворені, тоді як прикметники виражають статичну ознаку і зв'язку з дієсловами не мають. Пор., напр.: *виконана* (від дієслова *виконати* — дієприкметник) *робота* і *відмінна* (прикметник) *робота*; *прочитаний* (від дієслова *прочитати* — дієприкметник) *журнал* і *цікавий* (прикметник) *журнал*; *працюючий* (від дієслова *працюють* — дієприкметник) *робітник* і *кваліфікований* (прикметник) *робітник* тощо.

Дієприкметники подібно до прикметників змінюються за родами, числами й відмінками, що залежать від того іменника, з яким вони сполучаються, отже, вони узгоджуються з означуваним іменником у роді, числі й відмінку та мають закінчення прикметника, напр.: *здійснений задум, здійснена мрія, здійснене бажання, здійснені плани* (пор.: *цікавий задум, таємна мрія, сестрине бажання, майбутні плани* — прикметники).

Відмінюються дієприкметники за відмінками в однині і множині, як прикметники твердої групи: *прочитаний, прочитаного, прочитаному, прочитаний, прочитаним* і *на прочитаному*.

Основна синтаксична роль дієприкметників, як і прикметників, — виступати в реченні означенням і частиною іменного складеного присудка, напр.: 1. *Розвинута* (озн.) *ринкова система може ефективно працювати лише в разі раціональної структури економіки* (М. Павловський). 2. *Розроблені* (озн.) *плани будуть затверджені* (част. імен. склад. присудка) *комісією з економічних питань* (З газ.).

При субстантивациї, коли дієприкметник переходить до розряду іменників, він може виконувати в реченні роль підмета або додатка, напр.: 1. *Воскреслі* (підмет) *з легенди рушали на бій з живими...* (М. Нагнибіда). 2. *Прибулі* (підмет) *підійшли до відпочиваючих поранених* (З газ.) і под.

З дієсловами дієприкметники мають спільну основу і спільне лексичне значення: *керують* — *керуючий, написати* — *написаний, збити* — *збитий, посивіти* — *посивілий* і под.

Як і дієслова, дієприкметники мають категорії виду, часу і стану, можуть керувати залежним іменником і мати при собі пояснюючі слова, напр.: *намалювати фарбами і намальований фарбами; прибрати квітами і прибраний квітами, освітити ліхтарями і освітлений ліхтарями, щотижня виконувати завдання і щотижня виконувані завдання* тощо.

Дієприкметники мають форму dokonаного й недokonаного виду. Як правило, вони зберігають вид того дієслова, від якого утворені, напр.: *записати — записаний, виробити — вироблений, вишити — вишитий, змарніти — змарнілий* (дієприкметники dokonаного виду); *малюють — малюючий, виконувати — виконуваний, писати — писаний* (дієприкметники недokonаного виду).

Дієприкметникам властива категорія часу, яка представлена у них неповно, оскільки дієприкметники мають тільки два часи: теперішній: *працюючий* (той, який працює), *керуючий* (той, який керує), *відповідаючий* (той, який відповідає) і минулий: *виконаний* (план) (план, який виконали), *з'ясоване* (питання) (питання, яке з'ясували), *переписана* (робота) (робота, яку переписали), *посивіле* (волосся)(волосся, яке посивіло).

Форм майбутнього часу дієприкметники не мають. Вони також не мають категорії способу й особи.

В українській мові поширеними є дієприкметники минулого часу. Дієприкметники теперішнього часу в сучасній українській мові вживати не рекомендується, хоча у творах українських письменників-класиків й зокрема у Т. Г. Шевченка, основоположника української літературної мови, вони використовувалися досить активно, напр.: 1. *Блукаючий погляд Тиховича зупиняється врешті на вогнищі* (М. Коцюбинський). 2. *Риплять вози, бряжчать ярма, хмара куряви купається в злотокривавому світлі заходячого сонця* (М. Коцюбинський). 3. *Благословенная в женах Святая праведная мати... Не дай в неволі пропадати, Літучі літа марно тратить* (Т. Шевченко). 4. *Як умру, то поховайте мене на могилі... Щоб лани широкополі, І Дніпро і кручі Було видно, було чути, Як реве ревучий* (Т. Шевченко).

У мовному вжитку такі дієприкметники в сучасній українській літературній мові пропонується замінювати підрядними означальними реченнями зі сполучниками **що, який** або іншими частинами мови, напр.: *завідуючий — завідувач, командуючий — командувач*¹ та ін.

¹ Див.: Пономарів Олександр. Культура слова. Мовностилістичні поради. — К.: Либідь, 1999. — С. 156—159.

3. За станом дієприкметники поділяються на активні і пасивні.

Активні дієприкметники виражають ознаку за дією, яку виконує сама означувана особа чи означуваний предмет. Вони мають форми теперішнього й минулого часу, напр.: *працюючий робітник* — *робітник, що працює*, *затихаючий вітер* — *вітер, що затихає* (дієпр. тепер. часу) і *змарніле обличчя* — *обличчя, що змарніло*, *посивіла голова* — *голова, що посивіла* (дієпр. мин. часу) тощо.

У межах активних дієприкметників більш уживаними є дієприкметники минулого часу: *постарілий*, *зблідлий*, *змарнілий* і менш рекомендованими до вживання — дієприкметники теперішнього часу: *виконуючий*, *керуючий*, *знаючий*, хоча в сучасній українській мові, зокрема в наукових працях, у посібниках, підручниках тощо, вони продовжують вживатися, напр.: 1. *Відмінності між слаборозвинутими та розвинутими країнами обумовлюються... самостійною регулюючою роллю держави в зовнішніх стосунках країн у ринковому просторі* (З журн.). 2. *Очевидно, що проблему можна розв'язати лише за допомогою регулюючої функції держави* (М. Павловський). 3. *Реформування економіки передбачає появу великої кількості господарюючих об'єктів* (З журн.). 4. *Під впливом зростаючих тенденцій до масової автаркії національних господарств стався некерований розрив усталених виробничо-технологічних зв'язків* (З підр.). 5. *Окрім спеціальної функції, ... ринок виконує в економічній системі регулятивно-контрольну і стимулюючу функції* (З підр.).

Пасивні дієприкметники виражають ознаку тієї особи чи того предмета, на який спрямована дія.

Пасивні дієприкметники теперішнього часу недоконаного виду в сучасній українській мові вживаються дуже рідко, напр.: *обговорювана* (тепер) *проблема*, *опрацьовувана* (тепер) *тема*, *обстежувана* (тепер) *організація* тощо.

Такі дієприкметники переважно відповідають російським утворенням на *-мый* (*обсуждаемый*, *обследуемый*). Дієприкметники на *-мий* українській мові не властиві.

Колишні дієприкметники на *-мий*: *знаючий*, *відомий* втратили ознаки дієприкметників і перейшли до розряду іменників або прикметників.

Типовими для української мови й найширше вживаними в ній є пасивні дієприкметники минулого часу: *прочитаний*, *написаний*, *розглянутий*, *обстежений*, *з'ясований*, *укритий* тощо.

При пасивних дієприкметниках дійова особа або предмет переважно має форму орудного відмінка, напр.: *вихований армією* (але *вихованець армії*), *покритий асфальтом*, *посипаний сіллю*, *вишитий гладдю*, *написаний студентом*, *завідуючий кафедрою* (але *завідувач кафедри*) тощо.

4. Активні дієприкметники теперішнього часу, що рідко вживаються, утворюються від дієслівної основи теперішнього часу, фактично від основи дієслів у 3-ій особі множини, яка виділяється відкиданням особового закінчення *-уть (-ють), -ать (-ять)*, за допомогою суфіксів *-уч (-юч)* від дієслів I дієвідміни і *-ач (-яч)* від дієслів II дієвідміни: *несуть — несучий, знають — знаючий, лежать — лежачий, правлять — правлячий* і под.

Поширені в російській мові активні дієприкметники на *-ущий, -ющий* в українській мові найчастіше замінюються описовими зворотами, напр.: рос. *везущий* — укр. *той, що везе*; рос. *читающий* — укр. *той, що читає*.

Як відзначалося вище, в сучасній українській мові активні дієприкметники теперішнього часу є маловживаними. При перекладі таких узвичаєних у російській мові дієприкметників на українську мову слід замінювати їх підрядним реченням або іншими описовими засобами.

Активні дієприкметники минулого часу утворюються від основи інфінітива, яка виділяється відкиданням інфінітивного суфікса *-ти*, за допомогою суфікса *-л (ий)*: *змарніти — змарнілий, посивіти — посивілий, почорніти — почорнілий, повеселіти — повеселілий*.

Суфікс основи інфінітива *-ну-* при утворенні активних дієприкметників минулого часу випадає: *розквітнути — розквітлий, засохнути — засохлий, пожовкнути — пожовклий*.

Активні дієприкметники минулого часу на *-ший, -вший*, вживані в сучасній російській мові, в українській мові не збереглися. Слова типу *спалахнувший, закінчивший, здолавший, перемігший* у літературній мові не вживаються. Такі утворення російської мови в українській мові перекладаються підрядним реченням або описовим зворотом: рос. *сказавший* — укр. *той, що сказав*, рос. *сидевший* — укр. *той, що сидів*, рос. *сделавший* — укр. *той, що зробив*, і под.

Пасивні дієприкметники минулого часу утворюються від основи інфінітива перехідних дієслів переважно доконаного виду за допомогою суфіксів *-н-, -ен- (-єн-)* і *-т-* і відповідних родових флексій. Суфікс *-н-* використовується тоді, коли ос-

нова інфінітива закінчується на **-а- (-я-)**: *підписати — підписаний, прочитати — прочитаний, забрати — забраний* або (зрідка) коли дієслова недоконаного виду мають суфікси **-ува- (-юва-)**, **-овува-**: *виховувати — виховуваний, з'ясовувати — з'ясовуваний, записувати — записуваний* і под.

Слід звернути увагу на те, що голосний **у** в дієслівному суфіксі **-ува- (-юва-)** в дієприкметниках під наголосом змінюється на **о**: *конфіскувати — конфіскований, подарувати — подарований*. За допомогою суфікса **-ен- (-єн-)** утворюються пасивні дієприкметники від дієслів, основа інфінітива яких закінчується на **и, і (ї)** та на приголосні. При цьому відбувається чергування кінцевих приголосних: *виразити — виражений, дослідити — досліджений, нагромадити — нагромаджений, скосити — скошений, виїздити — виїжджений* і под.

Після губних перед суфіксом **-ен-** з'являється **-л-**: *виробити — вироблений, купити — куплений, зломити — зломлений, розграфити — розграфлений* тощо. За допомогою суфікса **-т-** утворюються пасивні дієприкметники від односкладових дієслівних коренів на **-и-, -і-, -у-, -а- (-я-)** та на приголосний: *мити — митий, лити — литий, гріти — грітий, взути — взутий, скути — скутий, зняти — знятий, дерти — дертий*.

Деякі пасивні дієприкметники можуть утворювати паралельні форми з суфіксом **-т-** і з суфіксом **-ен-**. Такі дієприкметники утворюються від дієслів з основами на **-ну-** та **-о-**: *висунути — висунутий і висунений; загорнути — загорнутий і загорнений; повернути — повернутий і повернений; молоти — молотий і мелений; колоти — колотий і колений* та ін.

5. Деякі дієприкметники, активні і пасивні, можуть втрачати дієслівні ознаки — категорії виду, стану, часу, здатність керувати відмінком іменника, мати при собі пояснюючі слова — і переходити до розряду прикметників.

Перехід дієприкметників у прикметники називається ад'єктивациєю (від лат. *adjectivum* — прикметник). Вона буває повною і частковою. При повній ад'єктивациї деякі дієприкметники втрачають усі дієслівні ознаки і повністю переходять до розряду прикметників, зберігаючи тільки прикметникові ознаки, напр.: *лежачий* (камінь), *квітучий* (сад), *болюча* (рана), *колючий* (дріт), *стояча* (вода), *відсталий* (погляд), *освічена* (людина), *спілі* (яблука), *нестерпний* (клімат), *проклятий* (ворог).

Окремі прикметники, що походять від дієприкметників, навіть утворюють ступені порівняння: *болючий — болючіший — найбо-*

лючіший; відсталий — відсталіший, найвідсталіший; освічений — освіченіший — найосвіченіший.

При частковій ад'ективації дієприкметники можуть уживатися то в своєму основному значенні, то в значенні прикметника, на що вказує їх здатність або нездатність керувати непрямыми відмінками іменників, напр.: *смажена на олії риба* (дієпр.), *смажена риба* (прикм.); *печена в духовці картопля* (дієпр.), *печена картопля* (прикм.); *квашена по-новому капуста* (дієпр.), *квашена капуста* (прикм.).

Дієприкметники і прикметники, що мають спільний корінь, можуть відрізнятися морфологічною будовою. Так, наявні в дієприкметниках **а, е** перед суфіксом **-н-** у прикметниках випадають: *перекладений* — *перекладний*, *підписаний* — *підписний*, *визначений* — *визначний* тощо.

Дієприкметники і прикметники можуть розрізнятися наголосом, оскільки дієприкметники, як правило, мають наголос на корені, а прикметники — на суфіксі, напр.: *варений* — *варéний*, *пéчений* — *печéний*, *учений* — *учéний*, *товчений* — *товчéний*.

Дієприкметники можуть субстантивуватись, тобто переходити в іменники. При цьому вони втрачають дієслівні і прикметникові ознаки і набувають граматичних ознак іменника. Одночасно вони передають не ознаку особи чи предмета, а називають саму особу чи предмет: *трудящі, поранений, учений, вчені, уповноважений, працюючі* тощо. У реченні субстантивовані дієприкметники виконують ті ж синтаксичні функції, що й іменники, напр.: 1. *Одберім землю, і тоді кожен **трудящий** матиме хліба доволі...* (М. Коцюбинський).

6. У наголошуванні дієприкметників спостерігаються певні закономірності, зокрема:

а) наголос в активних дієприкметниках такий самий, як і в дієсловах 3 ос. множини тепер. часу, від яких вони утворені: *вивчають* — *вивча́ючий*, *читають* — *чита́ючий*, *п'ють* — *п'ю́чий*, *посивіти* — *посиві́лий*, *пожовкнути* — *пожовќлий*;

б) наголос у пасивних дієприкметниках, як правило, на корені: *зробити* — *зробле́ний*, *сказати* — *сказаний*, *підписати* — *підпи́саний*, *з'ясувати* — *з'ясува́ний* тощо;

в) префікс **ви-** у дієприкметниках наголошується тоді, коли на нього падає наголос у дієсловах, від яких вони утворені: *вирвати* — *вирва́ний*, *вінести* — *вінесе́ний*, *виставити* — *виставле́ний*.

7. Безособові дієслівні форми на **-но, -то** за походженням є колишніми дієприкметниками пасивного стану минулого часу

середнього роду однини. У цих формах зовсім втрачені ознаки прикметника і значно посилені дієслівні ознаки. Вони виражають дію, непов'язану безпосередньо з суб'єктом дії, є незмінними і не відмінюються за родами, числами й відмінками.

У сучасній українській мові ці невідмінювані слова виконують функцію головного члена (присудка) в безособовому реченні, тому їх ще називають присудковими формами на **-но**, **-то**. Вони вживаються тоді, коли основна увага зосереджується на дії, а не на діячеві: 1. *Справу на зборах розглянуто, рішення прийнято, отже, постанову виконано* (З прот.). 2. *Дивлюся ранком — вже заволочено серпанком сіреньким небо* (Л. Українка).

Присудкові форми на **-но**, **-то** можна утворити від кожного пасивного дієприкметника з суфіксами **-н-**, **-т-**: *вироблений* — *вироблено*, *засипаний* — *засипано*, *прочитаний* — *прочитано*, *збитий* — *збито*, *розкритий* — *розкрито* і под.

8. Дієприслівник — це незмінювана форма дієслова, яка вказує на додаткову дію і пояснює в реченні основне дієслово — присудок, напр.: 1. *На переправі стали прикордонники, перевіряючи документи бійців ...* (О. Гончар).

У поданому реченні дієприслівник *перевіряючи* означає додаткову дію до основного дієслова *стали* й одночасно пояснює його.

Додаткова дія, означувана дієприслівником, завжди стосується того самого підмета, що й основна дія, означувана дієсловом-присудком.

Дієприслівники подібно до прислівників виражають ознаку дії або стану, є незмінними і в реченні виконують синтаксичну роль обставини, напр.: 1. *Їхали обережно, пильнуючи, щоб зненацька не наскочити на татарську засідку...* (Н. Рибак).

Виступати в реченні у функції обставини можуть як одиничні дієприслівники (рідше), так і дієприслівники (найчастіше) із залежними словами, утворюючи дієприслівникові звороти, які в реченні незалежно від позиції обов'язково виділяються комами, напр.: 1. *Виходячи зі складності фінансової стабілізації, заходи щодо її досягнення повинні бути різнобічними й погодженими* (З журн.). 2. *Потрібно розробити свою промислову політику, опираючись передусім на власні сили...* (З журн.).

Дієприслівник має ознаки дієслова і прислівника. На це вказує сам термін «дієприслівник», утворений із двох частин: *діє* — від дієслова і *прислівник* — від прислівника.

Подібно до дієслів дієприслівники мають категорію виду (*відпочиваючи, розглядаючи* — недок. вид; *відпочивши, розгляну-*

вши — док. вид); категорію стану (*розглядаючи, зустрічаючи* — акт. стан; *розглядаючись, зустрічаючись* — звор.-серед. стан); форми теперішнього (*аплодуючи, несучи, з'ясовуючи, косячи*) і минулого (*сказавши, принісши, розробивши*) часу, здатність керувати непрямыми відмінками іменника (*розвиваючи економіку, виконуючи план, з'ясувавши питання, дослідивши проблему* тощо), а також сполучатися з прислівниками (*добре відповідаючи, ґрунтовно розробляючи* і под.).

9. Дієприслівники утворюються від дієслівної основи теперішнього часу або від основи інфінітива.

Дієприслівники теперішнього часу недоконаного виду утворюються від дієслівної основи теперішнього часу за допомогою суфіксів *-учи (-ючи)* від дієслів I дієвідміни й *-ачи (-ячи)* від дієслів II дієвідміни: *несучи, ведучи, знаючи, коментуючи, лежачи, стоячи, розмовляючи, відповідаючи* тощо.

Дієприслівники минулого часу доконаного виду утворюються від основи інфінітива за допомогою суфікса *-вши*, якщо основа інфінітива закінчується на голосний: *сказавши* (сказа + вши), *оцінивши* (оціни + вши), *відповівши* (відпові + вши), *розглянувши* (розгляну + вши) і за допомогою суфікса *-ши*, якщо основа інфінітива закінчується на приголосний: *принісши* (приніс + ши), *бігши* (біг + ши), *привівши* (привіз + ши) тощо.

За допомогою суфікса *-ши* можуть утворюватися дієприслівники доконаного виду і безпосередньо від дієслівної форми минулого часу чоловічого роду однини доконаного виду: *написав — написавши, прочитав — прочитавши, відніс — віднісши, зробив — зробивши* і под.

У сучасній українській мові зрідка вживаються дієприслівники з суфіксом *-ши* недоконаного виду (переважно при запереченні): *не думавши, не спавши, не ївши, не пивши, не снідавши*, використовувані переважно в народнорозмовній мові і в художній літературі.

Дієприслівники теперішнього і минулого часу можуть вживатися з постфіксом *-сь*, рідше *-ся*: *навчаючись, повертаючись, розглядаючись, задумавшись, оглянувшись, повернувшись* і под.

10. Дієприслівники можуть переходити до розраду прислівників. Цей перехід називається адвербіалізацією (від лат. *adverbium* — прислівник). Основою для переходу дієприслівників у прислівники є їх незмінність, синтаксична функція обставини і вживання здебільшого без залежних слів.

Перехід дієприслівників у прислівники відбувається внаслідок того, що дієприслівники втрачають ознаки дієслова, перестають означати додаткову дію і вказують лише на ознаку дії, напр.: *робити вміючи, читати лежачи, розмовляти сидючи, стріляти стоячи, відповідати граючись* і под.

Наголос у прислівниках, утворених від дієприслівників, переважно падає на корінь: *лежачи, стоячи, сидючи, в'яжучи*.

Дієприслівники, які перейшли у прислівники, не мають при собі пояснювальних слів і в реченні стоять безпосередньо після дієслова-присудка, від якого комою не відділяються: 1. *Вона сиділа замислившись* (Ю. Яновський). 2. *Та, знай, співають ідучи* (Т. Шевченко).

Дієприслівники можуть входити до фразеологізмів, в яких вони в цілому адвербіалізуються, утворюючи усталені прислівникові сполучення: *відверто кажучи, зважаючи на все, судячи з усього, повісивши голову, згорнувши руки, зважаючи на те*.

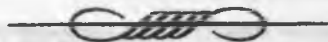
11. Наголос у дієприслівниках різномісцевий. Багатоскладові дієприслівники недоконаного виду мають такий само наголос, що й дієслова теперішнього часу, від яких вони утворені: *бажають — бажаючи, читають — читаючи, співають — співаючи, пішуть — пішучи*.

Якщо у дієсловах 1-ої і 2-ої особи множини наголос переходить на флексію, то в утворених від них двоскладових і трискладових дієприслівниках наголос падає на кінцевий голосний суфікса *-учи (-ючи)*: *несемо — несучі, веземо — везучі, жнемо, жнеті — жнучі, ідемо — ідучі, беремо — беручі* тощо.

Дієприслівники доконаного виду зберігають наголос дієслів минулого часу чоловічого роду: *виконав — виконавши, прочитав — прочитавши, з'ясував — з'ясувавши*.

12. Дієприкметники і дієприслівники на відміну від інших дієслівних форм можуть поєднуватись із залежними словами й утворювати дієприкметникові та дієприслівникові звороти, які широко використовуються в усіх стилях мови, особливо в науковому та офіційно-діловому, як засіб, що конкретизує, уточнює й розширює зміст висловленої думки. Названі звороти в реченнях, як правило, виділяються інтонаційно і за змістом, а на письмі — комами, чим зосереджують на собі увагу: 1. *Наумиха, напнута чорною хусткою, з складеними на грудях руками, стояла, спершись на ріг безверхої хати, і гріла босі ноги на теплій ще землі* (М. Коцюбинський). 2. *Українське поспільство, по-*

борене у класовій боротьбі, з ярмом панцизняної неволі на шиї, тягло свою долю з глухим ремством (М. Коцюбинський).
3. *Особливої актуальності набувають сьогодні питання, пов'язані з розширенням бази і прав місцевих органів влади...* (З журн.). 4. *Виходячи зі складності фінансової стабілізації, заходи щодо її досягнення повинні бути різнобічними й погодженими* (З журн.). 5. *Постійно тримаючи під контролем питання економії бюджетних витрат, слід посилити відповідальність за своєчасність надходження коштів на рахунки одержувачів...* (З журн.).

13. Висновки. Отже, дієприкметник і дієприслівник — це специфічні дієслівні форми, які поєднують у собі ознаки різних частин мови: дієприкметник — дієслова й прикметника, дієприслівник — дієслова й прислівника. Обидві форми є невідмінюваними, оскільки не змінюються за особами й за способами. Разом з тим кожна з цих форм характеризується властивими лише їй ознаками.

Так, дієприкметник, виражаючи ознаку предмета за дією, маючи від дієслова граматичні категорії виду, стану й часу, а від прикметника — рід, число, відмінок й прикметникове закінчення, виконує у реченні переважно функцію означення, а при субстантивації — підмета й додатка.

Дієприслівник, указуючи на додаткову дію й пояснюючи в реченні основне дієслово, а також маючи від дієслова категорії виду і стану, форми теперішнього й минулого часу, а від прислівника — його незмінність і здатність виражати ознаку дії або стану, в реченні, як і прислівник, виконує функцію обставини.

Дієприкметники й дієприслівники утворюються від дієслівних основ, зокрема від основи теперішнього часу й основи інфінітива.

Дієприкметники й дієприслівники можуть втрачати дієслівні ознаки і переходити: дієприкметники — у прикметники, а дієприслівники — у прислівники.

Обидві форми дієслова можуть утворювати дієприкметникові і дієприслівникові звороти, які виконують у мові важливі смислові і стилістичні функції. Як правило, в реченні вони виділяються комами.

ПРИСЛІВНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

ПЛАН

1. Значення прислівника, його морфологічні ознаки і синтаксична роль. Функції прислівника в мові.
2. Розряди прислівників за значенням.
3. Творення і морфологічний склад прислівників:
 - 1) Прислівники прикметникового походження; ступені порівняння прислівників.
 - 2) Прислівники іменникового походження.
 - 3) Прислівники числівникового походження.
 - 4) Прислівники займенникового походження.
 - 5) Прислівники дієслівного походження.
 - 6) Прислівники, утворені поєднанням різних частин мови.
 - 7) Прислівникові сполучення.
4. Здрібніло-пестливі форми прислівників.
5. Наголос у прислівниках.
6. Предикативні прислівники.
7. Перехід інших частин мови у прислівники.
8. Уживання прислівників у функції прийменників і часток.
9. Висновки.

1. Прислівником називається повнозначна невідмінювана частина мови, яка виражає якісну або кількісну ознаку дії чи стану або ступінь чи міру вияву іншої ознаки.

Прислівники відповідають на питання *як? яким способом? коли? де? куди? звідки* і под., напр.: 1. *Увечері* (коли?) *пішов дощ*, зробилося *вогко* (як?) і *холодно* (як?) (П. Панч). 2. *Над головами то вище* (де?), *то нижче* (де?) *дрібно* (як?) *співали жайворонки* (П. Панч).

Прислівники найчастіше відносяться в реченні до дієслова, дієприкметника чи дієприслівника, від яких і ставиться до прислівника питання: 1. *Спереду* (де?), *позаду* (де?) і *з боків їхало четверо конвоїрів* (П. Панч). 2. *Де-не-де* (де?) *вже верховіття*

дерев позолочене зеленою барвою (Л. Українка). 3. *Всі по-бойовому* (як?) *настроєні, бо справа ж бойова!* (М. Рильський).

Якщо прислівник означає міру або ступінь якості, він може відноситися до прикметника або прислівника, напр.: 1. *Надзвичайно* (як?) *цікава і змістовна була доповідь лектора* (З прот.). 2. *Кінь скаче вчвал щосили, щодуху* (як?) (Л. Українка).

Виступаючи в реченні означенням, прислівник може відноситись і до іменника: *Шлях уперед для солдат був закритий, бо в селі були німці* (З газ.).

Для прислівників характерні такі специфічні морфологічні ознаки:

1) вони не мають форм словозміни. Ступені порівняння мають тільки прислівники на *-о*, *-е*, утворені від якісних прикметників: *тепло — тепліше — найтепліше; ґрунтовно — ґрунтовніше — найґрунтовніше; добре — краще — найкраще;*

2) у них наявні властиві тільки прислівникам словотворчі суфікси *-о*, *-е* (*міцно, добре*), *-и*, *-ому*, *-ему* (*-єму*), які разом з префіксом *по-* утворюють прислівники: *по-українськи, по-французьки, по-батьківському, по-приятельському, по-моєму, по-твоєму, по-своєму;*

3) вони мають лексичну і словотворчу співвідносність з усіма відмінюваними частинами мови, зокрема з іменниками: *зверху, напам'ять, вгору*; прикметниками: *швидко, весело, гаряче*; числівниками: *удвоє, учетверо, по-перше*; займенниками: *по-своєму, по-нашому*; дієсловами: *навсидячки, мовчки* та ін.

Ця співвіднесеність дає змогу з'ясувати походження та творення прислівників.

Основна синтаксична роль прислівників у реченні — виступати різними обставинами, зокрема обставинами місця, часу, мети, причини, способу дії, міри і ступеня: 1. *Так напровесні* (обст. часу) *дзвінки потоки прудко, гучно* (обст. сп. дії) *збігають із кручі* (Л. Українка). 2. *З правого боку збігала течійка маків, а зліва* (обст. місця) *усміхалося море* (М. Коцюбинський).

При субстантивзації прислівник може виступати в ролі підмета і додатка, напр.: 1. *Твоє «завтра» мене не влаштовує.* 2. *Я задоволений з твого «добре»* (З усн. мови).

З іншими словами в реченні прислівники поєднуються синтаксичним зв'язком прилягання, оскільки вони не мають форм словозміни. Найчастіше прислівники прилягають до дієслів та дієслівних форм — дієприкметників та дієприслівників, значно рідше — до іменників, прикметників і прислівників: 1. *Під ним коник вороненький насили ступає* (Т. Шевченко). 2. *Дорога буде — ні туди, ні*

звідти (Л. Костенко). 3. *Пив, мабуть, довго, бо враз відчув, що мене всього виповнює ота живосрібляна вода доверху* (Ю. Збанацький).

Роль прислівника в мові дуже важлива: виконуючи в ній свої власні семантико-стилістичні функції, прислівники служать своерідними означеннями до прикметників, дієслів та інших прислівників.

Прилягаючи до інших слів, вони конкретизують їх значення, вказують на певні деталі, виділяють окреме з загального.

Крім того, прислівники підсилюють назви ознак, уточнюють, підкреслюють їх. При дієсловах вони посилюють вираження певної діяльності, при прикметниках створюють відтінок епітетного типу, висуваючи на перший план їх метафоризовані ознаки.

Отже, функція прислівника в мові — в основному уточнювальна, увиразнювальна, підсилювальна.

2. За значенням прислівники поділяються на два основні розряди: **означальні та обставинні**. У межах означальних прислівників розрізняють три групи:

- а) якісно-означальні;
- б) кількісно-означальні;
- в) означальні прислівники способу дії.

а) **Якісно-означальні** прислівники характеризують дію або стан, виражені дієсловом, з якісного боку, вказують на їх певні відтінки і відповідають на питання *як?*, напр.: *добре працює, швидко говорить, тихо пливе, голосно розмовляє, ніжно пахне, весело сміється* тощо. 1. *Посеред неба, над самою головою, ніжно золотились барашкові хмари* (Ю. Збанацький).

б) **Кількісно-означальні** прислівники виражають міру або ступінь якості дії чи їх межі. Вони відповідають на питання *скільки? як багато? в якій мірі?* Напр.: *дуже добре, винятково велика роль, трохи стомлений, недостатньо активний, надто знервований* і под. Прислівники *догола, дотла, вволю, впень, вицерть, допізна* мають значення межі дії.

Кількісно-означальні числівники, крім дієслів, можуть відноситись до прикметників, дієприкметників і прислівників: *дуже стомився, мало вчився, насміятися вволю, працювати допізна, дуже холодно, цілком задовільно, поділити надвоє, налити вицерть, зовсім холодний* тощо. 1. *Багато працювати — достаток мати* (Нар. присл.). 2. *Професор ледь-ледь одхилився од стола, водночас одхилились і його помічники* (Ю. Шовкопляс).

в) **Означальні** прислівники способу дії вказують на спосіб дії і відповідають на питання *яким способом?* До цієї групи насамперед належать прислівники, утворені від коли-

шніх іменників у непрямих відмінках з прийменниками, напр.: *вголос, безвісти, внакладку, впереміж, вплав, нанівець, напоказ, підряд, поволі, спросоння*; або без прийменників, напр.: *вистрибом, даром, похапцем, слідом*. Сюди ж відносяться прислівники, що означають сумісну або роздільну дію, напр.: *вдвох, втрьох, вкупі, вскладчину, поодиночі, вроздріб* та ін.

До прислівників, що означають спосіб дії, відносяться також прислівники, які відповідають на питання *як? подібно до кого? подібно до чого?* Це прислівники, утворені від основ прикметників, іменників та займенників за допомогою суфіксів *-ки* та *-ому* і префікса *по-*, або без префікса, утворені від орудного відмінка іменників, напр.: *по-українськи, по-людськи, по-нашому, по-новому, по-своєму*; *дим коромислом, пилюка стоїть стовпом* і под.

Обставинні прислівники означають різні обставинні відношення.

За своїм значенням вони поділяються на чотири групи: а) прислівники місця, б) прислівники часу, в) прислівники причини, г) прислівники мети:

а) Прислівники місця означають місце дії або напрямок руху і відповідають на питання *де? куди? звідки? в якому напрямку?* Напр.: *далеко, близько, всюди, скрізь, внизу, вгорі, спереду, ззаду, навколо, звідусіль, уліво, вправо, наверх, туди, сюди, лісом, лугом, дорогою, полем* та ін.

б) Прислівники часу означають час дії і відповідають на питання *коли? відколи? до якого часу? з якого часу? по який час?* Напр.: *сьогодні, вчора, іноді, завтра, давно, незабаром, потім, на завтра, напередодні, віднині, ранком, здавна, щохвилини, щогодини, змолоду, з давніх-давен, повік, незадовго, вночі, навесні, щодня, взимку, завжди* та ін.

в) Прислівники причини означають причину дії і відповідають на питання *чому? чого? через що? з якої причини?* Напр.: *згарячу, здуру, спересердя, зопалу, ненароком, поневолі, спросоння, зосліпу, ненавмисне, сп'яну* та ін.

г) Прислівники мети означають мету дії і відповідають на питання *навіщо? для чого? з якою метою?* Напр.: *наперекір, навмисне, напоказ, умисне, на радість, на щастя, на зло* (останні три — прислівникові сполучення). У сучасній українській мові прислівників мети небагато.

Обставинні прислівники в реченні сполучаються з особовими формами дієслова та з дієприкметниками й дієприслівниками, напр.: *приїхати* вчора, *працювати* вночі, *розглянутий* учора, *їдучи* ліворуч.

Належність прислівника до певного розряду та до груп у межах розрядів визначається за питанням та за значенням прислівника.

3. Прислівники як частина мови виникли на основі інших повнозначних частин мови, зокрема прикметників, іменників і значно менше — числівників, займенників та дієслів.

Утворювалися прислівники від інших частин мови протягом багатьох епох. З розвитком української мови кількість прислівників у ній зростає. Процес переходу інших частин мови у прислівники спостерігається і в сучасній українській мові.

З огляду на те, що прислівники утворилися від різних частин мови і в різний час, вони мають дуже строкату морфологічну будову.

Об'єднуються вони в один розряд слів своєю незмінністю (скам'янілістю), синтаксичною роллю в реченні та способом синтаксичного зв'язку з іншими словами в реченні.

Прислівники можуть утворюватися різними способами, основні з них такі:

а) злиття різних частин мови з прийменниками і їх перетворення в переосмислені слова: *вночі, восени, посередині, згори*;

б) переосмислення іменних форм на основі їх нової функції: *ввечері, восени, літом, влітку, раптом, бігцем*;

в) сполучення основ: *мимоволі, обабіч, мимохіть, обіруч, са-мохіть*;

г) повторення слова з додаванням прийменника-префікса: *ма-ло-помалу, повік-віки, сухо-насухо, тихо-претихо*;

д) поєднання двох синонімічних форм: *нишком-тишком, гід-ко-бридко, часто-густо*;

е) повторення слова чи основи зі службовими словами або без них: *ледве-ледве, далеко-далеко, пліч-о-пліч, де-не-де, віч-на-віч*;

є) утворення прислівників за допомогою суфіксів *-о, -е*: *голо-сно, тихо, гаряче, добре* тощо.

Залежно від того, від якої частини мови утворюються прислівники, вони поділяються на ряд груп:

- 1) Прислівники прикметникового походження.
- 2) Прислівники іменникового походження.
- 3) Прислівники числівникового походження.
- 4) Прислівники займенникового походження.
- 5) Прислівники дієслівного походження.
- 6) Прислівники, утворені поєднанням різних частин мови різними способами.
- 7) Прислівникові сполучення.

§ 1) Найбільше прислівників у сучасній українській мові походить від прикметників. Найпоширенішу групу серед них становлять прислівники, утворені від якісних прикметників за допомогою суфікса *-о*; *гарний* — *гарно*, *веселий* — *весело*, *тихий* — *тихо*, *спокійний* — *спокійно*, *далекій* — *далеко*, *близький* — *близько*.

Прислівники на *-о* можуть утворюватися й від суфіксальних прикметників, причому відтінок, що вноситься суфіксом, зберігається і в прислівнику: *гарнесенько*, *дрібнесенько*, *тонісінько*, *прямісінько*, *тонкувато*, *малувато*.

Зрідка прислівники на *-о* можуть утворюватися від відносних прикметників, ужитих у значенні якісних: *безперебійно*, *діловито*, *завчасно*, *високоякісно*, *беззастережно*, *доброзичливо*.

Менш численною є група прислівників на *-е*, що походять з прикметникової форми називного відмінка середнього роду: *байдуже*, *боляче*, *дуже*, *гаряче*, *добре*, *навмисне*, *терпляче*.

Багато прислівників утворилося від нечленної форми прикметників у поєднанні з різними прийменниками, а саме:

— від форм родового відмінка однини давніх коротких прикметників чоловічого або середнього роду з прийменниками *від*, *до*, *за* та ін.: *віддавна*, *дочиста*, *завидна*, *згорда*, *зліва*, *скоса*, *спроста*;

— від форм давального відмінка колишнього нечленного прикметника з прийменником *по*: *помалу*, *потиху*, *потроху*, *попросту*;

— від знахідного відмінка однини середнього або жіночого роду з прийменниками *на*, *за*, *в*, *до*: *наглухо*, *наголо*, *надовго*, *нашвидку*, *задовго*, *затишно*, *востаннє*, *вручну*, *достатньо*;

— від форм місцевого відмінка з прийменниками: *нарівні*, *впівні*, *напоготові*, *невдовзі*.

Окрема група прислівників утворюється від колишнього давального відмінка відносних прикметників на *-ський*, *-цький* з прийменником *по* та суфіксом *-ому*: *по-батьківському*, *по-господарському*, *по-українському*, *по-сусідському* і под. із паралельними формами: *по-батьківськи*, *по-господарськи*, *по-українськи*, *по-сусідськи*.

Аналогічно до цих форм утворюються прислівники і від деяких якісних прикметників та займенників: *по-доброму*, *по-старому*, *по-новому*, *по-моєму*, *по-твоєму*, *по-своєму*, а також від іменника: *по-латині*.

Якісні прислівники на *-о*, *-е*, подібно до прикметників, від яких вони утворені, мають ступені порівняння, тобто за допомогою відповідних суфіксів вони виражають вищий і найвищий ступені дієслівної ознаки. Вищий ступінь порівняння

прислівників утворюється від звичайного прикметника за допомогою суфіксів **-іш-**, **-ш-**: *тепло — тепліше, вільно — вільніше, далеко — даліше, широко — ширше*.

Причому суфікс **-іш-** переважно додається до тих прислівників, основа яких закінчується двома або одним приголосним, крім задньоязикового: *приємно — приємніше, ясно — ясніше, темно — темніше, рано — раніше, сміливо — сміливіше*; суфікс **-ш-** приєднується до основи, а суфікси **-ок-**, **-ек-**, **-к-** при творенні ступенів порівняння прислівників випадають: *глибоко — глибше, далеко — даліше, високо — вище, швидко — швидше*.

Так само утворюється вищий ступінь порівняння прислівників, що мають різні основи: *погано — гірше, добре — краще*.

Значення прислівника вищого ступеня порівняння може посилюватися додаванням до нього слів *багато, значно, куди, ще, трохи*: *значно краще, трохи більше, ще тепліше, куди глибше* тощо.

Найвищий ступінь порівняння прислівників утворюється від прислівників вищого ступеня за допомогою префікса **най-**, перед яким для підсилення можуть уживатися частки-префікси **як-** і **що-**: *повніше — найповніше — якнайповніше, щонайповніше; тихо — тихше — найтихше, якнайтихше, щонайтихше; краще — найкраще — якнайкраще, щонайкраще* і под. Деякі прислівники вищого і найвищого ступенів можуть уживатися без кінцевого **-е**: *більш, менш, найбільш, найменш, гірш, найгірш*.

При творенні прислівників вищого ступеня порівняння додаванням суфікса **-ш-** в основах прислівників можуть відбуватися чергування приголосних: *дорого — дорожче, високо — вище, низько — нижче*. Від прислівника *далеко* вищий ступінь утворюється за допомогою суфікса **-і**: *далеко — далі і даліше*.

Деякі прислівники утворюють вищий ступінь від інших основ. Такі форми називаються суплетивними: *багато — більше, добре — краще, погано — гірше*.

Не слід сплутувати прислівники вищого і найвищого ступенів з однозвучними прикметниками середнього роду називного відмінка теж вищого й найвищого ступенів. Обидві форми закінчуються на **-е**. Ці омонімічні форми можна розрізнити тільки в контексті, оскільки прислівники переважно сполучаються з дієсловами, дієприкметниками, дієприслівниками і прикметниками, до яких вони прилягають, тобто поєднуються з ними підрядним зв'язком прилягання, тоді як прикметники сполучаються з іменниками, з якими вони узгоджуються. Крім того, прислівники відповідають на питання *як?*, а прикметники — на питання *яке?* Напр.: 1. *Нерозгадане, тривожне «як» розвіялось скоріше і лег-*

ше (як?), *ніж* думалось спочатку (М. Стельмах). 2. *Легше* (яке?) за *кожушок пальто* подобалось *Яринці* більше (З опов.). 3. *Я більше* (як?) *працюю за тебе*. 4. *Моє завдання більше* (яке?), *ніж твоє* (З розм. мови).

Прислівники вищого і найвищого ступенів, як і прислівники взагалі, є незмінними.

❧ 2) Від іменників прислівники можуть утворюватися за допомогою прийменників (частіше) або без них (рідше).

За допомогою прийменників утворюються прислівники від таких форм іменників:

— від родового відмінка однини з прийменниками-префіксами *до-*, *з-(с-)*, *що-*: *додому*, *довіку*, *донизу*, *додолу*; *зверху*, *зранку*, *звечора*, *збоку*, *знизу*, *спочатку*, *завчасу*; з двома прийменниками: *знадвору*, *позавтра*, *спідсподу*, *удосвіта*;

— від знахідного відмінка однини з прийменниками *в-(у-)*, *за-*, *на-* та ін.: *вбік*, *вголос*, *вволю*, *вплав*, *впоперек*, *всмак*, *уволю*; *заздалегідь*, *зараз*, *заміж*, *заочі*, *залюбки*; *набакир*, *наповал*, *навідріз*, *навиліт*, *навіки*, *надвечір*, *поперек*, *осторонь*; з двома прийменниками: *навпростець*, *навперейми*, *навшпиньки*, *навколішки*, *навхрест*;

— від орудного відмінка з прийменником *з-*: *згодом*, *зрештою*;

— від місцевого відмінка з прийменниками-префіксами *в-*, *на-*, *по-*: *вранці*, *вночі*, *влітку*, *вкупі*, *вгорі*; *надворі*, *напередодні*, *наодинці*, *нарівні*; *поодиноці*, *поволі*, *поночі*, *повесні*, *попідтинню*; з іншими прийменниками: *опівдні*, *опівночі*; з двома прийменниками від місцевого відмінка множини: *навколішках*, *навшпиньках*.

Значна частина прислівників утворилася від іменників без прийменників. Найбільше прислівників цієї групи утворилося від іменників в орудному відмінку, оскільки в цій формі іменник найчастіше виражає обставинні відношення. До частини цих прислівників у сучасній українській мові існують відповідники, зокрема відмінкові форми іменників: *бігом*, *бокком*, *даром*, *гуртом*, *кругом*, *літом*, *слідом*, *миттю*, *порою*, *зимою*, *ранком*. Проте більшість цих форм сьогодні відповідників — іменникових форм уже не має: *дїбом*, *живцєм*, *нішком*, *ненароком*, *раптом*, *смерком*, *цілком*, *разом*, *вістрибом*, *притьмом*, *повагом*, *ходором*, *тишком*, *підтюцем*, *побаццем*.

Окремі прислівники утворилися від архаїчної форми орудного відмінка множини: *вєрхи*, *пїшки*, *рєчки* або двоїни: *дарма*.

Кілька прислівників утворилося безприйменниковим способом від іменникових форм родового відмінка однини: *вчєра*, *дєма*, *сторчакє*.

3) **Прислівників числівникового походження** в українській мові небагато, в сучасній українській мові їх кількість не збільшується.

Прислівники числівникового походження утворилися:

— від форми знахідного відмінка збірних числівників з прийменником **в** або **на**: *вдвоє, втрос, вчетверо, всемеро, надвоє, натрос*;

— від порядкових числівників у формі знахідного відмінка з прийменником **в-(у-)** або **по-**: *вдруге, втретє, вчетверте, увосьме, уп'ятеро; по-перше, по-друге, по-четверте, по-десяте*;

— від числівникових форм місцевого відмінка однини і прийменника **у(в)**: *удвох, утрьох, учотирьох, уп'ятьох, ушістьох, усімох, увісьмох, удев'ятьох, удесятьох*;

— від кількісних числівників *дві* і *три* та суфікса **-чі** утворилися прислівники *двічі, тричі*;

— поєднанням кількісного числівника *одно* і прийменника **за** утворений прислівник *заодно*;

— від нечленної форми родового відмінка з прийменником утворилися прислівники *спершу* і *доперва*.

4) **Група прислівників займенникового походження** в українській мові досить значна. Відзайменникові прислівники найдавніші за походженням і в сучасній українській мові сприймаються як непохідні. Так, від займенників утворилися прислівники *так, сяк, тут, там, коли, інколи, всюди, куди, туди, доти, тоді, іноді, звідки, звідти, доти, досі* та ін. Вони виникли в результаті злиття давніх займенників **къ, тъ, съ** з різними суфіксами з прийменниками або внаслідок стягнення і скорочення колишніх займенникових форм.

Прислівники *скільки, стільки* утворилися від форми знахідного відмінка множини займенників на **-о**.

Від давніх прислівників за допомогою часток і прийменників або шляхом поєднання цих прислівників між собою виникли такі прислівники, як *де-де, деколи, деінде, абиде, нікуди, абиколи, де-не-де, коли-не-коли, так-сяк, туди-сюди, абикуди, абиколи, абиде, ніколи, нікуди, ніде, десь, колись, кудись, де-небудь, будь-де, відколи, повсюду, подекуди* тощо.

Прислівники можуть утворюватися й від сучасних займенникових форм, найчастіше у поєднанні з прийменниками. Таким способом утворилися прислівники *навіщо, нащо, зовсім, передусім, внічю; по-моєму, по-твоєму, по-нашому, по-вашому, по-своєму*.

5) **Прислівників дієслівного походження** в українській мові небагато. Вони утворилися переважно від префіксальних дієслів

за допомогою суфікса **-ки**: *напомацки, потайки, пошепки, на-встоячки, навсидячки, навшпиньки*, а також прислівник *мовчки*. Деякі прислівники утворилися від префіксальних дієслівних основ без суфіксів: *потай, насторч, сторч, всупереч* і прислівник *досхочу*.

Прислівники можуть утворюватися від дієслівних основ у поєднанні з флексією колишнього орудного відмінка двоїни **-ма, -ома**: *ридьма, лігма, сидьма, жартома, крадькома*.

У межах прислівників дієслівного походження виділяється кілька прислівників, які походять від дієприслівників: *нехотя, не-хотячи, сидячи, стоячи, перегода*.

Деякі прислівники утворилися від дієприкметників. За будовою вони збігаються з формами дієприкметників середнього роду називного відмінка однини: *дивуюче, благаюче, захоплююче, чаруюче, хвилююче*, напр.: *Вона говорила хвилююче. Мати дивилася на нього благаюче* (З усн. мови).

З 6) Крім вищеназваних прислівникових утворень, в українській мові поширеними є складні прислівники, які виникли в результаті сполучення основ різних частин мови. При цьому вони можуть поєднуватися за допомогою сполучного звука **о** чи без нього, напр.: *босоніж, силоміць, мимохідь, сьогодні; насамперед, натщесерце, споконвіку*. За походженням вони є словосполученнями, які стягнулися в одну лексичну одиницю.

Складні прислівники можуть утворюватися: а) сполученням двох відіменних основ з прийменником чи без нього: *голіруч, праворуч, нашивидкуруч, запанібрата, водночас, обабіч, обіруч, втридорога, стократ, тим часом, повсякчас, чимраз*; б) сполученням іменної основи з частками: *абияк, щовечора, щогодини, щодуху, якраз*; в) сполученням прислівників зі службовими частинами мови, зокрема з прийменниками і частками: *набагато, набіло, наглухо, надалі, начорно, начисто; забагато, замало, задовго, занадто; повсюди, подекуди, позаторік, привселюдно, віднині, відтепер, дотепер, понині, потроху; анітрохи, аніяк, щоденно, щонайбільше, якнайбільше*; г) сполученням прислівників з дієслівною основою: *мимохідь, мимохіть*.

Складні прислівники можуть утворюватися й такими способами, як: а) повторення цілого слова або його основи: *ледве-ледве, далеко-далеко, тихо-тихо, з давніх-давен, мало-помалу, сухо-насухо, вік-повік, рано-вранці, сила-силенна*; б) складання двох синонімічних слів: *без кінця-краю, любо-дорого, сяк-так, частогусто, зроду-віку, нишком-тишком*; в) складання двох антонімічних слів: *видимо-невидимо, більш-менш*.

У сучасній українській мові широко вживаються ідіоматичні фразеологічні вирази та різні фразеологізми у функції прислівників: *раз від разу, час від часу, сам на сам, слово в слово, рік у рік, день у день, день за днем, з дня на день, на власні очі, крок за кроком, ні туди ні сюди, по саму зав'язку, з року в рік, на всі заставки і под.*

7) Треба зазначити, що в українській мові поряд із прислівниками розрізняють такі сполучення іменника з прийменниками, в яких іменники частково зберегли своє лексичне значення і повністю не перейшли в прислівники. З огляду на це вони дістали назву **прислівникових сполучень**. Такі сполучення відповідають на питання прислівника «як?», проте на відміну від прислівників прислівникові сполучення пишуться окремо. Найуживаніші з них такі: *без жалю, без краю, без кінця-краю, без ліку, без наміру, без почуття, без смаку, без сумніву, в ногу (йти), до загину, до лиця, до речі, на бігу, на диво, на жаль, на потім, на самоті, на світанку, на скаку, на ходу, на щастя, над силу, по совісті, уві сні, у стократ, як слід і под.*

4. Якісні прислівники подібно до відповідних прикметників за допомогою суфіксів **-еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-** утворюють здрібніло-пестливі форми: *тихо — тихенько, тихесенько; тонко — тоненько, тонесенько, тонісінько, тонюсінько і под.*

Такі форми прислівників можуть утворюватися і за допомогою суфіксів **-очк-, -ечк-**: *рядком — рядочком, пішки — пішечки, трохи — трошечки, змалечку, тутечки, тамечки та ін.*

Подібні прислівникові утворення властиві тільки усному розмовно-побутовому мовленню та мові художньої літератури.

5. Наголос у прислівниках **різномісний**, тобто він може стояти на префіксі, на корені і на суфіксі:

а) на префіксі наголос може бути у прислівниках з частками *аби, де*: *абіяк, абікуди, абіде; деколи, декуди, деяк*; у прислівниках на **-о** з префіксами **на-, за-**; *нарізно, начорно, наново, заново*; у прислівниках із префіксом **на-**, утворених від збірних числівників: *надвоє, натрос*;

б) на корені він може стояти: у прислівниках, утворених від прикметників з наголошеним коренем: *тіхий — тихо, темний — темно, добрий — добре*; у прислівниках, утворених від прикметників з наголошеним закінченням: *легкий — легко, важкий — важко, різкий — різко, тонкий — тонко*; у прислівниках із суфіксом **-ма**: *лігма, ліжма, сидьма, задарма* (але *дарма*), *ніцьма*;

в) на суфіксі наголос буває у прислівниках із суфіксом *-ома*, причому наголошується останній голосний цього суфікса: *крадькома, жартома, тайкома*.

6. Предикативні прислівники — це слова *треба, можна, не можна, слід, жаль, шкода, нема, пора, страх* та ін., які не означають ні дії, ні якостей, а поєднуються в реченні з безособовими дієсловами-зв'язками, що вказують на час та спосіб дії і тим самим надають їм предикативності (присудковості). Їх ще називають словами категорії стану, або незмінними присудковими словами. Основна синтаксична роль таких слів — виступати предикативною основою у безособовому реченні. Напр.: 1. *Мені їх не шкода, мені їх не жаль* (Т. Шевченко). 2. *Вже нічого йому не треба* (О. Гончар). 3. *Не слід приймати це так близько до серця* (О. Гончар).

Більшість слів категорії стану за зовнішньою формою подібні до прислівників або не відрізняються від них, інші — за формою збігаються з іменниками, від яких вони й походять: *ганьба, жаль, страх, шкода, пора, час* і под.

Незмінні присудкові слова відрізняються від прислівників і значенням, і синтаксичною роллю в реченні. Так, на відміну від прислівників незмінні присудкові слова не бувають ознаками ознак, а завжди виражають стан (*добре, легко, весело, тихо, схвильовано*).

Із синтаксичного боку вони завжди виконують функцію головного члена — присудка в безособовому реченні, підпорядковуючи собі інші слова, тоді як прислівники виступають у ролі другорядного члена речення — обставини і залежать від інших слів.

7. У прислівники можуть переходити інші частини мови. Перехід у прислівники повнозначних частин мови називається адвербіалізацією (від лат. *adverbium* — прислівник). Процес адвербіалізації в українській мові відбувається нерівномірно. В одних словах він закінчився, і слова тепер у мові вживаються тільки як прислівники (*вліво, навскіс, набакір, поруч, зопалу*), в інших він продовжується й зараз, і такі слова вживаються у мові то як прислівники, то як інші частини мови (пор., напр.: 1. *Він ішов мені назустріч* і 2. *Він ішов на зустріч з нею*; 3. *Вивчити вірш напам'ять* і 4. *На пам'ять свою я не покладаюся*; 5. *Він повернувся убік* і 6. *Його вдарили у бік*; 7. *Прийшов додому* і 8. *Підійшов до дому*) (3 усн. мови).

Ті частини мови, які переходять до розряду прислівників, втрачають ознаки своєї частини мови і набувають ознак прислівника — стають незмінними, в них перестають виділятися морфеми, вони набувають нових синтаксичних функцій та ін., напр.: *вправо, вліво; працював добре, говорив радісно* і под.

Прислівники й однозвучні з ними відмінювані частини мови розрізняються тільки в контексті, за синтаксичними зв'язками, а іноді й наголосом: *нащо* і *на що́*, *на́бик* і *на бі́к*, *на́сміх* і *на смі́х*.

Склад прислівників сучасної української мови поповнюється за рахунок переосмислення відмінюваних частин мови на основі нової функції, яку вони виконують. Напр., іменники можуть втрачати предметне значення і застигати в певній відмінковій формі, яка стає закам'янілою: *працювати літом, ходити зимою, йти гуртом*; прислівники на *-о, -е*, які утворилися від прикметників і дієприкметників, теж є закам'янілою відмінковою формою: *відповідати добре, надворі гаряче, світити ясно, чісто витирати* і под.

У деяких випадках процес переходу іменних частин мови у прислівники ще не закінчився.

8. Прислівники можуть втрачати своє значення і переходити в прийменники і частки, внаслідок чого утворюються омоніми.

У прийменники і частки можуть переходити такі прислівники, як *довкола, навколо, просто, якраз, вже, ще* та ін. При цьому вони втрачають своє лексичне значення виражати якісну або кількісну ознаку дії або стану чи ознаку ознаки і набувають у реченні інших функцій, пор., напр.: *довкола гомоніли і довкола вогнища; говорити просто і сидіти просто неба; навколо усе вирувало і навколо хати* тощо. У перших словосполученнях маємо прислівники, які стосуються дієслів, у других — прийменники, які відносяться до іменників і можуть бути замінені іншими прийменниками (*біля вогнища, біля хати*).

Омонімічними з прислівниками є частки *якраз, уже, ще*, пор., напр.: *взуття якраз* (присл.) *прийшлося впору* і *якраз* (саме — частка) *того дня; сонце вже* (присл.) *зійшло і такий вже* (частка) *він вдався; ще* (присл.) *повтори і ото ще* (частка) *нетерплячка* тощо.

Розрізняються такі частини мови тільки в контексті.

9. Висновки. Отже, прислівник — це повнозначна незмінна частина мови, яка серед інших повнозначних слів посідає особливе місце.

Це зумовлено як його значенням виражати ознаку дії або стану чи ознаку іншої ознаки, так і його морфологічними ознаками, зокрема відсутністю словозміни; наявністю тільки прислівникам властивих словотворчих суфіксів (-о, -е, -ки, -ому, -ему), лексичною та словотворчою співвіднесеністю з іншими частинами мови, а також синтаксичною роллю в реченні — виступати різними обставинами.

За значенням прислівники поділяються на два розряди: означальні та обставинні, які, у свою чергу, розпадаються на групи, що характеризуються лише їм властивими ознаками.

Прислівник — це частина мови, яка сформувалася на основі слів інших повнозначних частин мови, зокрема прикметників, іменників, займенників, числівників і дієслів.

Характерно, що якісно-означальні прислівники на -о, -е, утворені від якісних прикметників, не маючи форм словозміни, можуть утворювати форми вищого й найвищого ступенів.

Прислівники можуть утворюватися від різних частин мови, різними способами. Це розряд слів, який продовжує активно поповнюватися і в сучасній українській мові. Наголос у прислівниках різномісний. Правильне наголошування слів є однією з умов забезпечення належного рівня культури усної мови.

Окремої уваги заслуговують незмінні предикативні прислівники, або слова категорії стану.

У прислівники можуть переходити інші частини мови, натомість прислівники мають властивість виступати у функції прийменників і часток.

Отже, прислівник разом з іншими частинами мови забезпечує людям можливість комунікації у різних сферах суспільного життя.

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ, АБО СЛУЖБОВІ СЛОВА

ПЛАН

1. Загальна характеристика службових частин мови, їх функції в мові.
2. **Прийменник**. Загальні відомості про прийменник, його функції в мові.
3. Походження прийменників та їх морфологічний склад.
4. Вживання прийменників з непрямыми відмінками іменників, займенників та субстантивованих слів.
5. **Сполучник**. Загальне поняття про сполучник, його функції в мові.
6. Сурядні й підрядні сполучники.
7. Одиначні, повторювані й парні сполучники.
8. Перехід повнозначних слів у сполучники й сполучні слова.
9. Поліфункціональність сполучників і сполучних слів в українській мові.
10. **Частки**. Їх функції в мові.
11. Місце часток у реченні.
12. Класифікація часток.
13. **Модальні слова** як окремий лексико-граматичний розряд слів, їх функції у мові.
14. **Вигуки** як особливий розряд слів.
15. Групи вигуків за походженням.
16. Розряди вигуків за значенням.
17. Висновки.

1. Службові частини мови, або службові слова, на відміну від повнозначних, не мають лексичного значення, тобто вони не називають предметів, ознак, явищ і процесів об'єктивної дійсності, не співвідносяться з поняттям, не мають форм словозміни, а служать для вираження відношень між явищами дійсності, які означаються повнозначними словами, а також служать граматич-

ними засобами вираження зв'язків і відношень між словами та реченнями, а також засобами вираження певних смислових чи емоційних відтінків повнозначних слів.

Службові частини мови вживаються тільки в сполученні з повнозначними словами, на відміну від яких вони не виступають членами речення, а використовуються як формально-граматичні засоби поряд з афіксами, інтонацією тощо.

До службових частин мови належать прийменники, сполучники, частки.

Прийменники виступають у підрядних словосполученнях і виражають відношення іменника або вжитого замість нього займенника до інших слів у реченні (пор., напр.: *Їду містом і Їду через місто*).

Сполучники встановлюють зв'язки між словами або частинами складного речення, які можуть частково виражатися відповідною інтонацією: 1. *Мова і література — це пам'ять народу і його генетичний безсмертний код...* (Ю. Щербак). 2. *Треба поглиблено вивчати і знати нашу безсмертну спадщину — народні думи і пісні, поезію Шевченка і Франка, і Лесі Українки...* (Ю. Щербак).

Частки використовуються для вираження емоційних та модальних значень, а також при формотворенні та словотворенні (*хай, нехай, би, б, не, ні, ані, аби* тощо).

Від повнозначних слів службові частини мови відрізняються й тим, що не мають наголосу. Якщо повнозначне слово переходить у службове, воно втрачає наголос, пор., напр.: 1. *Я ще не знаю, що ви мені подарували* і 2. *Я не знала, що ви приїхали* (3 усн. мови).

Службові слова можуть ставати формотворчими або словотворчими афіксами. Це спостерігається тоді, коли службове слово входить як невід'ємна частина до повнозначного слова і змінює його значення. Так, наприклад, поєднання заперечної частки **ні** з питальними займенниками сприяє утворенню заперечних займенників: *ніхто, ніщо, ніякий, нічий*.

Формотворчі частки *хай, нехай*, сполучаючись із дієсловами 3 ос. однини чи множини, утворюють описові форми наказового способу, а частка **би (б)** — форми умовного способу дієслова тощо.

Більшість службових слів походить від повнозначних частин мови. Так, прийменники *навколо, спереду, посередині, близько* походять від прислівників, а сполучники *якщо, проте, ніби, або* — від займенників і прислівників із частками і прийменниками.

2. Прийменник — це службова частина мови, яка виражає відношення між предметами або відношення дії, стану й ознаки до предмета.

Функція й місце прийменника в реченні визначається семантикою самого терміна — «прийменник»: тобто той, що стоїть при іменних частинах мови (в основному при іменнику), перед ними, напр.: 1. *За Доном, у степу, за якихось сімдесят кілометрів від Царицина, знесилені українські робітники й шахтарі відбивалися від білих козаків* (П. Панч). 2. *На возах сиділи, тісно один до одного, плече в плече, земляки* (Н. Рибак).

Основна функція прийменника в мові — граматична — виражати синтаксичні зв'язки між повнозначними словами — уточнювати синтаксичні функції членів речення, допомагати у виявленні синтаксичного керування непрямыми відмінками іменників, займенників, числівників, отже, забезпечувати певною мірою правильне поєднання слів у реченні, що при побудові речення має неабияке значення.

Прийменники не мають самостійної семантики, тобто вони нічого не означають: ні предметів, ні ознак, ні явищ, тому членами речення не бувають. Це стосується й прийменників, похідних від іменників та прислівників, які частково зберігають своє лексичне значення, напр.: *навколо, коло, внаслідок, протягом, близько, перед, край* і под.

Хоча прийменники й не мають лексичного значення, проте їх значення виявляється саме у зв'язку з відмінковими формами самостійних слів, з огляду на що вони здатні виражати певне коло змістових відношень.

Основні смислові відношення, які виражають прийменники, сполучаючись із відмінковими формами, такі:

а) просторові — *з, над, перед, при, на, до, вздовж* та ін.: 1. *З правого боку збігала течійка маків, а зліва усміхалося море* (М. Коцюбинський). 2. *Там, над Дінцем, схилилися дуби, земля скидає з пліч утому...* (В. Сосюра);

б) часові — *до, з, о, над, через, за, у* та ін.: 1. *За годину, через певні інтервали, надійшли всі троє, хто мав бути на зустрічі* (Є. Кротевич). 2. *У 1868 р. були написані перші твори М. Лисенка на вірші «Кобзаря» Т. Шевченка* (В. Русанівський);

в) причинові — *від, через, з огляду на, з, з нагоди*: 1. *Через погані природні умови врожай залишився у полі* (З газ.). 2. *Від диму в кімнаті нічого не було видно* (О. Десняк);

г) мети — *для, заради, по* та ін.: 1. *До смерті я шукати буду слово Для днів моїх незгасно золотих* (Д. Павличко). 2. *Ми жертували своїм життям заради інших життів* (Ю. Мушкетик). 3. *Тобі Я подарую зброю: Цілунок гострий, як ніж. Щоб мав ти в залізнім свисті Для крику і для мовчань — Уста рішучі, як вистріл, Тверді, як лезо меча* (О. Теліга) та ін.

Прийменники, як і дієслова, керують відмінком іменника.

3. За походженням і за морфологічною будовою прийменники не однакові.

За походженням вони поділяються на дві групи: первинні й вторинні.

До первинних прийменників належать: *без, в, до, біля, для, на, з, за, о, од, під, по, при, про, над, від, через, серед, у (в)*. Первинні прийменники виникли в мові дуже давно, колись вони були повнозначними словами, але з часом переважно втратили генетичний зв'язок з тими словами, від яких вони походять, і закріпилися виключно в граматичній функції. Первинні прийменники здебільшого однокладові, лише два з них — двоскладові: *через, серед*.

До цієї групи також належать складні прийменники, утворені з первинних, а саме: *з-за, з-над, з-під, із-за, з-понад, з-поза, з-поміж, поза, повз* та ін.

Первинні прийменники переважно є спільними для всіх слов'янських мов. Так, напр.: прийменники *без, на, в, до* і багато інших наявні в українській, російській, білоруській, польській, чеській та інших мовах.

Первинні прийменники з огляду на давність існування, наявність їх у слов'янських мовах і частоту вживання відносять до основного словникового фонду мови.

До вторинних, або похідних, належать прийменники, утворені від інших частин мови. Так, напр., прийменник *коло (навколо)* походить від іменника *коло*, прийменник *між (межи)* — від іменника *межа*, прийменник *край* — від іменника *край* і под. До вторинних відносяться прийменники: *навколо, вздовж, близько, ззаду, спереду, поперек, позаду, між (межи), поруч, відповідно* та ін. Ці прийменники пізнішого походження. Вони виникли на українському ґрунті і в інших слов'янських мовах не вживаються. Вторинні прийменники певною мірою зберігають зв'язок з тими повнозначними словами, від яких походять. Деякі з них співвідносні з ними. Вони можуть виступати як прислівники і як прийменники, залежно від контексту, пор., напр.: 1. *Навколо хати росли тополі* і 2. *Навколо стояв неймовірний гамір* (3 усн. мови).

У першому реченні слово *навколо* — прийменник, його можна замінити прийменником *біля*, в другому — прислівник, він пояснює дієслово *стояв*.

Вторинні, або похідні, прийменники поділяються на відіменні і прислівникові.

В українській мові відіменні прийменники утворюються (переважно від абстрактних іменників) двома шляхами:

а) переходом у прийменники застиглих форм іменників, утворених від називного відмінка однини: *край села, кінець столу, коло вогнища* і від орудного відмінка однини: *протягом місяця, шляхом перетворень*;

б) поєднанням прийменника з іменником, який при цьому втрачає своє лексичне значення: *внаслідок, у справі, з боку, в галузі, з метою, з приводу, за рахунок, за винятком, на випадок* тощо. Такими прийменниками останнім часом досить помітно поповнюється сучасна українська мова. Вони активно використовуються в офіційно-діловому й науковому стилях.

Прислівникові прийменники утворюються від тих прислівників, які, в свою чергу, утворені від інших частин мови. Ця група є найчисленнішою в межах похідних прийменників. Серед них виділяються прийменники, співвідносні з прислівниками: *близько, навколо, вздовж, уперек, докола, навкруги, навпроти, спереду, відносно, напередодні*. Вони можуть виступати то як прийменники, то як прислівники, пор., напр.: 1. *Дівчата підійшли близько*; 2. *Військові стояли докола* (прислівники) і 3. *Близько дороги росли дуби*; 4. *Докола квітника були красиві доріжки* (прийменники). 5. *Вірш Шевченка хлопці вивчили напам'ять* (присл.) і 6. *На пам'ять* (прийм. з імен.) *свою він тепер покладатися не міг* (3 розм. мови).

Інші прийменники з прислівниками не співвідносяться, а вживаються тільки як прийменники, напр.: *всупереч погоді, біля музею, поверх соломи, крім матері, oprіч друга* та ін.

Прислівникові прийменники, як зазначалося, — це прийменники вторинні.

За морфологічною будовою прийменники поділяються на прості, складні й складені.

До простих належать усі первинні прийменники: *без, в, від, до, для, на, за, над, з, о, під, при, по, про, у, через, серед*. Більшість із них односкладові, двоскладові прийменники є результатом повноголосся (*через, серед*) або появи звука *і* (*наді мною, піді мною*).

До складних відносяться прийменники, утворені з двох або більше простих прийменників: *з-за, із-за, з-над, з-під, з-поза, понад, посеред, задля, заради, з-понад, повз, попри* та ін.

Слід звернути увагу на те, що складні прийменники завжди пишуться разом, напр.: *поза, попід, понад, поміж, задля, заради* тощо. Виняток становлять складні прийменники, першою частиною яких є прийменник з (*із*): *з-над, з-поміж, з-під, з-посеред; із-за*.

Складні прийменники переважно використовуються в розмовно-побутовій мові, у мові художньої літератури та фольклору.

До складених переважно належать прийменники іменникового або прислівникового походження, які можуть утворювати прийменникові звороти.

Ці звороти виникають унаслідок поєднання іменників та прислівників, які втрачають своє лексичне значення і набувають нової функції з первинним прийменником: *в галузі, у справі, по лінії, на випадок, з метою, в інтересах, в напрямі, з огляду, на чолі, за винятком, у відповідь, на відміну, відносно, нарівні з, згідно з, поруч з, незалежно від, одночасно.*

Іноді прийменники, що походять з іменників, можуть бути простими: *шляхом, протягом, коштом.*

Прийменників дієслівного походження кілька. Це в основному прийменники, які утворилися з діеприслівників: *не зважаючи на, починаючи з та ін.*

4. Прийменники вживаються тільки при іменних частинах мови, зокрема при іменниках (переважно), займенниках, субстантивованих прикметниках, діеприкметниках і числівниках, які мають форму непрямого відмінка. З називним відмінком прийменники ніколи не вживаються.

Більшість прийменників в українській мові вживається з певною відмінковою формою. Так, прості прийменники *біля, без, від, для, до, після, проти, ради, серед* вживаються тільки з родовим відмінком: 1. *Хто не жив посеред бурі, той ціни не знає силі* (Л. Українка). 2. *Від ріки тягло возкістю, з міжгір'я дув прохолодний вітер...* (С. Бабаєвський). 3. *Щоб до душі душею промовляти, то треба, щоб ті душі поріднились* (Л. Українка).

Прийменники *крізь, про, через* вживаються тільки з формою знахідного відмінка: 1. *Легко і швидко йшла Меланія через колгоспне подвір'я* (О. Гончар). 2. *Про тишу мріялось... І ось вона...* (Д. Павличко). Прийменник *при* вживається тільки з місцевим відмінком: 1. *Ой, у лузі та ще й при березі червона калина* (Нар. пісня). 2. *Ой біда, біда Чайці-небозі, Що вивела дітки При битій дорозі* (Нар. пісня).

Проте у межах прийменників є такі, які можуть вживатися з двома і навіть трьома відмінками. До них належать прийменники *над, під і перед*, які вживаються із знахідним і орудним відмінками, прийменники *з, за, між (межи)* — з родовим, знахідним і орудним відмінками, прийменник *в (у)* може вживатися з трьома відмінками — родовим, знахідним і місцевим та ін., напр.: 1. *Якщо ми народились і вирости в степу, все життя ми любовно*

носимо в собі спогади про його безмежні простори... (М. Коцюбинський). 2. Прийде милий в мою хату хазяїнувати (Т. Шевченко). 3. Виявляється, в снігової води є ще й інші, куди дивовижніші властивості (З газ.).

Окремі прийменники тотожні за своїм значенням і тому можуть замінюватися один одним, напр.: біля і коло (*біля* дому і *коло* дому), в й у (*в* нього і *у* нього), з й зі (*із*) (*з* дому і *із* дому) та ін.

В українській мові поширені синонімічні конструкції з певними прийменниками, напр.: з прийменниками *за* і *по*: *пішов по* воді і *пішов за* водою; *за* і *про*: *думати за* нього і *думати про* нього; *біля*, *коло* і *близько*: *мешкати біля* музею, *мешкати коло* музею і *мешкати близько* музею; у (*в*) і *на*: *поїхав у* село і *поїхав на* село і под.

5. Сполучник — це службова частина мови, яка використовується для поєднання рівноправних членів речення й окремих речень: 1. Сьогодні змінюються не лише пейзажі рідної землі і рідного міста... (П. Загребельний). 2. Снігові хмари притьмарили небо, і шакарубкі сніги ще палахкотіли вечірнім сяйвом... (М. Стельмах).

Сполучники, як і прийменники, не мають самостійно вираженого лексичного значення, отже, членами речення вони не бувають.

На відміну від прийменників сполучники не зв'язані з формами тих слів, які за їх допомогою поєднуються в реченні. Характерною особливістю сполучників як службової частини мови є те, що вони виражають смислові стосунки між однорідними або зіставленими членами речення, а також між частинами складного речення.

Функція сполучника в мові визначається змістом самого терміна «сполучник» — той, що поєднує, з'єднує, зв'язує, сполучає.

Як службові слова сполучники широко функціонують у мовних структурах різного стилістичного спрямування. У науковому, публіцистичному й офіційно-діловому стилях вони виконують, як правило, нейтральну функцію.

6. За характером оформлюваних зв'язків сполучники поділяються на сурядні й підрядні.

Сурядні сполучники з'єднують між собою незалежні слова (однорідні члени речення) і словосполучення або незалежні одне від одного речення (сурядні речення): 1. *А тим часом місяць пливе оглядати І небо, і зорі, і землю, і море* (Т. Шевченко). 2. *Жде спрагла земля плодотворної зливи, І вітер над нею гуляє бурхливий* (І. Франко).

Сурядні сполучники за характером вираження смислових зв'язків між словами або реченнями поділяються на єднальні, протиставні й розділові.

Єднальні сполучники — **і (й), та** (в значенні **і**), **та й, ні-ні, ані-ані, також, так**: 1. *А слово — найефективніша і найстійкіша річ, що не згорає на вогні історії, і кожен, хто працює зі словом, немовби сам стає причетним до безсмертя* (Ю. Щербак). 2. *Тож хай живуть вогонь, і хліб, і вірні друзі в твоїй судьбі на виднокрузі* (М. Нагнибіда). 3. *Загриміло, і полегшено зітхнув степ, і радісніше стало навкруги* (О. Гончар). 4. *Ну, що б, здавалося, слова? Слова та голос — більш нічого. А серце б'ється, ожива, як їх почує!..* (Т. Шевченко).

Повторюваний сполучник **ні-ні** вживається в значенні сполучника **і** в заперечних реченнях: **Ні він, ні вона цієї проблеми вирішити не змогли** (З прот.). У функції єднальних сполучників можуть виступати парні сполучники: **як — так і, не тільки — але (а) й, коли — не то, не стільки — скільки**, які можуть оформляти й складнопідрядні речення: 1. *Члени комісії оглянули як навчальні курси, так і господарські приміщення* (З газ.). 2. *Як дуб, так і берега належать до твердої породи дерев* (М. Коцюбинський).

Протиставні сполучники **а, але, однак, та** (в значенні **але**), **проте, зате** вживаються для протиставлення однорідних членів або речень: 1. *Ми сьогодні похідним маршем пройшли велику путь, проте не втомились* (З газ.). 2. *Дарма, що повість без сюжету, зате принаймні не без рим* (М. Рильський).

Розділові сполучники — **або, то, чи, хоч, або...або, то...то, чи...чи, хоч...хоч**, які вживаються тоді, коли потрібно підкреслити, що з усього зазначеного можливе щось одне, або коли треба показати чергування подій, явищ тощо: 1. *Хлопці, щоб не заважати в хаті, вчились або в клуні, або в садку чи деінде* (М. Коцюбинський). 2. *Чи то садок видніє, чи город, чи поле?* (П. Мирний).

Підрядні сполучники поєднують частини складнопідрядних речень, виявляючи смислові зв'язки між ними, а також характер залежності підрядного речення від головного. У простому реченні вони вживаються рідко. До підрядних сполучників належать: **що, щоб, якби, якщо, як, який, мов, наче, бо, коли** тощо: 1. *Прегарний травень у Львові, коли все місто вкривається буйною, соковитою зеленню...* (Я. Галан).

Підрядні сполучники залежно від смислових відношень між реченнями, які вони виражають, поділяються на такі групи:

а) часові — **коли, доки, поки, як тільки, з того часу як, скоро, ледве, щойно, в міру того як та ін.**: 1. *Коли вагон зупиниться біля монументального будинку театру опери та балету, зайдіть туди...* (Я. Галан). 2. *Доки сонце зійде, роса очі виїсть* (Нар. присл.);

б) причинові — **бо, тому що, через те що, тим що**: 1. *Вся земля наша одвіку, бо кожна грудка, кожен упруг політі потом, погноєні кров'ю трудящих* (М. Коцюбинський). 2. *Лунає гомін людських голосів, тому що і вночі не припиняється робота* (О. Іваненко);

в) мети — **щоб, для того щоб, з тим щоб, затим щоб**: 1. *Хотіла б я піснею стати у сюю хвилину ясну, щоб вільно по світу літати, щоб вітер розносив луну* (Л. Українка). 2. *Єднаймо, браття, нашу силу й віру, щоб згинула навіки чорна ніч, щоб переміг всесвітній голуб миру!* (М. Рильський);

г) умови — **якби, якщо, як, коли б, аби, раз**: 1. *Народ непереможний, якщо він натхнений великою ідеєю визволення* (Ю. Смолич). 2. *Зелений Ржищев не був би таким привабливим для Олега, коли б повз місто не пропливав могутній Дніпро* (Ю. Збанацький);

д) наслідку — **так що, так що й, так що аж**: 1. *На небі збиралися великі хмари, так що можна було сподіватися дощу* (Н. Рибак). 2. *Від замку на Соколиному острові до протилежного берега нап'ято довжелезні ланцюги, так що жодний байрак козацький прослизнути не повинен...* (Н. Рибак);

е) допустові — **дарма що, хоч, хай, нехай, незважаючи на те що**: 1. *Непосидючий, цікавий до всього, Тарас відчув до науки велику охоту, хоч і важка була та наука!* (О. Іваненко). 2. *Хай дні умирають без ліку, а слово поета живе* (В. Сосюра);

є) порівняльні — **мов, немов, немовби, немовбито, наче, начебто, наче, ніби, нібито, як, що**: 1. *Ми город підносим, мов чашу весни, розцвітання і музики* (М. Рильський). 2. *А сонечко встане, як перше вставало, і зорі червоні, як перше пливли, попливуть і потім* (Т. Шевченко).

Значення сполучника, як і прийменника, виявляються не самостійно, а через відношення, які вони виражають у зв'язку з іншими словами в реченні. Це значення різне у різних сполучників.

Сполучники сурядності взагалі втратили лексичне значення, оскільки у з'єднаних цими сполучниками компонентах різні відношення, зокрема одночасність, часова послідовність, причинно-наслідковий зв'язок та ін., виражаються не сполучниками, а порядком слів і речень та іншими засобами.

Зникло лексичне значення й у частини підрядних сполучників (**що, як**), проте у деяких складених сполучників (напр., **через те що, тому що, у зв'язку з тим що і под.**) — лексичне значення основних компонентів (**тому, через те, у зв'язку з тим**) частково зберігається.

Є 7. За способом уживання сполучники поділяються на одиничні, повторювані і парні.

Одиничні сполучники виступають засобом замкненості однорідного ряду або складного речення: 1. *Литневими вечорами й ночами вже не кричать перепели і деркачі, не співають в лісових балочках солов'ї, не пахне квітами, але степ усе ще прекрасний і повний життя* (А. Чехов).

Повторювані сполучники стоять при кожному однорідному члені речення або перед кожною частиною складного речення з паралельною підрядністю: 1. *І широкою долину, І високою могилу, І вечірною годину, І що снилось-говорилось, — Не забуду я* (Т. Шевченко). 2. *Пілоти дивились донизу, туди, Де димом курилась дорога орди, Де згаріщем сіл і руїнами міст Грабіжницький шлях свій позначив фашист* (М. Бажан). 3. *Хмельницький бачив перед собою простору і привабливу Україну, яку сховає і з'їздив вздовж і впоперек, яку любив над усе в світі, яку не забував ні на мить ні в дні давніх мандрів у Франції, ні в поліні, ні в бою...* (Н. Рибак).

Парні сполучники складаються з двох частин, кожна з яких, виражаючи парний взаємозв'язок, розподіляється між членами речення або його частинами. До парних належать сполучники: *не тільки...а й, не тільки...але й, як...так, якщо...то, чим...тим, хоч...але* і под.: 1. *Хоч закони приймалися правильні, але вони не виконувалися* (З газ.). 2. *Не тільки економісти, а й усі члени суспільства повинні бути добре обізнані з економікою: цього вимагає життя* (З газ.).

Є 8. Роль сполучних слів можуть виконувати відносні займенники (*хто, що, який, чий, котрий, скільки*) та прислівники займенникового походження (*де, як, куди, коли*). Такі слова називаються сполучними словами. На відміну від сполучників, вони виступають членами підрядного речення: 1. *Хто не працює, той не їсть* (З Другого послання апостола Павла до солунян). 2. *Вони співають, бо пісню мають таку, що кличе, таку, що будить* (М. Ткач).

Деякі слова, зокрема *коли, що, як*, у сучасній українській мові можуть виступати в одних реченнях у ролі сполучників, в інших — у ролі сполучних слів: 1. *Я знаю, що заняття починаються о восьмій годині ранку* (З усн. мови). 2. *Пахне хлібом земля, що дала мені сонце* (Д. Павличко). У першому реченні *що* — сполучник, у другому — сполучне слово.

9. Частина підрядних сполучників і сполучних слів може виражати не одне, а різні смислові відношення між частинами складнопідрядного речення. Отже, за своїм уживанням вони є поліфункціональними, напр.: сполучник **коли** може виражати часові відношення (*Коли приїдеш, тоді й поговоримо*) і відношення атрибутивні (*Я добре пам'ятаю той час, коли ми навчалися в університеті*).

Сполучник **як** може виражати часові й умовні відношення тощо.

Таким чином, при визначенні типів підрядних речень слід зважати на те, що один сполучник може приєднувати до головно-го підрядні речення різного типу.

10. Частка — це службова частина мови, яка надає окремим словам, словосполученням або реченням додаткових відтінків, а також служить засобом творення слів та їх форм: 1. *Красо України, Подолля! Розкинулось мило, недбало! Здається, що зроду недоля, що горе тебе не знавало!* (Л. Українка). 2. *Що ж! Тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив* (Л. Українка). 3. *І все-таки до тебе думка лине, Мій занепащений, нещасний краю...* (Л. Українка).

Частки, як і всі інші службові частини мови, не мають лексичного значення і тому членами речення не виступають.

Основна функція часток у мові, на відміну від прийменників і сполучників, — семантико-синтаксична: виражати загальні логіко-смислові, емоційні та модально-вольові відтінки окремого слова, словосполучення або цілого речення.

Частки належать до тих мовних засобів, які активно використовуються в мові, особливо у розмовно-побутовому й художньо-белетристичному стилях та в мові фольклору. Однак і в текстах наукового, ділового та публіцистичного змісту частки з їх тонкими семантичними відтінками широко застосовуються: 1. *Ще й досі не розроблені плани видобутку дешевого вугілля, яке б забезпечило країну паливом* (3 журн.). 2. *Не можна не враховувати й шкідливості монетарної політики на перехідному етапі* (3 журн.).

Частки слід відрізняти від модальних слів і вигуків. Так, модальні слова виражають суб'єктивно-об'єктивне ставлення того, хто говорить, до висловленої ним думки, тоді як частки надають слову, словосполученню і реченню додаткового відтінку. Цим самим частки відрізняються й від вигуків, які самі по собі виражають різні емоції й волевиявлення.

11. За місцем у реченні частки поділяються на три групи: препозитивні, постпозитивні і частки, які можуть стояти в будь-якій позиції в реченні:

а) препозитивні частки — це такі, що стоять перед словом, до якого відносяться, напр.: **давай, нехай, не, ні, ну, що за:** 1. *Не скорити ворогам повік землі, де от-такі є генерали...* (М. Рильський). 2. *Нехай, поки від них ще серце б'ється, я вам на забудьте стишу думки сумні* (Л. Українка);

б) постпозитивні частки — це такі, що стоять після означуваного слова, до якого відносяться: **бо, б, ж, же, то, но** та ін.: 1. *У цей же період розгорнулася творча діяльність родоначальника професійної музики в Галичині М. Вербицького* (З журн.). 2. *Який-бо ти, дідусю, став суворий* (Л. Українка);

в) частки, які у реченні можуть стояти в будь-якій позиції: **тільки, хіба, ось, лише, ще, уже** та ін.: 1. *Уже навіть у 40-ві рр. XIX ст. творчість Т. Шевченка кликала до життя нові культурні сили...* (З журн.). 2. *Економічна наука уже сформувала суспільство майбутнього...* (З журн.). 3. *То ж одна сім'я і хата, Тільки ось, здається, жити* (П. Тичина). 4. *Водяник... Я ж про тебе дбаю. Та ж він тебе занастив би тільки* (Л. Українка).

12. За значенням і функціями в мові частки поділяються на три групи: 1) фразові, 2) формотворчі і 3) словотворчі.

1) Фразові частки становлять найоб'ємнішу групу часток української мови. До них належать частки:

а) вказівні: **це, оце, ось, то, оте, он:** 1. *Ось Гафійка винесла одному води* (М. Коцюбинський). 2. *Парокінкою їздив, та й то такою, що тільки тьфу!* (І. Франко);

б) обмежувально-видільні: **тільки, лише, лиш, саме, хоча, хоч і, хоч, хоч би, якраз:** 1. *Саме зараз настав час, коли визначальним фактором політичного суверенітету України є її економічна політика* (М. Павловський). 2. *На шляху поступу ми лиш каменярі* (І. Франко). 3. *Хоч і сьогодні гайда на кубанські стети* (І. Нечуй-Левицький);

в) підсилювально-видільні: **і, й, та, таки, аж, навіть, все ж, же, бо:** 1. *Навіть до своїх звичайних заробітків відносився він тепер злегка і не шукав їх* (М. Коцюбинський). 2. *Погомоніти з високим начальством було для Хоми просто-таки втіхою* (О. Гончар). 3. *І знов лечу понад землею, І знов прощаюся з нею* (Т. Шевченко);

г) стверджувальні: **авжеж, так, еге, аякже, гаразд, атож, егеж**: 1. *Егеж, так, так, — підтакував Терентій* (О. Довженко). 2. *Авжеж, буде у нас цього року і жито, і пшениця, аби погода* (З газ.). 3. *Так що ж нам згадувать старе, як сталь гуде дзвінка* (М. Ісаковський);

г) заперечні: **не, ні, ані**: 1. *Не слід втрачати оптимізму й віри в те, що консенсус неодмінно посяде належне йому місце в українській політиці* (М. Павловський) 2. *Ні, не подружить мир з війною, не здасться зло добру без бою* (В. Швець);

д) питальні: **хіба, чи, невже, що за**: 1. *А що ти сидиш тут, Устинко? — питає. — Чи обідала ти?* (Марко Вовчок). 2. *Що за кладовища техніки, що за череди залізних важких громадин розбрелись від Дунаю до самого Балатона?* (О. Гончар). 3. *Невже ви не знаєте відповіді на це питання?* (З прот.);

е) наказово-спонукальні: **хай, ну, нехай, годі, на, давай, бодай**: 1. *Нехай ні жар, ні холод не спинить вас* (І. Франко). 2. *Ну, як-таки, щоб воля — та пропала* (Л. Українка);

е) кількісні: **майже, трохи не, мало не, ледве не та ін.**, які вказують на приблизну кількість чи часткову невідповідність чомусь: 1. *Злива тривала майже годину* (М. Трублаїні). 2. *Гнуться мало не до землі струнки білі берези* (І. Франко).

2) Формотворчі частки служать для творення нових форм. До них належать частки **хай, нехай та би (б)**. За допомогою часток **хай, нехай** творяться описові форми дієслів наказового способу: *хай працює, хай носить і хай працюють, хай носять; нехай відповідає, нехай відповідають*.

Частки **би (б)** використовуються для творення форм дієслів умовного способу: *сказав би, сказала б, брав би, брала б*.

До формотворчих в українській мові належить і частка **-ся (-сь)**, що тепер як самостійне слово не вживається, а виступає у ролі постфікса зворотних дієслів: *навчається, розглядатися, розважатися, носяться, будується, планується* тощо.

Формотворчу функцію виконують і частки **най-, що-, як-** при творенні найвищого ступеня порівняння якісних прикметників: *найкращий, щонайкращий, якнайкращий, найрозумніший, щонайрозумніший, якнайрозумніший*.

Частки **що і як**, використовувані для підсилення найвищого ступеня порівняння якісних прикметників і прислівників (*найкраще, якнайкраще, щонайкраще*), в інших позиціях можуть виступати як самостійні слова: **як** — у функції прислівника, **що** — у функції займенника.

До формотворчих також відносять частки **був, була, було**, за допомогою яких утворюються форми давноминулого часу: *розповідав був, возила була, возило було; писав був, писала була, писало було: Дід часто розповідав був про бої в загоні Ковпака* (Д. Медведєв).

3) **Словотворчі** — це частки, які утворюють нові слова.

До них належать:

а) **аби-, будь-, -небудь, -де-, -завгодно, казна-, хтозна-**, за допомогою яких утворюються займенники, прислівники: *абихто, абиякий, будь-хто, дехто, казна-хто, хтозна-який; абикуди, де-небудь, абияк, хтозна-куди*;

б) **-би (-б), -же (-ж)**, які служать для творення складних сполучників: *щоб, якби, якже, ніж та ін.*;

в) **не-, ні-**, що утворюють заперечні займенники і прислівники: *ніхто, ніщо, ніякий, нічий; ніколи, ніде, нескладно, неполадно*.

13. Модальні слова виражають відношення того, хто говорить, до висловлюваної ним думки або її частини. Напр.: 1. *Готель «Європа» цікавив художника, мабуть, не менше, ніж самого старшину* (О. Гончар). 2. *Іншим разом Хасцький, безперечно, зважив би на Маковейові просьби* (О. Гончар).

В українській мові модальні слова — це особливий лексико-граматичний розряд слів, який до службових частин мови не належить.

Від повнозначних слів, з якими вони пов'язані за походженням, модальні слова відрізняються тим, що не є назвами предметів, ознак, дій, станів, не мають граматичного зв'язку з іншими словами в реченні, не бувають членами речення і не пояснюють інших слів у реченні. Вони перетворилися на незмінювані морфологічно неподільні мовні одиниці, які в реченні є ізольованими, на питання не відповідають, з іншими словами не зв'язуються.

Отже, модальні слова не належать ні до повнозначних, ні до службових частин мови.

Основна функція модальних слів у реченні — виступати в ролі вставних слів.

Зв'язок модальних слів з реченням здійснюється за допомогою інтонації.

За значенням модальні слова поділяються на дві групи:

а) **модальні слова**, що виражають логічну оцінку висловлюваної думки з погляду її реальності, ймовірності, прямого ствердження. До цієї групи належать такі модальні слова: *безперечно, безумовно, звичайно, зрозуміло, справді, щоправда, факт, розумі-*

ється і под. Напр.: 1. **Правда**, цією проблемою займалися не тільки економісти, але й математики (З газ.). 2. **Безсумнівно**, ринкова система — це ідея, це горизонт, який завжди попереду і ніколи недосяжний (З журн.);

б) **модальні слова і словосполучення**, що виражають значення можливості, впевненості, невпевненості, припущення, достовірності, ймовірності, напр.: *видно, ймовірно, можливо, здається, може, мабуть, певно, напевно*: 1. *Того, можливо, не знайду я слова, щоб наш прекрасний оспівати світ* (М. Рильський). 2. **Безсумнівно**, книга професора М. Л. Павловського «Шлях України» пробуджує суспільну думку, свідчить про турботу автора за долю та майбутнє Української держави (З журн.).

Модальні слова в сучасній українській мові виникли на основі таких частин мови, як іменники (*правда, факт, слово*), прислівники прикметникового походження (*очевидно, безумовно, безперечно, безсумнівно, дійсно, безспірно, звичайно, ймовірно, певно*), різні дієслівні форми: *здається, розуміється, може, може бути, кажуть, знати*, а також безособово-предикативні слова: *видно, чутно*.

Значна частина модальних слів активно використовується в наукових працях різного змісту, зокрема економічного: 1. **Очевидно**, що мінімальні рівні бюджетного дефіциту для України найближчим часом поки що недосяжні (З журн.). 2. **Звичайно**, з падінням платоспроможного попиту намагання підвищувати ціни нашкодується на об'єктивні перепони... (З журн.).

Модальні слова, що виступають у ролі вставних слів, підкреслюють модальність речення, в якому вони вживаються.

До модальних слів не належать вставні слова, що:

а) виражають емоційне ставлення того, хто говорить, до фактів і явищ об'єктивної дійсності; ці слова в українській мові повністю не втратили свого лексичного значення і є сполученням іменника в знахідному відмінку з прийменником, які називаються прислівниковими сполученнями: *на жаль, на радість, на щастя, на зло*;

б) вказують на послідовність і зв'язок висловлюваних думок, а також вставні слова, що мають обмежувальне, уточнювальне, пояснювальне чи підсумкове значення: *по-перше, по-друге, навпаки, наприклад, крім того, до речі, кінець кінцем, нарешті, зокрема, більше того, таким чином, отже*;

в) виражають модальність своїм лексичним значенням і виступають у реченні в ролі предикативних, а не вставних слів, напр.: *треба, потрібно, шкода, можна, повинен* і под.

Отже, групу модальних слів складають тільки ті слова, які через їх нову функцію в мові відмежувалися від співвідносних частин мови і перейшли в особливий клас слів.

14. Вигуки — це незмінні слова, які не мають номінативної функції, а служать для найкоротшого вираження почуттів, емоцій і волевиявлення, напр.: 1. *Ой повій, повій, вітре, через море та з Великого Лугу!* (Т. Шевченко). 2. *Ох, як я довго спала!* (Лі. Українка).

До вигуків належать звуконаслідувальні слова, за допомогою яких люди відтворюють крики тварин, звуки природи, шуми машин, механізмів, вибухи, свист тощо, напр.: *ку-ку, ку-ку-рі-ку-у, гав-гав, няв-няв, га-га, гуп-гуп, хлоп, му-у, бе-е, хлюп, дзень-дзелень* і под.

Вигуки не належать ні до повнозначних, ні до службових частин мови, а становлять особливий розряд слів, яким властива власна інтонація і експресивна забарвленість.

Вигуки характеризуються такими особливостями: вони не мають предметного значення, не мають ніяких граматичних ознак, не виступають членами речення, проте можуть бути еквівалентами не тільки слів, а й речень, напр.: 1. *А годинник на стіні цок-цок-цок* (Ю. Яновський). 2. *Га?.. Що таке? Вже знов якась мара? Цур-пек! щезай!* (Лі. Українка).

Вигуки і звуконаслідувальні слова можуть субстантивуватися, тобто переходити до розряду іменників. Субстантивовані вигуки та звуконаслідувальні слова в реченні можуть бути підметом або додатком: 1. *Ще раз пролунало «ура», але піхоти не було видно* (О. Гончар). 2. *Протягли своє «ку-ку-рі-ку» горлаті півні* (П. Мирний) та ін.

Вигуки можуть бути багатозначними, тобто один і той самий вигук у різних контекстах може виражати різні почуття. Багатозначними переважно бувають первинні вигуки *о, ой, ей, ох, ах* і т. п. Так, напр., вигук *ах* може передавати радість, здивування, жаль, вигук *ох* — страх, біль, захоплення і т. д. Деякі вигуки мають лише одне значення, напр.: *тьфу, ура, ого-го* і под.

Вигуки з іншими словами в реченні граматично не пов'язуються. Тільки деякі з них, які служать для волевиявлення, можуть керувати залежними словами, напр.: 1. *Спасибі вам за добре слово.* 2. *На добраніч вам, дорогі друзі!* (3 розм. мови).

15. За походженням і структурою вигуки поділяються на дві групи: первинні і вторинні.

До первинних належать вигуки, що складаються з одного звука чи складу, рідше з двох складів: *ах!, ай!, ей!, ех!, ох!, ой!, а!, о!, е!, ага!, ну!, ба!, еге!, ну-ну-ну!, фі!* та ін.

До вторинних, або похідних, належать вигуки, які утворилися від інших частин мови, зокрема:

- а) від іменників: *матінко, лишенько, батеньку, боже, господи*;
- б) від іменників у поєднанні із займенниками і прикметниками (рідше): *Боже мій милий, Святий Господи, матінко моя, світе мій, світе ясний, Господи милий*;
- в) від дієслів: *прошу, прощавайте, подумаєш; була не була, ось тобі й маєш, прощайте*.

Якщо повнозначні частини мови виступають у ролі вигуків, вони втрачають своє первісне лексичне і граматичне значення і стають виразниками почуттів і настроїв людини, набувають певного емоційного забарвлення, напр.: 1. *Ой лишечко, як страшно! Ха-ха-ха!* (Л. Українка). 2. *Ой матінко моя! Що ж мені тепер робити?* (П. Мирний) 3. *Мати... Ой лишенько! Іще не починала! Ой мій упадоньку! Що ж ти робила?* (Л. Українка).

Є 16. За значенням вигуки теж поділяються на дві групи:

а) емоційні вигуки, які виражають найрізноманітніші почуття і переживання людини, зокрема радість, горе, смуток, задоволення, захоплення, незадоволення, протест, іронію та ін., тобто всю різноманітну гаму людських почуттів: 1. *Ой Морозе, та Морозенку, ой ти, славний козаче! Ой за тобою, та Морозенку, вся Україна плаче* (Нар. тв.). 2. *Ой, тепер я плачу, бо вже чую й бачу, що загинути мушу* (Л. Українка). 3. *Ох, як часто мене опановують сні зловорожі...* (Л. Українка);

б) вигуки, що служать для вираження волевиявлень, спонукання до дії: *геть, гов, агов, ну, годі, вон, шабаш* та ін.: 1. *А тим часом із байраку Півень кукуріку* (Т. Шевченко). 2. *Геть з моїх очей, геть!* (М. Коцюбинський).

До вигуків також відносяться слова і словосполучення, які виражають привітання, прощання, лайку, божбу, подяку, вибачення та ін., напр.: *добридень, добри вечір, прощавайте, спасибі, даруйте, вибачте, прощайте, цур, пек, іродова душе* і под. Напр.: 1. *Ольга. Пробач, вихопилося* (М. Зарудний). 2. *Лев. Ходімо. Прощавай!* (Л. Українка).

Вигуками, що походять від іменників, є також слова, що виражають емоційну, погану чи хорошу, оцінку чогось, напр.: *Слава Богу! Капут! Кришка! Амба! Кінець! Браво! Шабаш! Геть! Цить! Вон! Гей! Гов!* і под.

До другої групи вигуків відносяться такі, що виражають спонукання до дії або оклик, бажання повернути чиюсь увагу: *годі!, гей!, цить!, стій!, геть!, вон!* та ін.

Окрему групу складають вигуки, які спонукають тварин до чогось, зокрема для прикликання їх або для відгону, до руху, до припинення руху тощо: *Но! Тпру! Стій! Цін-ціп-ціп! Паць-паць-паць* і под.

Від вигуків можуть утворюватися інші частини мови, переважно дієслова та іменники: *ой*—*ойкати*, *бах*—*бахкати*, *пхи*—*пхикати*, *хе*—*хекати*; *ойкання*, *бахкання*, *пхикання*, *хекання*.

Сфера функціонування вигуків — розмовно-побутова мова, народнопоетична творчість і мова художньої літератури.

У науковому й офіційно-діловому стилі вигуки не вживаються.

17. Висновки. Отже, службові частини мови — це слова, які виражають синтаксичні відношення між повнозначними словами або надають їм додаткових, смислових чи експресивних відтінків.

У реченні вони виконують важливу граматичну роль, оскільки служать засобом своєрідного зв'язку повнозначних частин мови, у сполученні з якими вони вживаються, тому їх можна назвати несамотійними словами.

Службові частини мови не мають лексичного значення і тому членами речення не бувають, а поряд з афіксами використовуються як формально-граматичні засоби мови.

До службових належать такі частини мови: прийменники, сполучники, частки. Окремо від інших частин мови стоять вигуки та модальні слова.

Кожна з вищеназваних частин мови виконує в мові лише її притаманну функцію.

Так, **прийменники** виражають відношення залежного іменника, займенника чи будь-якої субстантивованої частини мови до інших слів у реченні. Прийменники диференціюють значення відмінкових форм, у сполученні з якими вони можуть виражати різні смислові відтінки, зокрема просторові, часові, причинові, цільові та ін.

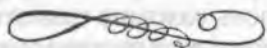
Сполучники вживаються для поєднання рівноправних членів речення й окремих речень. Вони теж не мають чітко вираженого значення, їх значення виявляється тільки у зв'язку з повнозначними словами в реченні, з формами яких, на відміну від прийменників, вони не зв'язані. Основна функція сполучників у мові — з'єднувальна, на що вказує сам термін — «сполучник».

Частки надають самотійним словам різних смислових, емоційно-експресивних та модальних відтінків або служать для творення нових слів та їх форм.

Модальні слова — це незмінні слова, що виражають відношення того, хто говорить, до висловленої ним думки чи її частини. Модальні слова дають змогу дати логічну оцінку висловленої думки (*звичайно, безсумнівно, справді, очевидно*) або виразити значення можливості, впевненості, невпевненості, припущення тощо (*можливо, здається, напевно, видно*).

Вигуки служать для безпосереднього вираження багатой і різноманітної гами людських почуттів, не називаючи їх.

Усі службові частини мови у поєднанні з повнозначними, а також слова, що стоять відокремлено від самостійних і службових слів, повністю забезпечують правильне оформлення висловлюваної думки мовцями в українській мові з усіма її найтоншими відтінками.

СИНТАКСИС

ЛЕКЦІЯ 17

СИНТАКСИС ЯК РОЗДІЛ ГРАМАТИКИ РЕЧЕННЯ І СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

ПЛАН

1. Предмет і завдання синтаксису.
2. Словосполучення як предмет синтаксису. Типи словосполучень:
 - 1) вільні й стійкі;
 - 2) прості й складні;
 - 3) сурядні й підрядні.
3. Типи підрядного зв'язку слів: узгодження, керування, прилягання.
4. Засоби вираження синтаксичних зв'язків в українській мові.
5. Типи словосполучень за способом вираження стрижневого слова.
6. Типи словосполучень за смисловими відношеннями між стрижневими й залежними словами.
7. Речення як основна одиниця синтаксису. Поняття про речення. Основні ознаки речення.
8. Типи речень в українській мові:
 - 1) за функцією, яку вони виконують у мові, чи за метою висловлювання;
 - 2) за характером вираженого ставлення до дійсності;
 - 3) за структурою.
9. Висновки.

ℓ 1. Синтаксис — це розділ граматики, в якому вивчають будову речень і словосполучень, типи речень та способи поєднання слів у реченні.

Основні питання, які розглядаються у синтаксисі, певною мірою відтворені в самому терміні «синтаксис», який походить від грецького *syntaxis*¹, що буквально означає *побудова, поєднання, порядок*.

Синтаксис тісно пов'язаний з морфологією, оскільки і в морфології і в синтаксисі предметом вивчення є слова. Проте якщо в морфології слова вивчаються як частини мови з усіма властивими їм граматичними ознаками, то в синтаксисі вони вивчаються як члени речення і компоненти словосполучення, а їх відмінкові й особові форми разом зі службовими словами вивчаються як за-сіб зв'язку повнозначних частин мови у різних синтаксичних структурах.

Таким чином, частини мови і члени речення перебувають у постійному зв'язку, в якому протиставляються дві сторони слова — морфологічна, що засвідчує належність слова до певного розряду слів, і синтаксична, яка визначає його функціональну роль у реченні і словосполученні.

Так, наприклад, іменник у називному відмінку в реченні виконує роль підмета або виступає частиною складеного іменного присудка, а в непрямих відмінках — роль додатка; прикметник у реченні виконує роль означення, дієслово — присудка і т. п.

Частини мови, виступаючи членами речення, можуть зазнавати функціональних і смислово-граматичних змін. Так, прикметники, дієприкметники, числівники тощо можуть субстантивуватись і переходити до розряду іменників, якщо вони виконують роль підмета або додатка. Іменник, у свою чергу, в певному контексті може втрачати свої лексико-граматичні ознаки і переходити до розряду прийменників (пор., напр.: *замкнене коло і коло станції*), до розряду прийменників може переходити і прислівник, який також втрачає ознаки прислівника (пор., напр.: *живе близько і близько лісу*).

Такі явища наочно свідчать, що *лексико-граматичні й функціональні можливості слова розкриваються тільки в реченні*.

Отже, предметом вивчення синтаксису є такі дві основні синтаксичні одиниці мови, як *речення й словосполучення*. Головне місце відводиться реченню як основній одиниці комунікації, через яку реалізуються всі структурні компоненти мови (фонема, морфема, слова і словосполучення). Крім простих речень, у синтаксисі вивчаються складні речення та закономірності їх побудови.

¹ Термін подано в латинському написанні.

2. Словосполученням називається синтаксична одиниця, утворена поєднанням двох або більше повнозначних слів, об'єднаних граматично і за змістом, напр.: *сонячний день, щирий друг, ходити до школи, працювати в університеті, ходити швидко, високо над землею* тощо.

Словосполучення, як і окреме слово, є будівельним матеріалом для речення, виступаючи частиною його структури. Компоненти словосполучення зв'язані за змістом, проте граматично вони нерівноправні, оскільки один із них є стрижневим словом, підпорядковуючим, а другий — залежним, або підпорядкованим, напр.: *осінній ярмарок, захистити диплом, успішно навчатися, неймовірно холодно* тощо.

Словосполучення є окремим об'єктом синтаксису. Вони входять до комунікативних засобів мови тільки через речення, в якому можуть виступати у функції головних і другорядних членів.

Отже, *словосполучення і речення* — це різні синтаксичні одиниці. На відміну від речення словосполучення не є самостійною одиницею мовного спілкування, а виступає засобом називання предметів, явищ, процесів тощо.

Словосполучення також відрізняються від речення тим, що не мають інтонації закінченості, їм не властиві категорії часу, особи, модальності.

За значенням і за характером зв'язку між словами розрізняють словосполучення: а) фразеологічні (*бити байдики; скалити зуби; повісити носа; скорчитися в три погибелі*); б) лексичні (*Чорне море, блакитний прапор, День учителя, Герой України*), в яких зв'язок між словами невірний і які означають власні назви, терміни, та в) синтаксичні (*великий будинок, погана погода, його книжка, зошит брата, купив свіжу газету, склав іспити*), які утворюються з двох і більше слів при побудові речення.

Перші два типи словосполучень вивчаються у фразеології.

3.1) У синтаксисі розглядаються синтаксичні словосполучення, які поділяються на дві групи: вільні й стійкі.

Вільними є словосполучення, які можна розкласти на окремі частини при будові нового речення. У цих словосполученнях кожне слово зберігає своє лексичне значення. Саме вільні словосполучення є об'єктом вивчення синтаксису.

Стійкими, або зв'язаними, вважаються словосполучення, що утворюють нерозкладну єдність слів (*багато друзів, кілька праць, демократичний устрій, комерційний банк, людина великого зросту*). Такі словосполучення в реченні виступають як єдине ціле, що виконує роль члена речення, напр.: *Багато буди-*

вельників нашого будтресту сприяли розбудові Києва, особливо його центральної частини (З газ.).

Від вільних синтаксичних словосполучень слід відрізнити сполучення слів, які виникають у реченні, зокрема:

— сполучення підмета й присудка, оскільки це предикативне сполучення: *Сонце хилиться до обрію* (Ю. Збанацький);

— сполучення відокремлених членів речення зі словами, які вони пояснюють: *Пройшла гроза, прозора і висока, шумлять озера крилами на схід...* (А. Малишко);

— термінологічні сполучення слів: *доконаний вид, неозначена форма дієслова; конвертована валюта, перехідна економіка;*

— фразеологічні сполучення: *не ловити гав* — бути уважним, зосередженим, *глек розбити* — посваритися, *гострий на язик* — дотепний, *кирпу гнути* — зазнаватися тощо.

До словосполучень також не відносяться: аналітичні форми вищого й найвищого ступеня, що складаються з двох слів: *більш високий, найбільш досвідчений, найбільш синій*; складені форми майбутнього часу та форми давноминулого часу: *буду працювати, будемо вчитися; читав був, писала була*; синтаксичні поєднання з числівниками і словами числового значення: *два крісла, три дівчини, мало вугілля; багато справ* і конструкції зі стійкими сполученнями: *брати участь, мати можливість, порушити питання, залишити питання відкритим* тощо.

§ 2) За будовою словосполучення поділяються на прості й складні.

Простими є словосполучення, що складаються переважно з двох повнозначних слів (з прийменником або без нього), з яких одне виступає стрижневим, або підпорядковуючим, а друге — підпорядкованим, або залежним. Таких словосполучень в українській мові найбільше, напр.: *святковий день, економічні програми, лист батька, навчатися в інституті, йти пішки* і под.

Прості словосполучення можуть бути й трислівними і чотири-слівними. Це буває лише тоді, коли якийсь із компонентів словосполучення синтаксично не членується, тобто є нероздільним, напр.: *людина похилого віку, дівчина з русою косою, найбільш відповідальний працівник, буде працювати в університеті* і под.

Складними є словосполучення, які утворюються з простих або з одного простого і залежного від нього повнозначного слова чи кількох слів. Складні словосполучення мають три, чотири і більше повнозначних слів, їх можна розчленувати на частини, напр.: *відомі українські спортсмени* (відомі спортсмени й укра-

їнські спортсмени), *молодий чоловік з невеликою борідкою* (молодий чоловік, чоловік з борідкою, з невеликою борідкою).

Складне словосполучення може бути розширене залежними компонентами, які уточнюють або доповнюють існуючі у словосполученні слова, напр.: *дівчина з каштановим волоссям* (пор.: *дівчина з волоссям*).

За смисловими і граматичними відношеннями розрізняють словосполучення сурядні й підрядні.

Сурядними називаються словосполучення, в яких слова або групи слів є граматично незалежними одне від одного, рівноправними: *книжки і журнали, блокноти і зошити, добрі й злі*.

Підрядними називаються словосполучення, в яких одне слово стрижневе, а друге — залежне.

У підрядному словосполученні питання завжди ставиться від стрижневого, головного слова, напр.: *викладач* (який?) — *талановитий, вивчати* (що?) *філософію, дивитися* (куди?) *вперед* тощо.

Підрядне словосполучення становить відносно замкнене коло слів на відміну від сурядного, яке може бути розширене.

У підрядних словосполученнях в українській мові розрізняють три типи підрядного зв'язку слів: узгодження, керування і прилягання.

Узгодження — це тип підрядного зв'язку, при якому залежне слово стоїть у тій самій формі, що й стрижневе, головне. Зміна стрижневого слова викликає зміну залежного, напр.: *старанний студент, старанного студента, старанному студентові* і т. п.; *добрі звичаї, добрих звичаїв, добрим звичаям* тощо.

Формальними показниками узгодження між частинами словосполучення є закінчення.

Залежні слова при узгодженні, як правило, виражаються прикметниками, дієприкметниками, прикметниковими займенниками, числівниками, а головне слово виражається іменником, іменниковим займенником або субстантивованими частинами мови, вжитими замість іменника, напр.: *щасливий день, виконана робота, такий час, два друга, третій курс* тощо.

Узгодження може бути *повне* і *неповне*. Повним є узгодження, при якому всі форми залежного слова відповідають усім формам головного слова: *рідний дім* (узг. в роді, числі й відмінку), *зелені ліси* (узг. у відмінку й числі), *надруковані матеріали* (узг. у відмінку й числі).

Неповним є узгодження, коли не всі форми залежного слова відповідають усім формам слова головного, напр.: *Село Межиріччя Рі-*

вненської області відоме оригінальною древньою спорудою (З газ.). У словосполученні село *Межирічі* слова узгоджуються тільки у відмінку і не узгоджуються в числі (село — однина, Межирічі — множина).

Керування — це тип підрядного зв'язку, при якому стрижневе слово вимагає від залежного певної відмінкової форми з прийменником чи без нього, тобто керує залежним словом. Звідси й назва «керування»: *читати книжку; відповідати на питання, йти лісом, будувати школу, обговорення проблеми* тощо.

Характерною ознакою керування є те, що при зміні стрижневого слова залежне залишається незмінним, напр.: *склав іспит, складу іспит, складемо іспит* і т. п.

При керуванні стрижневі слова можуть виражатися іменниками, прикметниками, числівниками, займенниками, дієсловами, прислівниками, а залежні — іменниками, займенниками або субстантивованими словами: *висновок ученого, розроблені автором, відповідаючи на питання, п'ятнадцяти країн, десяти питань, зводити міст, хтось із наших* тощо.

Розрізняють керування безпосереднє, тобто безприйменникове, і посереднє, прийменникове: *складати іспит, відкривати рахунок* (у банку), *відвідувати театри, цікавитися музикою* (керування безпосередні) і *працювати над дисертацією, готуватися до поїздки, друзі з міста, незвичний до праці* (керування посередні) тощо.

Керування може бути сильним і слабким.

Сильним називається таке керування, коли стрижневе слово вимагає від залежного певного відмінка (здебільшого без прийменника або з прийменником), а не будь-якого іншого.

Сильне керування переважно є безпосереднім. Типовим прикладом сильного безпосереднього керування є сполучення перехідного дієслова з іменником або будь-яким субстантивованим словом у знахідному відмінку без прийменника: *писати доповідь, читати газету, купувати білет, зустрічати друзів* тощо.

У таких сполученнях залежне слово може мати форму й родового відмінка, якщо при перехідному дієслові є заперечна частка **не**: *не скласти іспиту, не купити ручки, не прочитати книжки*; коли він означає частину від цілого: *налити молока, відрізати хліба, випити квасу* й коли означає знаряддя (орудний знаряддя): *писати ручкою, різати ножем, копати лопатою* тощо.

Сильним посереднє керування буває в словосполученнях, які складаються з префіксального дієслова, що вимагає певного відмінка іменника з таким прийменником, як префікс стрижневого дієслова: *зійти з доріжки, зайти за будинок, ввійти в дім, написати на папері* тощо.

Слабким називається керування, коли залежне слово може мати форму будь-якого відмінка. Слабким переважно є посереднє прийменникове керування: *працювати в музеї, падати на землю, стукати в двері, сподіватися на підтримку, вийти в ефір* тощо.

Прилягання — це тип підрядного зв'язку, при якому залежні слова приєднуються до стрижневого слова тільки за змістом. Прилягати можуть лише ті слова, які не мають форм словозміни, а саме: прислівники, дієприслівники, інфінітиви та ідіоми, які за значенням і функцією наближаються до прислівника: *відповідати добре, працювати сумлінно, читати швидко, стояти ні в сих ні в тих* тощо.

В українській мові найчастіше прилягають прислівники до дієслова: *зробив швидко, пише грамотно, розмовляє по-українськи*; прислівник до прислівника: *надзвичайно корисно, дуже добре, винятково спокійно*; зрідка прилягають прислівники та інфінітиви до іменників: *бажання працювати, дорога вперед* та прикметники до прислівників: *дуже радий, надзвичайно задоволений*.

4. В українській мові синтаксичні зв'язки між словами виражаються такими мовними засобами: а) формами слів, б) службовими словами, в) порядком слів, г) інтонацією.

а) **Форми слів** — це найважливіший засіб вираження зв'язків між словами. Українська мова належить до флективних мов. У ній флексії служать для вираження граматичних значень роду, числа, відмінка, особи тощо.

Так, у словосполученнях: *актуальні проблеми, фінансова система, поточний рік, наступне завдання, двадцятий тиждень* зв'язок залежних слів зі стрижневим здійснюється за допомогою відмінкових закінчень.

б) **Службові слова** в реченні показують різноманітні взаємовідношення і зв'язки між словами. Провідне місце серед них займають *прийменники*, які розрізняють значення відмінкових форм і разом з ними служать для вираження зв'язків між частинами словосполучень: *план на місяць, підготовка до екзаменів, стосунки між працівниками, робота над дисертацією*.

в) **Порядок слів** в українській мові може бути показником синтаксичних відношень у реченні, зокрема він служить засобом розрізнення як відмінків, так і членів речення. Напр., у словосполученнях *знаменний день, виконане завдання, вирішена проблема* прикметники в препозиції до пояснюваного слова виступають у функції означень, а в словосполученнях *день знаменний, завдання виконане, проблема вирішена* у постпозиції — у функції частини

складеного іменного присудка. Перші словосполучення належать до атрибутивних, другі — до предикативних.

г) Інтенація в українській мові є важливим засобом для смислового об'єднання і для виділення слів — у словосполученні, словосполучень — у реченні, для оформлення речень. Так, інтонація вказує, що сполучення слів або речення не закінчене, інтонація дає змогу виділити стрижневе слово у словосполученні, окреслити паузу в реченні, оскільки паузи, або такти мови, часто зумовлюють різні синтаксичні відношення в реченні.

В усному мовленні за допомогою інтонації розрізняються питальні, окличні, розповідні й спонукальні речення. З'єднувальна інтонація характеризується підвищенням голосу перед паузою тощо.

3 **5.** За способом вираження стрижневого слова, тобто залежно від того, якою частиною мови граматично виражене головне слово, розрізняють словосполучення *іменникові, прикметникові, числівникові, займенникові, прислівникові та дієслівні*.

В іменникових словосполученнях стрижневим словом виступають іменники: *тяга до науки, книжка сестри, техніка безпеки, бажання перемогти, щасливий день, заслужений авторитет, перший космонавт, допомога друга*.

З іменниками насамперед сполучаються ті частини мови, в яких категорії роду, числа й відмінка є несамостійними, зокрема прикметники (*велике бажання*), числівники (*п'ятий студент*), займенники (*такий день*), співвідності з прикметниками, і дієприкметники (*відпрацьоване заняття*).

У прикметникових словосполученнях стрижневе слово виражається прикметником. У таких словосполученнях залежна частина вказує на якусь обставину чи предмет, які використовуються для конкретизації вираженої прикметником ознаки: *вдячний друзям, потрібний колективу, залежний від керівництва, синій від холоду, коричневий від сонця, утричі більший, надзвичайно подібний* тощо.

У займенникових словосполученнях головним словом є займенник: *хтось із друзів, кожний з громадян*.

У прислівникових словосполученнях стрижневим словом є прислівник, який характеризується іншими, залежними від нього словами.

Ці слова вказують на якісну чи кількісну міру вияву ознаки, яку позначає прислівник, або уточнюють її часове чи просторове значення. Прислівник може сполучатися з прислівником і з іменником: *дуже давно, зовсім холодно, вдвічі дорожче, високо в горах, далеко від села, пізно вночі, досить чітко, далеко за містом*.

У дієслівних словосполученнях стрижневим словом є дієслово, яке може сполучатися з іменниками в непрямих відмінках з прийменниками і без них: *написати статтю, поїхати на вокзал, укласти договір*; з інфінітивом: *просити відрядити, доручити придбати, зобов'язати виконати*; із займенником з прийменником і без нього: *любити її, турбуватися за нього, думати про них, наказувати йому, сказати їм* тощо.

6. За смисловими відношеннями між стрижневим і залежним словами розрізняють словосполучення *атрибутивні, об'єктні і обставинні*.

Атрибутивними є словосполучення, в яких стрижнєві слова називають предмети або опредмечені поняття, а залежні — їхні постійні або змінні ознаки: *двадцятий вік, космічний корабель, зимовий день, відмінна відповідь, друг батька, мрії вивчитися, портрет сестри* та ін.

Об'єктними є словосполучення, в яких стрижнєве слово означає дію або стан предмета, а залежне — об'єкт, на який спрямована чи з яким пов'язана дія: *написати статтю, підготувати доповідь, зустріти друзів, відкрити двері, розвалений трактором і под.*

Обставинними є словосполучення, в яких стрижнєві слова означають дію, стан, якість предмета, а залежні — обставини, при яких відбувається дія чи реалізується ступінь якості: *снідати вранці, працювати вночі, їхати в поїзді, відповідати добре, жити далеко, дуже близько, прийти несподівано, сказати згарячу, лікуватися в санаторії* та ін.

7. Речення є основною одиницею мови, саме тому воно вважається основною одиницею синтаксису. Кожне речення складається зі слів і словосполучень, воно формується за законами даної мови і характеризується завершеною інтонацією.

Речення — це граматично оформлена за законами даної мови одиниця людської мови, яка є основним засобом формулювання, вираження й повідомлення думки і яка характеризується завершеною інтонацією: *Україна має можливість готувати у вищих навчальних закладах країці в Європі інженерно-технічні кадри* (З журн.).

Думка, виражена в будь-якому реченні, може подаватися в плані ствердження, заперечення, непевності, можливості, вірогідності тощо.

Речення виконує в мові надзвичайно важливу функцію — воно служить засобом комунікації, тобто саме через речення здійсню-

ється повідомлення про явища об'єктивної дійсності, через речення люди мають можливість спілкуватися між собою, розвивати науку, культуру, мистецтво тощо, а отже, забезпечувати спілкування в усіх сферах суспільного життя, зокрема у професійній та офіційно-діловій, що в будь-якій державі виконують особливі функції.

Речення характеризується рядом смислово-граматичних ознак. Основні з них: предикативність, модальність, закінченість інтонації, граматична організованість речення, або наявність граматичного й смислового зв'язку всіх його компонентів, і відносна смислова закінченість.

Предикативність — це найістотніша ознака речення, яка вказує, що стверджується чи заперечується в даному реченні, як висловлюване відноситься до дійсності. Предикативність створюється за допомогою таких граматичних засобів, як категорії часу, способу, особи, та відповідною інтонацією.

Модальність — це друга важлива ознака речення. Вона виражає відношення змісту висловленого до дійсності, вказує на реальність чи нереальність, можливість чи неможливість того, про що повідомляється, тощо.

Модальність тісно зв'язана з предикативністю речення. Вона виражається за допомогою граматичної категорії способу, модальних слів і часток.

Інтонація — це третя ознака речення, яка є засобом граматико-синтаксичного оформлення речення. Вона оформляє закінченість речення і членування його на синтаксичні одиниці. За допомогою інтонації речення відмежовуються одне від одного, оформляються речення за метою висловлювання (розповідні, питальні, окличні). Якщо речення обривається, на місці обриву ставляться три крапки, що вказують на незакінченість його. Речення, яке не має закінченої інтонації, може бути продовжене за змістом. Інтонація виражає модальні відтінки речення, визначає члени речення (пор., напр.: *виконане завдання і завдання виконане*) залежно від їх позиції у реченні, допомагає визначити, яку синтаксичну побудову становить певна група слів у реченні.

Граматична організованість речення, чи наявність граматичного й смислового зв'язку всіх його компонентів, — це четверта ознака речення. Слова у реченні пов'язуються за певними синтаксичними правилами. Так, існують чітко визначені правила зміни форм слів для вираження відповідних смислових відношень, розміщення слів у певному порядку, визначення членів речення залежно від їх позиції в реченні тощо. Випадковий набір слів, без урахування граматичних законів мови, речення не становить.

Відносна смислова організованість — п'ята ознака речення, яке характеризується відносною закінченістю висловленої думки, оскільки кожне речення становить лише певну частину розгорнутого повідомлення. У ньому виявляються смислові ознаки, що не властиві словам і словосполученням, з яких воно складається.

Відносність смислової закінченості речення зумовлюється його змістовою багатозначністю. Речення, взяте окремо, як мовна одиниця не може мати остаточної смислової закінченості, його смислова закінченість є відносною, оскільки кожне речення перебуває у зв'язках із попередніми і наступними реченнями, які використовуються в даній ситуації. Саме контекст і ситуація розкривають і доповнюють зміст речення.

8. В українській мові речення класифікуються за такими ознаками: а) за функцією, яку вони виконують у мові, чи за метою висловлювання; б) за характером вираженого ставлення до дійсності і в) за структурою.

1) За функцією, або за метою висловлювання, речення поділяються на розповідні, питальні й спонукальні.

Розповідними є речення, в яких повідомляється про когось чи про щось, про будь-який факт об'єктивної дійсності, явище, подію тощо: 1. *Головним напрямком міжнародного руху фінансів є іноземні інвестиції* (З журн.). 2. *Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР) створено в 1991 р.* (М. Павловський). 3. *Міжнародний валютний фонд (МВФ) займається фінансуванням програми боротьби з інфляцією та загальною фінансовою нестабільністю* (М. Павловський). 4. *Бенедьо працював цілими днями при своїй фабриці...* (І. Франко). Розповідні речення відзначаються різноманітністю змісту та структури. Вони широко використовуються в різних стилях мови. У розповідних реченнях закінченість думки виражається за допомогою відповідної інтонації. Вимовляються розповідні речення рівним, спокійним тоном, який підвищується на логічно наголошеному слові, а наприкінці речення знижується: 1. *З давніх часів над Голландією крутяться крила величезних вітряків* (В. Колінько).

Питальними називаються речення, які містять у собі питання. Закінчуються питальні речення підвищеною інтонацією, яка є найважливішим засобом оформлення питальних речень. Крім інтонації, для оформлення питальних речень використовуються питальні частки: *хіба, чи, невже, що за*: 1. *А що ти сидиш тут, Устинко? — питає. — Чи обідала ти?* (Марко Вовчок). 2. *Що за*

кладовища техніки, що за череди залізних важких громадин розбрелись від Дунаю до самого Балатона? (О. Гончар).

У межах питальних виділяються *риторично-питальні* речення, що містять у собі питання, які не вимагають відповіді: 1. **Чи** замислювалися Ви, шановний читачу, чому Слово і Любов у людському житті — суть величини, що дорівнюють лишень Духу Святому? **Чи** тішить нас мова, яку чуємо щодня? **Чи** вчимося говорити до ближнього, аби у нашому слові лунало співчуття? (З газ.).

*А ти, о серце, завжди неслухняне,
На мене з недругами йдеш — хіба
Служити ворогам — це не ганьба,
Хіба мій меч їх більше не дістане?*

(Д. Павличко).

Спонукальними називаються речення, які виражають прохання, пораду, наказ, заклик, запрошення, заборону та інші волевиявлення. У цих реченнях чітко виявляється намір вплинути на когось.

Спонукальні речення оформляються за допомогою дієслів-присудків у формі наказового способу або умовного в значенні наказового чи інфінітива, тобто за допомогою дієслів, що мають спонукальне значення, та імперативною (від лат. *imperativus* — наказовий, владний) інтонацією. Речення, в яких виражається заклик, наказ або заборона, вимовляються високим тоном, підвищеною інтонацією, а спонукальні речення, що виражають пораду, прохання, застереження, запрошення тощо, вимовляються низьким тоном, пониженою інтонацією: 1. **Вставай, хто живий, в кого думка повстала! Година для праці настала! Не бійся досвітньої мли, — Досвітній огонь запали, Коли ще зоря не заграла** (Л. Українка). 2. **У приміщенні не курити!** (З оголош.). 3. **Вік живи — вік учись!** (Нар. пр.). 4. **Ти перестав би стукати, бо люди вже відпочивають** (З газ.) і под.

У спонукальних реченнях граматичними центрами нерідко виступають вигуківі імперативи **годі! геть! досить!** і под.: 1. **Геть з моїх очей, геть!** (М. Коцюбинський). 2. **Годі ж нудитись, складаючи руки; Кличе робітників рідна земля... Віра, вноутужена словом науки, Хай нас міцніш окриля** (П. Грабовський). 3. **Гетьте, думи, ви, хмари осінні!** (Л. Українка). У кінці спонукальних речень переважно ставиться знак оклику, рідше — крапка.

Окличними є речення, що виражають емоційні реакції мовця і вимовляються з окличною інтонацією: 1. **Село! Село! Веселі хати! Веселі здалека палати — Бодай ви терном поросли!** (Т. Шевченко). 2. ... **Жити хочу! Геть думи сумні!** (Л. Українка).

Окличними можуть бути розповідні, питальні й спонукальні речення, якщо вони вимовляються з певним почуттям і піднесеним голосом:

1. *Будь проклята, кров ледача,
Не за чесний стяг пролита!..* (Л. Українка).
2. *Ти, земле наша, рідная, святая!
Ти, Батьківцино любя, золотая!* (П. Тичина).
3. *Хай мокро на ниві, хай тяжко орати,
та я ж переверну
Ще гори ріллі!* (О. Олесь).
4. — *То це, — каже, — так?! Це вже й до нас руки простяга-
єте?!..* (П. Мирний).

До окличних речень відносяться також речення-привітання речення-заклики і под.: 1. *О горе нам усім! Хай гине честь, сумління, Аби упала ся тюремная стіна!* (Л. Українка). 2. *Хай не зітруться підкови, хай не підіб'ються ваші коні* (О. Гончар).

Окличні речення оформляються насамперед за допомогою інтонації, вимовляються високим тоном з різким виділенням слова, що виражає емоцію. У кінці речення високий тон несподівано спадає: *Будемо ж стояти на смерть!* (О. Гончар). Граматично окличні речення будуються за допомогою окличних слів, вигуків та окличних часток вигуківого, займенникового й прислівникового походження: **ну, гей, що за, о, як, куди, який**: 1. *Ой повій, повій, вітре, через море та з Великого Лугу!* (Т. Шевченко). 2. *Ну, як-таки, щоб воля — та пропала?* (Л. Українка).

§ 2) За характером вираженого ставлення до дійсності розрізняються речення стверджувальні й заперечні.

Стверджувальними називаються речення, в яких стверджується те, що говорить в присудку про підмет: 1. *Месники дужі приймуть мою зброю, кинуться з нею одважно до бою* (Л. Українка). 2. *А тепер у праці мирній помагають друзі вірні* (М. Рильський).

Стверджувальні речення не мають у собі заперечення. Вони є прямою відповіддю на запитання або виражають згоду мовця з ким-небудь чи з чим-небудь тощо: 1. *Сміялося весняне сонце, і вели свою одвічну і золототкану пісню веселі бджоли* (Ю. Збанацький). 2. *Сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє* (О. Довженко).

Заперечними називаються речення, в яких заперечується те, про що йдеться в присудку, чи заперечується будь-який інший член речення. Заперечні речення поділяються на загальнозаперечні, коли заперечна частка **не** стоїть перед присудком: 1. *Не бути ворогам на нашій землі!* (З газ.). 2. *Без по-*

ваги, без любові до рідного слова не може бути ні всебічної людської вихованості, ні духовної культури... (В. Сухомлинський). 3. Законів боротьби нікому не зламати, законів материнства не перемінить (П. Тичина). 4. Не сприяє фінансовій стабілізації й бюджетно-податкова система, яка діє в країні (З журн.), і частково заперечні, коли частка не відноситься до будь-якого члена речення, крім присудка: 1. Вона захоплювалася читанням не художніх творів, а наукових праць з української мови (З прот.). 2. Слово, чому ти не тверда криця, Що серед бою так ясно іскриться (Л. Українка). 3. Бюджет повинен охоплювати не тільки податки, а й різного роду цільові надходження... (З журн.).

У загальнозаперечних реченнях для підвищення заперечення, крім частки не перед присудком, вживаються заперечні займенники (ніхто, ніщо, ніякий, нічий) та прислівники (ніде, ніколи), частка ні, повторювані сполучники ні... ні, ані... ані: 1. На таких глибинах та ще в таку непогоду Маргіт ніколи не доводилось плавати (О. Гончар). 2. Україно моя, мені в світі нічого не треба (А. Малишко).

До заперечних речень не належать ті, в яких частка не є складовою частиною будь-якого слова: 1. Віють з поля чудові пахощі нестиглого зерна і польових квіток (М. Коцюбинський).

§ 3) За структурою речення поділяються на прості й складні. Простим називається речення, яке має тільки один граматичний центр, виражений сполученням підмета й присудка або одним із головних членів — підметом чи присудком: 1. Творчий геній Т. Шевченка вказав українській мові її майбутнє (З довідника). 2. Ой привезли до прийому чуприни голити (Т. Шевченко). 3. У Києві відкрили нову станцію метро (З газ.).

Складним називається речення, яке має два і більше граматичних центрів, складається з кількох частин, за своєю будовою співвідносних з простими реченнями, кожна з яких має свої граматичні центри. Складне речення становить граматичну, смислову та інтонаційну єдність: 1. Гримить! Благодатна пора наступає, Природу розкішная дрозж пронимає, Жде спрагла земля плодотворної зливи, І вітер над нею гуляє бурхливий... (І. Франко).

Частини складного речення можуть об'єднуватися як незалежні, рівноправні, або як залежні: 1. Зацвіли каштани в пелюстках проміння, і хитає віти тепліше вітровій... (В. Сосюра). 2. Добре жить тому, чия душа і дума добро навчилися любити (М. Нагнибіда).

Прості речення можуть бути двоскладними й односкладними, поширеними і непоширеними, повними і неповними.

Двоскладним є речення, яке має підмет і присудок, дві складові частини граматичного центру, тому воно й називається двоскладним. Слова в реченні, які відносяться до підмета, складають групу підмета, а ті, які відносяться до присудка, — групу присудка: 1. *Серед долини зеленіють розкішні густі та високі верби...* (І. Нечуй-Левицький), група підмета — *розкішні густі та високі верби*, група присудка — *серед долини зеленіють*.

Односкладним є речення, яке має тільки один головний член (тому воно й називається односкладним), співвідносний з підметом або з присудком. В односкладних реченнях граматичний центр виражається тільки одним головним членом: 1. *Широкий, необмежений, незайманий степ* (М. Коцюбинський). Головний член — *степ*, співвідносний з підметом. 2. *Вранці Андрія одвезли в лікарню, в город...* (М. Коцюбинський), *одвезли* — головний член, співвідносний з присудком.

Другорядні члени речення групуються навколо головних. Підмет із залежними від нього словами, про що йшлося вище, становить групу підмета, а присудок зі словами, що до нього відносяться, — групу присудка.

Поширеним називається речення, в якому наявні головні й другорядні члени: 1. *За лісом широкі поля поволі й лагідно опускались вниз...* (М. Коцюбинський). 2. *Новій ринковій системі в Україні необхідна зовсім інша фінансова система* (З журн.).

Непоширеним називається речення, яке складається тільки з головних членів, якщо речення двоскладне, і з одного головного члена, якщо воно односкладне: 1. *Остан повзе* (М. Коцюбинський). 2. *Смеркалося... Огонь...* (Т. Шевченко).

Повним називається речення, в якому є всі члени, необхідні для даної конструкції: 1. *Людина реалізується в культурі думки, культурі праці й культурі мови* (В. Русанівський).

Неповним називається речення, в якому пропущений формально необхідний головний чи другорядний член, що легко визначається з контексту: 1. *Людина створила культуру, а культура — людину* (В. Русанівський).

Крім вищеназваних типів речень, виділяються ще речення ускладнені й неускладнені.

Ускладнюються речення можуть однорідними і відокремленими членами речення, звертаннями, вставними словами і реченнями, вставленими реченнями, стверджувальними і заперечними словами **так** і **ні**, повторюваними словами тощо.

Отже, ускладненим називається речення, в якому наявний один із вищеназваних мовних компонентів, неусклад-

неним — речення, в якому названі вище мовні компоненти відсутні.

Характеризуючи будь-яке речення, слід чітко визначити, до якого типу речень воно належить. Напр.: 1. *Сьогодні культура і мова виявилися об'єднаними в царині духовних вартостей кожної людини і всього суспільства* (В. Русанівський) — речення просте, двоскладне, бо має підмет і присудок, особове, бо є в ньому підмет, повне, оскільки має всі члени, необхідні для даної структури, поширене, бо, крім головних, наявні другорядні члени речення, стверджувальне, ускладнене однорідними підметами й однорідними додатками, розповідне за інтонацією і функцією.

Приклад характеристики односкладного речення: 1. *В балці було вже зовсім темно...* (П. Панч) — речення просте, односкладне, безособове, повне, поширене, стверджувальне, неускладнене, розповідне.

9. Висновки. Отже, синтаксис — це розділ граматики, предметом вивчення якого є речення і словосполучення. Синтаксис щонайтісніше зв'язаний з морфологією.

Якщо в морфології вивчаються слова як частини мови, як будівельний матеріал для речення, то в синтаксисі розглядаються структурні моделі словосполучень простого й складного речення, а слова вивчаються як члени речення, визначається специфіка оформлення зв'язку між словами в українській мові.

Особливе місце в синтаксисі відводиться словосполученню: визначаються типи словосполучень, типи підрядного зв'язку слів у словосполученнях, засоби вираження синтаксичних зв'язків в українській мові. Так, виділяються словосполучення вільні й стійкі, прості й складні, сурядні й підрядні, за способом вираження стрижневого слова — іменникові, прикметникові, прислівникові і дієслівні, а за смисловими відношеннями між стрижневими словами — атрибутивні, об'єктні та обставинні.

Центральним у синтаксисі є вчення про речення як основну комунікативну одиницю мови, завдячуючи якій люди мають змогу спілкуватися між собою. Розглядаються різні типи речень в українській мові за трьома основними ознаками: 1) за функцією, яку вони виконують у мові; 2) за характером вираженого ставлення до дійсності і 3) за структурою.

Виділяються речення прості й складні, характеризуються різновиди простих речень, зокрема: двоскладні й односкладні, поширені й непоширені, повні й неповні, стверджувальні й заперечні, ускладнені й неускладнені тощо.

Усі ці типи речень у мові виконують важливі функції: вони забезпечують людям можливість спілкування у різних сферах суспільного життя.

Докладніше про просте й складне речення, їх структуру і функції — в наступних лекціях.

ЛЕКЦІЯ 18

ПРОСТЕ ДВОСКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ ГОЛОВНІ ТА ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

ПЛАН

1. Структура простого двоскладного речення, його функції в мові.
2. Головні члени речення, їх функції та способи вираження.
 - 1) Підмет. Типи підметів, способи їх вираження та місце в реченні.
 - 2) Присудок. Типи присудків, способи їх вираження та місце в реченні.
3. Узгодження присудка з підметом.
4. Другорядні члени двоскладного речення, способи їх вираження та функції в реченні.
 - 1) Означення. Узгоджені й неузгоджені означення.
 - 2) Прикладка як різновид означення.
 - 3) Додаток. Прямі й непрямі додатки, способи їх вираження.
 - 4) Обставини. Функції обставин у реченні. Групи обставин, їх характеристика та морфологічне вираження.
5. Висновки.

С 1. Двоскладні речення характеризуються тим, що в них є обидва головні члени — підмет і присудок, напр.: 1. *Україна має посісти своє чільне місце серед розвинутих країн* (М. Павловський). 2. *Торговельна мережа України має 138 тис. роздрібних підприємств* (З газ.).

Двоскладні речення найчастіше вживаються в українській мові. Вони вважаються основним функціональним типом простого

речення. В них завжди чітко окреслюються і предмет думки, і дія, якій він підлягає. Саме ці ознаки забезпечують двоскладним реченням широке застосування в усіх функціональних стилях української мови, особливо в науковому й офіційно-діловому, які вимагають чіткості й ясності у викладі думок, а також у професійній мові.

У двоскладному реченні, крім головних, можуть бути й другорядні члени речення.

У функції членів речення можуть бути тільки повнозначні частини мови і неподільні словосполучення, які в реченні виконують роль слова.

Таким чином, **члени речення** — це повнозначні частини мови, які виступають у певній синтаксичній функції. Слід розрізняти члени речення і частини мови, оскільки частини мови вивчаються в морфології і є категоріями морфологічними, а члени речення вивчаються у синтаксисі і є категоріями синтаксичними.

Синтаксичні функції частин мови розкриваються тільки в реченні. Тому те саме слово або словосполучення в різних реченнях може виступати в різних синтаксичних функціях. Пор., напр.: *Він добирався додому лісом* (як? — обст. спос. дії) і *Лісом* (чим? — додаток) *закінчувалася ця нелегка дорога* (3 розм. мови).

Члени речення визначаються насамперед за роллю, яку вони виконують у реченні, а також за синтаксичними зв'язками.

Граматичною основою двоскладного речення є два головні члени — **підмет і присудок**. Саме вони становлять предикативний центр речення.

Підмет — це головний, граматично незалежний член речення, що означає істоту, предмет, явище, поняття, про які йде мова у реченні і які характеризуються присудком. Підмет відповідає на питання *хто?* або *що?* Напр.: 1. *Ріки ллються в море, море...* (П. Тичина). 2. *Черниш сидів оддалік роти на траві...* (О. Гончар). 3. *Бійці поспішали з казанками вечеряти* (О. Гончар).

Підмет не залежить від жодного слова в реченні, а від підмета залежить присудок і можуть залежати інші, другорядні члени речення. Слова, які залежать від підмета і пояснюють його, становлять у реченні групу підмета.

Присудок — це граматично залежний головний член двоскладного речення, що означає дію, стан, якість чи властивість предмета думки, вираженого підметом, і пов'язується з ним предикативними зв'язками: 1. *Осінні зорі заколихались у Дніпрі* (П. Тичина). 2. *Шерхоче під ногами теплий приємний камінь* (О. Гончар).

Другорядні члени речення, до яких належать означення, додаток і обставина, розрізняються за своєю синтаксичною роллю в реченні.

Означення — це другорядний член речення, який вказує на ознаку предмета, переважно узгоджується з означуваним словом і відповідає на питання *який? чий? котрий? скільки?* Означення — це синтаксично залежний від іменника чи від іншої субстантивованої частини мови член речення, в функції якого переважно виступають прикметники, дієприкметники, прикметникові займенники й числівники: 1. *Старезний, густий, предковичний ліс на Волині* (Л. Українка). 2. *По узліссі і на галявині зеленіє перший ряс...* (Л. Українка).

Додаток — це другорядний член речення, який виражає об'єкт дії і пов'язаний із керуючим словом зв'язком керування. Додаток відповідає на питання непрямих відмінків, залежить переважно від дієслова, може залежати й від іншої частини мови, що вимагає відповіді на питання непрямого відмінка: *Культура відбиває світогляд народу* (З посібн.).

Обставина — це другорядний член речення, граматично залежний від дієслова-присудка, рідше — від іншої частини мови, зокрема від прикметника або прислівника: *Історія культури органічно пов'язана з історією народу* (З посібн.).

Така структура простого двоскладного речення. В ньому можуть бути усі названі компоненти або може бути відсутній будь-який головний чи другорядний член речення.

2. Головні члени двоскладного речення, як вище зазначалося, — це підмет і присудок. Функція їх у реченні граматично-організуюча. Вони становлять **граматичне ядро**, або **граматичний центр**, речення, навколо якого групуються всі другорядні члени речення.

1) Підмети бувають прості і складені. Простим називається підмет, виражений одним словом.

Простий підмет найчастіше виражається іменником у називному відмінку однини чи множини. Іменник, як відомо, означає назви істот, предметів, явищ природи, різні абстрактні поняття тощо, спільною ознакою яких є предметність, а форма називного відмінка граматично незалежна. З огляду на це саме іменник виступає в реченні у функції підмета: 1. *Україна має зразкові прикладні науково-дослідні та проектно-конструкторські колективи* (З газ.). 2. *Конституція України однозначно орієнтує наше суспільство на соціалізований капіталізм...* (З журн.). 3. *У цьому*

році має розпочати функціонування система Державного казначейства (З журн.).

Нерідко підмет виражається особовими займенниками, які виступають замість іменників у називному відмінку: 1. **Вони** були з одного повіту, навіть села їх були близько (М. Коцюбинський). 2. **Ми** виїжджаємо з Кисва до Харкова на навчання (З газ.). 3. **Він** виголосив промову польською мовою... (В. Минко).

У функції підмета можуть виступати й питально-відносні займенники хто, що та вказівні той, це: 1. Але **хто** те місце знає, де трухлявий пеня і мох, **той** приходиться і волає або тихо каже: «Ох!» (Л. Українка). 2. **Це** — проблема сьогоднішнього дня (З журн.).

Простий підмет може виражатися будь-якою субстантивованою частиною мови, що стоїть у називному відмінку і, як іменник, має предметне значення, зокрема прикметником: *Минають фонди і жиронди, минає славне і гучне* (Л. Костенко); дієприкметником: *Прибулий досить добре умів говорити по-російському* (О. Гончар); числівником: *Один у другого питаєм* (Т. Шевченко), інфінітивом: *Говорити не думаючи — все одно, що стріляти не цілячись* (Сервантес); службовими частинами мови: прийменниками або сполучниками: *До — прийменник, а і — еднальний сполучник*, а також вигуком: *Хриплий вигук «хач» довго не стихає в «чутливих сутінках»* (М. Стельмах) тощо.

Складеним є підмет, виражений словосполученням, утвореним із двох і більше повнозначних слів. До складу цих словосполучень можуть входити:

а) іменник у називному відмінку з іменником в орудному відмінку з прийменником: *Батько з сином пішли на панський тік молотити, а мати з невісткою пішли панські коноплі тіпати* (І. Нечуй-Левицький);

б) іменник у називному відмінку з іменником у родовому відмінку: *Велика група студентів дуже добре склала сесію* (З прот.);

в) займенник у називному відмінку з іменником або субстантивованим дієприкметником у родовому відмінку: 1. *Кожний з братів відповідав за якусь ділянку роботи* (З газ.). 2. *Хтось із нетерплячих виривається вперед...* (М. Стельмах);

г) кількісний числівник або інше слово з кількісним значенням з іменником у родовому відмінку: 1. *Дві голови нахилиються до нього...* (М. Стельмах). 2. *До них уже спішать кілька бійців. Багато проблем довелося вирішувати молодому керівникові* (З газ.) тощо.

Складений підмет може виражатися складними астрономічними та географічними назвами, стійкими словосполученнями, назвами установ тощо: *Молочний Шлях, Балканський півострів,*

Королівство Бельгія, Національний банк України, Республіка Індія та ін. Підмет у реченні може займати будь-яке місце.

❧ 2) **Присудок** — це другий стрижневий головний член предикативного центру двоскладного речення (про що йшлося вище). Він відповідає на питання *що робить підмет? що з ним робиться? хто* або *що він є?*, напр.: 1. *Між містом зашелестить густий рівний дощ* (С. Васильченко). 2. *Свіжа рослинність блищала під блакитним небом проти сонця...* (М. Коцюбинський).

За структурою і способом вираження присудки бувають прості й складені. Виділяють також складні, або подвійні, присудки.

Простий дієслівний присудок виражається дієсловами теперішнього, минулого й майбутнього часу, дійсного, умовного та наказового способу: 1. *Як парость виноградної лози, Плекайте мову* (М. Рильський). 2. *Із всіх слов'янських народів українці мають найбільше народних пісень...* (Павел-Йозеф Шафарик). 3. *Вічно слухав би солодкозвучну сопілку, тиху, мелодійну... українську пісню...* (Д. Яворницький).

Простий дієслівний присудок може виражатися й фразеологізмом, в якому головний компонент виражається відмінюваною формою дієслова, при цьому фразеологізм може зазнавати трансформації: 1. *Підпара варив з челяді воду* (М. Коцюбинський). 2. *Еней од страху з плугу збився...* (І. Котляревський).

У функції простого присудка зрідка може вживатися інфінітив від дієслів недоконаного виду інтенсивної дії типу *кричати, плакати, тікати* і под., іноді ускладнений підсилювальними частками *ну, ану, давай*: 1. *Товариство ну тікати* (П. Грабовський). 2. *А він давай кричати* (З газ.).

Простий присудок іноді може виражатися вигуками та звуконаслідувальними словами: 1. *А тимчасом із байраку Півень кукуріку* (Т. Шевченко). 2. *Заридала Катерина Та бух йому в ноги...* (Т. Шевченко).

Складений присудок буває двох видів: дієслівний та іменний. Вони розрізняються морфологічним вираженням основної частини.

У складеному дієслівному присудку основна частина, яка містить головну інформацію, виражається інфінітивом повнозначного дієслова, а допоміжна, яка виконує функцію зв'язки, — допоміжними дієсловами *могти, бажати, братися, взятися, стати, хотіти, кінчати, починати, перестати* і под. Допоміжні дієслова виконують граматичну функцію: вони вка-

зують на час, число, особу, спосіб, а також можуть вносити додаткові відтінки початку, кінця, продовження, можливості, бажаності та ін. до основної частини присудка: 1. *Але коли Бенедьо зовсім уже зібрався в дорогу і став прощатися з матір'ю, то стара мати ні з сього ні з того почала плакати і, обнявши сина, довго не хотіла його пустити від себе* (І. Франко). 2. *Живан хоче бачити Поліську низовину золотим дном* (В. Земляк).

Роль допоміжної частини складеного дієслівного присудка можуть виконувати прикметники або предикативні прислівники: 1. *Я згоден виконати цю роботу* (З прот.). 2. *Він повинен відповідати за свої вчинки* (З прот.). 3. *Хто може випити Дніпро, Хто властен виплескати море?* (М. Рильський).

У функції допоміжної частини складеного дієслівного присудка можуть виступати й окремі сталі сполучення слів, як-от: *дати змогу, дати можливість, мати змогу, у змозі, не в змозі, мати право, мати намір, не в силі*, використовувані переважно в науковому й офіційно-діловому стилях: 1 *Це дало змогу автору зобразити своїх героїв у дії* (З журн.). 1. *У своїй книзі автор мав можливість показати шляхи розвитку економіки України в перехідний період* (З журн.).

В іменному складеному присудку основна частина виражається іменними частинами мови, зокрема іменниками, прикметниками, числівниками, займенниками, а також дієприкметниками, зрідка — невідмінюваними частинами мови.

У складеному іменному присудку основна частина, як і в складеному дієслівному, несе на собі основну інформацію, а допоміжна — виконує граматичну роль. У функції присудка іменник вживається в називному й орудному відмінках та в знахідному відмінку з прийменником *за*: 1. *Після закінчення університету Богдан став учителем у рідному селі* (З газ.). 2. *Микола був йому за брата* (З розм. мови).

Інші змінні частини мови у складі іменного присудка виступають у називному, рідше — в орудному відмінку: 1. *Стара справедлива вчителька вміє бути суворою і ніжною, вміє навчати і вимагати знання від своїх учнів* (О. Копиленко). 2. *Він зробився уразливим, нетерплячим* (М. Коцюбинський). 3. *Двері в хатах були всюди зачинені* (М. Коцюбинський). 4. *Він був першим у групі* (З прот.). 5. *Єдиний син був його гордістю і надією* (О. Копиленко).

В іменному складеному присудку в ролі допоміжного члена найчастіше вживається дієслово-зв'язка *бути*, що виражає граматичну категорію часу і способу. У теперішньому часі вона зде-

більшого відсутня, хоча може вживатися, що спостерігається переважно в науковій мові: 1. *Основними об'єктивними факторами для лінгвістичної науки є природа мовної структури і способи функціонування мови...* (З посібн.). Крім того, дієслово-зв'язка в теперішньому часі є обов'язковим у реченнях, у яких підмет і присудок виражені тим самим словом, напр.: *Проблема є проблема. Друг є друг. Вони є вони, а ми є ми* (З газ.).

Якщо в складеному іменному присудку зв'язка є пропускається, то перед іменним словом складеного присудка часто вживаються вказівні частки **це, то, ось**, а з додатковим значенням порівняння використовуються слова **як, мов, немов, наче, неначе, ніби**: 1. *Підприсмець — це найактивніша, дійова фігура ринкової системи* (З журн.). 2. *Поезія — це завжди неповторність, якийсь безсмертний дотик до душі* (Л. Костенко). 3. *Слова юного промовця мов постріли* (І. Цюпа). 4. *Просте каміння — як проті слова, — Відбите листя — шелести і шуми...* (О. Ольжич).

У складеному іменному присудку у функції зв'язки, крім дієслова *бути*, можуть вживатися дієслова *вважатися, здаватися, братися, називатися, стати, ставати, становити* і словосполучення *являти собою*: 1. *Земля бралась ожеледицею* (О. Гончар). 2. *І сам собі здаюся таким міцним, міцним* (В. Сосюра). 3. *Вона мріяла стати економістом* (З газ.).

Крім простого і складених присудків, у сучасній українській мові виділяють складні, або подвійні, присудки¹.

Складними є присудки, що об'єднують два і більше повнозначних членів, кожний з яких узгоджується з підметом. У такому присудку перший член означає дію або стан і виражається дієсловом, зокрема, такими дієсловами, як *йти, ходити, бігати, лежати, працювати, пробігти, сидіти, стояти* та ін., а другий — характеризує дію або стан і виражається прикметником або іншою частиною мови, вжитою в його значенні, напр.: 1. *Джантемирові коні прийшли до фінішу змилені та втомлені* (З. Тулуб). 2. *Обидва, Микола й Ромця, брели через майдан безмовні, в задумі* (О. Гончар). 2. *Хати здебільшого були старі, чорні, з чорними ж, порослими мохом стріхами* (М. Коцюбинський).

Складний присудок може бути тричленним і складатися з особової форми дієслова, дієслівної зв'язки у формі інфінітива та іменної частини: *Доповідь може бути актуальною і цікавою лише за певної умови* (З прот.).

¹ Див.: Сучасна українська літературна мова: Синтаксис. — К.: Наук. думка, 1972. — С. 175—176.

Не завжди легко визначити в реченні підмет і присудок. Труднощі виникають тоді, коли обидва головні члени виражені іменником у називному відмінку: *Освіта — скарб, праця — ключі до неї*; інфінітивом: *Життя прожити — не поле перейти* (Нар. пр.) або коли один головний член виражений іменником, а другий — інфінітивом: 1. *Велике діло — закінчити з відзнакою університет* (З газ.). 2. *Завдання молоді — вчитися* (З газ.).

При визначенні підмета і присудка у таких реченнях слід брати до уваги порядок слів, при якому на першому місці стоїть підмет, а на другому — присудок, та інтонацію, при якій інтонаційно виділяється той член, який у реченні займає перше місце.

3. Узгодження присудка з підметом залежить від морфологічного вираження обох головних членів.

Простий присудок, виражений дієсловом теперішнього і майбутнього часу однини, узгоджується з підметом-іменником в особі і числі, а в минулому часі та в умовному способі — у роді і числі: 1. *Тополина (вона) скрипить* (А. Малишко). 2. *Вставала мати в ранній час, Брела стежками млистими* (А. Малишко).

Якщо підмет виражається особовим займенником, то дієслово-присудок, яке стоїть у теперішньому часі однини, узгоджується з ним в особі й числі, а в минулому часі та умовному способі — у роді й числі: 1. *Вона проходить між людських сердець* (М. Вінграновський). 2. *Як я малим збирався навесні Піти у світ незаними шляхами...* (Д. Павличко). При особовому займеннику *ми*, що нерідко вживається замість займенника *я* (скромне авторське *ми*), і займеннику *ви*, що має реальне значення однини і вживається для вираження ввічливості (пошанне «ви»), присудок ставиться в множині: 1. *Ми (у значенні «я») знайшли цікаве вирішення цієї проблеми* (З журн.). 2. *Шановний, терплячий читачу, сподіваюсь, що ви прочитали цю книгу...* (М. Павловський).

Присудок, виражений іменною частиною мови, при підметі *ви* ставиться в однині: 1. *Ви хто така? — запитала вона*. 2. *Такий ви сьогодні нестриманий* (З розм. м.). 3. *Така ви недобра* (З розм. м.).

При підметі, вираженому кількісним числівником, що є абстрактною назвою або єдиним цілим, дієслівний присудок вживається в однині: *Один розповідає, десять слухає* (Нар. пр.). Якщо підмет виражається збірним кількісним числівником з конкретним значенням, то присудок ставиться у множині: 1. *Семеро одного не ждуть* (Нар. пр.).

При підметі, вираженому іменником або займенником у називному відмінку, в поєднанні з іменником чи займенником в орудно-

му відмінку, присудок ставиться у множині: 1. *В суперечку встряли Віктор з Тamarою. Руфа з Марком ішли позаду* (О. Копиленко). 2. *Микола з батьком та з матір'ю вже й пообідали* (І. Нечуй-Левицький). 3. *Ми з вами цю проблему вирішимо* (З прот.).

Якщо підмет виражається іменником у сполученні з числівником або іншою частиною мови з числовим значенням, присудок при ньому може стояти в однині і в множині: 1. *Багато людей живуть непогано, обминаючи такі питання* (О. Копиленко). 2. *Не вертаються три брати, По світу блукають, А три шляхи широкії Терном заростають* (Т. Шевченко). 3. *Враз у двір вскочило два хлопці...* (М. Коцюбинський). 4. *За ним пішло вісімнадцять чоловік* (П. Панч). 5. *У ворота вбігло четверо молодих робітників...* (П. Панч). 6. *Декілька коней під сідлами вертілося ще в руках ординарців перед танком...* (П. Панч). 7. *На пероні чомусь стояло шість кулеметів, наведених на ешелони* (П. Панч).

У множині присудок ставиться тоді, коли необхідно наголосити на іменному значенні підмета.

Якщо при збірному числівнику *двоє, троє, четверо* і т. п. є означення *всі*, то присудок завжди ставиться в множині, напр.: 1. *Троє студентів складали іспит*. 2. *Троє студентів складало іспит*, але тільки: 3. *Усі троє студентів складали іспит* (З розм. м.). При підметі, до складу якого входять слова *багато, мало, чимало, небагато, більшість*, присудок стоїть здебільшого в однині: 1. *Більшість студентів показує належний рівень знань з економічних дисциплін* (З прот.). 2. *Багато Сашкових друзів прийшло відзначити цю урочисту подію* (З газ.).

Якщо підмет виражений займенниками *всякий, кожний, жодний* і числівником *один* у поєднанні з прикметником, займенником або іменником у родовому відмінку з прийменником *з*, то присудок ставиться в однині: 1. *Кожний з них працює старанно* (З газ.). 2. *Один із працівників банку мав ґрунтовну економічну освіту* (З журн.).

При підметі, вираженому займенниками *хто, дехто, ніхто*, присудок — дієслово минулого часу дійсного та умовного способу ставиться у формі чоловічого роду, а при підметах — займенниках *щось, децю, ніщо* — у формі середнього роду: 1. *Цією важливою економічною проблемою ніхто не займався* (З журн.). 2. *З погодою щось діялось* (М. Коцюбинський).

Якщо підмет, виражений іменником чоловічого роду, що означає посаду, професію, звання, рід занять тощо, то дієслово-присудок у минулому часі ставиться в чоловічому роді і в тому випадку, коли мова йде про особу жіночої статі.

Але з огляду на те, що серед жінок у наш час поширені всі професії, під впливом розмовної мови при вищеназваних підметах вживаються присудки, рід яких відповідає статі особи, а не роду іменника, напр.: 1. *Ректор відкрила наукову конференцію* (3 газ.). 2. *Професор читала лекцію натхненно й цікаво* (3 газ.). 3. *Проректор відповідала за виховну роботу в університеті* (3 прот.). Для того, щоб не порушувати правил граматичного узгодження присудка з підметом, доцільно подавати повне власне ім'я особи — носія професії, посади, звання тощо, пор., напр.: 1. *Ректор Галина Петрівна Бондаренко відкрила наукову конференцію* (3 газ.). 2. *Професор Світлана Яківна Єрмоленко читала лекцію натхненно й цікаво* (3 газ.). 3. *Проректор Ніна Миколаївна Варченко відповідала за виховну роботу в університеті* (3 прот.).

Якщо при підметі-іменнику є прикладка — власна назва, то присудок узгоджується з підметом, а не з прикладкою: *До берега повільно підпливав пароплав «Тиса»* (3 газ.). Якщо ж підмета немає, то присудок узгоджується в роді і числі з підметом, у функції якого виступає власна назва: *Біля університету стояла новенька «Волга»* (3 газ.).

Якщо підмет і присудок виражаються невідмінюваними частинами мови, між ними граматичного узгодження немає. Вони пов'язуються порядком слів та інтонацією: 1. *А дівчата на вулиці «хі-хі» до нього було* (А. Тесленко). 2. *Хриплий вигук «хач» довго не стихає...* (М. Стельмах). 3. *Говорити — річ нудна, Працювати слід до дна!* (М. Рильський).

4. У сучасній українській мові типовим слід вважати просте двоскладне речення, структурною основою якого є підмет і присудок. Речення, що складається з підмета й присудка, може функціонувати самостійно, проте виражальні можливості його обмежені. Тому більшість речень, крім головних членів, має ще й другорядні, які доповнюють і поширюють головні.

У сучасному синтаксисі виділяються такі другорядні члени речення: означення, додаток і обставина. При їх виділенні враховується синтаксична роль слова, його позиція в реченні та морфологічне вираження.

1) Означення — другорядний член речення, який указує на ознаку предмета, явища, поняття і відповідає на питання який? чий? котрий? скільки?, напр.: 1. *Осінній ліс був легкий і прозорий од жовтого листя...* (Є. Гуцало). 2. *Бланки нових паспортів мають оригінальний дизайн з використанням елементів державної символіки незалежної України* (3 журн.).

Означення тісно зв'язане з означуванням словом, тому в реченні воно виступає тільки з цим словом, саме воно закінченого змісту не має. Означення завжди відноситься до іменника або до будь-якої субстантивованої частини мови, утворюючи з ними синтаксичні словосполучення: *розвинуті країни, світовий ринок, мій посібник, наша програма, державний кордон, вирішені проблеми, гучне «ура»* тощо.

Зі словом, до якого відноситься означення, воно може узгоджуватись і може не узгоджуватись. У зв'язку з цим, тобто за характером зв'язку з пояснюваним словом, означення поділяються на узгоджені й неузгоджені. Окремо виділяється прикладка як особливий різновид означення.

Узгодженим називається означення, яке в однині узгоджується з пояснюваним словом у роді, числі й відмінку, в множині — у відмінку й числі. Зміна пояснюваного слова спричиняється до зміни означення: *щасливий день, щасливого дня, щасливому дню* і т. п.; *випускні экзамени, випускних экзаменів, випускним экзаменам* і т. п.

Узгоджені означення виражаються прикметниками, прикметниковими займенниками, порядковими числівниками, кількісними числівниками в непрямих відмінках та дієприкметниками.

Значення узгодженого означення залежить від лексичного значення слова, яким означення виражене.

а) Якщо означення виражене якісним прикметником, воно характеризує предмет з боку якості: 1. *Над полем зарошені віти Зелене верхів'я звело* (А. Малишко). 2. *А вздовж тину, за старою повіткою, росли великі куці смородини...* (О. Довженко).

б) Якщо означення виражене відносним прикметником, воно характеризує предмет за його відношенням до місця, часу, матеріалу тощо: 1. *Топчуть ноги радісно і струнко Сонні трави на вузькій межі* (О. Теліга). 2. *І в життя, як в безжурний танок, Увійду до нічних годин* (О. Теліга).

в) Якщо означення виражене присвійним прикметником, воно характеризує предмет за його належністю особі: 1. *Шевченкова поезія хвилює, хвилювала й буде хвилювати українців завжди* (З газ.).

г) Якщо означення виражене дієприкметником, воно вказує на ознаку за дією: 1. *І в дорогу далеку ти мене на зорі проводжала, Грушник вишиваний на щастя, на долю дала* (А. Малишко). 2. *Він ще незнаний, ще непережитий, Єдиний день — мого життя корона* (О. Теліга).

д) Якщо означення виражене займенником прикметникової форми, тобто прикметниковим займенником, воно вказує на на-

лежність предмета особі, на конкретність, невизначеність тощо:
1. *У всякого своя доля і свій шлях широкий* (Т. Шевченко).
2. *Знаємо ми вашого брата* (А. Головка). 3. *Братові книжки лежали на столі* (3 розм. м.).

е) Якщо означення виражене числівником, воно може вказувати на порядок предметів при лічбі або на їх кількість: 1. *Літак з вісімнадцятьма пасажирами швидко набирає висоту* (3 газ.). 2. *Ще треті півні не співали, ніхто ніде не гомонів* (Т. Шевченко).

Неузгодженим називається означення, яке з пояснюваним словом не узгоджується, а поєднується з ним способом керування або прилягання.

Неузгоджене означення на відміну від узгодженого, крім означення, вираженого особовим займенником, ставиться у реченні після означуваного слова: *Команда (яка?) шикуватись вивела Маковця з важкого забуття* (О. Гончар).

Неузгоджене означення найчастіше виражається іменником переважно в родовому чи орудному відмінках з прийменником або без нього, причому іменник може поширюватись іншими означеннями (*хлопець (який?) високого росту, дівчина (яка?) з великими синіми очима*), особовим займенником у присвійному значенні (*такий (чий?) його бізнес, такі (чий?) її заробітки*), кількісним числівником (*чоловік (який?) років п'ятдесяти, дівчина (яка?) з сорока балами*), інфінітивом (*мистецтво (яке?) говорити, наука (яка?) перемагати*), прислівником (*життя (яке?) по-новому, шлях (який?) наліво*), діеприслівником (*робота (яка?) стоячи, читання (яке?) лежачи*), фразеологічним зворотом (*ремонт (який?) на швидку руку, хата (яка?) на курячих ніжках*).

У ролі неузгодженого означення можуть виступати невідмінювані іншомовні слова (*пальто (яке?) джерсі*) та символічні назви (*сир (який?) № ПК-5*).

Неузгоджене означення семантично є повнішим від узгодженого, оскільки воно, крім ознаки, може передавати й певні відтінки, зокрема об'єктні (*Викладачем була прочитана лекція (яка?) для студентів*).

Трапляються випадки, коли важко розрізнити додаток і неузгоджене означення. У цьому випадку треба зважати на те, яке значення при визначенні члена речення переважає — об'єктне чи атрибутивне.

2) Прикладка — це особливий різновид означення, який, вказуючи на ознаку предмета, одночасно дає йому нову назву. У прикладці означуваний іменник або особовий займенник зав-

жди виступає основною назвою предмета, а прикладка — уточнюючою, характеризуючою: *дівчина-красуня, хлопець-богачир, мати-героїня, Дніпро-ріка* тощо.

З огляду на те, що прикладка, крім семантики означення, містить семантику номінації (назви), вона морфологічно виражається переважно іменником (*брати-соколи, пісня-отрута*), проте може виражатися й субстантивованим словом (*солдат-черговий, солдат-їздовий*), зрідка — коротким прикметником (*красень-двір, зелен-сад, ворон-кінь*).

Прикладка може означати якості або властивості предметів (*липа-красуня, явір-велепень*), види рослин, тварин (*євшан-зілля, буркун-зілля, слон-велепень*), власні географічні назви (*ріка Дніпро, озеро Світязь, гори Карпати*), умовні назви організацій, підприємств, газет, журналів тощо (*завод «Арсенал», пароплав «Шевченко», газета «Вечірній Київ», журнал «Наука і суспільство»*), може характеризувати особу за її національністю (*дівчина-українка, хлопець-росіянин*), професією (*лікар-терапевт, вчений-економіст, викладач-філософ*), місцем проживання (*робітник-киянин, жінка-харків'янка*), віком (*чоловік-дід*), за належністю до певної політичної партії (*депутат-демократ, керівник-соціаліст*) тощо.

Прикладка узгоджується з означуваним словом у відмінку, а нерідко й у роді та числі: *учитель-фізик, жінка-одеситка, солдат-ракетник*.

Родова форма прикладки часто збігається з родовою формою означуваного слова (*викладач-економіст, слово-золото*), проте форма чоловічого роду для обох компонентів може зберігатися за традицією, якщо означуваний іменник жіночого роду, а прикладка — назва професії (*дівчина-лаборант, жінка-лікар, дружина-інженер*).

Слід звернути увагу на те, що прикладка, яка є власною назвою газети, журналу, твору, станції, порту, міста тощо, вживається звичайно тільки в називному відмінку: *на станції Боярка, в газеті «Голос України», на заводі «Арсенал», у місті Харків, на станції метро «Хрещатик»* тощо.

Розрізняються прикладки по ширені, якщо при прикладці є синтаксично з нею пов'язані слова (*Київ — прекрасне і чудове місто*), й не по ширені, якщо вони виражаються одним словом або нерозкладним словосполученням (*ніченька-чарівниченька, фізик-ядерник, пароплав «Іван Франко»*). Прикладка переважно ставиться після означуваного слова, але вона може стояти і перед ним, що створює певні труднощі в розмежуванні означуваного

слова й прикладки. При розмежуванні цих синтаксичних категорій слід зважати на таке:

а) Якщо сполучаються власна і загальна назви, прикладкою виступає переважно власна назва, хоча при імені або прізвищі людини прикладкою буде загальна назва: *місто Донецьк, річка Тиса, лікар Петренко*. Проте якщо загальна назва стоїть після власної, вона стає прикладкою: *Миргород-місто, Дніпро-ріка*.

б) Якщо означуваний член і прикладка виражені загальними іменниками, прикладкою в реченні переважно вважається той іменник, що стоїть на другому місці: 1. *За роз'ясненням ситуації звернувся до вченого-економіста* (3 газ.).

Від прикладок слід відрізнити: складні терміни (*будинок-музей, сон-трава, вагон-ресторан, кафе-їдальня*), складні слова, які становлять асоціативні назви (*батько-мати, руки-ноги, мед-вино, жито-пшениця, хліб-сіль, кіловат-година, срібло-золото, година-хвилинка*), складні слова-синоніми (*вітер-буря, шлях-дорога, слава-поговор, щастя-доля, стежка-доріжка*) і власні імена, що складаються з прізвища, імені та по батькові (*Федюненко Тетяна Іванівна, Мовчан Павло Михайлович*).

§ 3) Додаток — це другорядний член речення, який означає об'єкт дії, стану чи ознаки і відповідає на питання непрямих відмінків. Напр.: *В Україні постало завдання відродити виробництво* (3 журн.).

З пояснюваним словом додаток звичайно пов'язується способом керування і тільки тоді, коли він виражається невідмінюваною частиною мови, — способом прилягання.

У реченні додаток найчастіше відноситься до дієслова-присудка, рідше — до інших членів речення, виражених іменниками, прикметниками, прислівниками або словами категорії стану.

Додатки можуть виражатися іменниками, займенниками, кількісними числівниками у формі непрямих відмінків та будь-якими субстантивованими частинами мови й навіть нерозкладним словосполученням з предметним значенням та інфінітивом.

Розрізняються додатки прямі й непрямі.

Прямий додаток означає об'єкт, на який спрямована дія. Виражається він іменником або субстантивованим словом у знахідному відмінку без прийменника і залежить від перехідного дієслова. Отже, прямим додатком може бути тільки придієслівний додаток: 1. *Тільки рідне слово дає повний політ і простір творчій силі поета* (І. Верхратський). 2. *Ти даєш поету дуже крила...* (В. Симоненко). 3. *Не проміняйте неповторне на сто ерзаців у собі* (Л. Костенко). 4. *Студенти вивчають економіку*

з метою стати економістами (З газ.). 5. В Конституції Україна задекларувала свій **шлях** розвитку громадянського суспільства (З журн.). 6. **Лише** полум'я жовте **червоно...** (В. Симоненко).

Прямий додаток може виражатися й формою родового відмінка зі значенням знахідного без прийменника. Це буває тоді, коли при присудку-дієслові є заперечна частка **не** (*не написав роботи, не виконав завдання, не прочитав статті*) або коли додаток означає частину від цілого (*випити молока, відрізати хліба, налити чаю*).

Непрямим називається додаток, виражений непрямим відмінком іменника або субстантивованої частини мови з прийменником чи без нього (у знахідному відмінку тільки з прийменником): 1. *Тільки рідним словом проговориш до серця...* (І. Верхратський). 2. *Мова козаків... дуже ніжна і сповнена нестливих виразів та незвичайно витончених зворотів* (П'єр Шевальє). 3. *Краса і сила рідної мови... у здатності впливати на почуття людини, будити в ній хороші благородні почуття...* (Б. Антоненко-Давидович). Непрямий додаток переважно відноситься до члена речення, вираженого неперехідним дієсловом: *Наша мовна традиція сягає далеких, докняжих часів* (Б. Харчук).

Додатки, які відносяться до дієслова, називаються придієслівними.

Непрямі додатки можуть також відноситись до членів речення, виражених іменниками, прикметниками та дієприкметниками.

Додатки, які відносяться до іменника та інших іменних частин мови, називаються приіменними: 1. *У галузі (чого?) економіки останнім часом постало немало проблем* (З газ.). 2. *Струмок той вибігає з гущавини (чого?) лісу, впадає в озеро, потім, по другім боці (чого?) озера, знов витікає...* (Л. Українка). 3. *Тепло дихнула в лице тухка чорна рілля, повна (чого?) спокою і надії* (М. Коцюбинський). 4. *Найвища (з чого?) з вершин у світі — Еверест* (З журн.). 5. *Дорога (для кого?) для мене людина — мій батько загинув на війні* (З газ.). 6. *Навчися надать блискавичність (чому?) думкам і рішенням важкість (чого?) каміння* (О. Ольжич).

Приіменні додатки (*бригадир загону, укладач книги, творець проекту*) слід відрізнити від стійких словосполучень, які означають одне поняття (напр.: *відро води, бочка меду, отара овець, частина студентів, ряд будинків, метр полотна* і под.) і які виконують функцію одного члена речення: 1. *Частина студентів склали зимову сесію успішно* (З прот.). 2. *Ложка дьогтю псує бочку меду* (Нар. пр.).

Непрямий додаток може виражатися інфінітивом, який переважно залежить від дієслова або від іменника дієслівного похо-

дження, напр.: 1. *Хлопець любить плавати в басейні.* 2. *Батько звелів матері дати їсти* (3 розм. м.).

Прямі й непрямі додатки можуть стояти в реченні поруч і залежати від одного дієслова-присудка: 1. *Хоменко придбав словник другові на пам'ять* (3 газ.). 2. *У будинку топили печі вугіллям* (3 розм. м.). 3. *Зложи на мої коліна Каміння жорстоких днів...* (О. Теліга).

Функція додатків у реченні дуже важлива: вони доповнюють, увиразнюють і уточнюють головні і другорядні члени в двоскладному реченні.

§ 4) Обставина — це другорядний член речення, що означає, за яких обставин відбувається дія або стан, і відповідає на питання: *як? де? куди? звідки? з якого часу? коли? з якою метою?* тощо. Отже, функції обставини в реченні — конкретизувати, уточнювати і характеризувати дію, виражену дієсловом-присудком або іншим членом речення.

Грамаічно обставини звичайно залежать від дієслова-присудка, рідше — від прикметника, прислівника та віддієслівного іменника.

Виражаються обставини переважно прислівниками та іменниками в непрямих відмінках з прийменниками чи без них і, значно рідше, — дієприслівником, інфінітивом та неподільним словосполученням.

За значенням обставини поділяються на вісім груп, а саме: *обставини способу дії, обставини міри і ступеня, обставини часу, обставини місця, обставини причини, обставини мети, обставини умови, обставини допустовості.*

Обставини розмежовуються за значенням і за функцією в реченні і визначаються за питаннями, на які відповідають обставини кожної групи зокрема. Стисло зупинимося на їх характеристичі.

Обставини способу дії означають, як, яким способом відбувається дія, виражена дієсловом-присудком. Вони відповідають на питання *як? яким способом? у якому стані?*

Відносяться обставини способу дії до членів речення, виражених дієсловом, а також дієприслівником і дієприкметником, і виражаються прислівниками способу дії, дієприслівниковими і дієприкметниковими зворотами, іменниками в непрямих відмінках з прийменником та іменником в орудному відмінку без прийменника, неподільними сполученнями слів, порівняльними та фразеологічними зворотами: Напр., 1. *Димок від розкладених на землі вогнищ прозорими струмочками здіймався до блакитного неба*

(П. Панч). 2. *Накинувши на плечі кашемірову хустину, Леся чимдуж майнула повз газон і росяними городами подалася до лісу, раз у раз прислухаючись до стукоту серця* (М. Гірник). 3. *Весело горіло світло по хатах* (О. Десняк). 4. *Біла яхта, майже черкаючи правим бортом воду, летіла все швидше* (В. Лаціс). 5. *Козаков посувався вгору, хапаючись за колючі куці шакарубкими руками, вкритими ластовинням* (О. Гончар). 6. *Літа гострою стрілою пролітають життєвим шляхом* (3 газ.).

Обставини міри і ступеня характеризують дію, стан чи ознаку за ступенем або мірою їх вияву і відповідають на питання якою мірою? наскільки? скільки разів? як багато? в скільки разів?

Обставини міри і ступеня можуть виражатися прислівниками міри і ступеня, іменниками в непрямих відмінках, іменниками у сполученні з числівниками, зокрема знахідним міри простору і знахідним міри часу та формами інших непрямих відмінків: 1. *Під ним коник вороненький насилу ступає* (Т. Шевченко). 2. *Ледве ясне сонечко скотиться додолу, тихий вечір присмерком вкриє ліс і поле* (Н. Забіла). 3. *Професор ледь-ледь одхилився од стола...* (Ю. Шовкопляс). 4. *Хвиля край берега ясно так синіє, а дедалі ледве-ледве, мов туман леліє* (Л. Українка). 5. *При новому старості в групі справи пішли зовсім по-іншому* (3 газ.). 6. *За перший місяць план виконали на сто десять процентів* (3 газ.). 7. *Через десять років будівництво музею планується закінчити* (3 газ.). 8. *Шість років лорд Байрон писав свого «Дон Жуана», а Пушкін свого «Онегіна» — вісім* (3 журн.). Обставини міри і ступеня відносяться до дієслів, прикметників, дієприкметників, прислівників і слів категорії стану.

Обставини часу означають час перебігу дії, її межі і відповідають на питання коли? з якого часу? як довго? до якого часу?. Обставини часу виражаються: обставинними прислівниками, дієприслівниками, дієприслівниковими зворотами, іменниками у непрямих відмінках з прийменниками і без них, сполученням іменника з числівниками, переважно з прийменниками, синтаксично нерозкладними словосполученнями: 1. *Вночі прийшла осінь...* (Л. Костенко). 2. *Так напровесні дзвінки потоки прудко, гучно збігають із кручі* (Л. Українка). 3. *Діялось це в тридцятих роках минулого століття* (М. Коцюбинський). 4. *Бувало літом і зимою Музика тне...* (Т. Шевченко). 5. *Чотири дні тому, увечері, як завжди несподівано повернувся Микола...* (О. Копиленко). 6. *Все це пережив старий Мирон за плугом ходячи...* (П. Мирний). 7. *Тепер, співаючи, дівчата Тією стежкою ідуть...* (М. Рильський).

У реченні обставини часу відносяться до дієслова або до слів категорії стану. Вони дають можливість передати всі часові відтинки дії, вираженої в реченні присудком.

Обставини місця означають місце дії, її напрямок або вихідний пункт і відповідають на питання *де? куди? звідки?* Напр., 1. *Тече вода з-під явора, яром на долину...* (Т. Шевченко). 2. *З правого боку збігала течійка маків, а зліва усміхалося море* (М. Коцюбинський). 3. *Спереду, позаду і з боків їхало четверо конвоїрів* (П. Панч).

Обставини місця виражаються прислівниками місця, іменниками в непрямих відмінках з прийменниками (в орудному відмінку без прийменника і з прийменником), нерозкладними словосполученнями: 1. *Одразу ж за вибалком на пагорбі починалося якесь містечко* (Г. Тютюнник). 2. *Над головами то вище, то нижче дрібно співали жайворонки* (П. Панч). 3. *Де-не-де вже верховіття дерев позолочене зеленою барвою* (Л. Українка). 4. *І вдалині рясніли, ніби зорі, полукіпки пшениці...* (М. Рильський). 5. *Рідна мати моя, ти ночей не доспала І водила мене у поля край села* (А. Малишко). 6. *На дніпровській долині ромашка зів'яла побита* (А. Малишко). 7. *Там, за рікою, — Молодість, Там, за рікою...* (А. Малишко).

Обставини місця в реченні відносяться до дієслова або слів категорії стану.

Обставини причини означають причину дії, вираженої присудком. Вони відповідають на питання *чому? через що? від чого? з якої причини?* Напр.: 1. *Згарячу на зборах прийняли інше рішення* (З газ.). 2. *Замислившись, Євген не помітив, як підійшов до нього з-за стини Роман Блаженко* (О. Гончар). 3. *Від несподіванки він замовк* (М. Рильський).

Обставини причини виражаються обставинними прислівниками: *здуру, згарячу, знехотя, знічев'я, зопалу, зосліпу, спересердя, спрожогу, спохвату, сп'яну*: 1. *Прости мене, я згарячу забувся* (Т. Шевченко). 2. *Правду сказати, Василько зробив це зопалу...* (О. Донченко); дієприслівниками і дієприслівниковими зворотами: 1. *Поспішаючи, дівчата завдання виконали не до кінця* (З газ.). 2. *І вперше за ці дні, входячи в теоретичні розмірковування, почав заспокоюватися, усім тілом відчуваючи прилив втраченої душевної рівноваги* (М. Стельмах); іменниками чи займенниками в непрямих відмінках з прийменниками: 1. *Від образи він не міг вимовити й слова* (З газ.). 2. *З переляку вмерла Катерина* (Т. Шевченко). 3. *Скільки гине одважних через мене* (Л. Українка).

Обставини причини відносяться переважно до дієслів, можуть відноситись і до дієприслівників, дієприкметників і прикметників.

Обставини мети означають мету виконання дії і відповідають на питання *для чого? навіщо? з якою метою?* Напр.: 1. *Сашко приїхав до Києва по науку* (3 газ.). 2. *Цього і минулого років на вулицях Києва, ніби навмисне, позрізали велику кількість дерев* (3 газ.).

Обставини мети виражаються: обставинними прислівниками, яких лише три: *зумисне, навмисне(о) і навіщо*: Напр., 1. *Він навмисне повернув в іншу сторону* (3 газ.); дієприслівниковим зворотом: 1. *Сергій приїхав до Харкова, намагаючись вступити до Харківського університету* (3 газ.); іменниками в непрямих відмінках з прийменниками: 1. *Прийдуть з України верби і тополі, Стануть над тобою, листям затріпочуть, Тугою прощання душу залоскочуть* (В. Симоненко); інфінітивом: 1. *Одного вечора Кармелиха прилягла у своїй хатці спочити* (М. Вовчок). 2. *Дівчата влаштувалися на фабрику працювати* (3 газ.) і фразеологічним сполученням: 1. *Він йому на всякий випадок повідомив ще раз дату іспиту* (3 розм. м.). Обставини мети в реченні відносяться переважно до дієслова-присудка, можуть відноситися до дієприкметника і дієприслівника.

Обставини умови означають умову, за якої відбувається дія, і відповідають на питання *при якій умові? за якої умови?* Напр.: 1. *При гарній погоді друзі вирішили поїхати до Канева* (3 газ.). 2. *При нужді шматок хліба дорожче золота* (Т. Шевченко).

Обставини умови переважно виражаються синтаксичними структурами зі зворотами: *в разі (чого), на випадок (чого), при наявності (чого)* тощо: 1. *При наявності відмінних знань можна отримати на іспиті відмінну оцінку* (3 прот.). 2. *При систематичній самостійній роботі з економічною літературою можна здобути ту суму знань, яка необхідна для економіста належного рівня* (3 прот.).

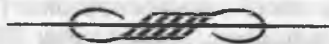
Обставини умови можуть виражатися також окремим дієприслівником або дієприслівниковим зворотом: 1. *Не знаючи броду, не лізть у воду* (Нар. пр.). 2. *Стоячи на місці, роботи не зробиш* (Нар. пр.). 3. *Хаєцький органічно ненавидить клятих «месерів» і більш-менш спокійно відпочивати може, лише зарившись глибоко в землю* (О. Гончар). 4. *Лежачи і ніж ржавіє* (Нар. пр.). 5. *Та, не піддавшись заробітку легкому, я не прислужував ніколи і нікому* (В. Симоненко) тощо.

Обставини умови в реченні відносяться до дієслова-присудка або до дієприслівника чи дієприкметника. Обставини умови в ре-

ченні передають відношення, пов'язані з умовами виконання дії, вираженої присудком.

Обставини допустовості означають стан, ознаку, дію, яка відбувається всупереч, наперекір чомусь. Вони відповідають на питання *незважаючи на що? всупереч чому? наперекір чому?*

Обставини допустовості відносяться до висловлення в цілому. Найчастіше вони виражаються приєднаними конструкціями зі словами *всупереч, наперекір, незважаючи на...*, при: 1. *Всупереч нашим сумнівам Олександр блискуче закінчив університет* (3 газ.). 2. *Наперекір дощам та іншим природним негараздам селяни зібрали багатий урожай буряків* (3 газ.). 3. *Незважаючи на невдало складений графік роботи, підприємство змогло виконати заплановану роботу* (3 журн.).

5. Висновки. Таким чином, просте двоскладне речення є основним структурним типом простого речення. Воно належить до найбільш поширених речень у мовній практиці, у різних стилях, зокрема в науковому й офіційно-діловому, а також у професійній мові. Отже, функції його в мові дуже важливі.

Граматичною основою двоскладного речення є підмет і присудок — обидва головні члени речення, саме тому речення називається двоскладним. У функції членів речення можуть виступати тільки повнозначні частини мови. Слід відрізнити члени речення (категорію синтаксису) від частин мови (категорії морфології). Розрізняють підмети прості й складені, а присудки — прості й складені, а також складні.

Особливої уваги заслуговує питання про узгодження присудка з підметом, яке безпосередньо пов'язане з культурою усної і писемної мови.

Навколо головних членів у двоскладному реченні об'єднуються другорядні члени, а саме: означення, його особливий різновид — прикладка, додаток і обставини.

Означення бувають узгоджені й неузгоджені, додатки — прямі й непрямі, а обставини залежно від того, як вони характеризують дію, виражену присудком, поділяються на вісім груп, які охарактеризовані вище. Усі головні й другорядні члени речення виконують у ньому чітко визначену їм функцію, забезпечуючи людям можливість спілкування у різних сферах.

ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ ТА ІНШІ ТИПИ ПРОСТИХ РЕЧЕНЬ

ПЛАН

1. Поняття про односкладні речення, їх функції у мові.
2. Типи односкладних речень, їх характеристика і функції в мові:
 - 1) Означено-особові речення.
 - 2) Неозначено-особові.
 - 3) Узагальнено-особові.
 - 4) Безособові.
 - 5) Інфінітивні.
 - 6) Номінативні, або називні.
3. Слова-речення, їх функції в мові.
4. Типи слів-речень, їх характеристика та вживання.
5. Неповні речення. Поняття про неповні речення.
6. Типи неповних речень: контекстуальні, ситуативні, еліптичні, їх функції в мові.
7. Порядок слів у простому реченні, його функції в мові.
8. Висновки.

1. Односкладним називається таке речення, в якому наявний тільки один головний член (підмет або присудок), а другий відсутній і за будовою речення в ньому немає потреби.

З огляду на те, що таке речення має тільки один головний член, співвідносний з підметом або з присудком, воно й називається **о д н о с к л а д н и м**, на противагу двоскладному, в якому є і підмет, і присудок.

Характерною особливістю головного члена (підмета чи присудка) в односкладному реченні є те, що він певною мірою концентрує в собі значення обох головних членів речення, через що другий головний член не потрібен. Крім того, він є більш емним у семантичному плані: 1. *Невесело на світі жить, Коли нема кого любить* (Т. Шевченко). 2. *Трубіж, Переяслав, Дніпро, Трахтемирів...* (Л. Костенко).

Відсутність другого головного члена є структурною особливістю односкладних речень, тому немає підстав зараховувати їх до неповних. Отже, вони вважаються повними реченнями, хоча й мають тільки один головний член.

Односкладні речення, як і двоскладні, можуть бути поширеними й непоширеними: 1. *На майдані тил спадає. Замокває річ... Вечір. Ніч* (П. Тичина). 2. *Сумно стало Максимові серед лісу...* (П. Мирний). В односкладних реченнях можуть бути однорідними як головні, так і другорядні члени: 1. *Йому не то соромно, не то жалко* (М. Коцюбинський). 2. *Дихалось вільно і легко* (Н. Рибак). 3. *Не стало видно ні неба, ні землі...* (П. Мирний).

Як різновид простого речення односкладні речення виконують у мові певні функції, що, з одного боку, залежать від мовної ситуації, в якій вони вживаються, а з іншого — від того, який із головних членів речення в них наявний.

Оскільки при відсутності одного з головних членів в односкладному реченні вся увага зосереджується на другому, який є не тільки граматичним, а й смисловим центром речення, в мовній практиці вони використовуються переважно в тих випадках, коли виникає потреба підкреслити вагомість одного з головних членів речення — підмета чи присудка. Напр., у реченні: *До сільського магазину привезли нові книги* (3 газ.) — на передній план висувається значимість дії, зокрема важливість факту привезення книг, а хто виконавець дії, значення немає, тому він у реченні й не називається.

2. Односкладні речення за значенням і граматичною формою головного члена поділяються на такі типи: 1) означено-особові, 2) неозначено-особові, 3) узагальнено-особові, 4) безособові, 5) інфінітивні, 6) номінативні, або називні.

1) Означено-особовими називаються такі односкладні речення, в яких головний член виражений дієсловом першої або другої особи теперішнього чи майбутнього часу, що своїм закінченням указує на особу, якої стосується дія. Це може бути мовець — **я, ти, ми, ви**, проте в реченні особа не називається: 1. *Люблю пісні мого краю, Та не спинюсь на тім лишень...* (М. Рильський). 2. *Запам'ятай це місце, Євгене... Після війни поїдемо сюди відпочивати* (О. Гончар). 3. *Жену від себе голоси поля.. Тоді пізнаю... Сідаю...* (М. Коцюбинський). 4. *Тяжко пишу, зболено розмірковую, Словами гіркими наповнюю аркуш...* (І. Драч). 5. *Прокіп умовляє: «Держіться. Як будемо разом стояти, наш буде верх»* (М. Коцюбинський).

За своєю будовою і значенням означено-особові речення з усіх односкладних речень є найближчими до двоскладних. Проте вони з ними не тотожні, оскільки в них значення зосереджене на дії, а не на обох головних членах речення. Саме тому при заміні його дво-складним реченням вноситься інший відтінок у висловлену думку.

Односкладні речення часто вживаються з певними стилістичними настановами, оскільки ці речення підкреслюють дієслово-присудок, а не особу, вони є емоційно забарвленими і, отже, надають висловленій думці більшої динамічності й виразності.

2) Неозначено-особові речення — це такі односкладні речення, в яких головний член виражений дієсловом третьої особи множини теперішнього або майбутнього часу або дієсловом множини минулого часу й означає дію, здійснювану неозначеною особою: 1. *Поділять тебе, земле, ой поділять* (М. Коцюбинський). 2. *Йому ловлять слова з рота* (М. Коцюбинський). 3. *Але в конторі сказали, що калік не приймають. До панича Льольо не пустили* (М. Коцюбинський). 4. *Потому звеліли їй варити їсти челяді...* (М. Коцюбинський). 5. *Хай ллють у нього і любов. Тривожну шану, жовч гірку розплати...* (І. Драч) 6. *Сьогодні до бібліотеки привезуть нові підручники з усіх навчальних дисциплін* (3 розм. м.) тощо.

У неозначено-особових реченнях, на відміну від означено-особових, особа формою присудка не підказується. Основна увага в цих реченнях зосереджується на дії, дійова особа не називається, а мислиться неозначено, оскільки на передній план висувається дія.

Неозначено-особові речення можуть вживатися в розмовно-побутовій мові, а також у художньому, рідше в науковому й офіційно-діловому стилях.

3) Узагальнено-особові речення — це такі односкладні речення, в яких головний член виражений дієсловом другої особи однини теперішнього або майбутнього часу (рідше в інших особових формах) й означувана ним дія мислиться узагальнено, тобто вона може стосуватися будь-якої особи. Саме тому узагальнено-особові речення дуже активно використовуються у прислів'ях і приказках, у різних афористичних висловах, а також у художній літературі: 1. *Життя — що стерняста нива: не пройдеш, ноги не вколовши*, (П. Мирний). 2. *Надією і терпінням усього досягнеш* (Нар. пр.). 3. *Дивишся й ненадивишся, дишеш і не надишешся тим чистим, гарячим та пахучим повітрям* (І. Нечуй-Левицький). 4. *Що посієш, те й пожнеш* (Нар. пр.). 5. *Чого сам собі не зичиш, того й другому не бажай* (Нар. пр.).

6. *Учись змолоду — пригодиться на старість* (Нар. пр.).
7. *Любиш їздити, люби й саночки возити* (Нар. пр.). 8. *Здобудеш освіту, побачиш більше світу* (Нар. пр.). 9. *Раніше встанеш — більше зробиш* (Нар. пр.).

Головний член в узагальнено-особових реченнях може виражатися дієсловами першої та другої особи однини і третьої особи множини, що означає дію з переносно-узагальненим значенням, нерідко в наказовій формі: 1. *Добре діло роби сміло* (Нар. пр.). 2. *Вік живи, вік учись* (Нар. пр.). 3. *Не страши kota салом* (Нар. пр.). 4. *Держись, Хома, — іде зима* (Нар. пр.). 5. *Хліб-сіль їж, а правду ріж* (Нар. пр.). 6. *Поживемо — побачимо* (Нар. пр.). 7. *Дарованому коню в зуби не заглядають* (Нар. пр.). 8. *Від добра добра не шукають* (Нар. пр.).

Узагальнено-особові речення можуть функціонувати самостійно (напр., прислів'я і приказки) і можуть виступати частиною складного речення: 1. *Коли лежиш в полі лицем до неба і вслухавшись в многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній щось є не земне, а небесне* (М. Коцюбинський).

Узагальнено-особові речення як емоційне образне вираження думки широко вживаються в усній розмовній мові, в художній літературі, а в певних мовних ситуаціях можуть використовуватися в мові науковій та в працях публіцистичного характеру.

§ 4) Безособовими називаються такі односкладні речення, в яких головний член означає дію або стан безвідносно до діяча. В безособових реченнях діюча особа не мислиться і за їх структурою не передбачена, оскільки основна увага в цих реченнях зосереджується на головному членові, вираженому дієсловом або іншою частиною мови. Саме тому ці речення й називаються безособовими (без особи): 1. *Дихалось вільно і легко* (Н. Рибак). 2. *Ударило в обличчя духмяними пахощами весни* (Н. Рибак). 3. *Вже надворі стало світати* (І. Нечуй-Левицький).

Головний член у безособових реченнях виражається:

1) безособовими дієсловами з часткою *-ся* і без неї, типу *світати, вечоріти, темніти, розвиднятися, зрідка* у формі інфінітива з допоміжним дієсловом *бути, стати, починати* і под.: 1. *Світає*. 2. *Темніє*. 3. *Вечоріє*. 4. *Розвиднілося*. 5. *Почало темніти*. 6. *Стало світати* тощо;

2) особовими дієсловами в безособовому значенні, типу *не спиться, не лежиться, не працюється, не відпочивається; випогодилося, відгриміло, вдарило, розлилося*: 1. *Раз якось Остапові не спалось* (М. Коцюбинський). 2. *Од далекого світла внизу здавалось ще темніше* (М. Коцюбинський). 3. *Випогодилось на сві-*

танок (Ю. Збанацький). 4. *Смеркалося...* (Т. Шевченко). 5. *Спати мені не хочеться, і сон мене не бере...* (Нар. пісня). 6. *Ну, та звісно, на те й ходиться біля винограду, на те й працюється, щоб мати користь* (М. Коцюбинський);

3) дієсловами на **-но**, **-то** типу: *виконано, зроблено, сплановано, знесено, складено, пошито, збито* тощо: 1. *Ой, у полі жито копитами збито...* (Нар. пр.). 2. *Через три дні їх справді випущено і дозволено піти попрощатись з родиною* (П. Мирний). 3. *Сітку складено в човни* (І. Нечуй-Левицький);

4) прислівниками, зокрема предикативними прислівниками типу *можна, не можна, треба, шкода, слід, можливо, потрібно, доцільно, немає* і под., нерідко у сполученні з інфінітивом, а також із дієслівною зв'язкою: 1. *Не стало видно ні неба, ні землі — все то одно непроглядне віхало... аж страшно, аж сумно стало!* (П. Мирний). 2. *І так їй весело, старій, так легко, наче вона помолодшала* (М. Коцюбинський). 3. *Немає страшнішого в світі за холод із серця людського* (М. Гірник). 4. *Треба до голосу студентів прислухатися* (З газ.).

Якщо безособове речення має заперечне значення, то особа або предмет, про який іде мова, може бути названа іменем у родовому відмінку: 1. *Де нема святої волі, не буде там добра ніколи* (Т. Шевченко). 2. *Ні їсться, ні п'ється, і серце не б'ється, І очі не бачать, не чуть голови — Неначе немає* (Т. Шевченко).

За значенням безособові речення поділяються на кілька груп, зокрема вони можуть виражати:

1) стан природи або навколишнього середовища: 1. *Смеркалося...* (Т. Шевченко). 2. *Красо України, Подолля! Розкинулось мило, недбало!* (Л. Українка). 3. *Продержало з тижднів морозом — земля залякла, як кістка* (П. Мирний). 4. *У кімнаті було тепло і затишно* (З газ.);

2) фізичний чи психічний стан людини: 1. *Сумно стало Максимові серед лісу: жаль йому стало своїх степів безкраїх, свого неба високого* (П. Мирний). 2. *Тиховичу теж погано почувасться. Йому не то соромно, не то жалко* (М. Коцюбинський). 3. *Остан повзе. Йому трудно, кожну купину доводиться брати з бою, в грудях кале...* (М. Коцюбинський). 4. *Мені не здоровиться, мені погано* (З розм. м.);

3) якийсь процес: 1. *Поле було зорано, жито посіяно* (З газ.). 2. *Роботу було виконано вчасно* (З газ.). 3. *Оцінювання товару було здійснено* (З журн.).

Функція безособових речень у мові досить важлива — вони дають змогу відтворити стан природи, передати фізичний і психічний стан людини, відобразити різні процеси тощо.

У мові безособові речення використовуються тоді, коли для мовця важлива *дія*, її наслідок, а не діяч або предмет, про що вже йшлося вище.

§ 5) Інфінітивними називаються такі односкладні речення, в яких головний член виражений незалежним інфінітивом. Напр.: 1. *Думать, сіять, не ждять і посіяне жать Роботящим рукам* (Т. Шевченко). 2. *Боятися смерті — на світі не жуть* (Нар. пр.). 3. *Мудрій пораді не скласти ціни* (Нар. пр.).

Інфінітивні речення слід відрізнити від безособових, в яких головний член виражається залежним інфінітивом. Це буває тоді, коли він виступає частиною складеної форми головного члена в безособовому реченні (*довелося працювати*) і обов'язково сполучається з безособовим дієсловом або безособово-предикативним словом (*треба відпрацювати, необхідно виконати*), тобто він сполучається з іншим словом, чого не може бути в інфінітивному реченні, в якому інфінітив виступає самостійно, незалежно:

1. *Не бити гадюки — то не брати її в руки* (Нар. пр.). 2. *Двічі молодим не бути* (Нар. пр.). Пор. безособові речення: 1. *Забажалось королеві завоювати чуже царство* (Леся Українка). 2. *Захотілося хлопцеві закінчити університет* (З газ.). У перших двох реченнях інфінітив незалежний, у двох останніх — залежний, виступає у поєднанні з безособовими дієсловами.

Значення часу в інфінітивних реченнях не виражається граматичними засобами, проте дія, означена інфінітивом, переважно має відбутися в майбутньому: *Що їй тепер діяти? Іти жалітися старшині?* (П. Мирний).

Інфінітивні речення можуть виражати:

1) наказ, спонування чи заклик до здійснення якоїсь дії: 1. *Встати! Відповідати!* (З мови військ.). 2. *Не курити! Не смітити!* (З оголошень);

2) бажання щодо здійснення певної дії, в таких випадках інфінітив може сполучатися з часткою *би* (*б*): 1. *Прийти б мені, забутому, і стати на поріг* (М. Нагнибіда). 2. *Спочити б після трудної дороги* (З розм. м.). 3. *«Вам би милосердною сестрою бути», — кволо промовив він Шовкунові* (О. Гончар). 4. *Сніжним насипом піднявся шлях, доповзти до нього, а там і додому недалеко. Відпочити трохи, дух перевести* (М. Стельмах);

3) вагання, сумнів, нерішучість, питання: 1. *Бути чи не бути?* (В. Шекспір). 2. *Так думалось Прісьці, а вийшло? Що їй тепер у світі робити, що їй казати?* (П. Мирний). 3. *Піти чи залишитись на обговоренні книги?* (З газ.). 4. *Що робити? Що казати? Як бути?* (З розм. м.). 5. *Чи вже сіяти жито, чи почекати?* (З газ.) тощо.

Інфінітивні речення широко використовуються при необхідності передати категоричний наказ, що спостерігається в армії, у війську при здійсненні команд (*Встати! Стояти! Вийти з ряду!* тощо), в оголошеннях (*Не курити! Не смітити! Не ходити по газонах!*), у ділових документах (*підготувати документацію до огляду, здати звіт про роботу відділу*) тощо.

§ 6) **Номінативними називаються такі односкладні речення**, в яких головний член виражений називним відмінком іменника або іншої частини мови, вжитої замість нього. Напр.: *Воля, воля! Воля!...* (М. Коцюбинський). *Широкий, необмежений, незайманий степ* (М. Коцюбинський).

Головний член у номінативних реченнях тільки умовно можна назвати підметом, оскільки при ньому ніколи не буває присудка.

У номінативних, або називних, реченнях стверджується наявність, існування тих чи інших предметів, подій, явищ. Номінативні речення не бувають заперечними, не вживаються зі значенням минулого або майбутнього часу.

Предикативність у номінативних реченнях виражається інтонацією (розповідною чи окличною). Номінативні речення бувають поширеними й непоширеними. Поширюються вони узгодженими й неузгодженими означеннями, прикладками і додатками, які не входять до присудка: *Присмний, недовгий спочинок. Ніч. Пахощі липневого цвіту. Мрійний шелест листя на деревах.* (Н. Рибак).

За значенням та за стилістичними функціями номінативні речення поділяються на такі групи: 1) описові, або екзистенціальні; 2) оклично-номінативні; 3) вказівні.

1) *Описові, або екзистенціальні, речення* — найбільш поширений вид номінативних речень. Вони вживаються в описах природи, при передаванні внутрішнього стану людини, в розповідях, коли подається перелік предметів, явищ, речей тощо: 1. *Далі... далі... степи широкі, могили високі і села з дрібною дитворою* (П. Мирний). 2. *Німі хутори між горами... і знову поле, і знову перегнуті люди, могили, хутори, села, городи, і нудна та курна дорога...* (П. Мирний). 3. *Квартира на кінці Києва ... університет... товариство, скільки то його?* (П. Мирний). 4. *Гарний, прекрасний край — Покуття Українське!* (П. Козланюк).

2) *Номінативно-окличні речення*, в яких повідомляється про якусь незвичайну подію: 1. *Грубий крик і клацання затвора, І лякливе лопотіння ніг* (В. Сосюра). 2. *Ось чутно, як лопотить хтось босими ногами по вулиці... По-же-жа!* (М. Коцюбинський). 3. — *Тюлені!* — *гукнув помічник* (М. Трублаїні).

У мові безособові речення використовуються тоді, коли для мовця важлива дія, її наслідок, а не діяч або предмет, про що вже йшлося вище.

§ 5) Інфінітивними називаються такі односкладні речення, в яких головний член виражений незалежним інфінітивом. Напр.: 1. *Думать, сіять, не ждять і посіяне жать Роботящим рукам* (Т. Шевченко). 2. *Боятися смерті — на світі не жить* (Нар. пр.). 3. *Мудрій пораді не скласти ціни* (Нар. пр.).

Інфінітивні речення слід відрізнити від безособових, в яких головний член виражається залежним інфінітивом. Це буває тоді, коли він виступає частиною складеної форми головного члена в безособовому реченні (*довелося працювати*) і обов'язково сполучається з безособовим дієсловом або безособово-предикативним словом (*треба відпрацювати, необхідно виконати*), тобто він сполучається з іншим словом, чого не може бути в інфінітивному реченні, в якому інфінітив виступає самостійно, незалежно: 1. *Не бити гадюки — то не брати її в руки* (Нар. пр.). 2. *Двічі молодим не бути* (Нар. пр.). Пор. безособові речення: 1. *Забажалось королеві завоювати чуже царство* (Леся Українка). 2. *Захотілося хлопцеві закінчити університет* (З газ.). У перших двох реченнях інфінітив незалежний, у двох останніх — залежний, виступає у поєднанні з безособовими дієсловами.

Значення часу в інфінітивних реченнях не виражається граматичними засобами, проте дія, означена інфінітивом, переважно має відбутися в майбутньому: *Що їй тепер діяти? Тим жалітися старшини?* (П. Мирний).

Інфінітивні речення можуть виражати:

1) наказ, спонування чи заклик до здійснення якоїсь дії: 1. *Встати! Відповідати!* (З мови військ.). 2. *Не курити! Не смітити!* (З оголошень);

2) бажання щодо здійснення певної дії, в таких випадках інфінітив може сполучатися з часткою *би* (б): 1. *Прийти б мені, забутому, і стати на поріг* (М. Нагнибіда). 2. *Спочити б після трудної дороги* (З розм. м.). 3. *«Вам би милосердною сестрою бути», — кволо промовив він Шовкунові* (О. Гончар). 4. *Сніжним насипом піднявся шлях, доповзти до нього, а там і додому недалеко. Відпочити трохи, дух перевести* (М. Стельмах);

3) вагання, сумнів, нерішучість, питання: 1. *Бути чи не бути?* (В. Шекспір). 2. *Так думалось Присьці, а вийшло? Що їй тепер у світі робити, що їй казати?* (П. Мирний). 3. *Піти чи залишитись на обговоренні книги?* (З газ.). 4. *Що робити? Що казати? Як бути?* (З розм. м.). 5. *Чи вже сіяти жито, чи почекати?* (З газ.) тощо.

Інфінітивні речення широко використовуються при необхідності передати категоричний наказ, що спостерігається в армії, у війську при здійсненні команд (*Встати! Стояти! Вийти з ряду!* тощо), в оголошеннях (*Не курити! Не смітити! Не ходити по газонах!*), у ділових документах (*підготувати документацію до огляду, здати звіт про роботу відділу*) тощо.

❧ 6) **Номінативними називаються такі односкладні речення**, в яких головний член виражений називним відмінком іменника або іншої частини мови, вжитої замість нього. Напр.: *Воля, воля! Воля!...* (М. Коцюбинський). *Широкий, необмежений, незайманий степ* (М. Коцюбинський).

Головний член у номінативних реченнях тільки умовно можна назвати підметом, оскільки при ньому ніколи не буває присудка.

У номінативних, або називних, реченнях стверджується наявність, існування тих чи інших предметів, подій, явищ. Номінативні речення не бувають заперечними, не вживаються зі значенням минулого або майбутнього часу.

Предикативність у номінативних реченнях виражається інтонацією (розповідною чи окличною). Номінативні речення бувають поширеними й непоширеними. Поширюються вони узгодженими й неузгодженими означеннями, прикладками і додатками, які не входять до присудка: *Присмний, недовгий спочинок. Ніч. Пахощі липневого цвіту. Мрійний шелест листя на деревах.* (Н. Рибак).

За значенням та за стилістичними функціями номінативні речення поділяються на такі групи: 1) описові, або екзистенціальні; 2) оклично-номінативні; 3) вказівні.

1) *Описові, або екзистенціальні, речення* — найбільш поширений вид номінативних речень. Вони вживаються в описах природи, при передаванні внутрішнього стану людини, в розповідях, коли подається перелік предметів, явищ, речей тощо: 1. *Далі... далі... степи широкі, могили високі і села з дрібною дитворою* (П. Мирний). 2. *Німі хутори між горами... і знову поле, і знову перегнуті люди, могили, хутори, села, городи, і нудна та курна дорога...* (П. Мирний). 3. *Квартира на кінці Києва ... університет... товариство, скільки то його?* (П. Мирний). 4. *Гарний, прекрасний край — Покуття Українське!* (П. Козланюк).

2) *Номінативно-окличні речення*, в яких повідомляється про якусь незвичайну подію: 1. *Грубий крик і клацання затвора, І лякливе лопотіння ніг* (В. Сосюра). 2. *Ось чути, як лопотить хтось босими ногами по вулиці... По-же-жа!* (М. Коцюбинський). 3. — *Тюлені! — гукнув помічник* (М. Трублаїні).

3) *Вказівні* речення, які вказують на предмет чи групу предметів і вживаються з частками *ось, он, от (осьде, онде, отде)*: 1. *Ось ранок, ясний та погожий ранок після короткої ночі* (П. Мирний). 2. *Ось лист. Візьми прочитай його...* (В. Собко). 3. *Ось і він... далі... швидше!* (П. Мирний). 4. *Он він. Бачиш?* (Г. Тютюнник).

До номінативних речень також відносять так звані власне називні речення¹, які означають назви книг, журналів, картин, фільмів, написів на вивісках, а також назви організацій, установ, заводів, пароплавів, будинків відпочинку, санаторіїв тощо: *Роман «Диво» Павла Загребельного. Картина Т. Яблонської «Хліб». Журнал «Дивослово». Санаторій «Пуща Озерна». Верховна Рада України. Завод «Арсенал». Кабінет Міністрів України. Газета «Голос України». Пароплав «Тарас Шевченко»* тощо.

Усі номінативні речення є стверджувальними, а за інтонацією — розповідними чи окличними.

Номінативні речення активно використовуються в мовному вжитку, особливо це стосується описових номінативних речень, які широко застосовуються в художній літературі, зокрема в драматичних творах, у ремарках, при описуванні зовнішньої обстановки, в якій відбувається дія. Взірєць такого використання номінативних речень — «Лісова пісня» Лесі Українки.

3. Словами-реченнями називаються речення, які складаються з одного слова, що самостійно, без супровідних слів висловлює думку. Вони становлять особливий структурний тип простого речення.

Слова-речення синтаксично закінчені, але неподільні на структурні компоненти, тому вони ще називаються нерозчленованими реченнями.

Такі речення не мають ні головних, ні другорядних членів речення. Вони виражаються одним словом або нерозкладним словосполученням, в якому суміщаються вираження логічного суб'єкта і предиката.

Функції слів-речень у мові чітко визначені: вони виражають певну категорію модальності: ствердження, заперечення, згоду, здивування, емоційну оцінку попереднього висловлення, модальні значення можливості і неможливості, впевненості і невпевненості, різні почуття та волевиявлення, а також спонування до виконання якоїсь дії, ввічливість, подяку, привітання.

¹ Див.: *Жовтбрюх М. А.* Українська літературна мова. — К.: Наук. думка, 1984. — С. 214.

Стилістична значимість у мові слів-речень полягає в тому, що вони дають можливість стисло і коротко висловлювати свої думки, уникати невиправданого повторення того самого слова, вчать лаконічно висловлюватися, чим полегшують спілкування.

У функції слів-речень найчастіше виступають вигуки (*Ах! Ой! Ого!* та ін.), частки (*Хіба? Невже? Ну?*), модальні слова (*звичайно, безсумівно, очевидно*) й нерозкладні словосполучення (*Ще б пак! Оце тобі на! Що й казати*).

Слова-речення не називають ні предметів, ні дій, ні якостей, вони тільки виконують комунікативну функцію і вживаються здебільшого в діалогічній мові. Самостійно слова-речення не вживаються, а завжди пов'язуються з реченнями інших структурних типів, перебуваючи в прямій залежності від їх змісту, нерідко вони є прямою відповіддю на поставлене в попередньому реченні питання: *Гостей тут приймають?* — *Звичайно* (М. Зарудний).

4. Залежно від того, яку функцію виконують слова-речення в мові, вони поділяються на такі типи: а) *стверджувальні*, б) *заперечні*, в) *питальні*, г) *емоційно-оцінні*, д) *спонукальні*.

Зупинимось на характеристиці речень кожного типу.

а) *Стверджувальні* — це такі слова-речення, які є прямою стверджувальною відповіддю на поставлене питання або виражають згоду зі своїм або чийось висловленням: 1. — *Ти підготувався до іспиту?* — *Так* (3 розм. м.). 2. — *Гаразд, набрид ти зі своїми підозрами. Вже пізно. Йди!* — *Ага, так* (П. Загребельний). 3. — *Кого ти нагадуєш... Чи не донька Ангела Платона Микитовича?* — *Так...* 4. — *Дачник?* — *Віля. Так* (О. Коломієць).

б) *Заперечні* слова-речення виражають заперечну відповідь на поставлене питання або незгоду з чийось висловленням чи заперечення самому собі в монологіях. У функції заперечних речень можуть виступати слова: *ні, неправда, негаразд, неправильно* та ін.: 1. — *Ви чимсь схвильовані?* — *Ні...* (О. Корнійчук). 2. *Це питання обговорювалося на нараді.* — *Неправда* (З газ.). 3. *Ні, сьогодні він не хоче спогадів* (А. Головка).

в) *Питальні* слова-речення виражають питання і вимовляються з питальною інтонацією. Виражаються вони переважно стверджувальними, заперечними та спонукальними словами: 1. *Харитина. Панасе? Панас. Га? Харитина (здрігнула). Га?* (І. Карпенко-Карий). 2. *Здорові були, діду!* — *Га?* — *питає дід Тиміш* (О. Вишня). 3. *Так?* — *запитав я* (Є. Гуцало).

г) *Емоційно-оцінні* слова-речення виражають емоції (обурення, захоплення, презирство, страх) та волевиявлення

мовця, емоційне реагування на почуте і вимовляються здебільшого з окличною інтонацією: 1. *У-у!* — *посварилась наздогін йому кулаком Гашица...* (М. Коцюбинський). 2. — *Такий собор, він належить не тобі... Він належить всім людям планети.* — *Ого!* (О. Гончар). 3. *Х о м а (встає, услід Віталієві): Тьфу!* (І. Карпенко-Карий). 4. — *Ой! І хороший же хлопець!* (О. Вишня).

Емоційно-оцінні речення за морфологічним вираженням головного члена поділяються на *вигукові* та *іменникові*. У вигукових реченнях головний член виражається вигуками або службовими словами з займенниками: 1. — *Се що за мара?* — *Ага! Вже знаю.* — *Аякже! Викрешеш! і губка змокла... І трут згубився* (Л. Українка). 2. — *Хе-хе!* — *Блиснув золотим зубом Гнат* (Г. Тютюнник). 3. — *Робочий день має бути короткий на четвертину.* — *Ото* (М. Коцюбинський). 4. — *Хай йому цур!* — *сплюнув Семен* (М. Коцюбинський).

Іменникові слова-речення мають форму іменника в називному відмінку, зрідка із залежним займенником або прикметником: 1. — *Ой лишечко! Як страшно! Ха-ха-ха!* (Леся Українка). 2. — *Злидні прокляті!* — *тихо сичить Карпо...* (М. Стельмах).

д) Спонукальні слова-речення виражають спонування до виконання якоїсь дії чи переходу до якогось стану. Вони служать для вираження наказу, прохання тощо. Оформлювачами їх є вигуки або близькі до них слова: *геть, годі, гайда, шабаш, марш, караул, цить, доволі, вистачить* тощо: 1. *Геть!* — *вискакує з-за стола Крамовий* (М. Стельмах). 2. *Стоп! Зупиніться!* — *кричить до шофера Сашко* (З газ.). 3. *Там уже побачимо, що зостанеться. Гайда!* (О. Довженко).

В окрему групу слів-речень виділяються неподільні речення, які виражають подяку, привітання, прощання, вибачення та інші правила етикету. Часто вони сполучаються із звертанням і утворюють з ними одну звертальну конструкцію: 1. — *Сідайте тут, вам буде краще.* — *Дякую* (О. Корнійчук). 2. — *Добрий ранок! Як почувасте себе, тату?* (О. Коломієць). 3. — *«Добрий вечір!»* — *«Добрий вечір».* *Став тут лицар і — ні слова* (Л. Українка).

Сферою функціонування слів-речень в українській мові з огляду на їх у переважній більшості емоційне забарвлення є усна розмовно-побутова мова, мова фольклору і художньої літератури, особливо драматичних творів, в яких найширше представлена розмовна мова, незамінним компонентом якої є слова-речення.

5. Неповні речення є різновидом простих речень. Неповними називаються такі речення, в яких пропущені якісь (головні

чи другорядні) члени речення, але їх можна встановити з контексту. Напр.: 1. *До аудиторії увійшли викладачі.* 2. *За ними студенти.* З двох названих речень друге є неповне, оскільки в ньому пропущений присудок *увійшли*, який легко визначити з попереднього речення.

Неповними можуть бути двоскладні й односкладні речення, поширені й непоширені та речення інших структурних типів. У них може бути пропущений один і більше членів речення, зокрема пропускати може підмет, присудок чи будь-який другорядний член. Опущення будь-якого члена речення зумовлюється певними причинами: по-перше, будовою самого неповного речення, по-друге, смисловими зв'язками з попереднім або наступним контекстом, а також реальною ситуацією висловлювання.

Неповні речення відносяться до тих самих структурних типів, що й повні з «поновленим» членом речення. Повними є речення, в яких наявні всі члени, передбачені його структурою, а неповними — речення, в структурі яких, що зазначалося вище, не названі один або кілька членів речення, хоч їх значення відоме з попереднього контексту або мовної ситуації. Напр.: *Ну, а до Києва як ти потрапив? — З другом* (З газ.).

Перше речення повне, бо в ньому є всі необхідні члени речення, а друге — неповне, оскільки в ньому пропущені підмет, присудок і обставина місця: *Я потрапив до Києва....* хоч їх значення відоме з попереднього речення.

Особливо часто речення стає неповним, коли в ньому пропущений присудок із залежними від нього словами, напр.: *Три явори посадила сестра при долині... а дівчина заручена — червону калину* (Т. Шевченко). У другому реченні пропущені три слова: *посадила при долині...*, вони теж зрозумілі з попереднього речення.

В 6. У сучасній українській мові неповні речення поділяються на три типи: *контекстуальні, ситуативні та еліптичні.*

1) Контекстуальними називаються неповні речення, в яких пропущений член був ужитий у попередньому реченні або в тому самому, якщо воно складне. У контекстуальних неповних реченнях може бути опущений підмет або його частина, присудок, додаток чи обставина. Відсутність якогось члена в неповному реченні зумовлюється потребою уникнути невиправданого зі стилістичних міркувань повторення його. Наявний у попередньому реченні цей член є спільним для одного або кількох речень, напр.: *Бджола жалить жалом, а людина — словом* (Нар. пр.). Перше речення повне, двоскладне, друге двоскладне, але неповне, з пропущеним присудком *жалить*, який зрзу-

мілий з попереднього речення, і немає потреби його називати.
1. *Марія Вілінська приїхала на Україну з Росії. Хотіла ознайомитися з життям українців і написати про них книгу* (З журн.). Перше речення так само повне, двоскладне, а друге — неповне, з пропущеним підметом, який легко встановлюється з попереднього речення.

Таким чином, пропуск будь-яких членів у контекстуальних неповних реченнях зумовлюється стилістичними мотивами, бажанням поліпшити стиль викладу думок.

Контекстуальні неповні речення широко вживаються в книжних стилях, зокрема в наукових працях, у художніх творах, особливо в монологічній авторській мові, в драматичних творах у мові персонажів, в усній народній творчості (у прислів'ях і приказках).

Проте найширше використовуються неповні контекстуальні речення в усній діалогічній мові, де вони функціонують у формі реплік-запитань і реплік-відповідей. В діалогах, як правило, слова, вжиті в попередній репліці, в наступній не повторюються, бо в цьому немає потреби. Напр.:

— *Шановний! Чи ви знаєте, яке сьогодні свято?*

— *Знаю. Різдво!*

— *А чи можна працювати в цей день?*

— *Не можна!* (З газ.).

2) Ситуативними називаються такі неповні речення, в яких пропущені члени підказуються конкретною обстановкою, відповідною ситуацією. Значення неповних ситуативних речень розкривається тільки в ситуації, в якій відбувається мовлення. Напр.: — *Закінчили?* — *Остаточно!* (З газ.). Обидва речення є неповними. З них невідомо, про яке закінчення йде мова, що закінчили і хто мав закінчити, проте в тій ситуації, в якій вони сказані, для обох осіб, які розмовляють, вони зрозумілі.

Реальна обстановка, безпосередні стосунки учасників діалогу сприяють тому, щоб вживання всіх членів речення не було обов'язковим, напр.: — *Оце наша нова школа!* — *Бачу, дуже гарна!* (З газ.).

Сферою функціонування ситуативних неповних речень в основному є усна розмовна мова, в якій вони вживаються з метою стисло і лаконічно сформулювати думку, уникнути повтору слів, зрозумілих з контексту й ситуації мовлення.

3) Еліптичними (від грец. *elleipsis* — опущення) називаються неповні речення особливого типу, характерною ознакою яких є пропуск присудка, незгаданого в контексті.

Для цих речень не потрібен ні контекст, ні ситуація для того, щоб створилося уявлення про дію або стан.

В еліптичних реченнях пропущений присудок встановлюється не з сусідніх речень і не з об'єктивної ситуації, а з усього змісту самого речення і підказується формою наявних у ньому членів, напр.: *В своїй хаті своя правда, і сила, і воля* (Т. Шевченко).

Еліптичні речення, в яких пропущений присудок, складаються з підмета і другорядних членів — додатка чи обставини, місце присудка в реченні не зайняте, отже, з погляду структурного еліптичні речення неповні, а з погляду семантичного — повні, бо всі члени для висловлення завершеної думки в ньому є, і потреби в присудку немає: 1. *В очах звабливий морок ночі, — З них кличе, кличе глибина...* (Є. Маланюк). 2. *Ми за сонце і за весни* (В. Сосяра). 3. *Тут обелісків ціла рота* (Л. Костенко).

Еліптичні речення часто використовуються для оформлення закликів, гасел, рекламних оголошень узагальнюючого характеру: 1. *Вищій школі — високий рівень викладання!* (3 газ.). 2. *Українській медицині — фахівців високої кваліфікації!* (3 газ.).

Те, що в еліптичних реченнях відсутній присудок, надає їм відтінок інтенсивності, спонукальності, стрімкості.

При включенні присудка вони б утратили той семантико-емоційний відтінок, який їм властивий без нього і який відрізняє ці речення від інших типів неповних речень.

§ 7. Порядок слів, або словолад, — це властиве даній мові розташування слів у реченні, зумовлене змістом і граматичною структурою самого речення або порядком слів у простому реченні, розташування їх відносно одне до одного.

В українській мові є вільний порядок слів у реченні, тобто за певним членом речення не закріплюється постійне місце і слова можуть вільно переміщатися.

Порядок слів залежить від змісту речення, його будови, кількості членів речення та способів їх вираження.

Розташування членів речення зумовлюється двома функціями: синтаксичною і стилістичною. Перша полягає в тому, що порядок слів дає змогу визначити синтаксичну роль слова в реченні. Наприклад: у реченні *Відповідь Австрії Угорщині була рішучою* (3 газ.) синтаксична роль іменників *Австрії* й *Угорщині* визначається порядком слів: слово *Австрії* стоїть у родовому відмінку і виступає у функції неузгодженого означення, а слово *Угорщині* має форму давального відмінка і в реченні є додатком.

Порядок слів може також визначати синтаксичну функцію прикметника і дієприкметника, які в позиції перед підметом виступають у ролі означення, а після підмета — частиною складеного іменного присудка, пор., напр.: *Чудовий день і День — чудовий. Написана дисертація і Дисертація написана.*

Функцію інфінітива в реченні теж визначає порядок слів, напр., пор.: *Жити — значить працювати і Працювати — значить жити.* У першому реченні слово *жити* виконує роль підмета, а в другому, навпаки, — присудка.

Стилістична функція порядку слів виявляється в тому, що за допомогою перестановки слів у реченні досягаються певні стилістичні ефекти, створюються додаткові смислові відтінки, підсилюється значення і смислова вагомість переставлених слів, надається вислову в цілому виразність тощо: 1. *Рече та стогне Дніпр широкий...* (Т. Шевченко). 2. *Ціну свободи знає тільки раб...* (Д. Павличко). У першому реченні підсилена роль присудків, які поставлені перед підметом, а в другому — додатка *ціну*, який із другої частини речення переставлений на його початок, чим концентрує на собі увагу.

В українській мові слова в реченні можуть розташовуватися по-різному. Проте є певні норми розміщення слів у реченні. Насамперед слід взяти до уваги те, що місце кожного члена речення зумовлюється змістом і синтаксичною будовою речення, способом вираження кожного члена та місцем того слова, з яким він безпосередньо зв'язаний. З огляду на це кожний член речення, головний і другорядний, має в реченні своє узвичаєне місце, яке він може змінювати, якщо це не порушує змісту речення.

У зв'язку з цим розрізняють два типи порядку слів: 1) прямий, або звичайний, і 2) зворотний, обернений, або інверсійний, чи інверсія.

Прямим називається такий порядок слів, при якому члени речення займають звичайні властиві їм місця. При прямому порядку слів на першому місці стоїть підмет, на другому — присудок, узгоджене означення — перед означуваним словом, незгоджене означення — після означуваного слова, додаток стоїть після того слова, яке ним керує, обставини, залежно від їх типу, можуть стояти перед тим словом, яке вони пояснюють, і після нього. Таким є узвичаєний прямий порядок слів в українській мові.

Зворотним, або *оберненим*, називається такий порядок слів, при якому члени речення займають незвичайні для них місця і при якому окремим членам речення надається більш виразне значення. Зворотний порядок слів найширше використовується в художніх творах.

При прямому порядку слів кожне слово має тільки своє основне значення, при зворотному — кожне слово набирає якихось додаткових відтінків.

Зворотний порядок слів, зумовлений стилістичними і смисловими вимогами, називається інверсією (інверсія — від лат. *inversio* — перестановка, перевертання).

В українській мові користуються як прямим порядком слів, так і зворотним. При інверсії кожний член речення несе на собі додаткове смислове і стилістичне навантаження. Наведемо приклад речень із прямим порядком слів. *Свіжий вітер надував вітрила* (В. Лазіс).

У реченні підмет *вітер* стоїть перед присудком *надував*. Узгоджене означення *свіжий* стоїть у препозиції до означуваного слова *вітер*, а додаток *вітрила* — після присудка *надував*.

Аналогічне розміщення членів речення спостерігається й у таких реченнях: 1. *Козаков посувався вгору...* (О. Гончар). 2. *Стіна розступилася перед ними* (І. Нечуй-Левицький). 3. *Микола увігнувся у високу пшеницю...* (І. Нечуй-Левицький). 4. *Нимидора поливала розсаду на грядках* (І. Нечуй-Левицький). 5. *Князь дивився на церкву згори вниз...* (П. Загребельний). 6. *Він перекинув палицю в праву руку...* (В. Шевчук) і под.

В усіх вищеназваних реченнях підмети стоять перед присудками, а обставини і додатки — після присудків.

У художніх творах найчастіше вживаються речення зі зворотним порядком слів. Напр.: 1. *Лежало спалене сонцем місто* (П. Панч). 2. *Подекуди по жовто-зеленій скатерті розкидані темно-зелені куці верболозу* (І. Нечуй-Левицький). 3. *На всьому небі блискає страшна блискавка й гримить грім безперестанку* (І. Нечуй-Левицький). 4. *Топчуть ноги радісно і струнко Сонні трави на вузькій межі* (О. Теліга). 5. *Ось сходить, виростає, розцвіта Благословеніє не форми — суті* (О. Ольжич). 6. *Мене водило безвісті життя...* (Д. Павличко). 7. *У глибині моїх темнот і снів твоя лунала б мова солов'їно...* (Д. Павличко) і под.

Як свідчать приклади, зворотний порядок слів у кожному конкретному випадку зумовлений певними стилістичними і смисловими мотивами.

Широко застосовується зворотний порядок слів у наукових працях, у ділових паперах. Він служить засобом смислового виділення особливо вагомих у реченні слів і словосполучень, що дає змогу зосередити на них увагу, напр.: 1. *Головною проблемою програми стабілізації є боротьба з інфляцією та досягнення стабільності в грошово-фінансовій системі* (З журн.). 2. *Позитивними, або корисними, кредити слід вважати за умови їх використання для вико-*

нання позитивних проектів, проблем і завдань (З журн.). 3. Забезпечення високого рівня викладання навчальних, особливо спеціальних дисциплін у вищих навчальних закладах України різного профілю дасть змогу підготувати для Української держави різнопрофільних фахівців належної кваліфікації (З газ.).

Зворотний порядок слів може вживатися в різних стилях і з різними смисловими і стилістичними настановами. Так, напр., присудок на початку речення надає мові розповідного характеру або підкреслює саму дію, звертає на неї особливу увагу. Означення після означуваного слова вживається тоді, коли треба звернути увагу не на предмет, а на ознаку. Для підсилення змістового значення додатка його виносять на початок речення. Обставину способу дії, виражену прислівниками на **-о**, **-е**, при прямому порядку слів ставлять звичайно перед дієсловом, до якого вони відносяться. При зворотному порядку з метою підвищити змістове навантаження вищеназваних обставин їх ставлять після присудка. Якщо в реченні є називний і знахідний відмінки двох іменників морфологічно однакових, то підметом буде іменник, який стоїть перед присудком, а додатком — іменник, який стоїть після присудка.

Широко використовується зворотний порядок слів в усній розмовній мові.

Вживання прямого і зворотного порядку слів у кожному конкретному випадку зумовлюється смисловим спрямуванням висловлення.

Отже, порядок слів у простому реченні відіграє важливу роль при використанні української мови в обох формах: усній і писемній, в останній особливо в таких стилях, як науковий, офіційно-діловий, художньо-белетристичний, зокрема в поетичній, римованій мові та ін.

8. Висновки. Отже, односкладні речення — це різновид простих речень, які відзначаються тим, що мають тільки один головний член, співвідносний з підметом або з присудком, через що вони й називаються односкладними. Відсутність другого головного члена є структурною особливістю односкладних речень, тому другий головний член у ньому не передбачається.

Таким чином, граматичний центр в односкладних реченнях, на відміну від двоскладних, у яких є підмет і присудок, виражається тільки одним із головних членів.

Функція односкладних речень у мові важлива, оскільки саме вони при потребі дають змогу зосередити увагу на дії чи на діячеві. Цю функцію в мові забезпечують різні типи речень, на які поділяються односкладні речення, зокрема означено-особові, не-

означено-особові, узагальнено-особові, безособові, інфінітивні й номінативні. Їх ще поділяють на особові, до яких належать три перші групи речень, і неособові, які включають речення безособові, інфінітивні й номінативні, або називні.

Певне місце у складі простих речень займають слова-речення, які передають реакції мовця на висловлення співрозмовника.

Слова-речення є синтаксично закінченими, але неподільними на компоненти, оскільки складаються вони переважно з одного слова, або кількох, вжитих у значенні одного слова.

Функція слів-речень у мові: виражати одну з категорій модальності: згоду, незгоду, ствердження, заперечення, значення можливості чи неможливості, впевненості, невпевненості, різні почуття та волевиявлення, тобто ці речення дають змогу стисло, коротко висловлювати свої думки, уникати невиправданого повторення того самого слова тощо.

За характером вираженого ними змісту вони теж поділяються на кілька типів, а саме: стверджувальні, заперечні, емоційно-оцінні, спонукальні.

Окремо виділяються слова-речення, які виражають привітання, прощання, подяку тощо.

Неповні речення теж становлять різновид простих речень. Неповними називають речення, в яких пропущений будь-який (головний чи другорядний) член речення. Причини опущення члена речення можуть бути різними. Неповні речення бувають двоскладними й односкладними.

За структурою неповні речення поділяються на три типи: контекстуальні, ситуативні та еліптичні. Усі три типи неповних речень широко використовуються в мові, зокрема контекстуальні речення — в писемній формі літературної мови, ситуативні та еліптичні речення — в усній літературній мові.

Функція їх у мові — сприяти стислому, лаконічному висловленню думки, наданню їй стрункості й логічної економності.

Порядок слів у простому реченні — це розташування слів одне відносно одного.

Порядок слів в українській мові вільний, проте він повинен відповідати певним нормам, в яких і відбивається специфіка української мови. Порядок слів буває прямий і зворотний. Користуватися можна першим і другим. Слід звернути увагу на те, що при оберненому порядку кожне слово в реченні набуває ще якогось додаткового значення.

Порядок слів, особливо зворотний, містить у собі великі смислові і стилістичні можливості, тому він особливо широко використовується в науковому, офіційно-діловому та інших стилях мови.

ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

ПЛАН

1. Поняття про просте ускладнене речення, його функції в мові.
2. Однорідні члени речення:
 - 1) Засоби вираження однорідності.
 - 2) Однорідні й неоднорідні означення.
 - 3) Узгодження присудка з однорідними підметами.
 - 4) Узагальнюючі слова при однорідних членах речення і розділові знаки при них.
3. Відокремлені члени речення, способи їх вираження та функції у мові:
 - 1) Відокремлені означення.
 - 2) Відокремлені прикладки.
 - 3) Відокремлені обставини.
 - 4) Відокремлені додатки.
 - 5) Відокремлені уточнюючі члени речення.
4. Звертання. Типи звертань, способи їх вираження та функції в мові.
5. Вставні і вставлені слова, словосполучення й речення, групи їх за значенням, способи вираження та функції в мові. Розділові знаки при них.
6. Висновки.

1. Прості речення можуть бути ускладненими й неускладненими.

До ускладнених належать такі прості речення, в яких наявні однорідні члени речення, відокремлені члени речення, вставні слова і звертання, напр.:

1. *Праведная душе! Прийми мою мову не мудру, та щиру — прийми, привітай* (Т. Шевченко).

2. *Шлях широкий, покритий талим снігом, гадюкою поп'явся на гору* (П. Мирний).

3. *Доброго, кажуть, дождити треба, а лихе — само прийде* (П. Мирний).

4. *Як я люблю тебе, мій рідний краю* (І. Франко).

Усі чотири речення належать до простих ускладнених. Перше речення ускладнене однорідними членами і звертанням, друге —

відокремленими членами, третє — вставним словом, четверте — звертанням.

Як свідчать приклади, характер ускладнення простих речень може бути різний, тому до ускладнених належать структури, неоднакові за будовою й за функціями.

Хоча ускладнені речення за своєю структурою неоднотипні, проте вони об'єднуються в одну групу ускладнених речень, оскільки всі вони, не втрачаючи структурних властивостей простого речення, мають у своєму складі якийсь додатковий компонент, який певним чином ускладнює його синтаксичну структуру й доповнює в змістовому плані новими аспектами зв'язку з позамовною дійсністю.

Ускладнені речення є самостійними синтаксичними одиницями з одним предикативним центром, тому за своєю граматичною будовою вони є простими. Стисло зупинимось на характеристиці всіх тих компонентів, які ускладнюють просте речення.

2. Однорідними називаються такі члени речення, які виконують однакові синтаксичні функції, відносяться до одного й того ж члена речення і відповідають на одне й те саме питання. Однорідними можуть бути:

а) підмети: *Міцних вузлуватих, потрісканих рук не спинить ні гамір, ні гомін, ні стук* (М. Рильський);

б) присудки: *Піднісся вітер над гримучим дахом, застугонів, задеренчав, затих* (М. Бажан);

в) означення: *Старезний, густий, предковичний ліс на Волині* (Л. Українка);

г) додатки: *Наука розкрила таємниці природи й неба* (Л. Забашта);

д) обставини: *По узліссі і на галяві зеленіє перший ряст...* (Л. Українка).

Однорідні члени в реченні функціонально рівноправні, пов'язані між собою сурядним зв'язком і, отже, не залежать один від одного, натомість зі словом, до якого вони відносяться, однорідні члени поєднуються підрядним зв'язком, напр.: *Корисно знати побут, звичаї та обряди стародавніх чужоземних народів...* (А. Малишко).

У поданому реченні однорідні додатки *побут, звичаї та обряди* пов'язані між собою сурядним зв'язком, як слова незалежні, а зі словом *знати*, від якого вони залежать і від якого до них ставиться питання (*знати що?*), — підрядним.

Однорідні члени речення можуть бути непоширеними, коли вони виражаються одним словом, і поширеними, якщо при них є залежні слова: 1. *Людське серце — в любові квітне, в*

самоті і біді — завмирає (Л. Забашта). 2. *Скоряє людина повітря і води, підводяться взору потужні заводи, і світлі будинки, й великі міста* (Л. Забашта).

Однорідні члени речення можуть виражатися як однойменними частинами мови чи однаковими формами, так і різними частинами мови й різними формами, напр.: 1. *Полонені брели мовчки, понуро, збовтавшись у росяних травах по пояс* (О. Гончар). 2. *Яблука, груші, сливи, виноград, кавуни, помідори, капуста, цибуля, картопля — усе в достатку з'явилося в нашому повсякденному меню* (В. Минко).

У першому реченні однорідні члени виражені різними частинами мови, проте всі вони відповідають на одне і те саме питання *як?* і відносяться до одного й того самого слова *брели*, тому вони й є однорідними. У другому реченні всі однорідні члени виражаються однією частиною мови — іменниками, відповідають на питання *що?* і відносяться до дієслова *з'явилося*.

✎ 1) Засобами вираження однорідності у блоці однорідних членів є інтонація та сполучники сурядності.

У реченні однорідні члени можуть поєднуватися по-різному: за допомогою тільки інтонації, без сполучників, за допомогою тільки сполучників сурядності і комбінованим способом, при якому наявний сполучниковий і безсполучниковий зв'язок, напр.: 1. *Перетворюючи природу, вони самі вже змінилися, облагородилися, вирости духовно* (О. Довженко) (тільки інтонацією). 2. *Мене весь час то палило, то морозило* (Ю. Збанацький) (тільки сполучниками). 3. *Жадібний інтерес і любов до праці, пристрасне бажання опанувати техніку — ось що характерне для молодих трудівників* (В. Минко) (комбінованим способом).

Особливо важливим засобом вираження однорідності є сполучники сурядності, які за смисловим значенням поділяються на три групи: *єднальні, протиставні й розділові*.

а) Єднальні сполучники: *і (й), та (у значенні і), та й, ні...ні, ані...ані, як... так і, не тільки... а (але) й, не лише... а (але) й*. Вони можуть вживатися як між двома однорідними членами речення, так і при кожному однорідному члені речення незалежно від їх кількості, напр.: 1. *Їх, видно, цей наліт не тільки не захоплював, а, навіть, обурював...* (О. Гончар). 2. *І гори, і долини, і поля, і сади, і ставок, і хати були залиті й облиті чистим прозорчастим, білим, як срібло, світом* (І. Нечуй-Левицький).

У першому реченні наявні два однорідні присудки, в другому — шість однорідних підметів, поєднаних найбільш уживаним єднальним сполучником *і*.

Єднальні сполучники можуть виражати різні стосунки поєднання між однорідними членами, зокрема: єднально-перелічувальні, переліко-розподільні, переліко-видільні, приєднувальні тощо.

б) Протиставні сполучники: **а, але, та** (в значенні **але**), **проте, зате, однак, тільки, хоч** (одиничні) й **хоч...проте, хоч...зате, хоч... та** (парні), напр.: 1. *Широке розлоге поле, та не людське воно, а панське* (М. Коцюбинський). 2. *Словом можна створити красу душі людини, а можна й спотворити її* (В. Сухомлинський). 3. *Промчалась та буря-негода палка наді мною, але не зломил мене...* (Л. Українка). 4. *Ніч була хоч зоряна, та темна* (Нар. тв.). 5. *Хоч не дуже радіє, та й не журиться; за роботою ніколи* (П. Мирний).

При протиставленні однорідні члени однаково стосуються пояснюваного члена, але це здійснюється всупереч їх логічному значенню, оскільки логічно вони сприймаються як протилежні, тобто такі, що виключають одне одного. Протиставним зв'язком у реченні пов'язується не більше двох однорідних членів.

в) Розділові сполучники: **або, то, чи, хоч, а чи, чи то** (одиничні і повторювані), **як не...то** (парний), **то...то, не то...не то** (повторювані), напр.: 1. *Багатьом пощастило сховатись у селі або втекти в ліс* (Ю. Збанацький). 2. *Легко тріпочеться його серце; дивні якісь радості — не то сон, не то дрімота — сповивають його душу...* (П. Мирний). 3. *Полкове знамено то шугало червоною птицею в тисняві нетрів зеленого лісу, то знову виривалося на простори...* (О. Гончар).

Розділове значення полягає в тому, що однорідні члени вступають у логічний зв'язок із пояснюваним словом не всі разом, а кожен зокрема, за умови виключення інших, про це наочно свідчать наведені вище приклади.

2) **Означення при означуваному слові можуть бути однорідними й неоднорідними.**

Однорідними називаються такі означення, які пояснюють предмет з якогось одного боку чи характеризують ознаки предмета як рівноцінні.

У функції однорідних означень переважно виступають тільки якісні або тільки відносні прикметники. Між однорідними означеннями можна вставити єднальний сполучник **і**, напр.: 1. *День промчався над землею; хороший, ясний, літній день пробіг...* (П. Мирний). 2. *Гострий, колючий смішок ворухиться в Хомих грудях...* (М. Коцюбинський).

Однорідними означення бувають:

1) якщо вони стоять після означуваного слова: 1. *Сніг лежить білий, сріблястий* (Ю. Яновський). 2. *Петро стрункий, широкоплечий, ... стояв серед хати* (П. Панч);

2) якщо вони характеризують предмет з одного боку — з боку розміру, кольору, матеріалу, форми та ін.: 1. *На дівчатах були зелені, жовті, червоні й сині хустинки* (З газ.). 2. *З землі піднялися три ракети: червона, зелена і жовта* (М. Стельмах). 3. *По всій висоті стирчав із землі перем'ятий, знівечений метал, zdeформована важка зброя* (О. Гончар);

3) якщо вони характеризують предмет з різних боків, створюючи при цьому єдине поняття про предмет: *Маленьке, сіре, заплакане віконце...* (М. Коцюбинський);

4) якщо кожне наступне означення доповнює, конкретизує й підсилює перше: 1. *Зле, невдале, нетактовне, просто кажучи, нерозумне слово може образити, приголомшити людину* (В. Сухомлинський). 2. *Той, хто не знає рідної, материнської мови або цурається її, сам засуджує себе на злиденність душі...* (В. Сухомлинський);

5) якщо означення, виражені прикметниками, стоять після означуваного слова і серед них є епітети: 1. *В пустині темній, вбогій і сумній Мармуру білого лежала брила...* (І. Франко). 2. *І так повзла зима, заметільна, сніжна, морозна і чарівна* (М. Рильський);

6) якщо вони є художніми означеннями (епітетами), що виникли в результаті вживання слова в переносному значенні: 1. *Легка, біла, прозора постать, що з обличчя нагадує Мавку* (Лі. Українка). 2. *Сонце підбилося вже височенько, гора, вкрита золотим світлом, наче зачарована стояла в тихому прозорому повітрі* (П. Мирний). 3. *Стояла надзвичайно приємна і тиха весна* (Ю. Яновський);

7) якщо спочатку стоїть прикметник або дієприкметник, а за ним — дієприкметниковий зворот, що виступають у ролі однорідних означень: 1. *Рівний, залитий сонцем степ одразу принишк* (О. Гончар). 2. *Низенька, чорнява, завітчана польовими квітками, вона й трохи не схожа була на селянок, часто запечених сонцем, високих, іноді дуже неповоротких дівчат* (П. Мирний).

Неоднорідними називаються означення, які характеризують предмет з різних боків. Найчастіше вони стоять перед означуваним словом, проте можуть стояти і після нього: 1. *Погожого весняного вечора недалеко від галявини зібралося в лісі партизанське командування* (М. Стельмах). 2. *Густий лапятий сніг ішов і вдень, і вночі, засипав пороги, під'їзди, будівельний майданчик* (В. Катаєв). 3. *Земля набиралася сили, хліба помітно зеленіли, ніби набрякали густим зеленим соком* (О. Гончар).

Неоднорідні означення виражаються найчастіше поєднанням якісного й відносного прикметників, оскільки вони виражають різнорідні ознаки: 1. *Жайворонок купався у свіжому ранковому повітрі* (В. Собко). 2. *Одної зимової ночі серед безкрайої північної тайги дрімав старий, самотній лось* (В. Гжицький). 3. *Високе вогнище заливає тремтливим червоним світлом велику галявину, порослу травою і присохлим уже лісовим зіллям...* (В. Козаченко).

Неоднорідними є також означення, якщо перше з них виражається займенником, а друге — прикметником або дієприкметником: 1. *На поклик іволги чоло, о нефіте, слухняно піднеси: справляє вічне літо свій сонячний обряд...* (М. Зеров).

Розрізнення однорідних і неоднорідних означень щонайтісніше зв'язане з культурою писемної мови, оскільки між однорідними означеннями завжди ставиться кома, а між неоднорідними — не ставиться.

✎ 3) Узгодження присудка з однорідними підметами заслуговує особливої уваги.

У реченнях з однорідними підметами присудок може стояти в однині й у множині. У множині він ставиться:

а) якщо всі однорідні підмети мають форму множини: 1. *Понад широкою стежкою росли гвоздики, бархатні чорнобривці, різнокольорові маки* (Ю. Збанацький). 2. *У селищі залишилися або немічні, або старі* (П. Панч). 3. *На високих горбах шуміли під вітром віковічні дуби, липи, клени, ясени* (А. Шиян);

б) якщо однорідні підмети мають форму однини і стоять перед присудком: *Хаецький і Маковей вже, здається, забули свою го-стру розмову, їхали плече в плече...* (О. Гончар);

в) якщо в ряді однорідних підметів найближчий до присудка має форму множини, а інші підмети стоять в однині, то присудок узгоджується з найближчим підметом і вживається тільки у множині: 1. *Пішли дощі, пороша, вітер* (Л. Українка). 2. *На конференції виступили викладачі та студенти університету, ректор цього ж навчального закладу, представник Міністерства освіти і науки України та ін.* (З газ.);

г) якщо присудок, виражений зворотним дієсловом зі значенням взаємної дії, стоїть при підметах, що мають форму однини: *У цю важливу ділянку роботи включилися керівник підрозділу, досвідчений економіст та молодий підприємець* (З газ.);

д) якщо підмети поєднуються сполучником *як... так і*, що за значенням є близьким до повторюваного сполучника *і*: 1. *Думка загальноновизнана, її не раз висловлювали як відомий український мовознавець Агатангел Кримський, так і його послідовники* (З журн.).

В однині присудок при однорідних підметах ставиться:

1) якщо однорідні підмети зв'язуються між собою протиставними чи розділовими сполучниками: 1. *Цілий день ліпив то сніг з дощем, то дощ із снігом* (Л. Дмитерко). 2. *По дорозі нам трапляється самотня берізка або скрипучий ясен* (М. Руденко);

2) якщо присудок виражений дієсловом теперішнього або майбутнього часу, стоїть при однорідних підметах, що мають форму однини і зв'язані розділовими сполучниками: 1. *Чи то садок видніє, чи город, чи поле* (П. Мирний);

3) якщо однорідні підмети з'єднуються єднальним сполучником ні в заперечній конструкції для підсилення заперечення: 1. *Ні смерть, ні тлін, ні підступи і навіть у спину постріл не страшить мене* (М. Бажан).

❧ 4) При однорідних членах речення можуть вживатися узагальнюючі слова.

Узагальнюючими називаються слова, які об'єднують в одну групу перелічені предмети, ознаки, дії тощо. Вони є тими ж членами речення, що й однорідні члени, і можуть стояти перед однорідними членами і після них. Граматично однорідні члени речення відносно узагальнюючих слів є уточнюючими словами: 1. *Найменший шерхит, луск стебла, шум пташиного крила, цокання копит — все резонувало тут незвичайно лунко, чисто, повноголосо* (О. Гончар). 2. *І все поволі зникає: море, скелі, земля* (М. Коцюбинський).

Узагальнюючими словами найчастіше бувають означальні й заперечні займенники: *все, всі, всякий, кожний; ніхто, ніщо* та ін. та прислівники місця й часу: *всюди, ніде, кругом, навкруги, скрізь; завжди, ніколи* та ін.: 1. *Всі оці землі, ліси, ріки — все повинно належати трудовому народові* (А. Шиян). 2. *І над водою, і над гаєм — кругом, як в усі, все мовчить* (Т. Шевченко). 3. *Тихо було навкруги: і над широким плесом лиману внизу, і позаду, під урвищами гори* (Ю. Смолич). 4. *Євген Павлович, як завжди, усіх радо вітав: старих приятелів і зовсім маловідомих йому людей* (Р. Іванченко).

У ролі узагальнюючих слів можуть виступати іменники, нерідко з пояснюючими словами: 1. *Високе вознище заливає тремтливим червоним світлом велику галявину, порослу травою і присохлим уже зіллям: папороттю, конвалією, деревієм* (В. Козаченко). 2. *Серед садочка на клумбах цвітуть різні-різні квіти: і братки, і гвоздики, і флокси, і резеда* (О. Вишня). 3. *Перед Хотенком на столі лежали вбогі Грицеві пожитки: зламаний ніжик, гребінець з виламаними зубцями та два пожмакані аркушики з учнівського зошита* (Ю. Збанацький).

Пояснювальний зв'язок між однорідними членами речення й узагальнюючим словом може підкреслюватися словами *a same*, наприклад, як-от: 1. *На наукову конференцію приїхали вчені з різних країн, а саме: з Польщі, Росії, Словачії, Литви, Німеччини та ін.* (З журн.). 2. *Вони виконували в селі різну роботу, як-от: збирали яблука в саду, копали картоплю, вибирали моркву та ін.* (З газ.).

При узагальнюючих словах вживаються такі розділові знаки: двокрапка і тире,

а) якщо узагальнююче слово стоїть перед однорідними членами і вказує на їх перелік, то після нього або після слів, які до нього відносяться, ставиться двокрапка: 1. *Все навколо: дерева, птахи, люди — сповнене весняної, пружної, нестримної сили* (В. Собко). 2. *Стояла похмура і непривітна погода: сльота, мжичка, дощ, вітер* (В. Козаченко);

б) якщо узагальнююче слово стоїть після однорідних членів, то перед ним ставиться тире: 1. *Вода й повітря, блискавка і грім, земна кора і поклади підземні — все стане побудуванням струнким* (М. Рильський). 2. *Рідні місця, знайомі хати, садки, доріжки — все те миготить у очах, у голові думки будить, у серці одраду; все те вітає тебе, як рідне* (П. Мирний). 3. *Ні холод, ні голод, ні тюрма, ні знущання тюремників — ніщо не зламало сильного духу молодого письменника* (З газ.).

Речення з узагальнюючими словами, вираженими займенниками і прислівниками, вживаються в усіх стилях мови, особливо в науковому й офіційно-діловому.

3. Відокремлені члени речення — це другий і особливо важливий компонент, який ускладнює просте речення.

Відокремленими називаються другорядні члени, які виділяються в реченні інтонаційно і за змістом. Вони посилюють смислове значення відокремленого члена, підкреслюються логічно і набувають у реченні більшої стилістичної виразності та синтаксичної значимості.

За змістом відокремлені члени наближаються до підрядних речень, вони подібні до них і за інтонаційним оформленням, пор., напр.: 1. *Степ, сповитий тишею, дихав пахощами росяних трав* (П. Панч) і *Степ, який сповила тиша, дихав пахощами росяних трав*. 2. *Тихо стоять верби, журливо схиливши свої віти над водою* (А. Шиян) і *Тихо стоять верби, які журливо схилили свої віти над водою*. 3. *Нізащо в світі я не хотів би змінити батьківщину або мати іншу історію, крім історії наших предків*

(О. Пушкін) і *Нізащо в світі я не хотів би змінити батьківщину або мати іншу історію, тільки історію наших предків.*

Те, що відокремлені речення наближаються до підрядних речень, дає змогу вживати одну синтаксичну конструкцію замість іншої. Проте не всі відокремлені члени можуть наближатися до підрядних речень.

Відокремлення тих чи інших членів у реченні залежить від таких умов: а) від значення і граматичного вираження члена речення; б) від порядку слів у реченні; в) від обсягу відокремлюваної групи слів; г) від інтонаційного оформлення.

З огляду на те, що головні члени є структурною основою речення, відокремлюватися вони не можуть, відокремленими бувають тільки другорядні члени речення: означення, обставини і додатки.

❧ 1) Відокремлюватися можуть узгоджені й неузгоджені означення. Відокремлені узгоджені означення виражаються прикметниками, дієприкметниками, прикметниковими й дієприкметниковими зворотами. Вони відокремлюються в таких випадках:

1) якщо одиничні означення, виражені прикметником чи дієприкметником, стоять після означуваного слова: 1. *Дніпро, широкий і спокійний, у величній темряві здавався особливо могутнім* (В. Собко). 2. *Крига, гладенька і міцна, засклила насупроти болото* (О. Ільченко);

2) якщо узгоджені означення, виражені прикметником чи дієприкметником, стоять після означуваного слова, перед яким уже є означення: 1. *Ніжна блакитна хвиля, чиста і тепла, видала на берег тонке мереживо піни* (М. Коцюбинський). 2. *Ясне сонце, тепле й приязне, гріло землю теплом* (М. Коцюбинський);

3) якщо означення, виражене прикметниковим чи дієприкметниковим зворотом, стоїть після означуваного слова: 1. *Над головами простиралося небо, повне загадкових світів* (П. Панч). 2. *Степ, сповитий тишею, дихав пахощами росяних трав* (П. Панч). 3. *Степ, ще вологий після дощу, був усіяний людьми* (Є. Поповкін). 4. *Рішення, прийняті на попередньому засіданні зборів колективу, виконані* (З прот.).

Якщо дієприкметниковий чи прикметниковий зворот стоїть перед означуваним словом, він відокремлюється тільки тоді, коли має додаткове обставинне (причинове чи умовне) значення: 1. *Дезорганізований раптовістю нічної атаки, ворог не встиг учинити скільки-небудь сильного опору* (О. Гончар). 2. *Порізана на пасма, закружляла земля* (М. Стельмах). 3. *Заглиблена в спогади, Ніна не почувала,*

як розчинились двері і мати переступила через хатний поріг (А. Шиян). 4. *Стомлені в боях, люди йшли, тримаючись руками за полудрабки возів, і на ходу спали* (В. Козаченко). 5. *Освітлені ранковим сонцем квіти стояли на столі* (З газ.). 6. *Потомлені бійці з насолодою простяглися на теплій землі* (П. Панч).

У перших чотирьох реченнях діеприкетникові звороти відокремлюються, бо, крім атрибутивного, мають обставинне значення. У двох останніх реченнях означення, виражені діеприкетниками із залежними словами, не виділяються, оскільки ні причинного, ні умовного значення не мають;

4) якщо узгоджені означення відносяться до члена речення, вираженого займенником: 1. *Гордий і волелюбний, він нагадував сокола...* (А. Шиян). 2. *Стомлений, я заснув, але швидко прокинувся від холоду* (І. Багмут). 3. *Башкир національністю, енергійний, наполегливий, рішучий, він* (Багіров) *жив до війни невгамовним життям* (О. Гончар). 4. *Збуджений і схвильований, він біг дорогою назустріч хлопцям* (З прот.);

5) якщо означення становлять особливо поширену групу, в якій нерідко поєднуються узгоджені й неузгоджені означення: 1. *Білі чепурненькі хати під очеретяними стріхами, з широким піддашшям на мальованих стовпах, очеретяні хлівки, крилаті акації з штучно плетеними очеретяними тинами, журавлі над колодязями — все це робило гарне враження, свідчило про лад та достаток* (М. Коцюбинський). 2. *Крива похилена халупка, з чорною стріхою і білими стінами, стояла поміж закинутих, з забитими вікнами осель, колись побудованих фабрикою для робітників, і здавалась чимось живим і теплим серед холодних мерців* (М. Коцюбинський).

Неузгоджені означення виражаються іменниками в непрямих відмінках з прийменниками або без них. Вони відокремлюються тоді, коли потрібно підкреслити те значення, яке ними виражене. Найчастіше неузгоджені означення відокремлюються в таких випадках:

1) якщо вони характеризують особу, зокрема її зовнішній вигляд, одяг, ріст, інші прикмети: 1. *У неділю вранці Ілонка випурхнула з хати в біленькому платтячку, легка і світла, мов той метелик* (О. Гончар). 2. *Гафійка покинула горщик, вхопила книжку і, вся червона, з очима, повними сліз, прожогом вибігла в сіни* (М. Коцюбинський). 3. *З розпеченими обличчями, обілляні потом, замазані болотом, метушилися люди коло вогню, намагаючись вгасити його* (М. Коцюбинський);

2) якщо неузгоджені означення стоять в одному ряду з узгодженими, які вони доповнюють і уточнюють: 1. *Наумиха, напнута чорною*

хусткою, з складеними на грудях руками, стояла, спершись на ріг безверхої хати, і гріла босі ноги на теплій ще землі (М. Коцюбинський). 2. *І стояла в темноті тій ще темніша доля їх — чорна, темна, страшна, з худим, з'їденим нуждою лицем, з злими од голоду очима...* (П. Мирний). 3. *Встала перед їх очима їх будуча доля — сумна, заплакана, без волі, без радості... з батогом в руках* (П. Мирний);

3) якщо неузгоджені означення відносяться до особових займенників: *Маленька і метушлива, з чубчиком на стриженій голові, з ластовинням на кінчику гострого пташиного носа, вона нагадувала скуйовдженого березневого горобця* (О. Донченко).

2) Відокремленими називаються прикладки, які виділяються в реченні інтонацією і паузами для підсилення їх смислової ролі. Відокремлені прикладки виражаються іменниками, субстантивованими частинами мови або словосполученнями.

Відокремлюватись можуть поширені й непоширені, препозитивні й постпозитивні прикладки. Основне атрибутивне значення прикладки нерідко ускладнюється додатковим обставинним значенням.

Особливу роль при відокремленні прикладок відіграє інтонація. На письмі відокремлені прикладки виділяються комою або тире. Вони можуть відноситись до підмета, частини складеного іменного присудка, додатка та обставини.

Відокремлюються такі прикладки:

1) непоширена чи поширена прикладка, яка стоїть після власного імені, виділяється інтонаційно і відокремлюється комою: 1. *Марко, юнга з шхуни «Колумб», ходив сьогодні додому, на маяк, де його батько працював наглядачем* (М. Трублаїні). 2. *Навколо вирував Київ, місто-герой, місто-трудівник, місто-красень!* (З газ.);

2) поширена прикладка, яка стоїть після загальної назви, відокремлюється комою або тире: 1. *Ось сафора, диковинне південне дерево, що квітує у липні білим та запахущим квітом* (О. Гончар). 2. *Молодий пастух приграє на трембіті, триметровій берестяній дуді* (О. Ільченко). 3. *Хитким ходом підходить до командира начальник розвідки — невисокий дебелий мужчина з широкою бородою* (Ю. Яновський).

Якщо поширена прикладка стоїть перед власним іменем, вона відокремлюється тільки тоді, коли має додатковий смисловий відтінок причинності, якщо такого відтінку немає, вона не виділяється:

1. *Син кріпака, Тарас Шевченко своєю творчістю зайняв достойне місце у світовій літературі* (З газ.). 2. *Відомий український письменник і вчений Іван Франко виявив енциклопедичні знання в різних галузях знань* (З газ.) (прикладка у другому реченні не виділяється);

3) поширені й непоширені прикладки, які відносяться до особових займенників, завжди відокремлюються: *Йому, досвідченому інженерові, хочеться глянуть на нове покоління...* (А. Шиян);

4) прикладка, виражена власною назвою, відокремлюється тоді, коли вона виступає уточненням до пояснюваного слова. На письмі така прикладка виділяється комами, рідше — тире: 1. *У старшого брата, Семена, очі були голубі й прозорі* (П. Мирний). 2. *Дочки — Ольга і Олена — визбирували на городі картоплю* (В. Козаченко);

5) постпозитивні прикладки, які приєднуються до означуваного слова за допомогою сполучників *або, чи, теж, тобто, як*, прислівників *особливо, переважно, зокрема*, частки *навіть* та різних прийменниково-іменникових конструкцій типу *на імення, на прізвище*, завжди відокремлюються: 1. *Вальдшнеп, або лісовий кулик, — благородна птиця темно-рудуватого кольору...* (О. Вишня). 2. *Він розхвилювався, і голос його ширшим відгуком забринів у селянських серцях, особливо в серцях молоді* (М. Стельмах). 3. *Картина намальована аквареллю, тобто водяними фарбами* (3 газ.).

Прикладки, що приєднуються до означуваного слова сполучником *як*, комами виділяються тільки тоді, коли мають значення причинності і виразно виділяються інтонаційно: 1. *Як працівник, Бурденко зарекомендував себе з найкращого боку* (3 газ.). 2. *Як ініціатори цього важливого заходу, студенти домоглися проведення в університеті наукової конференції* (3 газ.). Пор.: *Українська мова як навчальна дисципліна викладається в усіх вищих навчальних закладах України* (3 газ.);

6) відокремлені прикладки, які стоять у кінці речення і перед якими можна вставити слова *а саме*, виділяються тире: 1. *У своїм невеличкім гурточку він (Гуца) завів новину — гуртову працю* (М. Коцюбинський). 2. *У нашому районі міста відкрили нову фінансову установу — інвестиційний банк* (3 газ.);

7) прикладки, утворені поєднанням вказівних слів *дівчина, людина, дід, чоловік, чолов'яга, хлопець* та ін. з означенням, завжди відокремлюються комами або тире: 1. *Петро Максименко, чоловік всебічно освічений, обійняв посаду керівника закладу* (3 газ.). 2. *Іван Франко — людина енциклопедичного розуму — в різних галузях знань був однаково великий* (3 журн.).

3) Відокремленими називаються обставини, які виділяються з ряду інших слів у реченні інтонацією й паузами для підсилення їх смислової ролі.

Відокремлення обставин залежить від їх значення, місця у реченні, складу, будови, обсягу тощо. Велику роль у відокремленні обставин відіграє інтонація.

Відокремлені обставини можуть виражатися дієприслівниками, дієприслівниковими зворотами, прислівниками та іменниками з прийменниками і без них.

При відокремленні обставин слід керуватися таким:

1) обставини, виражені дієприслівниковим зворотом, тобто дієприслівником із залежними від нього словами, відокремлюються завжди, незалежно від місця в реченні: 1. *Підбившись трохи, місяць ясніє, світло його лягає на протилежний схил яру, лишаючи дно в прозорій напівімлі* (Ю. Яновський). 2. *Тихо стоять верби, журливо схиливши свої віти над водою* (А. Шиян). 3. *Не кажучи ні слова, Яків знову пустив коня в галоп і, пригнувшись до кінської гриви, міцно стис рукоятку шаблі* (А. Шиян);

2) обставини, виражені одиничними дієприслівниками, тобто без залежних слів, відокремлюються в таких випадках: а) коли дієприслівник означає причину, умову, час або спосіб дії: 1. *А пісня, наростаючи, пливла над берегом* (А. Шиян). 2. *Яків, обернувшись, побачив її, привітно махнув на прощання* (А. Шиян). 3. *Тепер, співаючи, дівчата Тією стежкою ідуть На спільну працю. Пахне м'ята. Хліба, радіючи, цвітуть* (М. Рильський). 4. *Одразу ж за городом починається луг, а далі, звиваючись, тече замріяна Ворскла* (А. Шиян). 5. *Замислившись, Євген не помітив, як підійшов до нього з-за спини Роман Блаженко...* (О. Гончар); б) коли два або більше дієприслівників відносяться до одного дієслова: 1. *Одягнувшись і поснідавши, хлопець заспішив на заняття до університету* (З газ.). 2. *Пронеслись хмари на другий край, гудучи та блимаючи* (П. Мирний).

Обставина, виражена одиничним дієприслівником, яка стоїть безпосередньо при присудку і має значення прислівника, не відокремлюється і комами на письмі не виділяється: 1. *Співають ідучи дівчата, А матері вечерять ждуть* (Т. Шевченко). 2. *Ворог тікав не оглядаючись...* (О. Гончар).

Обставини, виражені дієприслівником та дієприслівниковим зворотом, завжди пояснюють дієслівний присудок і граматично пов'язуються з ним способом прилягання: 1. *Люди, не гаючи цінного часу, скошують море трави* (С. Олійник). 2. *Заснув, здається, і місяць у чорній глибині, заплутавшись між відображенням вербового гілля* (А. Шиян).

Дієприслівникові (як і дієприкметникові) звороти розглядаються як один член речення. Два дієприслівникові звороти, з'єднані єднальним сполучником і, комами не розділяються: *Шелестячи кукурудзяним листям і пригинаючись під соняшниками, поспішали через город Тимко і Сава* (Ю. Збанацький).

Відокремлені обставини, які виражаються прислівником або відмінковими формами іменника, як правило, розкривають і уточнюють значення попередньої обставини.

Завжди відокремлюються допустові обставини, виражені іменником з прийменником *незважаючи на*: **Незважаючи на несприятливі погодні умови, селяни зібрали багатий урожай цукрових буряків** (3 газ.).

Інші обставини, виражені прислівниками та іменниками, можуть відокремлюватися і не відокремлюватися. Найчастіше відокремлюються: **а)** обставини причини з прийменниками *внаслідок, завдяки, згідно з, через* або зі словами, які вжиті в значенні прийменників: *за браком, з огляду, за відсутністю, з нагоди, у зв'язку* та ін.: 1. **Внаслідок наполегливої творчої праці й геніального таланту, Тарас Шевченко належним чином представив Україну на світовій арені** (3 газ.); **б)** обставини умови зі словами: *при відсутності, при наявності, при умові*: 1. **При наявності необхідної інформації, проблему можна буде вирішити** (3 газ.); **в)** допустові обставини зі словами *всупереч і наперекір*: 1. **Наперекір прогнозам, погода була чудова** (3 газ.).

Відокремлюватися можуть і обставини способу дії (порівняння), виражені іменниками зі сполучниками *як, мов, наче, неначе, немов*: 1. **Місто, як тепла морська долина, струміло, мінлося в вербах** (М. Бажан). 2. **Вогонь, як символ життя, вважався найбільшою святістю...** (3 календ.).

Зворот, що вводиться в речення за допомогою сполучника *як* і має значення *у ролі кого, чого, комою ніколи не відділяється*: **Як письменник Іван Франко в українській літературі посідає особливе місце** (3 журн.).

❧ 4) Додатки відокремлюються тоді, коли вони виражені іменниками або займенниками з прийменниками *крім, окрім, окрім, замість, включаючи, за винятком, поряд з, на відміну від, у тому числі* та ін. з обмежувальним або розширювальним значенням: 1. **Крім вищого начальства, маршруту полку ніхто не знав, але всі чомусь думали, що йдуть на Прагу** (О. Гончар). 2. **Вони всі, в тому числі й Марта, немовби пройшли близько-близько біля смерті...** (В. Собко). 3. **Обов'язково треба, крім спеціальної науки, винести з школи чесні погляди на свій народ...** (І. Тобілевич).

Відокремлені додатки можуть означати особи, предмети, явища та ін., які виключаються з ряду інших: 1. **На зборах були всі, крім Давиденка** (3 газ.); заміщуються іншими: 2. **Микола, замість панського лану, вийшов на своє поле** (І. Нечуй-Левицький) або включаються в ряд інших осіб, предметів, явищ: 3. **У цю ніч**

усі партизани, навіть жінки, поранені та хворі, готувалися до неминучої зустрічі з ворогом (З газ.).

Відокремлені додатки на письмі завжди виділяються комами, а в усній мові — паузами.

5) Уточнюючими називаються такі члени речення, які служать для уточнення і роз'яснення змісту підпорядкованого члена.

Уточнюючими можуть бути окремі слова і звороти. Як правило, уточнюючий член виражає вужче поняття, ніж уточнюваний, рідше — ширше.

Уточнюючі члени завжди відокремлюються. У реченні вони стоять після того члена, зміст якого вони уточнюють або роз'яснюють: 1. *Посеред неба, над самою головою, ніжно золотились барашкові хмари* (Ю. Збанацький). 2. *А ми ще довго, до пізньої доби, вели бесіду в бідно мебльованій кімнатці* (М. Коцюбинський).

Отже, уточнюючі члени теж належать до відокремлених членів речення.

Уточнюючі слова і звороти характеризуються своєю інтонацією і, як відзначалося вище, вони завжди стоять після підпорядкованого члена і завжди відокремлюються.

Уточнюючі слова переважно виражаються прислівниками, а уточнювані — відмінковими формами іменників з прийменниками.

Найчастіше уточнюються обставини місця і часу, рідше — інші обставини: 1. *Там, у закончній димом розколині, вариться на розжарених вугіллях кава* (М. Коцюбинський). 2. *За годину, через певні інтервали, надійшли всі трос, хто мав бути на зустрічі* (Є. Кротевич). 3. *Росить Дніпро, світам на подив, нові сади, нові поля* (М. Рильський). 4. *Тихо, без плеску, відпливає від берега і зникає в озері* (Л. Українка).

У першому реченні маємо уточнюючу обставину місця, в другому — уточнюючу обставину часу, у третьому й четвертому — уточнюючі обставини способу дії.

Серед уточнюючих обставин особливо поширені уточнюючі обставини до іншої уточнюючої обставини, тобто наявне уточнення до уточнення: 1. *Тарас відчув — там, за стінами його кріпацької неволі, вирує життя вільне, привабливе* (О. Іваненко). 2. *У залі, в самому центрі, прямо на підлозі, стоїть, розкинувши зелені лапи, молоденька красуня-ялинка* (І. Рябокляч). 3. *30 вересня, в понеділок, о 14 годині, відбудеться засідання літературної студії «Українське слово»* (З огол.).

Уточнення може бути й до інших членів речення, зокрема до підмета, до означення тощо: 1. *Люди, переважно бідняки в убогій одежі, тіснилися тут по четверо й більше на нижніх полицях...* (Є. Кро-

тевич). 2. *Стомлені довгою, з трьома безсонними ночами, дорогою пасажирів здебільшого дрімали в напівзабутті...* (Є. Кротевиц).

Уточнюючі члени речення в усній мові виділяються паузами, а на письмі — комами або тире: 1. *На сході, за річкою, за широкими луками, тягся під саме небо стовп чорного диму* (Ю. Збанацький). 2. *Особливо приємне враження справляв один з них — високий русявий молодий чоловік з правильними рисами обличчя та життєрадісними очима* (Є. Кротевиц).

Основна стилістична функція уточнюючих слів — зосередити на них увагу.

4. Звертання теж можуть ускладнювати структуру простого речення.

Звертанням називається слово або сполучення слів, що називають особу чи предмет, до яких звернена мова.

У функції звертань часто вживаються імена, прізвища, назви осіб за родинними стосунками, назви різних предметів тощо: 1. *Йди, йди, Марусе, та хутко вертайсь* (Марко Вовчок). 2. — *Сину мій... сину, — сльози градом котилися з очей* (П. Мирний). 3. *Катерино, серце моє! Лишенько з тобою!* (Т. Шевченко).

Звертання переважно виражаються кличним відмінком іменника або будь-якої субстантивованої частини мови в однині чи в множині, хоча може виражатися й формою називного відмінка: 1. *Гуртовий. Авторитет, Антоне, не на трибуні тримається* (М. Зарудний). 2. *Скирда. Кравцов, ти плакав коли-небудь після війни?*... (О. Коломієць). 3. *Герасим. Стара, що ти скажеш?* (І. Карпенко-Карий). 4. *Хворі і відпочивальники, не займайтесь самолікуванням, звертайтеся по медичну допомогу до лікарів* (З огол.).

Звертання можуть бути поширені й непоширені. Вони можуть стояти на початку, в середині, в кінці й за межами речення. На письмі звертання виділяються комою, а при окличній інтонації й великій паузі — знаком оклику: 1. *Втіхо моя, пісне українська! Мов дотик зачарованої істоти, ти зміцнюєш мої сили, кріпиш почування, викликаєш жадабу життя...* (П. Грабовський). 2. *Забудь мене, пташко, забудь, не журись* (Т. Шевченко).

За сферою використання розрізняються звертання 1) нейтральні, або офіційні; 2) розмовно-побутові, або емоційно забарвлені; 3) художні, або поетичні.

Названі групи звертань відрізняються не тільки сферою використання, а й стилістичними відтінками.

1) До нейтральних, або офіційних, належать переважно власні імена людей, зокрема імена та по батькові, імена та при-

звища, які поєднуються зі словами: *пан, добродій, громадянин, товариш* та ін. у кличній формі, а також офіційні назви людей за посадою, яку вони обіймають, рідше за професією, за умови, що невідоме власне ім'я особи, до якої звертаються, чи з інших причин. Отже, офіційні звертання можуть складатися з імені та по батькові (*Семене Петровичу, Федоре Олександровичу; Катерино Петрівно, Олено Вікторівно*), з загальної назви та імені або прізвища (*пане Сергію, пані Катерино; добродію Гончар, добродійко Романюк*), з двох загальних назв (*пане ректоре, пане директоре; добродію бригадире, добродію муляре*) тощо.

Якщо звертання складаються з прізвища та загальної назви, форму кличного відмінка має загальна назва, а форму називного — прізвище: *пане Герасимчук, добродію Петрик; пані Власюк, добродійко Біла* тощо.

Нейтральні звертання використовуються переважно в офіційно-діловій сфері, зокрема в діловому листуванні. Тому вони й називаються офіційними.

Використання в діловій сфері емоційно забарвлених звертань, вживаних у розмовно-побутовій мові, є недоцільним і недопустимим, оскільки це не відповідає вимогам офіційно-ділового стилю.

2) Розмовно-побутові, або емоційно-забарвлені, — це звертання, вживані в розмовній мові, зокрема зменшено-пестливі власні імена, сюди ж відносяться нейтральні та пестливі назви осіб за родинними стосунками тощо: *брате, друже, мамо, тату, сестро* і под.

Українська мова має в своєму арсеналі велику кількість пестливих власних імен, назв за родинними стосунками та за іншими ознаками. Так, наприклад, до власного імені *Павло*, латинського за походженням, в українській мові існує 19 пестливих варіантів: *Павлусь, Павлуська, Павлусенько, Павлусик, Павлусичок, Павлунь, Павлуня, Павлуньо, Павлик, Павличко, Павлонько, Павлій, Павлиш, Павлуша, Павлушка, Пава, Павка, Пашко, Паша*¹.

Багатим є також набір пестливих назв за родинними стосунками: *матінко, матусю, сестричко, сестриченько, братику* і под.

Сфера функціонування таких звертань — розмовно-побутова і народнопоетична мова та художня література, зокрема твори драматичного жанру, в якому такі звертання широко використовуються для зв'язку реплік у драматичному тексті та з іншими стилістичними настановами.

¹ Див.: Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей. — К.: Наук. думка, 1996. — С. 88.

3) Художні, або поетичні, — це поширені, образні звертання, використовувані в художніх творах і у фольклорі. Майстерні приклади художніх звертань наявні у творах українських письменників-класиків, особливо у Тараса Шевченка й Лесі Українки: 1. *Думи мої, думи мої! Квіти мої, діти! Виростав вас, доглядав вас — Де ж мені вас діти?... (Т. Шевченко).* 2. *Привітай же, моя ненько! Моя Україно! Моїх діток нерозумних, Як свою дитину (Т. Шевченко).* 3. *Така її доля... О Боже мій милий! За що ти караєш її, молоду? (Т. Шевченко).* 4. *Гетьте, думи, ви хмари осінні! Тож тепера весна золота! (Л. Українка).* 5. *Красо України, Подолля! Розкинулось мило, недбало! (Л. Українка).* 6. *До тебе, Україно, наша бездоляная мати, Струна моя перша озветься (Л. Українка)* тощо.

Особливим ліризмом і чуттєвістю відзначаються звертання, вживані в драматичних творах таких відомих українських драматургів, як І. Карпенко-Карий, М. Старицький і М. Кропивницький: 1. *Тарас. Тетяно, голубко чистая моя! Де ж ти! Горличко!... (І. Карпенко-Карий).* 2. *Михайло. А коли любиш, моє голуб'ятко, моє серденько, щастя моє, то звірся на мене... (М. Старицький).*

Окремо виділяються серед художніх звертань фольклорні звертання, тобто звертання, використовувані у фольклорній мові. Вони відзначаються особливою образністю і поетичністю. Серед них чимало поширених і усталених у фольклорі звертань до вітру, сонця, зірок тощо.

Поширені й непоширені звертання на письмі виділяються комами, а при окличній інтонації — знаком оклику.

Якщо перед звертанням стоїть вигук о (ой), то від звертання він комою не відділяється: *О земле, велетнів роди! (П. Тичина).*

5. Вставні і вставлені слова, словосполучення і речення теж належать до компонентів, які ускладнюють просте речення.

Вставними називаються окремі слова, групи слів і цілі речення, які виражають ставлення того, хто говорить, до висловлюваної ним думки, але членами речення не виступають і граматично з ним не зв'язуються.

Вставні слова, словосполучення і речення можуть містити в собі загальну оцінку висловлювання, вказувати на його джерело, на зв'язок з попереднім або наступним висловом тощо: 1. *На жаль, не завжди і не все робиться так, як говориться (Ю. Смолич).* 2. *Хлопці, нарешті, рушили додому, розпрощавшись із своїми новими знайомими (Ю. Смолич).* 3. *Минають дні, минають ночі, а Україна, знай, горить... (Т. Шевченко).*

Вставні слова і словосполучення за значенням поділяються на кілька груп:

а) Слова і словосполучення, які виражають достовірність, недостовірність, непевність, безсумнівність, можливість здійснення повідомлюваного в реченні: *безперечно, безсумнівно, без сумніву, звичайно, можливо, може, здасться, може бути, певна річ, очевидно, певно, видно, правда* тощо: 1. *Дорозі, здавалось, не було кінця-краю* (Ю. Смолич). 2. *Нас не злякають ці гори без шляхів і без стежок, де, може, не ступала людська нога* (О. Гончар).

б) Слова і словосполучення, які вказують на джерело повідомлення: *мовляв, кажуть, як кажуть, як відомо, на думку, на мою думку, по-моєму, по-твоєму, по-вашому, по-нашому* тощо: 1. *Проблему цю, по-моєму, вирішити неможливо* (3 газ.).

в) Вставні слова і словосполучення, які у зв'язку із повідомленням виражають почуття людини: радість, страх, здивування, застереження, співчуття тощо: *на радість, на щастя, на диво, як на зло, як на гріх, як на біду, нівроку, шкода* та ін.: 1. *В снігах, на його щастя, не було стелі* (І. Нечуй-Левицький).

г) Слова і словосполучення, які привертають, активізують увагу того, до кого звернена мова: *дивись, дивіться, бач, бачите, знаєте, зверніть увагу, даруйте, між нами кажучи, повірте, погодьтесь, чуєте, чуши, майте на увазі, прошу вас, уявіть собі* та ін.: 1. *Питання забезпечення населення газом, майте це на увазі, заслуговує особливої уваги* (3 газ.).

д) Вставні слова і словосполучення, які вказують на порядок думок у реченні, зв'язок їх між собою: *по-перше, по-друге* і т. д., *з одного боку, до речі, напевно, між іншим, отже, навпаки, таким чином, значить, словом, виявляється, зокрема, наприклад, зрештою*. Напр.: 1. *Відмінності між слаборозвинутими та розвинутими країнами обумовлюються, по-перше, роллю і місцем держави в реалізації фундаментальних основ ринку і, по-друге, самостійною регулюючою роллю держави в зовнішніх стосунках країн у ринковому просторі* (3 журн.). 2. *Отже, конфлікти не заперечують консенсусу, але й консенсус не виключає конфліктів...* (3 журн.).

е) Слова і словосполучення, які виражають емоційність вислову, його експресивність: *пробачте, даруйте, легко сказати, словом*: 1. *Ми, даруйте, цієї інформації не мали* (3 газ.).

Вставні слова і словосполучення завжди в реченні виділяються комами, їх слід відрізнити від однозвучних повнозначних частин мови, які комами не виділяються, порівняйте, напр.: 1. *Він, може, не знав про зміни в розкладі занять* і 2. *Він може виконати це доручення* (3 розм. м.).

Вставлені слова, словосполучення і речення містять додаткові повідомлення, зауваження, уточнення, пояснення тощо до певного члена речення чи до речення в цілому.

На відміну від вставних слів, словосполучень і речень, вставлені конструкції не мають модальних значень, не вказують на порядок думок, на джерело повідомлення тощо. Вони лише дають побіжні зауваження, додаткові повідомлення, які доповнюють і уточнюють зміст окремого члена чи всього речення.

Вставлені конструкції не мають з основним реченням ні граматичного, ні змістового зв'язку.

Вставленими можуть бути окремі слова, словосполучення, прості й складні речення. До основного речення вони приєднуються безсполучниковим або сполучниковим зв'язком.

На письмі вони найчастіше виділяються дужками, рідше — комами і тире: 1. *На жаль, будівля Присутственних місць (середина XIX ст.) на Софійській площі децю порушила візуальний зв'язок ансамблів (З газ.).* 2. *Так само символічно — на межі стародавнього міста Ярослава Мудрого — поблизу Золотих воріт йому нещодавно відкрито пам'ятник (З газ.).* 3. *Побачив Вовк (він недалеко був) та й дума: «Лев, мабуть, дурненький» (Л. Глібов).* 4. *Антон Антонович (так звали вчителя) схилився над столом і щось уважно розглядав (Л. Дмитерко).*

Вставні і вставлені конструкції завжди вимовляються з пониженою інтонацією.

6. Висновки. Отже, прості речення можуть ускладнюватися однорідними та відокремленими членами речення, звертаннями, вставними і вставленими словами, словосполученнями та реченнями.

Однорідними можуть бути як головні, так і другорядні члени речення. Засобами вираження однорідності є інтонація і сполучники. Особливої уваги в межах однорідних заслуговують однорідні й неоднорідні означення.

Відокремленими можуть бути тільки другорядні члени речення, а саме: означення, обставини і додатки.

Відокремлення — це важливий спосіб смислового та інтонаційного виділення того члена, на який у реченні необхідно звернути увагу.

Відокремлені члени завжди виділяються в реченні комами.

Ускладнюють просте речення також звертання, вставні і вставлені слова і конструкції, які теж у реченні виділяються розділовими знаками.

Ускладнене речення дає змогу повно і довершено сформулювати висловлювану думку.

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

ПЛАН

1. Поняття про складне речення, його функції в мові.
2. Засоби вираження зв'язку між частинами складного речення:
 - 1) Сполучники.
 - 2) Сполучні слова.
 - 3) Інтонація.
 - 4) Порядок розміщення речень.
3. Типи складних речень:
 - 1) Складносурядні речення.
 - 2) Складнопідрядні речення.
 - 3) Безсполучникові складні речення.
 - 4) Складні речення з сурядністю і підрядністю, або складні синтаксичні конструкції.
4. Складносурядні речення, їх функції у мові; структура складносурядних речень; різновиди складносурядних речень:
 - 1) Складносурядні речення з єднальними відношеннями.
 - 2) Складносурядні речення з приєднувальними відношеннями.
 - 3) Складносурядні речення з протиставними відношеннями.
 - 4) Складносурядні речення з розділовими відношеннями.
 - 5) Складносурядні речення із зіставними відношеннями.
 - 6) Складносурядні речення мішаного типу.
5. Висновки.

1. Складним називається речення, яке складається з двох або кількох простих речень, поєднаних в єдине смислове та інтонаційне ціле. Компоненти складного речення простими реченнями називаються умовно, оскільки, будучи подібними до них за будовою, в складному реченні вони втрачають свою смислову самостійність та інтонаційну закінченість, які характерні для простого речення: 1. *Сміялося весняне сонце, і вели свою одвічну і золототкану пісню веселі бджоли* (Ю. Збанацький). 2. *Осінній ліс*

був легкий і прозорий од жовтого листя, яке вже почало опада-ти, та від білого проміння (Є. Гуцало).

Складні речення, як і прості, виконують у мові комунікативну функцію і поряд з простими реченнями є досконалим засобом формування, вираження й повідомлення думки.

Складні речення мають такі самі ознаки, як і прості, а саме: вони виражають відносно закінчену думку, мають завершену інтонацію, про щось повідомляють тощо.

Проте, на відміну від простих речень, вони мають два і більше предикативних центрів і, отже, значно складнішу граматичну структуру, оскільки будівельним матеріалом для складних речень є прості речення, тоді як для простих речень — слова й словосполучення. Так, у складному реченні *Зацвіли каштани в пелюстках проміння, і хитає віти теплі вітрової* (В. Сосюра) можна виділити дві частини, які мають будову простих речень: 1 — *зацвіли каштани в пелюстках проміння* і 2 — *хитає віти теплі вітрової*. Кожна з частин має свій предикативний центр: 1 — *каштани зацвіли*; 2 — *вітрової хитає*.

Складне речення з погляду змісту і структурно-інформаційного оформлення є неподільною єдністю, оскільки думка, яка ним виражається, зберігається при тісному смисловому зв'язку всіх його складових, що мають будову простих речень. Напр., у реченні *Хто не жив посеред бурі, Той ціни не знає силі...* (Л. Українка) перше речення відповідає на питання, зумовлене змістом другого (хто саме?) і пояснює підмет головного речення, виражений займенником *той*.

У реченні *З усього впливає, що в сучасному світі місце, стан і соціальний статус людини в суспільстві та державі має визначатися одночасно двома компонентами — працею та власністю* (З журн.) друге речення відповідає на питання, зумовлене змістом першого (що саме впливає?), і виступає у функції розгорненого додатка при присудку головного речення, вираженому дієсловом.

У складному реченні може бути два, три, чотири й більше простих речень, їх кількість залежить від того, яку думку за складністю та обсягом потрібно висловити. Складними реченнями користуються годі, коли необхідно виразити різнобічні зв'язки між предметами та явищами об'єктивної дійсності. Такі речення переважно мають місце в науковому стилі та в мові художньої літератури. Напр., *1. У галузі освіти на Русі роль Софії Київської важко переоцінити, оскільки книги, які виходили із її стін, ставали основою для створення нових бібліотек, зокрема й великої*

бібліотеки Печерського монастиря, який з кінця XI ст. став найбільшим осередком культурного життя Київської Русі (З підр.).
2. Дмитро уважним поглядом вдивляється в далечінь, мов читає живу карту ланів; у плюскіт стебла непомітно влітаються голоси його великої рідні, і кожне поле дивиться на нього допитливими очима його друзів, що, мов казку, підводили до сонця народне добро (М. Стельмах).

Таким чином, функція складних речень у мові така сама, як і простих, — служити засобом комунікації і формування та вираження кількох думок, об'єднаних в єдине смислове ціле.

Частини складного речення за синтаксичною будовою можуть бути реченнями двоскладними й односкладними, поширеними й непоширеними, повними й неповними, ускладненими й неускладненими тощо, тому при синтаксичному аналізі складного речення кожне просте речення, яке входить до його складу, слід аналізувати окремо.

2. Частини складного речення з'єднуються в єдине ціле за допомогою сполучників, сполучних слів, інтонації і порядку розміщення речень.

1) Сполучники є найголовнішим засобом вираження зв'язку між частинами складного речення й одночасно вказують на характер цього зв'язку. Напр.: 1. *Довкола будиночків цвів бузок, і на білі стіни падала прозора тінь від листя* (П. Панч). 2. *Земля не може жити без сонця, а людина — без щастя* (М. Стельмах).

У першому реченні сполучник і вказує на єднальний зв'язок між частинами складного речення, у другому — сполучник а визначає протиставний характер відношень між ними.

Сполучники не тільки допомагають встановити характер зв'язку між частинами складного речення, а й визначити його тип.

2) Сполучні слова, на відміну від сполучників, не тільки зв'язують частини складного речення в єдине ціле, а й виступають членами тих речень, до складу яких вони входять. Функцію сполучних слів виконують повнозначні частини мови — відносні займенники і прислівники. Напр.: 1. *Тільки той прожив не марно, хто злу ішов наперекір* (І. Муратов). 2. *Не поет, хто забуває про страшні народні рани...* (Лі. Українка). 3. *Куди не глянеш на карту, скрізь побачиш зростання нових міст* (З газ.). 4. *Там, де шахти розпростерли темні крила над селом, вже за обрієм блиснуло золоте зорі весло* (В. Сосюра).

У перших двох реченнях обидві частини складних речень з'єднуються за допомогою сполучного слова — відносного займенника **хто**, яке в обох реченнях виконує роль підмета. У третьому і четвертому реченнях сполучними словами виступають відносні прислівники **куди і де**, які з'єднують в єдине синтаксичне ціле два речення й одночасно виконують функцію обставин у підрядних реченнях, в яких вони стоять. Сполучні слова, у функції яких виступають займенники і займенникові прислівники, можуть мати в головному реченні співвідносні слова, а саме: **хто — той, там — де, туди — куди, тоді — коли**.

3) Інтенація є дуже важливим засобом поєднання частин складного речення будь-якого типу в єдине ціле, оскільки пониження тону на останньому компоненті речення означає інтонаційну завершеність складного цілого, а підвищення тону в кінці кожного попереднього компонента речення вказує на його незакінченість, несамостійність.

Інтенація є також важливим засобом вираження зв'язку між частинами складного речення. Вона може виражати й характер відношень між цими частинами. З огляду на це розрізняють різні типи інтонації, зокрема перелічувальну, з'ясувальну, протиставну, причинно-наслідкову, умовно-наслідкову, зіставну тощо. Особливу роль виконує інтонація в безсполучникових складних реченнях, в яких вона виступає основним засобом вираження зв'язку й характеру цього зв'язку між його частинами, напр.: 1. *Половіє безмежний клин озимої пшениці, високе красується жито, сріблиться овес* (Ю. Яновський) (інтонація перелічувальна). 2. *Гаї шумлять — я слухаю* (П. Тичина) (інтонація протиставлення) тощо.

4) Порядок розміщення частин складного речення теж є одним із засобів вираження зв'язку між ними. Розрізняють порядок розміщення частин складного речення в і л ь н и й і н е з м і н н и й.

Вільний порядок частин складного речення буває тоді, коли в складному реченні зображається одна картина чи події, які відбуваються одночасно. У таких реченнях зміна розташування їх частин не позначається на змісті висловлюваного. Напр.:

*Ще треті півні не співали,
Ніхто ніде не гомонів,
Сичі в гаю перекликались,
Та ясен раз у раз скрипів* (Т. Шевченко).

Якщо між частинами складного речення наявні з'ясувальні стосунки, часова послідовність або причинно-наслідковий зв'я-

зок, то порядок розміщення його складових не може змінюватися, є непорушним, оскільки зміна розміщення його частин веде до зміни характеру відношень у складному реченні, і тоді саме порядок розміщення компонентів складного речення є основним засобом зв'язку між ними. Напр.: 1. *Прояснилось небо, сяючи міріадами зірок; вплив з-за хмари повновидий місяць* (А. Шиян) (часова послідовність). 2. *Ліс стоїть задумливий, печальний: йому ось-ось треба пишне своє вбрання скидати, підставляти свої віти дощам холодним, хуртовинам сніговим* (О. Вишня) (причинно-наслідковий зв'язок).

У багатьох складних реченнях зміна *порядку розміщення їх частин взагалі неможлива*. Так, зокрема, тільки на другому місці у складній структурі можуть стояти речення, які приєднуються до іншого речення сполучниками **бо, так що**, натомість тільки на першому місці стоять речення, що приєднуються до інших сполучниками **хай, нехай**, напр.: 1. *Вогню не засвічували, бо ясно світив місяць у небі* (А. Шиян). 2. *Юрба розбила ногами грубий пісок, так що жовтувата курява здіймалась в повітрі і колихалася над головами* (Л. Українка). 3. *Хай віє вітер і шаленіє заметіль — не покинуть бійці своїх постів* (А. Шиян).

У різних типах складного речення обов'язковим засобом вираження зв'язків між його частинами є інтонація.

3. За характером відношень між частинами складного речення і з урахуванням засобів їх зв'язку складні речення поділяються на складносурядні, складнопідрядні і безсполучникові, які становлять три основні типи складних речень.

1) Складносурядним називається таке складне речення, частини якого поєднані як рівноправні й пов'язані між собою сурядними сполучниками. Напр.: 1. *Над садами уже піднявся місяць, і хтось при ньому клепає кошу на пізню гречку чи просо* (М. Стельмах). 2. *На заході ще жевріло небо, а в степу вже заходила ніч* (П. Панч).

Частини складносурядного речення характеризуються відносною самостійністю, рівноправністю, незалежністю.

2) Складнопідрядним називається речення, в якому частини поєднані як нерівноправні, причому одна частина, яка називається підрядною, підпорядкована іншій, що є головною.

У сучасній українській мові найбільш поширеними є складнопідрядні речення, які складаються з двох предикативних частин — головної і підрядної, напр.: 1. *Ми горді своєю літерату-*

рою, бо вона несе світові нове слово (М. Рильський). 2. Хай сла-
вен повік поміж нами, хто голову склав за народ (В. Сосюра).

Засобами зв'язку частин у складнопідрядному реченні слу-
жать підрядні сполучники і сполучні слова, які не можуть вжива-
тися ні в простому, ні в складносурядному реченні.

✎ 3) Безсполучниковим називається таке складне речення, в
якому його частини поєднуються в єдине ціле без сполучників і
сполучних слів, а тільки за допомогою інтонації. Напр.: 1. *Дніпро
велично котить могутні хвилі, річкою снують катери, стоять
коло берега баржі* (Ю. Яновський). 2. *На весь степ лунали пере-
можні крики козаків, вигравали сурми, бриніли бандури і кобзи,
гримів грім барабанів* (П. Панч).

Окремі різновиди складних безсполучникових ре-
чень з однотипними частинами близькі до складносур-
ядних речень, між ними можна вставити сурядні сполучники, напр.:
1. *На вулицях каштан вже запалив свої білі свічки, (і) акація розві-
сила білі грона* (Ю. Смолич). 2. *Важкі краплини загойдались на ко-
лоссях, (і) легенька пара знялась над нивами* (М. Коцюбинський).

Складні безсполучникові речення з різнотип-
ними частинами нерідко відповідають смисловим відношен-
ням між частинами складнопідрядного речення. Напр.: 1. *Мені сни-
лось: (що) я мельник в старому млині* (М. Рильський). 2. *Материні
сльози, як криниця: (бо) не спинити її, не вилити* (Ю. Яновський).

✎ 4) Крім названих вище типів речень, виділяють ще складні
речення з сурядністю і підрядністю, або сурядно-підрядні ре-
чення, складні речення ускладненої конструкції, безсполучникові
складні речення ускладненого типу, складні речення із сполучни-
ковим та безсполучниковим зв'язком.

✎ 4. Складносурядне речення характеризується тим, що його
складові частини граматично однорідні, незалежні, рівноправні,
поєднані в єдине смислове ціле за допомогою сполучників суряд-
ності. Слід звернути увагу на те, що смислова і структурна
самостійність компонентів складносурядного речення
має відносний характер, оскільки, взяті окремо, вони не мають сми-
слової на інтонаційної завершеності, а в структурному плані їм вла-
стиві однакові часові форми присудків, однаковий порядок слів то-
що. Напр., речення *Чисте, прозоре повітря хвилюється рожевим
світом, і чорна тінь неосвічених місць ще краще одрізняє ясну сто-
рону* (П. Мирний) складається з двох рівноправних частин, відносно
самостійних, поєднаних у складносурядне речення сполучником

сурядності і. Обидві частини наче доповнюють одна одну, в них однаковий порядок слів, однакові форми присудків (*хвилюється* — *одрізняє*), і вони становлять єдине смислове ціле.

Складносурядні речення бувають двочленними, коли вони складаються з двох частин, і багаточленними, якщо цих частин більше двох. У багаточленних складносурядних реченнях частини поєднуються повторюваними або різними за значенням сполучниками сурядності: 1. *За синім морем ходить горе, і я із ним виходжу в бій* (А. Малишко) (двочленне складносурядне речення). 2. *В димах узгір'я вириває її тоне, і тінь од нього розпростерлась ниць, і падають сніги рожевих птиць на море запахує і солоне* (М. Рильський) (багаточленне речення).

Складносурядні речення залежно від сполучників, якими поєднуються в ньому частини, та від характеру відношень між цими частинами поділяються на ряд різновидів, а саме: 1) складносурядні речення з єднальними відношеннями; 2) складносурядні речення з приєднувальними відношеннями; 3) складносурядні речення з протиставними відношеннями; 4) складносурядні речення з розділовими відношеннями; 5) складносурядні речення із зіставними відношеннями і б) складносурядні речення мішаного типу.

§ 1) Єднальні відношення у складносурядних реченнях виражаються за допомогою інтонації та єднальних сполучників: одиничних і(й), та, та й і повторюваних і ... і, ні ... ні, ані ... ані.

З усіх єднальних сполучників найбільш уживаним є сполучник і. Крім свого основного значення, він може набувати додаткових відтінків, які залежать від реального змісту поєднуваних у складносурядному реченні частин, простих речень.

З огляду на цю особливість функціонування сполучника і, а також на специфіку вживання інших єднальних сполучників у складносурядних реченнях цього типу розрізняються такі відношення:

а) *Власне єднальні*, при яких особливо виразною стає смислова і синтаксична рівноправність сурядних речень, оскільки поєднуються в єдине ціле однорідні твердження, дуже близькі за змістом. У таких реченнях здебільшого виражаються одночасність або послідовність явищ чи подій. Сурядні частини в них поєднуються за допомогою сполучників і(й), та. Напр.: 1. *Я не здужаю, нівроку, А щось такеє бачить око, І серце жде чогось* (Т. Шевченко). 2. *Скоро стріли мовкнуть, перегріті, І кіннота лаву розгорта...* (О. Ольжич). 3. *Життя іде і все без коректур, і час летить, не стишує галопу* (Л. Костенко). 4. *Ще ранок диха прохолодою, від сну підводиться трава, та вже за першою підводою шляхом куриться курява* (А. Малишко).

У складносурядних двочленних реченнях, які мають спільний для обох частин член, виражається тільки одночасність явищ і подій. Між такими реченнями кома не ставиться, хоча вони поєднуються як сурядні речення, між якими у складносурядному реченні завжди ставиться кома. Напр.: *І в той час скирти і клуня зайнялась і зорі зникли* (Т. Шевченко).

б) *Перелічувальні* відношення виражаються за допомогою повторюваних сполучників *і ... і, ні ... ні*. Характерно, що сполучник *ні ... ні* може бути лише повторюваний, а присудок у сурядних реченнях з таким сполучником має тільки заперечну форму: 1. *І день іде, і ніч іде. І, голову схопивши в руки, Дивуєшся, чому не йде Апостол правди і науки?* (Т. Шевченко). 2. *Ранок такий-то тихий та ясний придався: ні вітерець не вйне, ні хмарка не збіжитьься* (Марко Вовчок).

Близькими до власне еднальних і перелічувальних є сурядні відношення, які оформляються за допомогою парного сполучника *не тільки ... але й (не тільки ... а й)*, перша частина якого міститься у першому сурядному реченні, а друга — в другому, напр.: *Не тільки тужна пісня лилася із змученої душі матері, а й проткали сльози гарячі сліди на її обличчі* (Г. Тютюнник).

в) *Причинно-наслідкові* відношення виражаються за допомогою сполучника *і*, порядку речень, якого не можна змінити, та інтонацією. При цих відношеннях зміст другого сурядного речення певною мірою може зумовлюватися змістом першого, оскільки друге речення є своєрідним наслідком, який зумовлений причиною, поданою у першому сурядному реченні, напр.: 1. *Літо було сухе і жарке, і льодовики в горах почали розтавати вже в перших числах червня* (С. Бабаєвський). 2. *Молода вчителька посміхається, і ця посмішка освітлює раптом її обличчя* (О. Копиленко). 3. *Почало пригрівати сонце, і Андрій розстебнув шинелю, розкрив груди* (В. Минко). 4. *Небо сміялося своєю чистою, глибокою блакиттю; повітря було тепле й тихе* (І. Франко). 5. *Минають фронди і жиронди, минає славне і гучне. Шукайте посмішку Джоконди, вона ніколи не мине* (Л. Костенко).

З 2) *Приєднувальні* відношення у складносурядному реченні виражаються за допомогою сполучників *та й, ще й, при тому, при цьому, також*. Функцію приєднувальних можуть виконувати й сполучники *і, та, а*.

У реченнях з приєднувальними відношеннями зміст приєднуваної частини доповнює думку, висловлену в першій частині, або є висновком чи оцінкою сказаного в ній. Напр.: 1. *Усе кругом спало, мов зачароване, в тихім забутті теплої ночі, — не спав*

тільки один соловейко, виспівуючи в зеленім садочку свою лобу пісню, — **та** не спало ще лихо в Орицинім та Мотринім серці (П. Мирний). 2. **Ми** с'як-так помостилися і полягали спати, причому вікно треба було заткнути подушкою, бо одна шибка була вибита (Л. Українка).

Друге сурядне речення може виражати якесь побіжне, другорядне зауваження, подане з метою доповнити зміст першого сурядного речення, про що йшлося вище, напр.: 1. **І** прокидалася невеличка злість у його невеличкому серці, росла, виростала, і сторонився він людей далі та далі... (П. Мирний). 2. **Довго, довго** оглядався, **та** й не видно стало (Т. Шевченко). Такі речення переважно вживаються в художньому стилі та розмовній мові.

3) Протиставні відношення у складносурядному реченні оформляються за допомогою протиставних сполучників **а, але, зате, проте, однак, та** (в значенні **але**), **так**. Найбільш поширеним з-поміж них є сполучник **але**, в якому протиставлення виражається особливо виразно, напр.: 1. **Вчиття** скінчилось, **але** в голові Семеновій усе лунали чудні слова, котрих він не розумів (М. Коцюбинський). 2. **Доциж** пройшов, **але** ще капало з дерев (Л. Толстой). 3. **Звичайно, можна б спуститися** в яр, **розпалити вогнище й пересидіти отак до ранку, але** чи безпечно тепер розкладати вогнище? (Є. Гуцало). Значно рідше з протиставним значенням вживається сполучник **та**, який виступає синонімом до сполучника **але**, напр.: 1. **Самій не довго збитися з путі, та** (але) **трудно з неї збитися в гурті** (Л. Українка).

Речення, в яких вживається цей сполучник, здебільшого емоційно забарвлені, тому вони мають місце як в розмовно-побутовій, так і поетичній та фольклорній мові, особливо в прислів'ях та приказках, напр.: 1. **Скоро казка мовиться, та** не скоро діло робиться (Нар. пр.). 2. **Я знаю, та** не скажу (3 розм. м.).

Протиставний сполучник **зате**, крім протиставного значення, зберігає своє давнє значення «замість того», напр.: 1. **На гору до-ступитися нелегко, зате** з гори зручніше боронитись (Л. Українка). 2. **Чорнява його голівонька була закустрана, очі заспані, зате** молодеченько пашіло здоров'ям, грало краскою (П. Мирний).

Протиставні сполучники **проте, однак** виражають суто протиставні відношення і вживаються в таких складносурядних реченнях, в яких сурядні речення різко контрастні за значенням, напр.: 1. **Проблема розглядалася на загальних зборах колективу, однак** вирішити її не вдалося (3 газ.). 2. **Україна мала й має зараз зразкові прикладні науково-дослідні та проектно-конструкторські колективи, проте** працюють вони не досить ефективно (3 журн.).

Протиставні сполучники **зате**, **проте**, **однак** найчастіше, використовуються в науковому й офіційно-діловому стилях, хоча вони вживаються і в розмовній мові та в мові художньої літератури.

Протиставні відношення може виражати і сполучник **а**, хоча основне його значення зіставне. Для створення протиставних відношень в обох сурядних реченнях, з'єднаних цим сполучником, використовуються слова протилежного змісту. Напр.: 1. *Слабий усе життя вмирає, а сильний духом — тільки раз!* (Т. Масенко). 2. *Я йому — вісімнадцять, а він мені — без двох двадцять* (Нар. пр.). 3. *Доброго, кажуть, дождити треба, а лихе — само прийде* (П. Мирний).

Протиставне значення сполучника **а** може посилюватися підсилювальними частками або сполучником **проте**, напр.: 1. *Було тихо, а то й вітрець рушив — почало колесом сніг крутити* (П. Мирний). 2. *Небагато вони заходили волоком, а вже риби було повне відро* (І. Нечуй-Левицький). 3. *Ти, як хмара, заслонив мені цілий світ, а проте ти моє сонце* (Я. Галан).

Складносурядні речення з протиставними відношеннями завжди складаються тільки з двох частин.

4) Розділові відношення в складносурядному реченні оформляються за допомогою розділових сполучників: **одиничних або, чи** і **повторюваних — або ... або, чи ... чи, то ... то, не то ... не то, чи то ... чи то, хоч ... хоч**. Ці сполучники не тільки поєднують частини складносурядного речення, але й указують на роздільність зображуваних у них предметів, подій, фактів, на повторювану заміну одних предметів, явищ іншими або на перелік таких тверджень, які взаємно виключають одні одних, оскільки в даний момент можливе лише одне з них. Одиночні сполучники **або** та **чи**, поєднуючи частини в складносурядному реченні, одночасно показують, що з ряду перелічуваних предметів, подій, фактів тощо можливий тільки один. Напр.: 1. — *Пошлю Енея до Плутона або і сам в ад копирсну* (І. Котляревський). 2. *Фронт мовчав, чи його не чути було за вітряницею* (О. Гончар).

У складносурядних реченнях повторювані сполучники **або ... або, чи ... чи, хоч ... хоч** виражають перелік фактів, що взаємно виключають один одного. Напр.: 1. *Або дома не бути, або волю здобути* (Нар. присл.). 2. *Або глибина відзначається, або зелене жабуриння укрило чисте дно* (П. Мирний). 3. *Поплатив чи не поплатив за харч, відложив чи не відложив що на чорну годину, але в шинку, між товаришами, він був пан* (І. Франко). 4. *Хоч їж, хоч дивись, а щоб ціле було і неголодний був!* (Укр. пр.).

Розділовий сполучник **то і то ... то**, також поєднуючи частини в складносурядному реченні, вживається при переліченні фактів, явищ, подій, об'єктів тощо, які чергуються, напр.: 1. *Голос тонкий, гнучкий, дзвінкий, так і розходився на всі боки: **то** розлягався в високім просторі, **то** слався по землі, по зелених житах, **то** замирав оддалеки на полях розлогих, **то** вливався в душу якимсь несвідомим щастям* (П. Мирний). 2. *І відпочинку не знає: **то** сад похилився гілками, **То** розродилися вівці, **то** копи нажатого хліба звозити треба з ріллі...* (М. Зеров).

Сполучники **чи то...чи то**, **не то...не то** виражають такі самі, як і попередні сполучники, відношення, але з відтінком питальності, непевності, сумніву, припущення, напр.: 1. ***Не то** осінні води шуміли, збігаючи в Дунай, **не то** вітер бився в заламах провалля* (М. Коцюбинський). 2. ***Чи то** праця задавила молодую силу, **чи то** нужда невсипуца його з ніг звалила* (Т. Шевченко).

Складносурядні речення з розділовими сполучниками вживаються переважно в художньо-белетристичному та розмовно-побутовому стилях, а також у народнопоетичній мові.

❧ 5) Зіставні відношення між частинами складносурядного речення оформляються за допомогою сполучника **а**. Зміст обох частин у складному реченні, які зіставляються, взаємно доповнюється. Напр.: 1. *Пливи, косо, уплин за водою, **а** я піду услід за тобою* (Нар. присл.). 2. *Ну, жніте ж, діточки, **а** я піду зварю вам киселиці на полудень* (Л. Українка). 3. *По вулицях метушливо скакали вершники, у дворах похатцем запрягалися вози, розвідники силоміць гнали попереду селянські підводи, **а** обивателі виявляли свій настрій сполоханими викриками* (П. Панч).

Зіставні відношення іноді можуть мати протиставний відтінок. У цьому випадку значення сполучника **а** наближається до сполучника **але**, напр.: *Небо сіє дощик на дрібне сито, **а** Мажуга накрив плечі мішком і ходить селом* (М. Коцюбинський).

❧ 6) Крім названих вище типів складносурядних речень, виділяють ще складносурядні речення мішаного типу, в яких окремі сурядні речення (а їх має бути три або більше) поєднуються різними за значенням сурядними сполучниками: єднальними і протиставними, єднальними і розділовими тощо. Так, напр., у реченні *Вирвавшись з ущелини, хвиля за хвилею з шумом, схожим на полегшене зітхання, ринуть в усі боки — шукають берега, **а** берега вже давно нема, і тоді вода заливає все на своєму шляху* (С.Бабаєвський) поєднуються єднальні і протиставні відношення, які оформляються протиставним сполучником **а** і

єднальним і. У наступному реченні комбінуються розділові та єднальні відношення, які оформляються розділовим сполучником **то** та єднальним і. Напр.: *То хмарка набіжить і бризне дощ краплистий, ясною вільгістю оббризкавши цвітінь, то сонце вигляне ласкаво-променисте, і знов сховається, і знову дощ і тінь* (М. Рильський).

5. Висновки. Отже, складним є речення, утворене з двох і більше частин, які мають будову простих речень і поєднуються в єдине смислове та інтонаційне ціле.

Функція складних речень у мові дуже важлива — поряд з різними типами простих речень вони служать досконалим засобом формування вираження й повідомлення думки.

Як синтаксична одиниця нашої мови, вони виражають відносно закінчену думку і характеризуються завершеною інтонацією. Складні, як і прості, речення є об'єктом вивчення синтаксису.

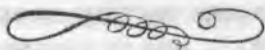
Засобами вираження зв'язку між частинами складного речення є сполучники, переважно, сполучні слова, інтонація і порядок розміщення речень.

За характером взаємовідношення і зв'язку частин у складному реченні розрізняються такі типи складних речень: складносурядні, складнопідрядні, безсполучникові і складні речення з сурядністю і підрядністю (речення мішаного типу), або складні синтаксичні конструкції.

Складносурядні речення характеризуються тим, що в них окремі частини — сурядні речення — поєднуються за допомогою сурядних сполучників як синтаксично незалежні, рівноправні.

Залежно від синтаксичних відношень, які можуть виражати сполучники, у межах складносурядних речень виділяють такі різновиди: складносурядні речення з єднальними, приєднувальними, протиставними, розділовими і зіставними відношеннями. Окремо виділяються складносурядні речення мішаного типу.

Усі вищезазвані різновиди складносурядних речень широко використовуються в мові, у різних функціональних стилях, особливо у художньо-белетристичному й розмовно-побутовому.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

ПЛАН

1. Загальна характеристика складнопідрядних речень, їх структура і функції в мові.
2. Класифікація підрядних речень. Види підрядних речень, їх характеристика та функції в мові:
 - 1) Підметові підрядні речення.
 - 2) Присудкові підрядні речення.
 - 3) Додаткові підрядні речення.
 - 4) З'ясувальні підрядні речення.
 - 5) Означальні підрядні речення.
 - 6) Обставинні підрядні речення:
 - а) Підрядні речення способу дії.
 - б) Підрядні речення місця.
 - в) Підрядні речення часу.
 - г) Підрядні речення мети.
 - д) Підрядні речення причини.
 - е) Підрядні речення умовні.
 - є) Підрядні речення наслідку.
 - ж) Підрядні речення допустові.
 - 7) Підрядні приєднувальні (супровідні) речення.
3. Типи складнопідрядних речень:
 - 1) Складнопідрядні речення з послідовною підрядністю.
 - 2) Складнопідрядні речення з паралельною (супідрядною) підрядністю.
 - 3) Складнопідрядні речення з послідовною і супідрядною підрядністю.
4. Висновки.

2 1. Складнопідрядним називається таке складне речення, в якому одна його складова частина пояснює в другій певний член або всю її в цілому.

Та частина, яка синтаксично залежить від другої частини і має у своєму складі сполучник чи сполучне слово, називається підрядною частиною, або підрядним реченням, а час-

тина незалежна, якій підпорядковується підрядне речення, називається головною частиною, або головним реченням.

На відміну від складносурядних речень, в яких їх частини пов'язані як однотипні, рівноправні, складнопідрядні складаються з різнотипних, нерівноправних частин, залежних одна від другої.

Головне і підрядне речення взаємозв'язані, оскільки головне речення в багатьох випадках потребує підрядного. Формальним показником підрядного речення є наявність у ньому сполучника або сполучного слова, яким воно й приєднується до головного речення. Крім того, від головного речення завжди можна поставити питання до підрядного, чого не можна зробити навпаки, напр.: 1. *Довіку мене зігрівало святе відчуття (яке?), що лиш рідна земля може дати нам силу життя* (Л. Забашта). 2. *Добре жить тому (кому саме?), чия душа і дума добро навчилися любити!* (М. Нагнибіда). Підрядна частина може передавати основний зміст усього сказаного у складнопідрядному реченні, напр.: 1. *Розвиток нашої держави — це загальноцивілізований процес, що базується не на антагонізмі, протистоянні та боротьбі, а на злагоді громадянського суспільства і держави, на знаннях, інтелекті та науці, на використанні всіх характерних рис менталітету українського народу...* (З журн.).

Основний зміст сказаного у складнопідрядному реченні може передавати й головна частина, напр.: 1. *Необхідно забезпечити правове регулювання процесу переходу до соціально орієнтованої та державно регульованої ринкової системи, чого вимагає життя* (З журн.).

За структурою складнопідрядні речення дуже різні. Так, в одних із них підрядна частина може відноситися до окремого слова головної частини і пояснювати його, в інших — може стосуватись головної частини в цілому й пояснювати її загалом; в одних складнопідрядних реченнях підрядна частина приєднується до головної за допомогою сполучників, в інших — за допомогою сполучних слів, в одних складнопідрядних реченнях наявні співвідносні слова в головній частині як її необхідні складники, в інших — вони відсутні і т. п.

Структура складнопідрядного речення в кожному конкретному випадку обумовлюється його змістом і тими завданнями, які ставить перед собою його автор.

Основними засобами зв'язку між предикативними частинами складнопідрядних речень є сполучники підрядності, сполучні слова, інтонація, співвідносні або вказівні слова та порядок розташування речень, який може бути вільний і фіксований.

У функції сполучників підрядності, які завжди належать до підрядної частини, виступають такі слова: **що, щоб, мов, немов, наче, неначе, ніби, нібито, коли, як, якщо, якби, хоч, так що, тому що, тільки що, для того щоб, незважаючи на те що та ін.**

Сполучники не тільки поєднують підрядну частину з головною, а й є співвиразниками найрізноманітніших відношень (з'ясувальних, означальних, наслідкових, причинових, часових, умовних тощо), які існують між цими частинами. Напр.: 1. *Єсть у нас могутні люди (які?), що немов із сталі* (П. Тичина) (означальні відношення). 2. *І кожній людині відкрито в нас путь (за якої умови?), якщо вона хоче трудящою бути* (П. Тичина) (умовні відношення).

Сполучними словами бувають відносні займенники і прислівники займенникового походження: **хто, що, який, чий, котрий, як, де, куди, звідки, коли, чому та ін.**, які не тільки зв'язують підрядну частину з головною, а й, на відміну від сполучників, є членами речення підрядної частини, напр.: 1. *Той ніколи не вмере, хто поліг у бою за Вітчизну* (В.Сосюра). 2. *Не поет, хто забуває про страшні народні рани...* (Л. Українка).

У ролі співвідносних або вказівних слів виступають вказівні займенники або прислівники займенникового походження: **той, такий, туди, так, тоді** тощо, які належать до головної частини. Такі слова самого значення не виражають, а тільки вказують на те, що це значення буде передане наступною, підрядною частиною, напр.: 1. *О, бідний той, хто крізь завої сині іде самотньо, мовчки, без мети* (М. Рильський).

Розташування предикативних частин у складно-підрядному реченні є теж важливим елементом у його побудові. Так, напр., підрядні означальні і підрядні причинові речення завжди стоять після головної частини, інші підрядні речення можуть стояти як після головної частини, так і перед нею або ж у середині її тощо.

Підрядне речення може відноситись до одного члена головної частини, до групи членів або до головної частини в цілому, напр.: 1. *До нас ходіть усі, хто за правду не жалує життя оддати* (Л. Українка) (підрядне речення відноситься до слова **усі**).

Функції складнопідрядних речень у мові дуже важливі, оскільки вони, як і інші типи речень в українській мові, є основним засобом формування, вираження і повідомлення думки. Крім того, саме цей тип речень дає змогу виділити у висловленні головне й підрядне, сконцентрувати увагу на основній частині повідомлюваного.

2. За співвіднесеністю підрядних речень з відповідними членами простого речення, а саме: з підметом, присудком, додатком і обставинами, виділяються такі види підрядних речень: підметові, присудкові, означальні, додаткові й обставинні. Окремо виділяються підрядні приєднувальні або супровідні речення. Така класифікація підрядних речень є традиційною, найбільш простою і зрозумілою для тих, хто вчиться. Вона використовується в багатьох підручниках з української мови. В її основу покладено логіко-граматичний принцип. За структурно-семантичною класифікацією підрядні підметові, присудкові й додаткові речення об'єднують у групу з'ясувальних підрядних речень.

Інші принципи класифікації підрядних речень у цьому посібнику не розглядаються.

Зупинимося стисло на характеристиці всіх видів підрядних речень:

1) Підрядним підметовим називається таке речення, яке конкретизує підмет головного речення, виражений займенником (той, та, те, ті) в називному відмінку або замінює його в головному реченні. Займенник-підмет той, та, те в головному реченні одночасно є вказівним словом, якому в підрядному відповідають сполучні слова *хто, що* у формах різних відмінків, напр.: 1. *Хто не має крил, той не злетить у піднебесся!* 2. *Хто не зрієся з народом, той не процвіте людяністю* (М. Стельмах).

За структурою розрізняють складнопідрядні речення з такими підрядними підметовими:

а) Підрядні підметові речення, які обмежують і конкретизують значення підмета головного речення. Вони відповідають на питання *хто? що?* (хто саме? що саме?). Напр.: 1. *Хто не любив, той (хто саме?) не був Богом...* (О. Олесь). 2. *Хто моря переплив і спалив кораблі за собою, Той (хто саме?) не вмере, не здобувши нового добра* (Л. Українка). Такі підрядні речення приєднуються до головного за допомогою сполучних слів *хто, що, який, чий, котрий, скільки*.

У функції підмета головного речення можуть виступати й інші займенники, а саме: *все, всі, всякий, кожний, я, ми*.

У таких реченнях підрядне конкретизує значення підмета через пропущений займенник *той (та, те)*, напр.: 1. *Всі ті, кому дорога була воля, відчули смертельну небезпеку...* (Н. Рибак). 2. *І все це бачили, кому хотілося бачити, усе це знали, кому хотілося знати...* (П. Мирний). 3. *Кожен (хто саме?), хто живе в цивілізованій державі, має право на повагу до його гідності* (З газ.).

б) Підрядне підметове речення може відноситись до присудка головного речення, який виражається дієсловом з постфіксом **-ся (-сь)**. Таке підрядне речення виконує функцію розгорнутого підмета головного речення або уточнює наявний у ньому підмет. До головної частини такі підрядні речення приєднуються сполучниками **що, щоб, мов, мовби, наче, неначе, начебто, ніби, як**. Напр.: 1. *Мені **визначається, як в тихім ріднім краї старий дідусь навча своїх онуків** (Л. Українка).* 2. *Здавалось, **мов усі старі могили ховають те, що ми про щастя говорили** (Л. Українка).* 3. *Іноді Чернишові здавалося, **що це не ніч, а білий день, і що вогорогові зараз видно все, що найбільше відповідало характерові Багірова** (О. Гончар).*

в) Підрядні підметові речення, які виконують роль підмета при присудку головного речення, вираженому присудковими словами на **-о, -е: видно, відомо, приємно, очевидно, байдуже, добре, цікаво** і под. Такі підрядні речення приєднуються до головного за допомогою сполучників і сполучних слів **де, куди, звідки, коли, чи, щоб, що, як, який**. Напр.: 1. ***Очевидно, що розвинуті країни працюють над наукомісткими, інтелектуальними технологіями** (З журн.).* 2. ***Приємно, коли соціальним проблемам у державі приділяється належна увага** (З газ.).* 3. ***Відомо, що однією з головних умов відродження виробництва України має бути захист її ринку та виробника** (З журн.).* Підрядні підметові речення можуть уточнювати підмет головного речення, виражений субстантивованою частиною мови, напр.: 1. ***Єдиний (хто?), хто не втомлюється, — час!** (Л. Костенко).*

Стосовно головного речення підрядна підметова частина може стояти будь-де, тобто після головного речення, перед ним і в середині головного речення. Напр.: 1. ***Хто садить дерево, благословен! Благословен, хто викопав криницю!** (М. Рильський).* 2. ***Тут все, що зроблене віками, залишиться для прийдешніх поколінь** (З газ.).* 3. ***Що ж! Тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив!** (Л. Українка).*

Підрядні підметові речення широко використовуються в науковому стилі, а також в інших функціональних стилях.

§ 2) Підрядним присудковим називається таке речення, яке конкретизує зміст іменної частини присудка головного речення, вираженого вказівними займенниками **той (та, те, ті) або такий (така, таке, такі)**.

До головного речення підрядні присудкові частини приєднуються за допомогою сполучників **що, мов, немов, наче, неначе, ніби, як, щоб** і сполучних слів **який, чий, котрий, що**. Напр.:

1. **Який спосіб життя людей, — такий спосіб їх мислення** (З газ.). 2. **Які діла, така й нагорода** (Л. Українка).

Сполучники не тільки приєднують підрядні присудкові речення до головного, але й надають їм додаткових відтінків. Так, підрядні речення з порівняльними сполучниками **як, наче, неначе** набувають порівняльного відтінку, напр.: 1. *Хіба і ти такий, як твій батько?* (П. Мирний). 2. *Вітер такий, неначе сто відьом справляють весілля на Лисій горі* (О. Бойченко).

Підрядні речення зі сполучниками **що і щоб** набувають відтінків міри і ступеня або наслідку, напр.: 1. *А чутка у гаю була така, що ніби Щука та частенько, як тільки зробиться темненько, Лисиці й шле то щупачка, то соченьку карасиків живеньких або линів гарненьких* (Л. Глібов). 2. *Та часи тепер зовсім не ті, щоб одною пихою жить* (П. Мирний). 3. *Я не такий, щоб зрадити людину* (Л. Українка).

У переважній більшості підрядні присудкові речення конкретизують дуже загальний присудок-займенник, напр.: 1. **Яке буття суспільства, які умови суспільного життя, — такі його ідеї, теорії, політичні погляди, політичні установи** (З газ.). 2. **Який спосіб виробництва у суспільстві, — таке в основному і саме суспільство, такі його ідеї і теорії...** (З журн.).

Підрядні присудкові речення найчастіше можуть стояти після головного і рідше — перед головним, коли необхідно наголосити на важливості сказаного у головному реченні.

Присудкові підрядні речення переважно вживаються в розмовно-побутовому й художньо-белетристичному стилях.

§ 3 Підрядним додатковим називається речення, яке конкретизує додаток головного речення або замінює його, виступаючи розгорнутим додатком при присудку чи при іншому члені головного речення.

До підрядного додаткового речення від головного можна поставити питання всіх непрямих відмінків, як і до звичайних додатків. Напр.: 1. *Слава тому (кому?), хто в бою за Вітчизну твердо тримає окрилений стяг* (В. Сосюра). 2. *Слід підкреслити (що?), що в Україні треба будувати ринкові відносини за прикладом розвинутих держав* (З журн.).

Підрядні додаткові речення залежно від будови головного речення поділяються на два типи:

а) підрядні речення, які уточнюють, конкретизують наявний у головному реченні додаток, виражений вказівним займенником (**той, та, те, ті**) або означальним займенником (**всякий, кожний, весь, вся, все, всі**) у формі непрямого відмінка. Напр.:

1. Слід звернути увагу на **те** (на що?), **що** в Європейському Союзі є 8 типів субсидій фермерам (З журн.). 2. Міжнародна глобалізація виробництва характерна **тим** (чим?), **що** об'єднання (кооперація) відбувається в світі поширено (З журн.). 3. Зрозуміло, що країни, які перебувають на вищому щаблі, ніяк не зацікавлені в **тому** (в чому?), **щоб** втягувати в своє коло країни нижчого щабля (З журн.). 4. Я руку подаю через моря і гори **усім** (кому?), **хто** камінь б'є, **хто** землю рівно оре, **хто** вугіль добуває і зеленить поля, **усім** (кому?), **чий** трудом овіяна земля (М. Рильський);

б) підрядні додаткові речення, які замінюють відсутній у головному реченні додаток, тобто виконують функцію розгорнутого додатка, напр.: 1. **Не знаю я (чого?), що** буде після нас, в які природа убереться шати (Л. Костенко). 2. **Я чую (що?), як** радість крилата, мов птиця, співає в ранковій імлі (В. Григоренко).

Підрядне додаткове речення, виконуючи функцію розгорнутого додатка, найчастіше відноситься до дієслова-присудка.

З головним реченням підрядні додаткові речення зв'язуються сполучниками **що, щоб, як, мов, немов, немовби, ніби, нібито, неначе, начебто, чи** і сполучними словами **хто, що, який, чий, котрий, скільки, наскільки, навіщо, де, куди, звідки, коли, чому, як**. Напр.: 1. **Добре жить тому (кому?), чия** душа і дума добро навчилися любити! (М. Нагнибіда). 2. **Нам не злічити (чого?), скільки** склали тоді в цеху ми дизелів, які у флоті називали серіями гордих кораблів (М. Нагнибіда). 3. **Відсі́й кукіль і відбери зерно, Посі́й його й не жди (чого?), як** зійде ряснотою, А прагненням своїм і працею крутою Доглянь і **перевір (що?), яке** на зріст воно (А. Малишко).

Підрядні додаткові речення, як відзначалося вище, переважно відносяться до дієслова-присудка, хоча можуть відноситися й до інших членів головного речення, виражених прикметниками, прислівниками, дієприслівниками, безособово-предикативними словами, що можуть мати при собі додаток. Напр.: 1. **Треба (що?), щоб** питання про забезпечення села нафтопродуктами було вирішене якнайшвидше (З газ.). 2. **Коли** збігти на цю гору..., **то** звідси видно далеко (що?), як степ маревіє на південь, а край нього на обрії ракетним сліпучим металом блищить смужка моря, морський лиман (О. Гончар). 3. **Жаль (чого?), що** я не дружив з голубами (А. Малишко). 4. **Шкода (чого?), що** ця проблема не була розглянута вчасно (З газ.).

Сполучники і сполучні слова, якими з'єднуються підрядні речення з головним, можуть надавати цим реченням додаткових відтінків. Так, наприклад, сполучники **немов, немовби, ніби, нібито, наче** надають підрядним додатковим реченням непевності,

сполучні слова **який, котрий** вказують на різновиди або якість підметів, напр.: 1. *В дирекції повідомили (що?), ніби план випуску двигунів уже виконано* (З газ.). 2. *А згадаймо ж (що?), працею якою У природи вирвано цей дар!* (М. Рильський).

Сполучні слова **хто, що, кого, кому** концентрують увагу на суб'єкті чи об'єкті дії, сполучник **щоб** надає підрядному реченню відтінку мети, напр.: 1. *Найрізноманітніші погляди мають спільне в тому (в чому?), що праця повинна підтримувати та забезпечувати відповідно до суспільного прогресу фізіологічний та духовний рівні життя людини* (З журн.). 2. *А втім, приїжджій... з надзвичайною точністю розпитав (про що?), хто в місті губернатор, хто голова палати, хто прокурор...* (М. Гоголь). 3. *На засіданні повідомили (про що?), кому відповідати за цю ділянку роботи* (З газ.). 4. *За променистий Дніпрогес, за блиск огнів на виднокрузі, за те (за що?), щоб весь наш край воскрес, спасибі вам, спасибі, друзі!* (М. Рильський).

Сполучні слова **де, куди, звідки** надають підрядним реченням відтінку просторового значення, **коли** — часового значення, **як** — відтінку способу дії, напр.: 1. *Він признався (у чому?), що бачив її вчора ввечері в березі, і почав розпитувати (про що?), звідкіль вона прийшла у Вербівку і (про що?) де вона стала в найми* (І. Нечуй-Левицький). 2. *Не знав (чого?), коли й у село прийшов, як і додому достався* (М. Коцюбинський).

Підрядне додаткове речення стоїть, як правило, після або в середині головного речення. Перед головним воно буває рідко. У таких випадках переважно воно виступає своєрідним запитанням, відповідь на яке міститься в головному реченні, напр.: 1. *Звідки вони взялися, ніхто ні в кого про те не питав* (Ю. Смолич).

Підрядні додаткові речення активно вживаються в усіх стилях мови, особливо в художньо-белетристичному й розмовно-побутовому.

§ 4) Підрядні підметові, присудкові й додаткові речення за структурно-семантичною класифікацією об'єднують у групу з'ясувальних підрядних речень.

З'ясувальними називають такі підрядні речення, які розкривають, пояснюють зміст члена головного речення, до якого стосуються і від якого залежать, або описово замінують у головному реченні підмет, присудок, додаток.

Від члена головної частини до підрядного з'ясувального речення завжди можна поставити питання. Підрядне з'ясувальне речення, яке відповідає на питання називного відмінка **хто? що?**, замінює відсутній у головній частині підмет, напр.: 1. *Іноді Чернишові здавалося (що?), що це не ніч, а білий день...* (О. Гончар).

Підрядні з'ясувальні частини, що відповідають на питання непрямих відмінків, фактично виконують роль розгорнутого додатка до предиката головного речення або уточнюють, конкретизують зміст додатка головної частини, вираженого вказівним займенником. Напр.: 1. *Слід відзначити (що?), що автор статті дуже влучно підмітив взаємозв'язок приватної власності з інстинктами людини* (З журн.). 2. *Товаришко! Хто зна (що?), чи хутко доведеться Провадить знов розмови запальні* (Л. Українка). 3. *Конституція України націлює на те (на що?), щоб проводити в ній економічні реформи* (З журн.).

Підрядні з'ясувальні речення можуть конкретизувати дуже загальний присудок головного речення, виступаючи його своєрідним означувачем, напр.: 1. *Який рівень розвитку науки в державі, такий рівень розвитку суспільства* (З журн.). 2. *Час у нас такий, що на всякій роботі слави можна зажити* (В. Собко).

Підрядні з'ясувальні речення з'єднуються з головним тими самими сполучниками і сполучними словами, що й підрядні підметові, присудкові і додаткові, які в сукупності комплектують групу підрядних з'ясувальних речень.

Місце підрядної з'ясувальної частини в реченні здебільшого після того члена, зміст якого вона розкриває чи конкретизує, напр.: 1. *Не допусти (чого?), щоб світ зійшовся клином, і не приспи, для чого я живу* (Л. Костенко). 2. *Щасливий (хто?), хто ни має милі* (Л. Українка).

Підрядна з'ясувальна частина може стояти перед головною тільки тоді, коли на ній потрібно особливо сконцентрувати увагу, підкреслити її смислову значимість, напр.: 1. *Яке буття суспільства, які умови матеріального життя суспільства, — такі його ідеї, теорії, політичні погляди* (З журн.).

З'ясувальні підрядні речення активно використовуються в усіх функціональних стилях.

Докладну характеристику підрядних з'ясувальних речень фактично подано вище при аналізі підрядних підметових, присудкових і додаткових речень.

❧ 5) Підрядним означальним називається таке речення, яке виступає у ролі означення до якогось члена головного речення, вираженого іменником або іншим субстантивованим словом, чи конкретизує, уточнює зміст означення займенника. Від того слова в головному реченні, до якого відноситься підрядне, можна поставити до підрядного речення питання **який? яка? яке?** в різних відмінках. Напр.: 1. *Я з тих країв (яких?), де над Дніпром цвітуть, шумлять гаї* (М. Нагнибіда). 2. *Довіку мене зігрівало*

святе відчуття (яке?), що лиш рідна земля може дати нам силу життя (Л. Забашта).

В обох реченнях підрядні означальні частини конкретизують зміст означень до тих слів у головному реченні, від яких вони залежать.

Підрядні означальні речення можуть не тільки конкретизувати, уточнювати наявне в головному реченні означення, а й замінювати його, напр.: 1. *Радісно усвідомлювати себе громадянином країни (якої?), в якій наука посідає провідне і найпочесніше місце* (І. Павлов).

Підрядні означальні речення приєднуються до головного за допомогою сполучних слів **хто, що, який, чий, котрий; де, куди, звідки, коли, як, сполучників що, щоб, мов, немов, мовби, немовби, наче, неначе, начебто, ніби, нібито, як**.

Найчастіше підрядні означальні речення з'єднуються з головним сполучними словами **який і що**, напр.: 1. *Я славлю сонце над землею (яке?), що сяє тисяччю огнів...* (В. Сосюра). 2. *Стародавні єгиптяни писали ієрогліфами — чітко виведеними знаками-малюнками (якими?), які зображували слова* (З журн.).

Сполучні слова і сполучники, які з'єднують підрядні означальні речення з головним, можуть надавати їм додаткових відтінків. Так, відносні прислівники **де, куди, звідки, коли** можуть надавати підрядним означальним реченням відтінків місця, часу, просторового значення, напр.: 1. *Можна щиро пишатися батьківщиною (якою?), де так дбайливо і широко заохочуються прогрес науки і культури...* (І. Павлов). 2. *Для більшої безпечності вони почали спускатися по східях у чорний колодязь (який?), звідки тягло неприємним духом старого льоху* (П. Панч). 3. *Прийшла та пора (яка?), коли кожна людина може засяяти, як веселка* (М. Стельмах). 4. *Він з великою веселістю описав мені сім'ю коменданта, його товариство і край (який?), куди завела мене доля* (О. Пушкін).

Сполучне слово **який** надає підрядному означальному реченню додаткового відтінку уподібнення, порівняння, а сполучне слово **чий** — відтінку належності. Напр.: 1. *Україна належить до тих країн (яких?), які, виборовши незалежність, стали на шлях (який?), який веде в коло розвинутих країн* (З газ.). 2. *Із них бери зразок прекрасний, з мартенівців, із шахтарів (яких?); Чий труд дочасний і незгасний В єдиний в'яжеться мотив* (М. Рильський).

Підрядні сполучники **як, мов, мовби, немов, немовби, наче, неначе, ніби, нібито** надають підрядним означальним реченням відтінку порівняння. Напр.: 1. *Все говорилося з таким спокоєм, з холодом навіть (яким?), наче факти з середніх віків (які?), які*

можна згадати, але не можна збагнути (М. Коцюбинський).
2. *Стоять у приярках артилеристи та мінометники з таким виглядом (яким?), мовби пройшли вже з боями півсвіту і стали оце на останньому рубезжі (О. Гончар).* Зрідка підрядні означальні речення з'єднуються з головним реченням за допомогою сполучника **щоб**, який надає їм значення мети, напр.: 1. *Ні, сили на землі нема і сили на землі не буде (якої?), Щоб потягти нас до ярма, Щоб потоптати наші груди...* (М. Рильський).

У складнопідрядному реченні можуть бути підрядні означальні, з'єдані з головним різними сполучниками і сполучними словами, які надають цим реченням різних відтінків. Напр.: 1. *Благословен той день і час (який?), Коли прослалась килимами Земля (яка?), яку сходив Тарас Малими босими ногами, Земля (яка?), яку скропив Тарас Дрібними росами-сльозами (М. Рильський).*

Підрядне означальне речення у складнопідрядному реченні може стояти після головного або в середині його, але завжди воно стоїть після того слова, яке воно пояснює й уточнює.

Підрядні означальні речення слід відрізнити від підрядних присудкових. При цьому слід зважати на те, що підрядні означальні речення уточнюють або замінюють означення в головному реченні, тоді як підрядні присудкові — пояснюють, уточнюють присудок головного речення. Напр., пор.: 1. *Вони ті працівники-хлібороби (які?), що здобули перемогу на змаганнях сільськогосподарських колективів (3 газ.) (означальне). Ми ті (частина складеного іменного присудка), кому судилося ще жити (М. Бажан) (присудкове).*

§ 6) Обставинними називаються такі підрядні речення, які розкривають, пояснюють ті обставини, при яких відбувається дія чи інше явище, про які йдеться в головному реченні.

Залежно від значення підрядної частини виділяють такі види обставинних підрядних речень: а) підрядні способу дії; б) підрядні місця; в) підрядні часу; г) підрядні мети; д) підрядні причини; е) підрядні умовні; є) підрядні наслідку; ж) підрядні допустові.

Отже, виділяється стільки підрядних обставинних речень, скільки є обставин.

§ а) Підрядні речення способу дії вказують на характер чи спосіб проходження дії або стану головного речення. До цих підрядних речень від головного можна поставити питання: як? яким способом?

З головним реченням підрядні способу дії з'єднуються сполучниками **як, мов, немов, наче, неначе, начебто, ніби, нібито, що, щоб, ніж**. Напр.: 1. *Зброє моя, послужи воякам Крайце (як?), ніж служиши ти хворим рукам!* (Л. Українка). 2. *Труби мінометів уже розпеклись так (як?), що не можна було торкнутись рукою* (О. Гончар).

Сполучникам у головному реченні (за винятком сполучника **ніж**) може відповідати співвідносне слово **так**, що виступає в ньому обставиною способу дії, напр.: 1. *Було так тихо (як?), що Остапові кроки лунали в полі (як?), мов гупання ціпа на току* (М. Коцюбинський). 2. *Він добре орієнтувався в місцевості і тому йшов серед цих прадавніх сивих ярусів каміння так твердо й упевнено (як?), наче проходив тут уже не перший раз* (О. Гончар).

Якщо слово **так** відсутнє, підрядне речення, що зв'язується з головним сполучником **як**, відноситься безпосередньо до присудка і виконує при ньому функцію розгорнутої обставини способу дії. Напр.: 1. *А сонечко встане (яким способом?), як перше вставало, і зорі червоні, як перше пливли, попливуть і потім (як?)* (Т. Шевченко).

Підрядні речення способу дії поділяються на такі різновиди: підрядні власне способу дії; підрядні способу дії порівняльні і підрядні речення міри і ступеня.

1) *Підрядні власне способу дії* тільки характеризують дію головного речення і ніяких додаткових змістових відтінків не мають. З головним реченням вони з'єднуються за допомогою сполучників **як, що, щоб**. Напр.: 1. *Як вість народу до народу, як дружби чистий заповіт, ріку я славлю повноводу, живого свідка вмерлих літ (як?)* (М. Рильський). 2. *А сьогодні тихо, любо (як?), як у травні після злив...* (О. Олесь). 3. *І рости і діяти нам треба так (як?), щоб аж гриміло з краю в край* (П. Тичина). 4. *Буває так (як?), що соціальні питання в колективі вирішуються при активному втручанні громадськості* (З газ.).

2) *Підрядні способу дії порівняльні* мають виразний порівняльний відтінок і з'єднуються з головним реченням за допомогою порівняльних сполучників **як, мов, немов, наче, неначе, мовби, немовби, начебто, ніби, нібито, ніж**. Напр.: 1. *Для Батьківщини серце наше б'ється, що сяє нам (як?), як небо голубе, і кожний з нас учитися клянеться й товаришів любити (як?), як себе* (В. Сосюра). 2. *З-за клубків білосніжних хмар інколи вигляє сонце, і тоді ліс і поляни всміхаються до нього (як?), мов до найближчого знайомого (як?), мов до рідного* (Ю. Збанацький). 3. *І блідий місяць на ту пору із хмари де-де виглядав (як?), Неначе човен в синім морі, То виринав, то потопав* (Т. Шевченко). 4. *Небо, неначе в трояндах, цвіло...* (як?) (О. Олесь). 5. *Де-не-де*

озветься пташина несміло (як?), **Немов перед бурею в темному краю...** (Л. Українка). 6. **Увечері, мов зоря тая, Марія з гаю виходжає...** (як?) (Т. Шевченко). 7. **Сонце лється (як?), ніби дощ, крізь хмар жовтавий пух** (М. Рильський).

У деяких підручниках підрядні речення способу дії порівняльні виділяються в окремий вид підрядних порівняльних речень¹.

3) У складнопідрядних реченнях з підрядними способу дії виділяються *підрядні речення із значенням міри і ступеня*. У таких реченнях визначається міра чи ступінь вияву ознаки того, про що йдеться в головному реченні.

Підрядні речення міри і ступеня відповідають на питання **в якій мірі? наскільки?** До головного речення вони приєднуються сполучниками **аж, що, як** та сполучними словами **скільки, наскільки**. Напр.: 1. **Гарячого білуватого світла лється так багато (в якій мірі?), що ріже очі** (О. Гончар). 2. **(Вираз) обличчя заспокоює й осмілює пустуна настільки (наскільки?), що він починає гратись грубою золотою косою дівчини** (О. Копиленко). 3. **Навколо, скільки оком скинеш, плюскотять на вузьких нивах остисті і безості пшениці... (в якій мірі?)...** (М. Стельмах). 4. **І скільки видно було, на цілі кілометри рухались і рухались колони військ... (в якій мірі?)** (О. Гончар). 5. **Вигострю, Виточу зброю іскристу (в якій мірі?), Скільки достане снаги мені й хисту** (Л. Українка).

Підрядні речення способу дії, порівняльні та міри і ступеня стосовно головного речення можуть займати будь-яке місце, тобто вони можуть стояти перед головним, після нього й у середині головного речення. Про це свідчать приклади, наведені вище.

Підрядні речення способу дії широко використовуються в різних функціональних стилях, особливо в художньо-белетристичному й розмовно-побутовому.

❧ 6) Підрядні речення місця вказують на місце дії головного речення або на її напрямок. Від головного речення до підрядного місця можна поставити питання **де? куди? звідки?**

З головним реченням підрядні речення місця з'єднуються сполучними словами — відносними прислівниками **де, куди, звідки**, яким у головному реченні переважно відповідають співвідносні слова **там, тут, туди, всюди, звідти** та вживані в розмовній мові слова **відти, відтіль, відтіля** і под., які виступають у функції обставин місця головного речення.

¹ Див.: Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. — К.: Вища шк., 1994. — С. 370.

Зміст співвідносних слів розкривається чи конкретизується підрядним реченням. Напр.: 1. *І море там буде (де?), де степ був одвіку* (Л. Дмитерко). 2. *Отак, кожного ранку, воює кілька років підряд, гудок заставав їх біля бульвару, саме там (де?), де стоїть велична постать старого руського богатиря Микули...* (В. Собко).

Підрядні речення місця можуть уточнювати, доповнювати обставину місця головного речення або зрідка виконувати функцію відсутньої в головному реченні обставини місця. Напр.: 1. *Через голову комбата прохурчав снаряд і упав десь праворуч (де?), де забликала така сама червона цяточка* (П. Панч). 2. *Любов к отчизні де героїть, Там сила вража не устоїть, Там груди сильніша од гармат (де?)* (І. Котляревський). 3. *Працювати (де?), де існує творчий колектив, — велике задоволення* (З газ.).

Підрядні речення місця з огляду на ті відтінки значень, яких надають їм сполучні слова, поділяються на такі різновиди:

1) підрядні речення, які означають певне місце дії головного речення. З головним такі речення з'єднуються сполучним словом *де*. Напр.: 1. *Де правди не згас промінь пишний, там треба шукати любові і миру (де?)* (Л. Українка). 2. *Хочеться розправити крила і полетіти — полетіти ген аж туди (куди?), де мріють сиві обрії понад лісами та лугами* (В. Рєгмедін);

2) підрядні речення, які означають напрям руху і з'єднуються з головним сполучним словом *куди*. Напр.: 1. *Вони дивилися туди, куди полетів літак* (З розм. м.). 2. *Отам, куди в бою йдемо, мій люд, моя земля* (М. Бажан).

3) підрядні речення, які означають вихідний пункт дії або руху, з головним реченням вони з'єднуються сполучним словом *звідки*. Напр.: 1. *За роз'ясненням вони звернулися туди, звідки прийшов лист* (З газ.).

Підрядні речення місця можуть стояти після головного речення, перед ним і в середині його.

Вони вживаються в усіх функціональних стилях, особливо в художньому.

В) Підрядні речення часу вказують на час дії або стану головного речення. Від головного речення до підрядного можна поставити питання: *коли? відколи? з якого часу? до якого часу? як довго?*

Підрядні речення часу до головного речення приєднуються за допомогою сполучних слів *коли, відколи, доки, поки, аж доки, аж поки* та сполучників *як, з того часу як, після того як, відтоді як, тільки що, як тільки, тільки що, ледве, скоро*.

Названі сполучники і сполучні слова інших відношень, крім часових, не виражають.

Підрядні речення часу можуть відноситися до всього змісту головного речення чи пояснювати в ньому обставину часу, виражену прислівником або іменником виразного обставинного значення. Напр.: 1. *Другого дня, тільки що зійшло сонце, Джерина сім'я вже й пообідала й вийшла на панцину (коли?)* (І. Нечуй-Левицький). 2. *Вона все співала та співала (до якого часу?), доки не сховалась на леваді в вербах* (І. Нечуй-Левицький). 3. — *Тоді жди мене в гості (коли?), як виросте в тебе у світлиці трава на помості, — одказав Микола словами пісні* (І. Нечуй-Левицький).

Часові відношення, які виражають підрядні речення часу, дуже різноманітні. Так, вони можуть вказувати на час дії головного речення в широкому розумінні, на початковий момент дії головного речення, на межу тривалості дії в ньому тощо. Напр.: 1. *Червоне кружало серед неба поменшало, а оксамитовий пояс внизу над землею все ширшав (до якого часу?), доки не піднявся до самої середини неба* (І. Нечуй-Левицький). 2. *Як тільки займеться десь небо — з другого боку встає зараз червоний туман і розгортає крила (з якого часу?)* (М. Коцюбинський). 3. *Він вийшов у садок, сперся на тин і довго стояв (до яких пір?), поки не прохололи його голова й груди* (І. Нечуй-Левицький) тощо.

Підрядні речення часу можуть переривати дію головного речення, яка ще не завершилась, напр.: 1. *Не встів він іще гаразд і воріт причинити за собою, — як уже на його напустилась розсержена молодиця* (П. Мирний).

Підрядні речення часу можуть стояти перед головним реченням, після нього й у середині головного.

Вживаються підрядні речення часу переважно в художньо-белетристичному й розмовно-побутовому стилях, хоча можуть використовуватися й в інших функціональних стилях.

З г) Підрядними мети називаються речення, які вказують на мету дії головного речення і відповідають на питання для чого? з якою метою?

З головним реченням підрядні мети з'єднуються сполучниками **щоб, для того щоб, з тим щоб, аби, аби тільки**. Найпоширенішим серед них є сполучник **щоб**, рідше вживаються інші сполучники, а сполучник **аби** використовується тільки в розмовній мові. Напр.: 1. *Хотіла б я піснею стати У сюю хвилину ясну (з якою метою?), Щоб вільно по світі літати, Щоб вітер розносив луну* (Л. Українка). 2. *Щоб здобути ґрунтовні знання з усіх навчальних дисциплін, особливо з фахових, у будь-якому навчальному закладі, треба систематично і настирливо працювати (з якою метою?)* (З газ.). 3. *Згадуйте предків ваших (з якою ме-*

тою?), **щоб** історія перед вами не згасла, і золотої нитки не губить (О. Кобилянська). 4. Довелося попрацювати (з якою метою?), **аби** відповісти на поставлені питання (З газ.).

Складений сполучник для того **щоб** і подібні (з тим **щоб**, за тим **щоб**, задля того **щоб** та ін.), з'єднуючи підрядне речення мети з головним, переважно роз'єднується на співвідносні, вказівні слова, які входять до головного речення, і сполучник **щоб**, який залишається в підрядній частині. При цьому логічний наголос падає на вказівну частину. Напр.: 1. Я сказав для того (для чого?), **щоб** тільки не йти з ним (Л. Українка). 2. У природі ніч існує для того (для чого?), **щоб** у тиші росло усяке зілля і відпочивала людина (М. Стельмах).

Якщо логічний наголос не падає на вказівну частину, тоді складений сполучник для того **щоб** повністю входить до підрядного речення і кома перед **щоб** не ставиться. Напр.: 1. Своїми руками Максим спорудив прилади і пристрої для них (для чого?), **для того щоб** переконатись у практичному здійсненні деяких положень своїх розрахунків і передбачень (Н. Рибак). 2. Для того **щоб** «електронний економіст» мав змогу обробляти дані різних галузей промислового і сільськогосподарського виробництва, потрібно розробляти єдину систему шифрування і кодування інформації (для чого?) (З журн.).

Підрядні речення мети переважно пояснюють присудок у головному реченні, хоча можуть пояснювати й інший член речення, виражений дієслівною формою: дієприкметником чи дієприслівником. Напр.: 1. На загальних зборах розглядалися питання, винесені на порядок денний для обговорення (з якою метою?), **щоб** забезпечити виробництво сировиною (З газ.). 2. Дивлячись під ноги (з якою метою?), **щоб** не наступити на міну, бійці підходили до траншей (О. Гончар).

Характерною особливістю підрядних речень мети є наявність присудка в інфінітивній формі, якщо дійова особа спільна для головного і підрядного речення або якщо головне речення безособове чи інфінітивне. Напр.: 1. **Щоб** продовжити реалізацію нової програми, потрібна сила і злагода (для чого?) (З журн.). 2. Брянський і Черниш набрали у фляги мінеральної води (з якою метою?), **щоб** повезти комбатові (О. Гончар). 3. **Щоб** не образити хазяїна, Тарас зайшов — і до оранжереї, і в сарай, де сушилися попуші тютюну... (з якою метою?) (О. Іваненко). 4. **Щоб** багато знати, треба багато читати (для чого?) (Присл.).

Підрядні речення мети активно використовуються в усіх функціональних стилях. Пор., напр.: 1. **Щоб** активно оцінити мож-

ливості України, потрібно проаналізувати всю сферу країн з ринковими відносинами (з якою метою?) (З журн.) (науковий стиль).
2. Я хочу радості і світла, іти вперед, а не назад (з якою метою?), щоб і душа моя розквітла, як повесні наш білий сад (В. Сосюра) (художній стиль).

Відносно головного речення підрядні мети можуть займати будь-яке місце.

Зд) Підрядними причини називаються речення, що вказують на причину дії головного речення, або дають обґрунтування того, про що в ньому йдеться.

Підрядні причинові речення відповідають на питання обставини причини: **чому? через що? з якої причини? внаслідок чого?** З головним реченням вони з'єднуються за допомогою сполучників **бо, щоб, тому що, через те що, тим що, у зв'язку з тим що, з тим що** і парним сполучником **а що ... то**.

Найбільш поширеним з-поміж усіх названих сполучників є сполучник **бо**, який, крім причинових, ніяких інших відношень не виражає. Характерно, що підрядні речення причини з цим сполучником можуть стояти тільки після головного речення. Напр.: 1. *Лунає гомін людських голосів (чому?), бо і вночі тут не припиняється робота* (О. Іваненко). 2. *Всіма опанував піднесений настрій (чому?), бо вже ніщо сьогодні не загрожувало життю...* (О. Гончар). 3. *Страшні слова, коли вони мовчать, коли вони зневацька причаїлись, коли не знаєш, з чого їх почать (через що?), бо всі слова були уже чиймись* (Л. Костенко).

Досить активно приєднує підрядні речення до головної частини і сполучник **тому що**. Напр.: 1. *Мистецтву по дорозі з перетвореннями в сусільстві (чому?), тому що по своїй природі воно шукач...* (З журн.). 2. *Українці гордяться своєю українською літературою (чому?), тому що вона несе світові нове слово, нові думки* (З газ.).

Слід звернути увагу на те, що сполучники **тому що, завдяки тому що, у зв'язку з тим що, оскільки** характерні для книжних стилів, особливо для наукового й офіційно-ділового, а сполучники **з тим що, тим що, з тим ... бо** вживаються здебільшого у мові фольклору та художньої літератури ХІХ—початку ХХ ст. Напр.: 1. *Тому що працю любив, у добрі й шані жив (чому?)* (Нар. пр.). 2. *А більший меншого тусас та ще і б'є (чому?), за тим що сила є* (Л. Глібов).

Складені сполучники **тому що, тим що, з тим що** можуть роз'єднуватись на дві частини, перша з яких входить до складу головного речення, а друга, сполучник **що**, залишається в підрядному, з'єднуючи його з головним. Напр.: 1. *Тому (чому?), що з*

розвитком ринкових відносин роль держави в розподільчих процесах має зростати, бюджет у цьому плані повинен бути найдосконалішим засобом для здійснення державою вказаної функції (З журн.).

Підрядні речення причини зі складеними сполучниками можуть стояти після головного (переважно) і перед ним.

Вживаються підрядні речення причини в усіх функціональних стилях.

Зе) Підрядними умови називаються речення, що вказують на умову, при якій відбувається чи може відбутися дія головного речення. Підрядні умови відносяться до всього змісту головного речення. Вони відповідають на питання **за якої умови? при якій умові?** До головного речення вони приєднуються сполучниками **якщо, якби, коли, коли б, як, раз** і парними сполучниками **якби ... то, якщо ... то, коли ... то, коли б ... то, як ... то**. Напр.: 1. *Народ непереможний (за якої умови?), якщо він нахненний великою ідеєю визволення* (О. Гончар). 2. *Зелений Ржичів не був би таким привабливим для Олега (при якій умови?), коли б повз місто не пропливав могутній Дніпро* (Ю. Збанацький). 3. *Якби мені черевики, то пішла б я на музики (за якої умови?)...* (Т. Шевченко). 4. *Як батька покинеш, то й сам загинеш (за якої умови?)* (Нар. пр.).

Розрізняють дві групи підрядних умовних речень: 1) підрядні речення з реальною умовою і 2) підрядні речення з можливою, або ірреальною умовою.

1) Підрядні з реальною умовою з'єднуються з головним за допомогою сполучників **якщо, коли, як, раз**. Сполучник **якщо** вживається в усіх стилях української літературної мови, а сполучник **раз** — переважно в розмовно-побутовій мові. Напр.: 1. *Якщо будівництво житлового комплексу буде завершене до 1 грудня, мешканці району отримають нові квартири до Нового року (за якої умови?)* (З газ.).

2) Підрядні речення з ірреальною, або можливою, умовою найчастіше з'єднуються з головною частиною сполучниками **коли б** і **якби**. Напр.: 1. *Якби ви вчилися так, як треба, То й мудрість би була своя (за якої умови?)* (Т. Шевченко). 2. *Коли б дядько не шарпнув мене в ту секунду, я був би тепер не живий (при якій умови?)* (Ю. Смолич). У підрядних реченнях умови другої групи присудки мають таку ж аналітичну форму умовного способу, як і в головному реченні. Напр.: 1. *Якби фінансова документація була підготовлена вчасно, проблем не було б (за якої умови?)* (З газ.). 2. *Якби побачив, нагадав Веселес та*

молодес Колишнє лишенько лихее, Я заридав би, заридав (за якої умови?) (Т. Шевченко).

Підрядні речення умови відносно головного можуть займати будь-яке місце. Вживаються вони в усіх функціональних стилях, особливо в художньому й розмовно-побутовому.

Є) Підрядними наслідковими називаються речення, які вказують на наслідок дії головного речення і приєднуються до головної частини однозначним складеним сполучником так що. Підрядні наслідкові речення відносяться до головного в цілому, тому до них не можна поставити питання. Напр.: 1. *Теплий туман слався по полю і наливав балку по самі вінця, так що дерева потопали в ньому* (М. Коцюбинський). 2. *На небі збиралися великі хмари, так що можна було сподіватися дощу* (Н. Рибак). 3. *Хлопець розповідав цікаві пригоди, так що спати не хотілось* (Н. Рибак).

Підрядні наслідкові речення, пояснюючі головне, завжди стоять після нього, напр.: 1. *Окунь (козак) теж кричав на повний голос, так що жили нап'ялись на шиї* (Н. Рибак). 2. *Тетеря важко зітхнув, затремтів усім тілом, так що поза його волею затрусилися руки, задріботили пальці по столі* (Н. Рибак).

Підрядні наслідкові речення не слід плутати з підрядними способу дії. Останні приєднуються до головного речення сполучником **що**, а слово-відповідник **так**, до якого відноситься підрядне речення способу дії, міститься в головному. Таким чином, роз'єднання складеного сполучника **так що** спричиняється до перетворення підрядного наслідкового речення в підрядне способу дії з відтінком наслідку. Пор., напр.: 1) *Від замку на Соколиному острові до протилежного берега нап'ято довжелезні ланцюги, так що жодний байдак козацький прослизнути не повинен...* (Н. Рибак) (підр. насл.) і 2. *Від замку на Соколиному острові до протилежного берега нап'ято довжелезні ланцюги так (як?), що жодний байдак козацький прослизнути не повинен...* (підр. спос. дії).

Підрядні наслідкові речення вживаються переважно в художній і розмовно-побутовій мові, зрідка — в інших функціональних стилях.

Ж) Підрядним допустовим називається речення, що виражає твердження, всупереч якому відбувається дія головного речення. Підрядні допустові речення пояснюють головне речення в цілому і з'єднуються з ним допустовими сполучниками хоч, хоча, дарма що, нащо, хай, нехай, правда, незважаючи на те, що і сполучними словами: хто не, що не, як не, куди не, скільки не або хоч хто, хоч як, хоч скільки і под.

У переважній більшості до підрядних допустових речень можна поставити питання **незважаючи на що?** Напр.: 1. *Іздові запрягли коней (незважаючи на що?), хоч наказу про виїзд із табору ще не було* (Ю. Збанацький). 2. *Непосидючий, цікавий до всього, Тарас відчув до науки велику охоту (незважаючи на що?), хоч і важка була та наука!* (О. Іваненко). 3. *Картини Венеціанова прості й безпосередні, дихали поезією рідної природи (незважаючи на що?), хоч було ще в них багато ідеалізованого, академічного в зображенні селян і їхнього побуту* (О. Іваненко).

Серед названих вище сполучників, якими приєднуються підрядні допустові речення до головного, слід виділити сполучники **хоч, хоча, дарма що, незважаючи на те що**, які не ускладнюють допустовості додатковими відтінками і тому досить активно використовуються при оформленні складнопідрядних речень з допустовими частинами. Підрядні допустові речення переважно стоять після головного речення, хоча можуть стояти і перед ним. Напр.: 1. *Незважаючи на те, що заплановане було виконане вчасно, проблему вирішити не вдалося* (З газ.). 2. *Перед ним лежав шлях, курний уже, хоч була рання весна* (М. Коцюбинський).

Допустові сполучники можуть ускладнюватися умовною часткою **би (б)**, що надає підрядним реченням з такими сполучниками умовно-допустового значення. Напр.: 1. *Ждатиме його, хоч би й довго довелося ждати* (М. Рильський).

Вживаються підрядні допустові речення переважно в художній літературі та розмовній мові, рідше — в інших функціональних стилях.

✎ 7) Підрядними приєднувальними (супровідними) називаються такі речення, які містять у собі додаткове повідомлення з приводу висловленого в головному реченні. Такі речення можуть виражати якісь зауваження, висновки або оцінку висловленого в головній частині.

До підрядних приєднувальних речень не можна поставити питання, на яке б вони відповідали, оскільки супровідні речення відносяться до всього головного речення, а не до окремих його членів. Підрядні приєднувальні речення не мають відповідників серед членів речення, тому й стоять відокремлено від інших видів підрядних речень, що відповідають тим чи іншим членам речення.

З головним реченням підрядні приєднувальні з'єднуються сполучними словами **що** (у різних відмінкових формах з прийменником і без нього), **де, куди, звідки, коли, навіщо, причому, як**.

Найчастіше з-поміж названих слів у приєднувальній функції вживається сполучне слово **що**. Напр.: 1. *Велика кількість цеглин на вагонетці створювала ненормальний тепловий режим, що*

затримувало сушіння і призводило до значного браку (3 газ.).
2. Робітники в праці широко застосовують нові технології, в результаті чого значно перевиконують встановлені норми (3 газ.).
3. Коли він сердився, краска заливала йому лице, від чого вуса білили, наче молочні (М. Коцюбинський) і под.

Широковживані приєднувальні речення можуть перетворюватися в стійкі звороти, напр.: *з чим вас і поздоровляю, що й треба було довести, як треба було сподіватися* тощо.

3. У складнопідрядних реченнях до головного речення може відноситись одне, два і більше підрядних, залежність, відношення і зв'язки між якими можуть бути різними. З огляду на це виділяють три типи складнопідрядних речень з кількома підрядними, а саме:

- а) складнопідрядні речення з послідовною підрядністю;
- б) складнопідрядні речення з паралельною підрядністю;
- в) складнопідрядні речення з послідовною і паралельною підрядністю.

1) У складнопідрядних реченнях з послідовною підрядністю кожне наступне речення залежить від попереднього, тобто перше підрядне відноситься до головного речення, друге — до першого підрядного, третє — до другого підрядного і т. д. Така підрядність називається послідовною, або ступенною, оскільки підрядні речення залежно від порядку їх розташування називаються підрядними першого ступеня, другого, третього і т. д. Кожне підрядне речення при цьому виконує дві функції: стосовно попереднього речення воно є підрядним, а стосовно наступного — головним. Напр.: 1. *Герой — це людина, яка в рішучий момент робить те* (підр. 1 ступ.), *що треба робити в інтересах людського суспільства* (підр. 2 ступ.) (Ю. Фучик). 2. *Рівні поля пригадували б степ, якби не той великий ліс* (підр. 1 ступ.), *що тягнеться по західній стороні села і творить зелений мур поперек широкої площини* (підр. 2 ступ.), *щоб обмежити її розмах* (підр. 3 ступ.) (М. Коцюбинський).

У першому складнопідрядному реченні підрядне означальне 1 ступеня залежить від головного й одночасно виступає головним стосовно наступного підрядного додаткового речення.

У другому складнопідрядному реченні перше підрядне умови залежить від головного і виступає головним стосовно підрядного означального другого ступеня, яке залежить від першого підрядного і є головним стосовно підрядного мети 3 ступеня. Структуру

наведених складнопідрядних речень з послідовною підрядністю схематично можна зобразити так:

2) У складнопідрядних реченнях з паралельною (супідрядною) підрядністю підрядні речення, яких може бути два і більше, залежать від головного речення. Такий тип підрядності називають ще супідрядністю. При супідрядності підрядні речення можуть залежати від одного члена головної частини або від різних членів. У зв'язку з цим розрізняють однорідну супідрядність і неоднорідну.

При однорідній супідрядності підрядні речення однакові за значенням, відповідають на одне питання і відносяться до того самого слова головної частини або до всього головного речення. Напр.: 1. *Вона бере його за руку... і попід призьбою веде до огородинка (якого?), де великоокі мальви входять у сон і де знайшов собі відпочинок натруджений джміль* (М. Стельмах). 2. *Усіх (кого?), хто працював на дослідній станції і хто спілкувався з Миколою Вавиловим, назавжди полонила глибока допитливість і ерудиція молодого студента-практиканта, його працездатність і щира увага та доброта до людей* (3 журн.).

У першому складнопідрядному реченні два підрядні означальні речення пояснюють один член речення — *огородинка* в головному реченні, мають одне значення і відповідають на одне питання. У другому складнопідрядному реченні два підрядні додаткові речення теж мають одне значення, відповідають на одне питання і пояснюють один член речення в головній частині — *усіх*.

Неоднорідна супідрядність — це вид підрядності, коли різні за значенням підрядні речення відносяться до того самого слова головного речення чи до всього головного речення

або до різних членів головного речення. Напр.: 1. *Коли Друга світова війна закінчилася, люди планети сподівалися, що воєн більше не буде* (З газ.). 2. *Андрій ввійшов у гуральню. У темному світлі сірого дня, що лилось крізь діри вікон та через стелю, все здавалось чужим, чудним, не подібним до того, що було вчора* (М. Коцюбинський). У першому прикладі до присудка в головному реченні сподівалися відносяться два підрядні: одне — часове, друге — підрядне додаткове. Отже, присудок пояснюється з різних боків. У другому прикладі два підрядні речення пояснюють різні члени головної частини: перше — підрядне означальне, відповідає питання *якому?* і пояснює додаток головного речення *світлі*, а друге, підрядне додаткове, відповідає на питання *до чого?* і пояснює додаток головного речення *того*. Структуру наведених складнопідрядних речень із супідрядною залежністю схематично можна зобразити так:

Отже, як видно зі схем, підрядні речення поєднуються, як рівноправні.

§ 3) У складнопідрядних структурах супідрядність і послідовна підрядність можуть поєднуватись. При цьому утворюються складнопідрядні речення різних структурних типів, в яких частина підрядних речень поєднана паралельною (супідрядною) підрядністю, а частина — послідовною. Напр.: 1. *Співробітники дослідної станції розповідають, що студент-практикант Микола Вавилов працював у полі по 14—15 годин, що вставав він раніше всіх, що до сходу сонця встигав на велосипеді об'їхати станційні поля, щоб довідатись, яка схожість рослин, що вирощувалися на піддослідних ділянках* (З журн.). 2. *Життя видатного біолога нашого часу Миколи Івановича Вавилова було міцно зв'язане з Україною, зокрема з Полтавською дослідною станцією, де він студентом проходив*

практику, яка була початком його дослідницької роботи, де здобув свої перші наукові успіхи, що виявили його глибоку зацікавленість агрономією, якій він присвятив усе своє життя (З журн.).

Складнопідрядні конструкції, в яких комбінується однорідна підрядність, неоднорідна підрядність, послідовна підрядність, належать до складнопідрядних речень ускладненого типу. У структурному плані вони можуть бути дуже різноманітними.

Проте найбільш поширеними в сучасній українській мові є складнопідрядні речення, що складаються з двох предикативних частин, або з двох речень — головного й підрядного.

 4. Висновки. Отже, складнопідрядними є речення, в яких підрядне речення підпорядковане головному.

Підрядні речення можуть пояснювати або замінювати в головному якийсь головний або другорядний член. З головним реченням вони з'єднуються сполучниками підрядності або сполучними словами.

З огляду на те, як співвідносяться підрядні речення з відповідними членами речення, головними і другорядними, виділяються різні типи підрядних речень, а саме: підметові, присудкові, додаткові, які за структурно-семантичною класифікацією об'єднують у групу з'ясувальних, означальні та обставинні з усіма їх різновидами. Поза цим співвідношенням перебувають тільки підрядні приєднувальні (супровідні) речення, які не мають відповідників серед членів речення.

Усі види підрядних речень відповідають на ті ж питання, що й відповідні члени речення.

Характерно, що одні і ті ж сполучники підрядності й сполучні слова можуть приєднувати до головного підрядні речення різних видів (напр., сполучне слово *коли* — підрядне часу і підрядне означальне). При цьому слід зважати на функцію, яку виконує підрядне речення стосовно головного, й на те, який член у головному реченні воно пояснює. До головного речення може відноситись одне й кілька підрядних.

У межах складнопідрядних речень з кількома підрядними виділяють кілька типів: конструкції з послідовною підрядністю, конструкції з паралельною (супровідною) підрядністю і конструкції з послідовною і супровідною підрядністю.

Усі названі типи складнопідрядних речень, рівно як і найпростіший тип складнопідрядного речення, який складається з одного головного й одного підрядного, активно використовуються в усіх стилях сучасної української мови як важливий засіб формування і вираження повідомлюваної думки.

БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

ПЛАН

1. Загальні відомості про безсполучникові складні речення, їх функції в мові.
2. Різновиди складних безсполучникових речень:
 - 1) Безсполучникові складні речення з однотипними частинами;
 - 2) Безсполучникові складні речення з різнотипними частинами. Основні групи речень з різнотипними частинами:
 - а) Безсполучникові складні речення із з'ясувальними відношеннями.
 - б) Безсполучникові складні речення із з'ясувальними означальними відношеннями.
 - в) Безсполучникові складні речення з причинно-наслідковими відношеннями.
 - г) Безсполучникові складні речення з наслідково-причинними відношеннями.
 - д) Безсполучникові складні речення з умовно-наслідковими відношеннями.
 - е) Безсполучникові складні речення з часовими відношеннями.
 - є) Безсполучникові складні речення з порівняльними відношеннями.
 - ж) Безсполучникові складні речення з протиставними або зіставними відношеннями.
3. Види безсполучникових складних речень з різнотипними частинами:
 - 1) Речення, які можна перетворити в сполучникові складні структури.
 - 2) Речення, які неможливо перетворити в складні сполучникові речення.
4. Безсполучникові складні речення ускладненого типу.
5. Розділові знаки в складних безсполучникових реченнях.
6. Висновки.

2 1. Безсполучниковими називаються такі складні речення, в яких його частини поєднуються не сполучниками, а інтонацією, порядком розміщення в ньому частин, видово-часовою узгодженістю дієслів-присудків.

Безсполучникові складні речення становлять одне синтаксичне і смислове ціле. Як особливий різновид складних речень, вони виділилися тільки з 50-х років ХХ ст. Ці речення мають лише їм властиві характерні риси. Напр.: 1. *Шумлять жита, хвилюється пшениця, народжується ранок вдалині* (П. Воронько). 2. *Заходить місяць, гаснуть зорі, з-за гаю спів несе луна...* (М. Стельмах).

Основним засобом зв'язку частин у безсполучниковому реченні є інтонація, що характеризує кожне безсполучникове складне речення як інтонаційно завершене висловлення, в якому інтонація кінця речення властива тільки останній частині. Напр.: 1. *Просвічене море іскриться, піснями дзвенить далина* (П. Воронько). 2. *Із садочка красно пахощами віє; стеляться сутінки, тумани лягають; кетяги з калини в вікна заглядають* (М. Стельмах).

Другим засобом зв'язку частин у складному безсполучниковому реченні є видово-часові та способові форми дієслів-присудків. Цей зв'язок виявляється в тому, що однакові форми дієслів-присудків уживаються для позначення просторових, часових та інших зв'язків між явищами, про які йдеться в предикативних частинах безсполучникового речення. Напр.: 1. *Весна іде. Сніги чорніють; з-під них пожовклі та бліді виходять руна, скрізь леліють озера талої води* (М. Стельмах). 2. *День промчався над землею; хорошиий ясний літній день пробіг, ... запало сонце, ніч підняла своє темне крило...* (П. Мирний).

Засобом вираження синтаксичного зв'язку між частинами складного безсполучникового речення може бути і порядок цих частин у ньому, який одночасно впливає на їх смислові зв'язки. Напр.: 1. *Зацебетав соловейко — пішла луна гаєм* (Т. Шевченко) (причинно-наслідкові зв'язки). 2. *Не жди ніколи слушної пори — Твоя мовчанка може статъ ганьбою!* (Д. Павличко) (зв'язки також причинно-наслідкові).

Безсполучниковим складним реченням, на відміну від сполучникових, властиві стислість, компактність, динамічність. У них чітко акцентується увага на його частинах. Ці речення є виразно інтонованими, нерідко з експресивним відтінком.

Усе вищезазначене робить безсполучникові речення дуже добрим засобом формулювання й вираження думки. Воно забезпечує

їм широке використання в усіх функціональних стилях, особливо в художньо-белетристичному й розмовному.

Складні безсполучникові речення можуть співвідноситися зі сполучниковими складними реченнями і можуть не співвідноситися з ними.

2. За характером відношень між частинами безсполучникові складні речення поділяються на два різновиди: 1) безсполучникові складні речення з однотипними частинами і 2) безсполучникові складні речення з різнотипними частинами.

1) У безсполучникових складних реченнях з однотипними частинами предикативні частини граматично незалежні, однорідні. Такі речення за своєю структурою співвідносяться зі складносурядними реченнями. Вони бувають двочленні, якщо складаються з двох частин, тричленні, якщо — з трьох, і багаточленні, якщо складаються з багатьох частин. У деяких з таких речень можна підставити сполучники, в інших — ні. Пор., напр.: 1. *Просвічене море іскриться, (і) піснями дзвенить далина* (П. Воронько) і 2. *Тихесенько вітер віє, степи, лани мріють* (Т. Шевченко).

У межах безсполучникових складних речень, які співвідносяться зі складносурядними реченнями, можна виділити конструкції з єднальними, зіставними і протиставними відношеннями.

У реченнях з єднальними відношеннями подається перелічення подій або явищ, що відбуваються одночасно чи послідовно. У таких реченнях дієслова-присудки співвідносні в часі, а між частинами складних речень можна вставити сполучник *і*. Напр.: 1. *Нічка осіння, похмура, вітер по лісі шумить* (А. Кримський). 2. *Місяць викочувався все вище й вище; осяяні дерева дивилися на свої тіні* (М. Коцюбинський).

Для безсполучникових складних речень з однотипними частинами і єднальними відношеннями характерна перелічувальна інтонація. Особливо чітко вона виявляється тоді, коли у складному безсполучниковому реченні збільшується кількість частин, тобто в реченнях тричленних, чотиричленних і т. д. Напр.: 1. *Ми не лукавили з тобою, ми просто йшли, у нас нема зерна неправди за собою* (Т. Шевченко) (тричленна конструкція). 2. *Засвітить місяць, засяють зорі, земля потоне в сріблястім морі* (О. Ольжич) (тричленна конструкція). 3. *Був гарячий червневий день; сонце палило нестерпно; замовкли птахи; дерева стомлено опустили листя* (Ю. Збанацький) (чотиричленна конструкція). 4. *Закурилася земля, задиміла; пішов дощ, дрібний та тихий, мов*

крізь сито засіяв; стрепенулися темні ліси і, розправляючи, підставляли своє загоріле листя під дрібні дощові краплі; зраділа зелена трава і підняла свої гострі листочки угору; засумували тил та куриво, чорною пилюкою укрили всі широкі дороги (П. Мирний) (багаточленна конструкція) та ін.

При зіставних відношеннях значення двох предикативних частин у складному безсполучниковому реченні порівнюється, зіставляється. Такі речення близькі до єднальних, хоча часова співвідносність дієслів-присудків у них не обов'язкова. Між частинами такого складного речення нерідко можна вставити сполучник *а*. Напр.: 1. *Тут мур тяжкий і схилені дерева, (а) фортеця й камінь кров'ю промовля...* (А. Малишко). 2. *Ідеш: волошки у житях, (а) березка в'ється по стеблині* (О. Олесь).

У безсполучникових складних реченнях з протиставними відношеннями протиставляються протилежні, несумісні значення двох предикативних частин. Протиставні відношення створюються за допомогою інтонації, а саме: наголошуються елементи, які протиставляються, між частинами складного речення робиться значна пауза, яка на письмі може позначатися тире. Здебільшого в обох частинах таких складних речень наявні лексичні антоніми. Напр.: 1. *Мир — не просто правда, — мир є справедливість* (П. Тичина). 2. *Думав доля спіткається, — спіткалося горе* (Т. Шевченко). 3. *У товаристві лад — усяк тому радіє* (Л. Глібов). 4. *Стою під кленом біля джерела — у серце йдуть пісні привітні* (М. Стельмах). 5. *Можна все на світі вибирати, сину, Вибрати не можна тільки Батьківщину* (В. Симоненко).

Безсполучникові речення з протиставними частинами завжди двочленні, тобто вони складаються тільки з двох частин. Отже, структура їх закрита і поширювати їх не можна. У цих реченнях перша частина вимовляється з деяким підвищенням тону, а друга, навпаки, — з його пониженням. Напр.: 1. *Добро втратити — небагато втратити! Честь втратити — втратити багато! Мужність втратити — втратити все!* (О. Гончар). 2. *Хороший в строю — сильний в бою* (Нар. пр.). 3. *Забудеш рідний край — тобі твій корінь всохне* (П. Тичина).

2) У безсполучникових складних реченнях з різнотипними частинами предикативні частини залежні, граматично не рівноправні, не однорідні, за своєю синтаксичною будовою двочленні. Такі речення співвідносні зі складнопідрядними реченнями.

Смислові й синтаксичні зв'язки між частинами безсполучникових складних речень з різнотипними частинами виражаються за допомогою інтонації, порядку розташування частин, видово-

часовими і способовими формами дієслів-присудків та лексичними засобами.

У складних безсполучникових реченнях з різнотипними частинами можуть виражатися відношення, співвідносні з відповідними підрядними. У зв'язку з цим безсполучникові складні речення з різнотипними частинами поділяються на ряд груп. Основні з них такі:

а) Безсполучникові складні речення із з'ясувальньо-об'єктними відношеннями. У цих реченнях присудок у першій частині виражається дієсловами або предикативними прислівниками, які вимагають після себе об'єкта думки, мовлення, стану, почуття тощо (*говорити, бачити, думати, казати, слухати, знати; видно, добре* і под.). Між такими реченнями здебільшого ставиться двокрапка, хоча може ставитися й кома. Напр.: 1. *Дивись: шумує день погожий, кипить зелена заметіль* (Б.-І. Антонич). 2. *Знаю я: моє ім'я не згасне на прийдешинім сонячнім путі* (В. Сосюра). 3. *Справедливо кажуть: немає буднів — є буденні люди* (З газ.). 4. *Згадую: дітьми із листя кленів ми до свят спітаємо вінки* (В. Колодій). 5. *Ось послухай: десь за гаєм соловей заплавав враз* (О. Олесь). 6. *Поглянь, уся земля тремтить в палких обіймах* (О. Олесь). 7. *Ізнай: зоря незгасна світова, все ширячи проміння над землею, усю мою Вітчизну сповила* (М. Рильський).

У безсполучникових реченнях із з'ясувальними відношеннями власне з'ясувальною є друга частина. Напр.: 1. *Вірив ти: народ твій буде першим на весь світ!* (П. Тичина). 2. *Слухай: Батьківщина свого сина кличе найпростішим, неповторним, вічним словом* (Б.-І. Антонич). 3. *І присягнись: за золоті тини, за всі земні утіхи та багатство не промінять святий світильник братства — йому нема і не було ціни* (Б. Олійник).

Безсполучникові складні речення із з'ясувальньо-об'єктними відношеннями співвідносні із складнопідрядними з підрядними додатковими. Вони набули значного поширення у мовному вжитку, особливо в художньому стилі й розмовній мові.

б) У безсполучникових складних реченнях із з'ясувальньо-означальними відношеннями друга частина розкриває зміст якогось члена першої частини. Напр.: 1. *В житті побачиш ти такі картини: поганий друг в біді завжди покине* (В. Голубничий). 2. *Саме життя ставить перед письменником таку вимогу: людський образ має право на життя тоді, коли він типовий* (Ю. Смолич).

в) Безсполучникові речення з причинно-наслідковими відношеннями складаються тільки з двох частин, з

яких перша має значення причини, а друга — наслідку. Після першої частини перед другою у вимові робиться пауза, на місці якої на письмі ставиться тире. Напр.: 1. *Дощ упав на трави — оживуть отави. Дощ упав на жито — будем краще жити* (М. Шаповал). 2. *Защобече соловейко в лузі на калині, — заспіває козаченько, ходя по долині* (Т. Шевченко). 3. *Всі наші сльози тугою палкою спадуть на серце, — серце запалає* (Л. Українка).

Г) Безсполучникові складні речення з наслідково-причиновими відношеннями теж можуть мати тільки дві частини. Перша частина має значення наслідку, а друга — причини. Між частинами в усній мові робиться пауза, на місці якої на письмі ставиться переважно двокрапка або тире. Напр.: 1. *Того ранку у селі не кували ковалі: мого діда серед ночі вбили кляті куркулі* (Б. Олійник). 2. *В лісах стояв скляний дзвін — то на стовбурах лопалася льодова кориця* (Г. Тютюнник). 3. *Чабан вранці з сопілкою сяде на могилі, подивиться — серце ние: кругом ні билини!* (Т. Шевченко). 3. *Хай друг радіє і ворог хай дрижить: ми сильні єдністю — пастух, пілот, учений* (М. Рильський). У деяких складних безсполучникових реченнях такого типу перед другою частиною можна вставити сполучник причини **бо**. Напр.: 1. *Ми не кинемо зброї своєї, (бо) наше військо сміється б'ючись, наше військо в боях бенкетує, наше військо вмира сміючись* (О. Олесь).

Д) Безсполучникові складні речення з умовно-наслідковими відношеннями також двочленні. Вони мають у своєму складі тільки дві частини, перша виражає умову, друга — наслідок. При оформленні умовних відношень особливе значення має розміщення частин у безсполучниковому складному реченні, оскільки зміна їх розташування може змінити характер відношень між ними. Обидві частини вимовляються неоднаково, перша — з підвищенням голосу, друга — зі зниженням голосу. Між ними в усній мові робиться пауза, на місці якої на письмі, як і в попередніх реченнях, ставиться здебільшого тире. Напр.: 1. *В кого запалала хоч іскра єдина, — вік її буде носить* (Л. Українка). 2. *Трапиться слово зрадливе — геть його, сину, гони!* (Б. Олійник). Сфера використання таких речень переважно художньо-белетристичний стиль і розмовна мова.

Е) Безсполучникові складні речення з часовими відношеннями також поєднують у собі дві частини, з яких час виражає перша частина. Засобами зв'язку обох частин є інтонація і певний порядок розміщення частин. Часові відношен-

ня нерідко поєднуються з наслідковими. У таких реченнях час дії другої частини, що має, як правило, результативне значення, обумовлюється часом дії першої частини. Напр.: 1. *А прийде смерть — я буду жити, жити, бо на землі ніщо не пропаде* (В. Сосюра). 2. *Ледь зоріло — на роботу йшла* (М. Шаповал). 3. *В небі мла, а сонце гляне — мла розстане вмить* (О. Олесь). 4. *Стихла пісня — тихо стало над степом* (С. Склярєнко). 5. *Гай шумлять — я слухаю. Хмарки біжать — милуюся* (П. Тичина).

У деяких випадках часові відношення у складних безсполучникових реченнях поєднуються з умовними. Напр.: 1. *Прийде час — всі дороги на світі повернуть у край наш крилатий на печаль, на утіху тобі* (В. Сосюра).

Є) У безсполучникових складних реченнях з порівняльними відношеннями зміст першої частини порівнюється зі змістом другої. Для того, щоб такі речення перетворити в сполучникові, потрібно перед другою частиною вставити порівняльні сполучники **мов, немов, наче, неначе, ніби** і под., які дуже виразно оформляють порівняльні відношення. Напр.: *Гляне — (мов) холодною водою зілле* (М. Вовчок).

Ж) У межах безсполучникових складних речень трапляються конструкції з протиставними або зіставними відношеннями. У таких безсполучникових двочленних реченнях значення частин протиставляється або зіставляється. Між ними в усній мові робиться пауза, а на письмі ставиться тире. Напр.:

1. *Поглянув я на ягнята —*

Не мої ягнята!

Обернувся я на хати —

Нема в мене хати! (Т. Шевченко).

2. *Повився луг отавою, робота чесна — славою* (М. Стельмах). 3. *Ще сонячні промені сплять, — Досвітні огні вже горять, То світять їх люди робочі* (Л. Українка). Такі речення переважно використовуються в усній народній творчості й у мові художньої літератури.

З) У межах безсполучникових складних речень з різнотипними частинами виділяють два види конструкцій: а) речення, які можна перетворити у сполучникові складні структури, і б) речення, які неможливо перетворити у складні сполучникові речення.

1) До безсполучникових складних речень, які можна перетворити у сполучникові складні

структури, належать такі, що мають співвідносні сполучникові відповідники. Напр.: 1. *І знай: (що) зоря незгасна світова. Все ширячи проміння над землею, усю мою Вітчизну сповива* (М. Рильський). 2. *Хай друг радіє наш і ворог хай дрижить: (бо) ми сильні єдністю...* (М. Рильський). 3. *(Коли) Стою під кленом біля джерела — у серце йдуть пісні привітні* (М. Стельмах).

2) **Безсполучникові складні речення**, які не мають співвідносних сполучникових відповідників, утворюють речення з приєднувальними і пояснювальними відношеннями між складовими частинами.

Безсполучникові складні речення з пояснювальними відношеннями поділяються на два різновиди:

а) Речення, в яких друга частина конкретизує, уточнює один із членів першої складової. Напр.: 1. *А в цей час наді мною твориться диво: хтось невидимим смичком провів по синьому піднебессі, по білих хмарах, і вони забриніли, мов скрипки* (М. Стельмах). 2. *Хто дивиться на неї особисто: хто з посміхом, хто з подивом, хто з жалем* (Л. Українка). Характерною ознакою таких безсполучникових речень є те, що в першій частині їх наявне слово або словосполучення, яке вимагає конкретизації, пояснення, уточнення. Друга частина, уточнюючи пояснюване слово, виступає розгорнутим у формі речення головним або другорядним членом першої частини. Друга частина може пояснювати й уточнювати такі члени речення першої частини, як підмет, іменна частина складеного іменного присудка, додаток, означення й різні обставини, зокрема обставину способу дії, міри і ступеня тощо. Пояснюватися у першій частині може й фразеологічний зворот. Напр.: 1. *Ні з чим зостався наш Хома: води нема — і курей чортма* (Л. Глібов) (уточнюється додаток). 2. *Мишва таку примітку знає: у кого довгий хвіст, той розум має* (Л. Глібов) (уточнюється означення). 3. *У світі часто так буває: один свою вину на іншого звертає* (Нар. пр.) (уточнюється обставина способу дії). 4. *Такий наш Йосип: нема і не просить* (Нар. пр.) (уточнюється частина складеного іменного присудка). 5. *А роботи по самі вуха: треба обід готувати та видавати, посуду мити, хустя прати...* (М. Коцюбинський). Такі безсполучникові речення здебільшого вживаються у фольклорі та в мові художньої літератури. Для наукового та офіційно-ділового стилю вони не характерні.

б) **Безсполучникові речення**, в яких друга частина пояснює зміст усієї першої частини. Напр.: 1. *Ліс стоїть печаль-*

ний: йому ось-ось треба пишне своє вбрання скидати, підставляти свої віти дощам холодним... (О. Вишня). 2. *А вгорі вже блідли зорі: западала пізня осіння ніч* (Ю. Смолич).

Безсполучникові речення цього типу залежно від лексичного значення присудка, що міститься в першій частині, та його смислового зв'язку із змістом другої частини, поділяються на такі різновиди:

1) Речення, в яких присудок першої частини має значення певної дії, що конкретизується, пояснюється змістом другої частини. Напр.: 1. *Погуляли гайдамаки, Добре погуляли: Трохи не рік шляхетською Кров'ю наповали Україну, та й замовкли — Ножі поцербили* (Т. Шевченко).

2) Речення, в яких головний член першої частини виражений безособовим дієсловом або предикативним прислівником, зміст якого розкривається в другій частині. Напр.: 1. *Вже пахло морем: ось-ось воно мало з'явитися із-за обр'ю* (О. Гончар). 2. *Було ще не пізно — тільки починало смеркати* (П. Мирний).

3) Речення, в яких перша частина вказує на певну ознаку предмета, зміст якої розкривається в другій частині. Напр.: 1. *Саме життя ставить перед письменником таку вимогу: людський образ має право на життя тоді, коли він типовий* (Ю. Смолич). 2. *Весна була тепла: парувала земля, від перших листочків ішов тонкий аромат* (П. Панч). 3. *Було колись в одній країні: сумний поет в сумній хатині рядами думи шикував* (Л. Українка).

Обидва типи безсполучникових речень вимовляються з відповідною інтонацією, яка на письмі позначається двокрапкою, рідше — тире.

Безсполучникові складні речення з приєднувальними відношеннями є синтаксичними структурами особливого типу, оскільки вони, як відзначалося вище, не мають серед інших типів речень своїх відповідників. Такі речення, що виражають приєднувальні відношення, поділяються на дві групи.

До першої групи належать речення, в яких друга частина розкриває внутрішній зміст першої, що лише повідомляє про зовнішній бік якогось явища чи факту. Структурною ознакою цих речень є те, що в переважній більшості їх перша частина має еліптичний характер, оскільки в ній відсутні слова, які формують повне речення. При вимовлянні таких речень між його частинами робиться пауза, на місці якої ставиться переважно двокрапка, рідше — тире. 1. *Дивлюсь у воду — місяць у воді сміється* (О. Довженко). 2. *Поглянь: народ твій — раб з рабів, чужими й рідними забутий, гниє віки в недолі лютій і віру в долю загубив* (О. Олесь).

3. *І знай: зоря незгасна світова, все ширячи проміння над землею, усю мою Вітчизну сповива* (М. Рильський).

До другої групи належать такі безсполучникові складні речення, в яких перша частина становить самостійне повідомлення, а друга — доповнює зміст першої. У таких реченнях друга частина може починатися приєднувально-вказівними займенниками **то, це, такий**. На стику частин цих речень робиться довга пауза, яка на письмі позначається тире або крапкою з комою. Напр.: 1. *Місяць викочувався все вище й вище; осяяні дерева дивились на свої тіні* (М. Коцюбинський). 2. *Трактор став усім за друга — оце й пісня уся* (П. Тичина). 3. *У вашім краю всорокове одквітнули вишні, — вважай, півжиття проминуло. Для мене ж — то мить* (Б. Олійник).

Безсполучникові речення з різнотипними частинами — це характерна ознака розмовного стилю. Вони як стислі, компактні структури, нерідко афористичного характеру, широко використовуються в мові фольклору і художньої літератури.

4. У межах складних безсполучникових структур окремо виділяються безсполучникові складні речення ускладненого типу. Структура їх може бути різною. Найбільш поширені такі:

1) Безсполучникові складні речення, в яких перша частина має будову простого речення, а друга — будову безсполучникового складного речення з однотипними або різнотипними частинами. Напр.: 1. *Рівність, братерство і воля усім — наші були ідеали — теплою кров'ю на стягу своїм ми їх в борні написали* (О. Олесь).

2) Безсполучникові складні речення, які об'єднують однотипні і різнотипні складні безсполучникові конструкції, що послідовно виражають різні смислові відношення. Напр.: 1. *Чумак іде, подивиться та й голову схилить; чабан вранці з сопілкою сяде на могилі, подивиться — серце ниє: кругом ні билини!* (Т. Шевченко). 2. *За гай скотилось сонце ясне, хмарок рожевих цілий рій в безодні синій тане, гасне, мов злotosяйне пасмо мрій; вітрець упав, з садочка лине струмком живущим пишний дух, з черемх убрання лебедине часами ронить срібний пух; вже гомін стих, туман над ставом серпанком хвилевим ляга; темніша небо...* (М. Стельмах).

У таких реченнях можуть використовуватися різні розділові знаки, а саме: кома, крапка з комою, двокрапка і тире. Наявність того чи іншого знака залежить від структури, обсягу і змісту речення.

Безсполучникові складні речення ускладненого типу використовуються в мові художньої літератури переважно при описах природи тощо.

5. У складних безсполучникових реченнях можуть вживатися такі розділові знаки: кома, крапка з комою, двокрапка, тире.

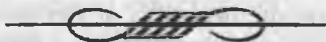
а) Кома ставиться, коли частини безсполучникового складного речення зображають якусь загальну картину, повідомляють про певні події, явища, які тісно пов'язані за змістом. Напр.: 1. *Тихесенько вітер віє, Степи, лани мріють, Між ярами над ставами Верби зеленіють* (Т. Шевченко). 2. *Тепер уже небо було синіше за море, розвіялась непомітна сива завіса, ледь невловимою лінією накреслився далекий обрій* (Ю. Збанацький).

б) Крапка з комою ставиться тоді, коли частини складного безсполучникового речення повідомляють про якісь події чи явища, які не тісно пов'язані за змістом, або коли в середині їх уже є коми. Напр.: 1. *Був гарячий червневий день; сонце палило нестерпно; замовкли птахи; дерева стомлено опустили листя* (Ю. Збанацький). 2. *Закурилася земля, задиміла; пішов дощ, дрібний та тихий, мов крізь сито, засіяв; стрепенулися темні ліси і, розправляючи, підставляли своє загоріле листя під дрібні дощові краплі; зраділа зелена трава і підняла свої гострі листочки угору; засумували пил та куриво, чорною пилюкою укрили всі широкі дороги* (П. Мирний).

в) Двокрапка у безсполучниковому складному реченні ставиться в таких випадках: 1) якщо друга частина складного речення означає причину того, про що йдеться в першій частині. Напр.: 1. *Раби — сьогодні не раби: шумлять знамена боротьби!* (О. Олесь). 2. *А вгорі вже блідли зорі: запала пізня осіння ніч* (Ю. Смолич); 2) якщо друга частина складного речення розкриває зміст першої, тоді після першої частини перед другою можна вставити слова **а саме**. Напр.: 1. *Високе небо незнайомого півдня, терпкий аромат близького поля діють на бійців, мов якийсь чарівний трунок: зникають денні сварки, вгамовуються пристрасті, всі стають ближчі між собою, одвертіші, мирніші, тихіші* (О. Гончар); 3) якщо друга частина складного безсполучникового речення доповнює зміст першої частини. У цьому випадку в першій частині вживаються дієслова **бачити, дивитися, думати, знати, чути, слухати** і под. Напр.: 1. *Бачиш: осінь плаче і тихо розжевий лист мете мені під ноги* (С. Чернецький). 2. *Слухай: Батьківщина свого сина кличе найпростішим, неповторним, віч-*

ним словом (Б.-І. Антонич); 4) якщо друга частина складного безсполучникового речення розкриває зміст першої частини. Напр.: 1. *Розкажу тобі думку таємну, дивний здогад мене облік: я залишуся в серці твоєму на сьогодні, на завтра, навік* (Л. Костенко). 2. *Я в давню істину увірував глибоко: найвища мудрість в простоті високій* (Б. Олійник);

г) **Тире** у безсполучниковому складному реченні ставиться в таких випадках: 1) якщо зміст першої частини складного речення протиставляється змісту другої. Напр.: 1. *Ще сонячні промені сплять, — Досвітні огні вже горять...* (Л. Українка). 2. *Поглянув я на ягнята — Не мої ягнята. Обернувся я на хати — Нема в мене хати* (Т. Шевченко); 2) якщо в першій частині безсполучникового складного речення виражається причина або умова, а в другій — наслідок того, про що йдеться в першій частині. Напр.: 1. *Вдаримо гучно ми в дзвони — всесвіт обійде луна* (В. Чумак). 2. *На годину спізнився — за рік не доженеш* (Нар. пр.). 3. *Мужність втратити — втратити все!* (О. Гончар); 3) якщо перша частина складного безсполучникового речення вказує на час дії або зміст першої частини порівнюється зі змістом другої чи в реченні зображається швидка зміна подій. Напр.: 1. *Прийде час — всі дороги на світі повернуть у край наш крилатий на печаль, на утіху тобі* (В. Сосюра). 2. *А прийде смерть — я буду жити, жити, бо на землі ніщо не пропаде* (В. Сосюра). 3. *Працюй ударно — житимеш гарно* (Нар. пр.). 4. *Защебетав соловейко — пішла луна гаєм* (Т. Шевченко). При розставлянні розділових знаків у безсполучниковому складному реченні особливу увагу слід звертати на інтонацію.

6. Висновки. Таким чином, безсполучникові складні речення — це особливий тип складних структур, в яких частини — прості речення — поєднуються без сполучників, а за допомогою інших засобів, серед яких основними є інтонація і лексичний склад компонентів.

Безсполучникові складні речення характеризуються стислістю, компактністю, лаконізмом, динамічністю, виразною інтонацією, нерідко експресивними відтінками, з огляду на що вони є дуже добрим засобом формулювання, вираження й повідомлення думки. В результаті це забезпечує їм значне поширення в різних стилях мови, особливо в художньо-белетристичному й розмовно-побутовому.

У межах безсполучникових конструкцій за характером відношень між частинами виділяються два різновиди безсполучникових складних структур: 1) безсполучникові складні речення з однотипними частинами і 2) безсполучникові складні речення з різнотипними частинами. Перші за своєю структурою співвідносяться зі складносурядними реченнями, другі — зі складнопідрядними. У безсполучникових структурах з однотипними частинами, як і в складносурядних реченнях між частинами, наявні еднальні, протиставні й зіставні відношення.

У безсполучникових складних реченнях з різнотипними частинами спостерігаються між частинами такі самі відношення, як і в складнопідрядних реченнях, а саме: з'ясувально-об'єктні, з'ясувально-означальні, причинно-наслідкові, умовно-наслідкові, часові тощо.

Безсполучникові речення з різнотипними частинами поділяються на два види: 1) речення, які можна перетворити в сполучникові структури, для чого між частинами слід вставити відповідні сполучники, і 2) речення, які в складні сполучникові перетворити неможливо.

Особливої уваги заслуговують безсполучникові складні речення ускладненого типу, що відрізняються своєю будовою, яка залежить від обсягу повідомлюваної думки і завдань, які ставить перед собою її автор. Такі речення широко використовуються в художній літературі, особливо при описах природи, а також в інших стилях мови при необхідності стисло й компактно висловити думку.

У безсполучникових складних реченнях з огляду на їх обсяг і структуру вживаються різні розділові знаки, наявність яких зумовлюється тими відношеннями (з'ясувальними, причиновими, наслідковими тощо), що виражаються між його частинами.

СКЛАДНІ СИНТАКСИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ КОНСТРУКЦІЇ З ЧУЖОЮ МОВОЮ

ПЛАН

1. Поняття про складні синтаксичні конструкції, їх функції у мові.
2. Різновиди складних синтаксичних конструкцій:
 - 1) Складносурядні багатокомпонентні речення.
 - 2) Складнопідрядні багатокомпонентні речення:
 - а) Речення з послідовною підрядністю.
 - б) Речення з паралельною підрядністю (з супідрядністю).
 - в) Речення з послідовною і паралельною підрядністю (супідрядністю).
 - 3) Безсполучникові багатокомпонентні конструкції.
 - 4) Складні багатокомпонентні речення мішаного типу.
 - 5) Період.
3. Конструкції з чужою мовою:
 - 1) Пряма мова.
 - 2) Непряма мова.
 - 3) Невласне пряма мова.
 - 4) Діалог, або діалогічна мова.
 - 5) Цитата, або цитування.
4. Висновки.

Р 1. Складні синтаксичні конструкції — це багатокомпонентні, багаточленні складні речення, які складаються з трьох і більше предикативних частин, пов'язаних між собою в єдине ціле. Такі речення ще називають ускладненими складними реченнями. Вони активно функціонують у мові поряд зі складними реченнями найпростішої структури, які включають тільки дві предикативні частини.

Ускладнені складні речення на відміну від останніх дають змогу передати об'ємні розгалужені думки, велику і різноманітну інформацію, здійснити докладні описи чогось чи когось і т.п., що забезпечує їм широке використання в усіх стилях мови, особливо в науковому й художньо-белетристичному при описах природи, людей, їхніх переживань, почуттів тощо.

Отже, наявність таких структур у мові зумовлена потребами життя.

2. Складні синтаксичні конструкції за будовою і за характером синтаксичних зв'язків між окремими частинами можна поділити на такі чотири різновиди:

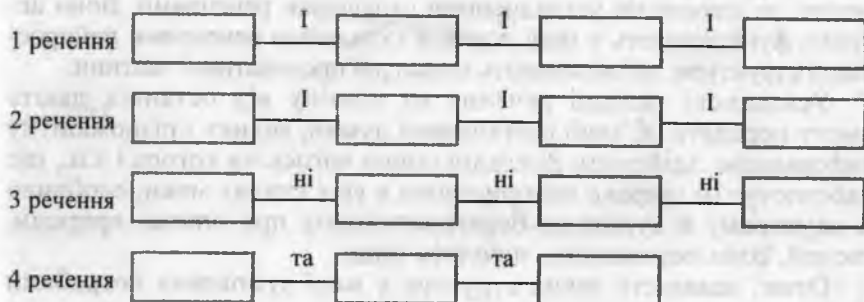
- 1) складносурядні багатокомпонентні речення;
- 2) складнопідрядні багатокомпонентні речення;
- 3) безсполучникові багатокомпонентні складні речення;
- 4) складні багатокомпонентні речення мішаного типу, тобто складні речення з різними типами зв'язку.

До складних синтаксичних конструкцій також належить період як особливий тип складного речення, а також конструкції з чужою мовою.

1) Складносурядні багатокомпонентні речення як різновид складних синтаксичних конструкцій вживаються в мові досить активно, проте не всіх типів. Переважно використовуються речення, в яких предикативні частини поєднуються в єдине ціле за допомогою єднальних і, рідше, розділових та протиставних сполучників.

У цій функції найчастіше виступають єднальні сполучники **і, ні ... ні, ані ... ані**, зрідка використовується сполучник **та**, вжитий у значенні сполучника **і**. Напр.: 1. *Твій поцілуй всі душі благородить / І сльози на алмаз переміняє, / І дотик твій із терня рожі родить, / І по серцях мов чар солодкий ходить, / І будить, молодить і оп'яняє* (І. Франко). 2. *Весь Божий світ сміявся, радів... Раділо сонце, ниви, луки... / І я не виніс щастя — муки, / І задзвеніли в серці звуки, / І розітнувсь мій перший спів...* (О. Олесь). 3. *Вона не зверне тебе в соняшний сад... / Ні кроку зі шляху, ні думки назад, / Ні хвилі даремне на місці* (О. Ольжич). 4. *Лише небо гуде неокрас, / Та сім'я журавлина на крилах весну піднімає, / Та ясними ночами зорі світять мечами...* (А. Малишко).

Схематично наведені вище речення можна зобразити так:

(Прямокутники, розміщені горизонтально, позначають предикативні частини — речення, поєднані сурядним зв'язком, як рівноправні.) У перших двох реченнях предикативні частини з'єднані єднальним сполучником **і**, у третьому — повторюваним сполучником **ні**, у четвертому — сполучником **та** в єднальному значенні. Проте найширше в багатокomпонентних складносурядних реченнях вживається єднальний сполучник **і**, особливо в поетичних творах, що можна проілюструвати на поезіях Т. Шевченка, І. Франка, О. Олеся. Напр.:

1. *І небо невмите, і заспані хвилі;*

І понад берегом геть-геть

Неначе п'яний очерет

Без вітру гнеться. Боже милий! (Т. Шевченко).

2. *І як се я ще досі не вдурів?*

І як се я гляджу і не осліпну?

І як се досі все те я стерпів

І у петлю не кинувся коніпну? (І. Франко).

3. *І на стегу посходить знов*

І воля, й слава, і любов,

І зацвітуть, як мак, вони,

І (щастя діждуть) їх сини (О. Олесь).

Нерідко в мові, переважно в художній літературі, використовуються багатокomпонентні складносурядні конструкції, в яких предикативні частини поєднуються в єдине ціле за допомогою сурядних сполучників різних груп, а саме: єднальних, протиставних і розділових або єднальних і протиставних чи єднальних і розділових, залежно від змісту висловлюваних думок. Саме сполучники виражають у складному реченні різні смислові відношення між його частинами й оформляють думку відповідного змісту. Напр.: 1. *Хоч ненастанно стяг мій вітром бився, та не високо плив в руці слабій, І хоч я жив, то все ж я не нажився* (І. Франко) (єднально-протиставно-розділові відношення). 2. *Чом тісно так в світі, нелюдяно жити? Чи люду за много наплодилось нам, Чи більш до життя потребує він сам? Ні люду замного на нашій рілі, Ні в нього самого потреби зросли, А більш його дома стіснили чужії, На рук його працю мов трутні падкії* (І. Франко) (розділово-єднально-протиставні відношення). 3. *Соняшник лежить неподалік, переїханий колесом, але він ще цвіте, цвіте в пилуці, і пахне цей квітчастий брат сонця дитинством, і бджола заклопотано лазить по його тугому, передавленому ко-*

лесом щільникові, впивається в кожну чашечку, бере нектар (О. Гончар) (протиставно-єднальні відношення). 4. Тебе сьогодні вже немає, Та ще квітки твої живі, І погляд мій тебе шукає, І тяжко плачуть солов'ї (О. Олесь) (протиставно-єднальні відношення). 5. Людей мільярди, і мільярди слів, а ти їх маєш вимовити вперше (Л. Костенко) (єднально-протиставні відношення).

Перше з наведених складних речень містить чотири предикативні частини, дві перші поєднані протиставним сполучником **та**, друга і третя — єднальним сполучником **і**, а третя і четверта — розділовим сполучником **то**, який виконує функцію протиставного сполучника **але**.

Друге складне речення включає п'ять предикативних частин. Дві перші пов'язані розділовим повторюваним сполучником **чи ... чи**, третя частина приєднується до другої, а четверта до третьої — єднальним повторюваним сполучником **ні ... ні**, п'ята з'єднується з четвертою за допомогою протиставного сполучника **а**, в результаті чого виникає складна синтаксична конструкція з різними синтаксичними відношеннями між її частинами. Третє з наведених речень складається з чотирьох предикативних частин, з яких перші і друга поєднуються протиставним сполучником **але**, третя частина приєднується до другої, а четверта — до третьої за допомогою єднального сполучника **і**, що сприяє утворенню складної синтаксичної конструкції з протиставно-єднальними відношеннями. Такі самі, протиставно-єднальні, відношення спостерігаються і в четвертому із наведених складних речень, що теж складається з чотирьох предикативних частин, з яких перша й друга з'єднуються протиставним сполучником **та**, третя приєднується до другої і четверта до третьої єднальним сполучником **і**. У п'ятому реченні три предикативні частини, перша і друга поєднані єднальним сполучником **і**, а друга і третя — протиставним сполучником **а**.

Отже, поєднання предикативних частин у складносурядних багатокomпонентних реченнях може здійснюватися за допомогою різних сурядних сполучників, комбінування яких може бути довільним.

❧ 2) Складнопідрядні багатокomпонентні конструкції — це складні речення, в яких при одній головній частині є дві й більше підрядних частин. У таких реченнях можуть бути підрядні частини всіх типів, і зв'язуватися вони можуть усіма засобами підрядного зв'язку.

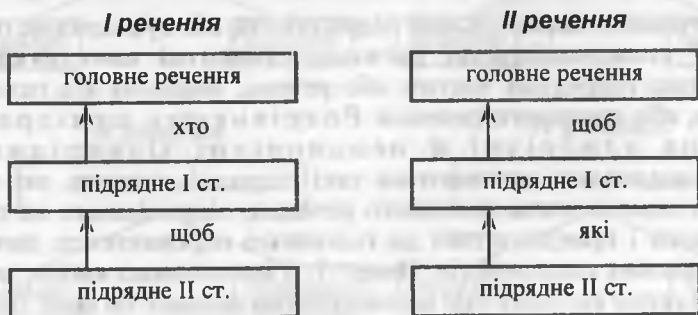
У межах складнопідрядних багатокomпонентних речень виділяються: а) речення з послідовною підрядністю; б) речення з па-

ралельною підрядністю, або супідрядністю; в) речення з послідовною і паралельною підрядністю.

а) Речення з послідовною підрядністю — це такі складно-підрядні багатокомпонентні речення, в яких при головній частині чи при головному реченні є кілька підрядних частин, або речень, які послідовно залежать одне від одного, тобто перше підрядне речення відноситься до головного, друге підрядне — до першого підрядного, третє підрядне — до другого підрядного і т. д., причому кожне підрядне речення в такій конструкції, крім останнього, одночасно виконує подвійну функцію: стосовно попереднього речення воно є підрядним, а стосовно наступного — головним. Перше підрядне речення називається підрядним першого ступеня, друге — підрядним другого ступеня, третє — підрядним третього ступеня і т. д. Напр.: 1. *Не поет, хто забуває Про страшні народні рани, Щоб собі на вільні руки Золоті надіть кайдани!* (Л. Українка). 2. *Найсвятіші наші помисли спрямовані на те, щоб розквітло на планеті життя справді братерське, без воєн, без чвар і тривоги, які зараз колишуть світом...* (О. Гончар).

У першому наведеному реченні головним є речення *Не поет*, від нього залежить перше підрядне, — *хто забуває про страшні народні рани*, до якого відноситься наступне підрядне — *щоб собі на вільні руки золоті навіть кайдани*. Перше підрядне стосовно другого є головним реченням. Отже, залежність речень послідовна. У другому реченні спостерігається аналогічне явище. Від головного речення *Найсвятіші наші помисли спрямовані на те (на що?)* залежить підрядне — *щоб розквітло на планеті життя справді братерське, без воєн, без чвар і тривоги*, яке стосовно другого підрядного — *які зараз колишуть світом*, що від нього залежить, є головним.

Схематично залежність частин двох наведених складних речень з послідовною підрядністю можна зобразити так:

На таких схемах наочно простежується залежність речень у складних синтаксичних конструкціях, їх структура.

Зазначимо, що підрядні речення в складнопідрядних утвореннях завжди починаються сполучниками або сполучними словами (див. наведені вище приклади), чим вони відрізняються від головних речень, в яких ніколи не може бути ні сполучника, ні сполучного слова.

Найбільш поширеним різновидом складнопідрядних речень з послідовною підрядністю є конструкції, в яких першим є головне речення, а за ним ідуть послідовно підрядні речення. Такі структури застосовуються в усіх стилях мови. Напр.: 1. *На нараді відзначалося, що проблема фінансування наукових закладів в Україні є особливо важливою, оскільки вона безпосередньо стосується формування молодого наукового потенціалу української держави (З газ.).* 1. *Ви скажіть, що я не хочу Слави з рук його приймати, Бо лихую тільки славу Тії руки можуть дати* (Л. Українка). Проте зрідка головне речення в багатокомпонентних складнопідрядних реченнях з послідовною підрядністю може стояти після підрядних, у кінці складного речення. Напр.: 1. *Іде вже мені не доводилось бути, в таких місцях, що, здавалося, крук кості української не занесе туди, а глянть — летиться українська мелодійна мова, долітає, буцім з далекої сільської вулиці, українська пісня...* (П. Грабовський). Можливі також випадки, коли підрядні речення одного ступеня розриваються підрядними реченнями іншого ступеня. Напр.: *Чудова тепла ніч тасмничи зоріла, коли Маруся спішно випорхнула з хати, проповзла попід гіллястим наметом розквітлої калини, що стелилася по землі, і опинилася в саду* (М. Вовчок).

Структура таких речень, зокрема місце в ньому головного і підрядних, у кожному конкретному випадку зумовлена змістом повідомлюваної думки і тими завданнями, які ставить перед собою автор.

Б) Речення з паралельною підрядністю, або супідрядністю, — це такі складнопідрядні багатокомпонентні конструкції, в яких кілька підрядних частин, або речень, залежать від головної частини, або головного речення. Розрізняють супідрядні речення однорідні й неоднорідні. Однорідними супідрядними називаються такі підрядні речення, які залежать від одного члена головного речення, відповідають на те саме питання і приєднуються до головного переважно за допомогою однакових сполучників. Напр.: 1. *З викладеного видно, що на сьогодні серед економістів немає єдиного погляду на роль грошей*

у народному господарстві, **що** цю проблему економісти кожної країни мають розв'язувати самостійно (З журн.). 2. **Тоді**, як це листя зелене було, **Як** трави стояли і квіти пахтіли, **Кудись** несподівано сонце зайшло... (О. Олесь). 3. **Я з тих країв**, де над Дніпром цвітуть, шумлять гаї, **де** з дня народження мені співають солов'ї (М. Нагнибіда). 4. **Ви скажіть** сьому зухвальцю, **Що** тепер настав день суду, **Що** тернів його я довго, **Але** більш терпіння не буду (Л. Українка).

У першому з наведених речень підрядні однорідні речення пояснюють у головному реченні предикативне слово **видно**, відповідають на питання **що?** і приєднуються до головного речення сполучником **що**.

У другому реченні однорідні супідрядні речення пояснюють у головній частині слово **тоді**, відповідають на питання **коли?** і приєднуються до головного речення за допомогою сполучника **як**.

У третій складній структурі супідрядні однорідні речення пояснюють у головній частині слово **країв**, відповідають на питання **яких?** і з'єднуються з головним реченням сполучним словом **де**.

У четвертій складній конструкції однорідні супідрядні речення пояснюють у головній частині слово **скажіть**, відповідають на питання **що?** і з'єднуються з головним реченням сполучником **що**.

Схематично наведені вище складнопідрядні речення можна зобразити так:

Як видно, схеми у чотирьох вищенаведених складних речень однакові, оскільки однорідні супідрядні речення в них пояснюють один і той самий член у головній частині (саме тому в схемі лінії, що з'єднують підрядні речення з головним, виходять з однієї точки), відповідають на одне й те саме питання і з'єднуються з головним однаковими сполучниками.

Проте в межах складнопідрядних конструкцій трапляються супідрядні однорідні речення, які залежать від одного і того ж слова в головній частині, відповідають на одне і те саме питання, але приєднуються до головного речення за допомогою різних сполучників. Напр.: 1. *Не знаю я (чого?), що буде після нас, (і ще чого?) в які природа убереться шати* (Л. Костенко).

Неоднорідними супідрядними називаються такі підрядні речення, які, пояснюючи головну частину, належать до різних слів головного речення або до того самого слова, яке вони пояснюють з різних сторін і, отже, відповідають на різні питання. Такі речення до головної частини приєднуються переважно за допомогою різних сполучників чи сполучних слів. Напр.: 1. *...місіонери освіти, які діють під прапором народності, забули, що народ перш за все вимагає від своїх вихователів поваги до його власного світогляду, виробленого далеко від школи...* (П. Житецький). 2. *Щоб дати майбутнім економістам чітке уявлення про механізм функціонування грошово-кредитної сфери, у вищій школі України були докорінно оновлені навчальні плани майже всіх економічних спеціальностей, зокрема був введений курс «Гроші і кредит», який у системі економічних дисциплін займає важливе місце* (З журн.). 3. *Тарасе наш, твої слова нетлінні, Що в Кобзарі лишив ти в спадок нам, На вольній нашій, славній Україні звучатимуть, як заповіт синам* (Л. Забашта). 4. *Моя любове!.. Не допусти, щоб світ зійшовся клином, і не присти, для чого я живу* (Л. Костенко).

Як свідчать приклади, в усіх наведених конструкціях супровідні неоднорідні речення пояснюють у головних реченнях різні слова. Так, у першому реченні від головної частини *місіонери освіти забули* залежить два супровідні неоднорідні речення: перше — *які діють під прапором народності* — пояснює в головній частині слово *місіонери*, відповідає на питання *які?* і приєднується до головного речення сполучним словом *які*, друге підрядне — *що народ перш за все вимагає від своїх вихователів поваги до його власного світогляду, виробленого далеко від школи* — пояснює в головній частині слово *забули*, відповідає на питання *що?* і до головного речення приєднується сполучником *що*.

У другій з наведених конструкцій від головного речення — у вищій школі України були докорінно оновлені навчальні плани майже всіх економічних спеціальностей, зокрема був введений курс «Гроші і кредит» — також залежать два підрядні речення, перше — *щоб дати майбутнім економістам чітке уявлення про механізм функціонування грошово-кредитної сфери* — пояснює в головній частині слова *були оновлені*, відповідає на питання *для чого?* з якою метою? і приєднується до головного сполучником *щоб*; а друге — *який в системі економічних дисциплін займає важливе місце* — пояснює в головному реченні слово *курс*, відповідає на питання *який?* і до головного приєднується сполучником *який*.

У третій конструкції перше підрядне речення — *що в Кобзарі лишив ти в спадок нам* — залежить у головному реченні — *Тарасе наш, твої слова нетлінні, На вольній нашій, славній Україні звучатимуть* — від іменника *слова*, уточнює прикметник *нетлінні*, відповідає на питання *які?* і приєднується до головного речення сполучником *що*, тоді як друге підрядне — *як заповіт синам* — пояснює в головній частині дієслово *звучатимуть*, відповідає на питання *як?* і до головного приєднується сполучником *як*.

У четвертій конструкції спостерігається аналогічне явище: від слова головної частини *не допусти* залежить перше підрядне речення — *щоб світ зійшовся клином*, — а від другого слова головного речення — *не присти* залежить друге підрядне — *для чого я живу*.

Схеми наведених вище синтаксичних конструкцій будуть такими:

Як видно зі схем, лінії, що приєднують підрядні речення, підходять до різних точок прямокутника, який позначає головне речення. Це вказує на те, що ці речення супідрядні неоднорідні, тобто що вони залежать від різних слів головної частини.

Таким чином, основна відмінність супідрядних неоднорідних речень від супідрядних однорідних полягає в їх різній синтаксичній віднесеності, тобто якщо супідрядні однорідні речення залежать від одного слова в головній частині, відповідають на одне і те саме питання, то супідрядні неоднорідні речення відносяться до різних слів у головному реченні і відповідають на різні питання.

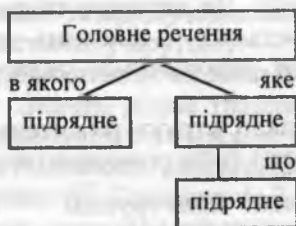
Трапляються випадки, коли супідрядні неоднорідні речення, відповідаючи на різні питання і, пояснюючи в головній частині різні слова, приєднуються до головного за допомогою однакових сполучників. Напр.: 1. *У тьмяному світлі сірого дня, що лилось крізь діри вікон та через стелю, все здавалось чужим, чудним, не подібним до того, що було вчора* (М. Коцюбинський).

У наведеній синтаксичній конструкції до головного речення — *У тьмяному світлі сірого дня все здавалось чужим, чудним, не подібним до того* — належать два супідрядні неоднорідні речення, перше — *що лилось крізь діри вікон та через стелю* — залежить від слова *світло* в головній частині, відповідає на питання *яке?*, друге — *що було вчора* — залежить від слів *до того* в головному реченні, відповідає на питання *до чого?* Проте перше і друге підрядні речення до головного приєднуються одним сполучником — *що*.

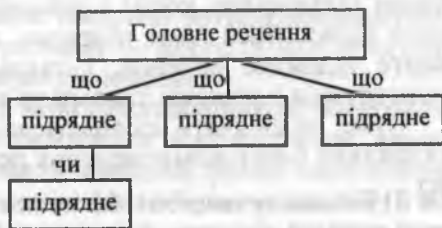
В) Речення з послідовною і паралельною підрядністю (із супідрядністю) — це такі багатокomпонентні складнопідрядні конструкції, в яких поєднується послідовна і паралельна підрядність. Кількість підрядних речень, пов'язаних послідовною чи паралельною підрядністю, у таких реченнях може бути неоднаковою. Вона залежить від обсягу висловлюваної думки, від її змісту тощо. Напр.: 1. *Українська мова для мене — це море, в якого немає дна і яке настільки багатоманітне, що ніколи не встановити межі при пізнанні її феномена* (В. Шевчук). 2. *Як добре те, що смерті не боюся я і не питаю, чи тяжкий мій хрест, що перед вами, судді, не клонюся в передчутті недовідомих верст, що жив, любив і не набрався скверни, ненависті, прокльону, каяття* (В. Стус). 3. *Страшні слова, коли вони мовчать, коли вони зненацька причаїлись, коли не знаєш, з чого їх почать, бо всі слова були уже чиймись* (Л. Костенко). 4. *Коли дехто з моїх друзів каже, щоб я беріг свої сили, бо інакше, мовляв, передчасно згорю, я відповідаю, що віддаю перевагу горінню* (Б. Гмиря).

Схеми наведених речень такі:

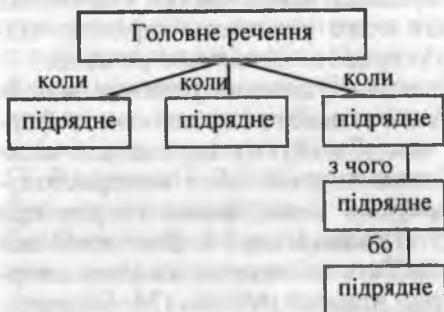
I речення

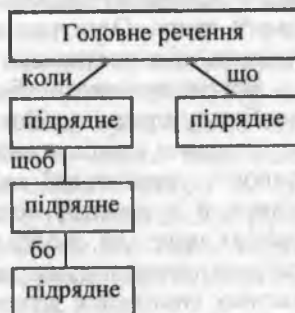
II речення

III речення

IV речення

На схемах наведених складних синтаксичних конструкцій добре видно, як підрядні речення пов'язані з головною частиною і як вони співвідносяться між собою.

Так, у першому реченні від головного залежать два супідрядні однорідні речення, які пояснюють у головному слово *море*, з другим із них послідовною підрядністю зв'язане третє підрядне речення, яке приєднується до нього сполучником *що*.

У другому реченні до головної частини належать три супідрядні однорідні речення, які пояснюють у ній слово *те* і з'єднуються з головною частиною сполучником *що*, до першого підрядного послідовною підрядністю приєднується четверте підрядне, яке зв'язується з ним сполучником *чи*.

У третьому складнопідрядному реченні, в якому теж три супідрядні однорідні речення відносяться до головної частини і приєднуються до неї сполучним словом *коли*, послідовною підрядністю зв'язані три останні підрядні речення, з яких четверте підрядне залежить від третього, а п'яте — від четвертого, створюючи невеликий ланцюжок підрядних речень.

У четвертому складному реченні до головної частини належать два супідрядні неоднорідні речення, які з різних боків пояснюють присудок головного речення і відповідають на різні питання (*відповідаю коли?* і *відповідаю що?*). До першого підрядного відноситься третє підрядне, а від третього — залежить четверте підрядне речення, і таким чином утворюється складна конструкція з різними типами зв'язку.

Отже, як свідчать проаналізовані приклади, структура складно-підрядних багатокомпонентних речень може бути різноманітною.

3) Безсполучникові багатокомпонентні конструкції — це такі складні речення, в яких три і більше предикативних частин об'єднані в одне ціле без сполучників, за допомогою інтонації, яка є основним засобом зв'язку предикативних частин у реченнях цього типу. Одночасно інтонація може визначати характер відношень між частинами безсполучникового складного речення.

Безсполучникові багатокомпонентні складні речення мають особливу природу. Вони є засобами стислого і компактного формулювання і вираження думки, чим збагачують виражальні можливості української мови, особливо широко вони використовуються в художній літературі, зокрема в поетичних творах при описах природи, людських почуттів тощо. Напр.: 1. *Вже захід шариє над протягом гаю, змовк шепіт басчний тополь, хмаринок перлистих спинилася згряя вгорі серед пишних роздолъ* (М. Старицький). 2. *Місяць, закоханий в ніч чарівну, Сяє, щасливий, і світе; Сонце цілує рожеву весну, В травах кохаються квіти* (О. Олесь).

І перше і друге безсполучникові речення складаються з трьох предикативних частин, поєднаних між собою безсполучниковим зв'язком.

У межах безсполучникових багатокомпонентних конструкцій розрізняють безсполучникові складні речення з однорідною безсполучниковістю, тобто з однотипними частинами, і безсполучникові складні речення з неоднорідною безсполучниковістю, тобто з різнотипними частинами. Найбільш поширеними в мові є безсполучникові структури з однорідною безсполучниковістю, коли в одне ціле поєднуються однотипні предикативні частини. Напр.: 1. *День промчався над землею; хороший, ясний, літній день пробіг, як тінь над нею; запало сонце; ніч підняла своє темне крило і прикрила ним світ* (П. Мирний). 2. *Станем ми в полі на стежці глухий, Стане нам тепло і ясно, Стомлене серце під шум польовий Стихне і солодко згасне* (О. Олесь). 3. *Закурилася земля, задиміла; пішов дощ, дрібний та тихий, мов крізь сито, засіяв; стрепенулися темні ліси і, розправляючи, підставляли своє заго-*

ріле листя під дрібні дощові краплі; зраділа зелена трава і підняла свої гострі листочки угору; засумували пил та куриво, чорною пилюкою укрили всі широкі дороги (П. Мирний). У першому реченні безсполучниковим зв'язком поєднані чотири предикативні частини, у другому — три, у третьому — шість. У всіх реченнях предикативні частини пов'язані як рівноправні.

Значно рідше трапляються в мові безсполучникові багатоконпонентні речення з різнотипними частинами. Напр.: 1. *Розбилася, розсипалася грудка — стиглий ґрунт, пора орать, сіять* (К. Гордієнко). 2. *Вишневецький не збирався тікати, в голові стриміла одна думка: знімати з себе всю зброю чи тільки віддати шаблю переможцям — ганьба одна* (І. Ле).

Досить поширеними в мові є багатоконпонентні безсполучникові речення з однорідною і неоднорідною безсполучниковістю. Напр.: 1. *Слухай: навколо лунають пісні, В сонці купається поле* (О. Олесь). 2. *Не китайкою покрились козацькі очі, не вимили біле личко слізюньки дівочі: орел виїняв карі очі на чужому полі, біле личко вовки з'їли, — така його доля* (Т. Шевченко). 3. *Ой не сійтесь, сніги, не сійтесь рясні, Не губіть ви останньої слави: Гріє здалека землю усмішка весни, Пробиваються проліски, трави* (О. Олесь). 4. *Весна іде, сніги чорніють; з-під них пожовклі та бліді виходять руна; скрізь леліють озера талої води* (М. Старицький).

У першому з наведених речень, яке складається з трьох предикативних частин, до першої частини приєднуються дві наступні неоднорідною безсполучниковістю. У другому реченні, яке включає п'ять предикативних частин, перші дві поєднуються однорідною безсполучниковістю, до них неоднорідною безсполучниковістю приєднуються три останні предикативні частини. У четвертому реченні, яке складається з чотирьох предикативних частин, до двох перших, поєднаних однорідною безсполучниковістю, приєднуються неоднорідною безсполучниковістю дві наступні предикативні частини.

У межах складних безсполучникових конструкцій виділяються безсполучниково-сполучникові структури, в яких одні предикативні частини, або речення, пов'язуються безсполучниковим зв'язком, а інші — за допомогою сполучних слів або сполучників (сурядних чи підрядних). Широке використання таких речень спостерігається в художній літературі, зокрема в поетичних творах, що можна проілюструвати на поезіях Олександра Олеся:

1. *Пройшло багато чорних літ,
І знов я в рідний край забився,
Мій степ пожовк і засмутився,*

*І світ поблід, щасливий світ,
В квітках була душа моя,
І ось дивись, — палаю я,*

2. *Я запалив квітки мої:*

*Нехай горять у сизій млі.
Осріблені місяцем гори блищать,
Їм кедрі і сосни казки шелестять,
І дивні пісні їм співають вітри,
Що нишком прослухали в моря з гори.*

3. *І марили айстри в розкішнім півсні*

*Про трави шовкові, про сонячні дні, —
І в мріях ввижалась їм казка ясна,
Де квіти не в'януть, де вічна весна...*

❧ 4) **Складні багатокomпонентні речення мішаного типу** — це речення, в яких кілька предикативних частин можуть поєднуватися різними типами синтаксичного зв'язку. У таких складних реченнях одні предикативні частини з'єднуються сполучниками сурядності, інші — сполучниками підрядності або сполучними словами чи безсполучниковим зв'язком. Складні багатокomпонентні речення мішаного типу ще називають реченнями з різними типами зв'язку або складними реченнями ускладненого типу. Вони дуже різноманітні з погляду можливостей поєднання в них предикативних частин. В їх межах можна виділити складні речення сурядно-підрядні, складні речення з сурядним і безсполучниковим зв'язком, з підрядним і сполучниковим зв'язком та багатокomпонентні складні речення з сурядним, підрядним і безсполучниковим зв'язком.

Найбільш поширеними з-поміж названих конструкцій є сурядно-підрядні складні речення, які відзначаються великою варіантністю поєднання в них предикативних частин. Такі речення досить активно вживаються в художньому, науковому й публіцистичному стилях мови. При необхідності у вказаних стилях використовуються й інші типи названих вище речень. Напр.: 1. *І крові не стало, і гаснув вогонь, І падала пісня крилата, Як падає жовтий осінній листок, Як пташка, стрілою піднята* (О. Олесь). 2. *Не злякають вам нікого, холодні сніги, Бо розтопить вас сонце блискуче, І нечуваний сміх залуна навкруги, Як тікати ви будете з кручі* (О. Олесь). 3. *І день іде, і ніч іде, І, голову схопивши в руки, Дивуєшся, чому не йде Апостол правди і науки?* (Т. Шевченко). 4. *Мова така ж жива істота, як і народ, що її витворив, і коли він кине свою мову, то вже буде смерть його душі, смерть всього того, чим він відрізняється від других людей* (П. Мирний).

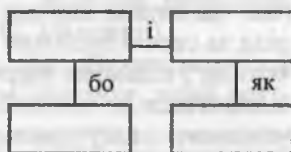
Усі чотири наведені речення є сурядно-підрядними, але предикативні частини в них поєднані неоднаково. Перша конструкція складається з трьох речень, з'єднаних сурядним зв'язком — за допомогою єднального сполучника *і*, два перші речення — прості, третє — складнопідрядне, з двома супідрядними однорідними частинами, з'єднаними підрядним сполучником *як*. Друга конструкція становить собою поєднання сурядним зв'язком (сполучником *і*) двох складнопідрядних речень, кожне з яких складається з головного й підрядного. У третій конструкції три речення поєднані єднальним сполучником *і* як рівноправні, перше й друге речення — прості, третє — складнопідрядне з одним підрядним. Четверта конструкція складається з двох складнопідрядних речень (і шести предикативних частин), поєднаних сурядним сполучником *і*. У першому складнопідрядному реченні є два підрядні речення, які послідовно залежать одне від одного. Друге складнопідрядне речення складається з головного і двох супідрядних неоднорідних частин.

Схематично ці речення можна зобразити так:

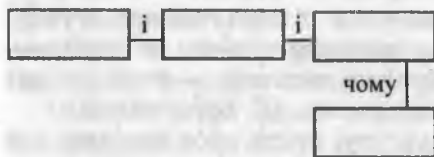
I речення

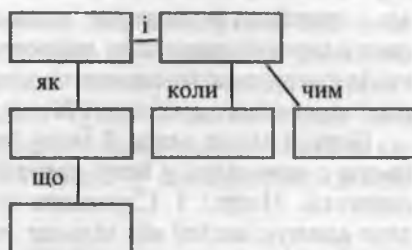
II речення

III речення

IV речення

На схемах різниця в структурі речень, які належать до одного розряду, до сурядно-підрядних, простежується дуже виразно.

Особливе місце в межах складних синтаксичних конструкцій займають речення, в яких предикативні частини поєднані сполуч-

никовим і безсполучниковим зв'язком. Такі великі, об'ємні речення використовуються переважно в художній літературі та в наукових працях. Напр.: 1. *Заблищали зорі в небі, як очі у добрих дітей; заройлися — заворушилися вони, мов живі; одна з їх зірвалася — і огневий слід пересипав небо; загорілося зарево за горою, де сходив місяць* (П. Мирний). 2. *Насамперед слід зазначити, що в економічній літературі йдеться про особливості розвинутих країн; насправді ж коло країн, які живуть у системі ринкових відносин, значно ширше; серед них розвинуті країни становлять приблизно 10%, і куди зможе рухатись Україна, який шлях оберуть її лідери?* (З журн.).

§ 5) Період — це розгорнута побудова, яка становить собою велике складне речення, чітко поділене на дві частини. Перша з них містить основу повідомлення і є інформативно-констатуючою, а друга — підсумок щодо сказаного в першій частині і є завершальною, підсумковою. Специфічною у періоду є й інтонація, оскільки перша його частина вимовляється з висхідною перелічувальною інтонацією, а друга — із завершальною. Цими ознаками період відрізняється від інших типів складних речень. Між першою і другою частинами періоду на письмі завжди ставиться кома і тире. Період за своєю будовою найчастіше є великим складнопідрядним реченням з кількома підрядними (вони можуть мати свої підрядні), які відносяться до головного і здебільшого приєднуються до нього однаковими сполучниками. Напр.: 1. *Чи тільки терни на шляху знайду, Чи до мети я повної дійду; Чи без пори скінчу той шлях тернистий, — Бажаю так скінчити я свій шлях, як починала: з співом на устах* (Л. Українка). 2. *У ці дні, коли люди милуються і не можуть намилюватися плодами своєї праці, бачачи на полях те, в чому є крихітка їх життя; коли зрошені їх руками пшениця, ячмінь, овес важкими пластами лягають на паруси комбайнів; коли від ранку до смеркання не замовкає скрекотіння косогонів, — тоді для них уже нема нічого кращого і більш хвилюючого...* (С. Бабаєвський).

Період може мати й іншу структуру, проте обов'язковим для нього є наявність у його першій частині однотипних структурних одиниць. Напр.: 1. *Служити вічній правді, стояти в рядах тих, хто врятує людей від кількох зайвих тисяч років боротьби, гріха і страждань, віддати ідеї все: молодість, сили, здоров'я, бути готовим умерти для спільного блага, — яка висока, яка щаслива доля!* (А. Чехов).

Використовується період переважно в художньо-белетристичному та науковому стилях.

3. Під конструкціями з чужою мовою розуміють структури, які виникають унаслідок різних способів передавання мови чи думок іншої особи, що включається в авторську розповідь. Ці конструкції тісно прилягають до складних синтаксичних структур.

Способи і форми передавання чужої мови зумовлюються ситуацією спілкування, його метою і призначенням.

Розрізняють такі форми передавання чужої мови: 1) пряма мова; 2) непряма мова; 3) невласне пряма мова; 4) діалогічна мова і 5) цитати, або цитування.

1) Прямою називається чужа мова, передана в авторському контексті дослівно, зі збереженням змісту і форми висловлення. Синтаксичні конструкції з прямою мовою складаються з двох частин: прямої мови і слів автора, які повідомляють, кому належить пряма мова, за яких обставин вона виголошується тощо.

Слова автора можуть стояти перед прямою мовою, після або в середині неї. Напр.: 1. *«Не проводжайте мене, — попросила Ляля рідних. — Я скоро повернуся»* (О. Гончар). 2. *Капітан скомандував: «Звертай, Олег, на Дніпро!»* (Д. Бедзик). 3. *«Бути хорошим гравером, — часом говорив Тарас, — значить розповсюджувати прекрасне й повчальне в народі»* (О. Ільченко).

Слова автора при прямій мові служать для впровадження в розповідь чужої мови, вони є синтаксичним центром, який організує конструкцію з чужою мовою.

Пряма мова і слова автора не становлять одного речення, а виступають як окремі речення. Зв'язок прямої мови зі словами автора в усній мові регламентується інтонацією, а на письмі — спеціальними правилами пунктуації.

2) Непряма мова — це чужа мова, яка вводиться автором розповіді в текст у формі підрядного з'ясувального речення. При цьому функцію головного речення виконують слова автора.

Отже, при цій формі передавання чужої мови синтаксичним центром, який організує конструкцію з чужою мовою, є слова автора, які виступають головною частиною у складнопідрядному реченні. Пор., напр.:

Пряма мова

«Чого зажурився, мій любий козак?» — питає дівчина вродлива.

Непряма мова

Дівчина вродлива питає, чого зажурився її любий козак.

(Л. Українка)

«Яке щастя бути в полку!» — думав Черниш, скачучи з товаришами-офіцерами поперед своєї роти.

(О. Гончар)

«Без мови немає народу, Як сонця без сйва й тепла...» — сказав Сергій Шелухін.

Скачучи з товаришами-офіцерами поперед своєї роти, Черниш думав про те, яке щастя бути в полку.

Сергій Шелухін сказав, що без мови немає народу, як сонця без сйва й тепла.

При заміні прямої мови непрямою у підрядному реченні, яким замінюється пряма мова, можуть відбуватися різні зміни і використовуватися різні сполучники для приєднання підрядного речення до головного.

3) Невласне пряма мова — це особлива форма передавання чужої мови, яка поєднує в собі властивості прямої і непрямої мови і в художній літературі використовується як стилістичний прийом. Невласне пряма мова, як і пряма мова, частково або повністю зберігає лексичні, фразеологічні й синтаксичні особливості мови того, хто говорить, але синтаксично з авторської мови вона може виділятися і не виділятися. Невласне пряма мова широко використовується в художній літературі для змалювання внутрішнього світу персонажів, їхніх переживань, почуттів тощо і нерідко становить собою внутрішню мову персонажа, або його внутрішній монолог, за допомогою якого автор розкриває образи своїх героїв. Майстерно скористався цим високохудожнім прийомом М. Коцюбинський у повісті «Фата моргана»: 1. ... Андрій не покидав надії, що ось-ось не видко як наїдуть пани, усе поладять і пустять фабрику. Ну, а тепер він певний, бо панський пастух Хома Гудзь шепнув йому ту новину. Хома хоч ходить коло товару, та все ближче до панів, бо треться коло них. Буде фабрика, буде!... Бо то, пане добродзею, чиста загибель тепереньки чоловікові: заробити нема де, землі зроду не було, комірне плати, кругом злидні, а їсти мусиш! Та! Велике щастя — латочка землі!... Крутиться оден з одним на своїй скибці, а сам ходить чорний, як земля... а їсть не краще за того, що нічого не має... Хазяїн! Андрій з презирством чвиркнув крізь зуби. От фабрика, то вже щось інше. Не страшна ані посуха, ані дощі. Робота чиста, рівна. Прийде термін — бери гроші... 2. Челядь гуляє на Майдані..., а в Маланки звичайні гості — думи. Ох, Боже, Боже, трошки того віку, а як важко його прожити. Андрій знов не нанявся. Отак щороку. Легкого хліба шукає. Всю,

каже, силу дурно оддав землі, більше не хочу, знов буде рибку ловити ... на пошту побіжить, як пан пошле, зайця підстрелить. Люди жнуть, або косять, а її Андрій іде стежкою, ремінна торба через плече, бриль на потилиці і ціпком вимахує...

В обох уривках мова героїв Андрія і Маланки включена в авторську розповідь. Чужа мова тут поєднується з авторською.

Саме використання невластивої прямої мови дало змогу автору зберегти індивідуальні особливості мови обох героїв, повніше і глибше виразити їхні думки і прагнення.

§ 4) Діалог (від гр. *dialogos* — бесіда, розмова), або діалогічна мова, — це один із засобів передавання чужої мови. В діалозі дослівно відтворюється розмова двох або кількох осіб. Діалог може супроводжуватися словами автора, але переважно він подається без них. Діалогічна мова характеризується своєрідним пунктуаційним оформленням. Так, перед кожною реплікою ставиться тире, а слова кожного співрозмовника пишуться з нового рядка і з великої літери. Напр.:

— *Лялю, чому ви така?*

Дівчина обернулась до нього, болісно звівши брови, мов пізнаючи його.

— *Щось сталося, Лялю?*

— *Сталося, —* важко сказала вона. — *Сталося, Лука Дмитрович.*

Лікар підсунув на лоба окуляри, розправив широкі плечі.

— *Що саме?*

— *Загинув загін товариша Купріяна.*

— *Увесь загін?*

— *Треба думати, що так. Залишились... ми з вами, —* сказала Ляля (О. Гончар).

Складові діалогу називаються репліками. Самостійним засобом мовної організації діалог виступає тільки в драматичних творах, в яких мова автора використовується лише для змалювання обстановки, дії, часу чи зовнішності персонажів п'єси або для коротких авторських ремарок.

§ 5) Цитата (від лат. *cito* — наводжу, проголошую), або цитування, — це особливий різновид чужої мови, яка являє собою дослівно переданий уривок з якогось твору, або чийсь слова, що наводяться для підтвердження чи доведення правильності висловлюваних думок. Використовуються вони переважно в наукових та публіцистичних працях, а також в усіх інших випадках, коли виникає потреба підтвердити висловлену думку. Перед цитатою

або після неї вказують її автора. Напр.: 1. *«Поряд із Шевченком, Франком, Панасом Мирним, Коцюбинським та іншими нашими славними класиками Леся Українка наполегливо розвивала і зміцнювала нашу сучасну літературну мову, вдосконалювала художню стилістику»* (О. Гончар). 2. Максим Рильський писав: *«Мова — наша зброя, якою ми служимо народові, що нас породив, вигодував і виховав. Мова — втілення думки. Що багатша думка, то багатша мова. Любімо її, вивчаймо її, розвиваймо її!»*

Цитати, які наводяться в наукових працях, обов'язково повинні паспортизуватися, тобто внизу сторінки, на якій наводиться цитата, під текстом, у так званих виносках, вказується джерело, звідки взята цитата, а саме: подається автор, назва праці, місце видання, видавництво, рік видання і сторінка, на якій міститься наведена цитата. Якщо цитата береться з журналу, подається номер журналу, його назва і все, що вказано вище. При наявності на одній сторінці кількох цитат вони подаються під різними номерами, які повинні збігатися в тексті й у виносці. При цитуванні слід дотримуватись відповідної пунктуації.

С 4. Висновки. Отже, складні синтаксичні конструкції — це особливий різновид складних речень, які становлять собою багатоконпонентні, багаточленні структури, до складу яких входить три і більше предикативних частин, поєднаних в єдине ціле.

У межах складних синтаксичних конструкцій, що включають кілька предикативних частин, виділяють чотири різновиди, кожен з яких характеризується певними, лише йому властивими специфічними ознаками. Різновиди ці такі: складносурядні багатоконпонентні речення, складнопідрядні багатоконпонентні речення, безсполучникові багатоконпонентні речення і складні багатоконпонентні речення з різними типами зв'язку, або речення мішаного типу.

До складних синтаксичних конструкцій також відноситься період, що становить собою велике складне речення, переважно ускладненого типу, яке чітко поділене на дві частини, а також конструкції з чужою мовою. До цих конструкцій належить пряма мова, непряма мова, невласне пряма мова, діалог, або діалогічна мова і цитати чи цитування. Всі вони також характеризуються своїми специфічними ознаками.

Складні синтаксичні конструкції в усіх своїх різновидах виконують у мові важливі виражальні функції, забезпечуючи людям можливість висловлювати свої думки у різних формах і сферах, завжди виходячи при цьому з конкретної мовної ситуації.

УКРАЇНСЬКА ПУНКТУАЦІЯ

ПЛАН

1. Загальні зауваження про пунктуацію. Роль пунктуації в мові.
2. Формування української пунктуації.
3. Принципи української пунктуації.
4. Система розділових знаків.
5. Типи розділових знаків, їх функції у мові.
6. Висновки.

1. Пунктуація (від лат. *punctum* — крапка) — це система правил вживання розділових знаків на письмі, а також розставлення розділових знаків у тексті. Під пунктуацією також розуміють розділ мовознавчої науки про вживання розділових знаків.

В українській мові, як і в багатьох мовах світу, розділові знаки поряд з буквами алфавіту становлять важливу частину графічної системи мови. Саме розділові знаки обслуговують такі значеннєві сторони мови, які не можна виразити ні буквами, ні словами. Вони не є органічною частиною висловлення, а тільки супроводжують текст як засіб графічного позначення поділу його на частини для того, щоб автор тексту і його читач в основному однаково розуміли написане. Цим значення розділових знаків у мові не вичерпується. Їх роль у ній надзвичайно важлива й різноманітна, оскільки нерідко від їх розстановки залежить зміст висловлення, поділ його на частини, смислові відношення між цими частинами. За допомогою розділових знаків можна виділити в тексті потрібну частину і зосередити на ній увагу, можна подати думку в тексті як супровідну, додаткову, а не основну тощо. Так, напр., у поетичному тексті Ліни Костенко:

*Нащо слова? Ми діло несемо.
Ніщо мистецтво і мана теорій.
Бо ж нам дано знайти життя само
В красі неповторимій і суворій,*

який розділовими знаками розчленовується на чотири самостійні частини, перше речення (*Нащо слова?*) поетеса зробила питаль-

ним і поставила після нього знак питання, хоча можна було б після нього поставити кому, яка б при безсполучниковому зв'язку оформила обставинні відношення між першим і другим реченнями. Проте письменниця цього не зробила, оскільки знак питання (?) як розділовий знак більше відповідав її задуму. Після другого речення (*Ми діло несемо.*) вона поставила крапку, чітко відділивши це речення від третього і показавши цим, що висловлена у другому реченні думка закінчена і продовження не має. Крапку Ліна Костенко поставила й після третьої частини тексту (*Ніщо мистецтво і мана теорій.*), що складається з двох речень, підкресливши цим самостійність і завершеність висловленої в ній думки і відсутність зв'язку з наступною частиною, яка починається підрядним сполучником **Бо** і повинна б виступати до попередньої частини підрядним причиновим реченням, а поетеса виділила його в окрему синтаксичну одиницю.

Отже, розділові знаки не тільки ділять текст на окремі частини, а й служать для вираження смислових відношень між цими частинами.

Виняткова роль розділових знаків у мові, зокрема коми, виявляється й при відокремленні другорядних членів речення, оскільки саме кома сприяє смислового й інтонаційному виділенню цих членів у реченні. Функцію виділення у тексті слів, словосполучень і речень можуть виконувати й такі розділові знаки, як дужки і тире тощо.

Виникнення розділових знаків було пов'язане з необхідністю членування тексту для кращого його сприйняття.

2. Почала формуватися українська пунктуація разом з виникненням книгодрукування в XVI—XVII ст.¹ У стародавніх рукописах писали текст, не поділяючи його на слова. У цих текстах вживалися такі розділові знаки, як *крапка* (цей знак виник першим — від лат. *punctum*, звідси й назва пунктуація), *три крапки*, що ставилися трикутником, і *чотири крапки*, розміщені ромбиком, які тільки позначали членування тексту, викликане потребою перепочинку того, хто писав.

Згодом з'являється *кома*, а в 1513 р. починає вживатися цілий ряд розділових знаків, виникнення яких було зумовлене впливом граматики венеціанського друкаря А. Мануція. Використання цих розділових знаків уже було пов'язане з певними нормами.

¹ Українська мова. Енциклопедія. — К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2002. — С. 502.

У XVI і наступних століттях у різних західноєвропейських граматиках намагалися упорядкувати вживання розділових знаків, обґрунтовуючи це теоретично.

Усі їхні дії позначилися на письмі та на друкованих працях східних слов'ян, зокрема на граматиках Лаврентія Зизанія та Мелетія Смотрицького.

Так, у книжках і рукописах, які побачили світ у XVII ст., уже були наявні майже всі розділові знаки, якими користується сучасна пунктуація, а саме: *крапка, двокрапка, кома, крапка з комою, знак питання, знак оклику, дужки, лапки*. У цей же час з'являються *крапки й тире*.

Таким чином, до XVIII ст. українська пунктуація, яка формувалася під впливом західноєвропейської пунктуації, в основному була сформована.

У наступні періоди відбувався процес удосконалення української пунктуації, що було безпосередньо пов'язане з розвитком жанрів у XIX ст., а також із художньою практикою письменників та діяльністю мовознавців-нормалізаторів XX ст. Усе це сприяло унормуванню української писемної мови¹.

3. Українська пунктуація — явище складне. Як і українська орфографія, вона базується на певних принципах. Таких принципів є три: логічний, або смисловий, граматичний, чи синтаксичний, який ще називають структурним, та інтонаційний.

Логічний, або смисловий, принцип полягає в тому, що розділові знаки повинні сприяти правильному розумінню писемного тексту.

Граматичний, або синтаксичний, принцип визначає роль пунктуації в синтаксичній будові писемного тексту. Цей принцип тісно зв'язаний з логічним принципом. Вважають, що логіко-граматичний принцип є основним з-поміж інших принципів української пунктуації і що саме він забезпечує синтаксичну і логічну організацію висловлення на письмі², оскільки тільки правильно розставлені розділові знаки забезпечують правильне розуміння писемного тексту. Логіко-граматичний принцип ставить певні вимоги. Так, за цим принципом, не можна роз'єднувати розділовими знаками, без спеціаль-

¹ Українська мова. Енциклопедія. — К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2002. — С. 502—503.

² Див.: Сучасна українська мова. — К.: Вища шк., 1974. — С. 361.

них на те умов, граматичні пари слів у реченні, зокрема підмет і присудок, означення й означуване певними умовами, що його обмежують, керуюче слово і кероване, не можна відділяти одне від одного однорідні члени речення та ін.

Порушення логіко-граматичного принципу при розставлянні розділових знаків може бути зумовлене тільки певними стилістичними або іншими мотивами.

Так, наприклад, у поетичних творах розділення підмета і присудка, означуваного слова і означення чи керуючого слова і керованого може бути зумовлене потребами ритми або певними художніми мотивами, що ними керується автор поетичного твору. Такі явища нерідко спостерігаються у поезіях більшості відомих і славних українських поетів, зокрема у Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, Олександра Олеся та ін.

Інтонаційний принцип забезпечує оформлення ритмомелодики української мови. Інтонація висловлення в усному мовленні може визначати використання того чи іншого розділового знака при передаванні усної мови на письмі. При цьому розділові знаки можуть позначати смислові відтінки висловлень, це, зокрема, такі розділові знаки, як *крапка*, *знак питання*, *знак оклику*, можуть указувати на взаємовідношення тих частин речення, між якими вони стоять, напр., *двокрапка* при однорідних членах речення при перелічувальній інтонації або двокрапка між частинами безсполучникового складного речення при пояснювальних або причинових зв'язках тощо.

Інтонація є важливим фактором при суб'єктивному членуванні висловлення, коли автор для смислового підкреслення у тексті певних слів чи словосполучень виділяє їх такими розділовими знаками, які ніякими правилами не мотивуються.

Загалом інтонаційний принцип при передаванні усної мови на письмі й при розставлянні розділових знаків у письмових текстах відіграє важливу роль, оскільки одні розділові знаки ставляться при інтонації переліку, інші — при інтонації обумовленості тощо.

Підсумовуючи сказане про принципи, на яких базується українська пунктуація, відзначимо, що всі ці принципи вживання розділових знаків для членування тексту логічного, при якому можуть використовуватися *лапки*, наприклад, для виділення слів або словосполучень, вжитих у переносному значенні, *дужки* — для виділення вставних коментарів до тексту, *абзаци* — для логічного завершення частин тексту; синтаксичного, при якому кома використовується для виділення зворотів, звертань, вставних слів, підрядних речень тощо, та інтонаційного, при

якому короткі паузи позначаються комою, довші — крапкою, тире, незакінчена думка — трьома крапками, питальна інтонація — знаком питання і т. д., нерідко перехрещуються, і ті самі знаки можуть використовуватися в різних функціях.

Так, зокрема, деякі знаки можуть виступати в ідеографічно-оцінній функції, напр., крапка — при скороченні слова, знак оклику — в дужках у цитаті як знак здивування, знак питання — у дужках у цитаті як знак здивування¹.

Усі принципи української пунктуації діють в українській мові одночасно, забезпечуючи правильне передавання усної мови на письмі.

§ 4. Розділові знаки сучасної української мови утворюють усталену систему. У її межах виділяються розділові знаки одиничні, до яких належать *крапка, двокрапка, три крапки* (і більше), *кома, крапка з комою, тире, знак оклику, знак питання*, і парні, до яких відносяться *дві коми, два тире, дужки, лапки*.

Роль розділового знака виконують також абзац і проміжок, що вказує на межу між словами.

§ 5. За функцією, яку вони виконують, розділові знаки поділяються на три групи: *відділяючі, відокремлюючі і виділяючі*.

Відділяючими є знаки, що членують текст на частини, які є простими реченнями чи їх еквівалентами, складними реченнями, періодами, а також які використовуються для відокремлення однакових компонентів простого чи складного речення одне від одного. До цієї групи розділових знаків належать такі: *крапка, крапки, знак оклику, знак питання, кома, крапка з комою, двокрапка і тире*.

Кожен із розділових знаків виконує властиву йому функцію.

Крапка поділяє текст на речення.

Крапки (три крапки) вказують на незакінченість речення, на його обірваність, а також на те, що в реченні наявні не всі компоненти.

Знак оклику не тільки поділяє текст на речення, а й вказує на експресивність мовлення.

Знак питання також не тільки поділяє текст на частини, а й вказує на те, що речення містить у собі питання.

¹ Українська мова. Енциклопедія. — К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. — С. 502—503.

Кома розділяє граматично рівноправні частини простого чи складносурядного речення, відділяє головне і підрядні речення у складнопідрядному реченні.

Крапка з комою, подібно до коми, відділяє складні чи ускладнені за будовою граматично рівноправні частини.

Двокрапка не тільки відділяє одну частину від другої, а й указує на те, що в другій частині міститься пояснення або розкривається причина того, про що йшла мова в першій частині.

Тире розділяє головні члени речення, тобто підмет і присудок, частини простого речення, зокрема однорідні члени речення й узагальнююче слово, яке стоїть після них, частини безсполучникового складного речення, які перебувають у причинно-наслідкових, протиставних та умовно-часових зв'язках.

Функції розділових знаків можна простежити на такому тексті:

Сідало сонечко в сизо-червоні хмари; мов шматки розірваної ганчірки, висіли вони горою, а зверху їх гоготіло червоне зарево. Коли зарево блідло-зменшалось, хмари, мов живі страховища, роздimalися-піднімалися — і щось страшне бубоніли, блимаючи вогневими очима. Ніч чорною марою налягла на землю, і зорі не хотіли її звеселити. Темно, душно, парно, як буває душно і парно літньої ночі перед дощем. Ось і він не забарився... Шкваркнула блискавиця, обвиваючи огненным поясом тюрму, і спустилася стрілою в яр, гогонула земля, тіпаючи на своїх широких грудях, як пір'їну, здоровенні палаці, височенні церкви і невеликі хати; зацокотіли шибки у вікнах, струснули підвалини, загуло-зашуміло в повітрі... Дощ, як з відра, линув на землю і зразу покрит її калюжами.

(Панас Мирний).

Відокремлюючими є розділові знаки, які використовуються для оформлення логіко-синтаксичного відокремлення певного компонента простого чи складного речення. Відокремленими можуть бути звороти, уточнюючі члени тощо.

До цієї групи розділових знаків відносять *кому*, *дві коми*, *тире* і *два тире*.

Функції відокремлюючих розділових знаків можна проілюструвати на таких прикладах:

1. *Гола земля, бита крилами вітру, безнадійно сіріла під олив'яним небом. Рядами заморених хат, буденних і непривітних, дивилось село на своїх хазяїв, що неохоче збирались до зборні. Ішли ліниві, сірі, важкі, наче груддя ялової землі, яка їх зродила. Несли свою зброю — одвічні рушниці, зв'язані мотузками, важкі*

іржаві обухи, лошні, дрючки. Всіх їх гнав страх, звичка слухати начальство.

(М. Коцюбинський).

2. Лист був довжелезний — на десяти сторінках — та все ж відчувалося, що написано не все, про що хотілося б і треба було написати.

(М. Дашків).

Виділяючим є розділові знаки, які використовуються для виділення слів, що показують на ставлення мовця до висловленої ним думки, називають осіб, до яких звертаються, а також вживаються для виділення таких синтаксичних одиниць, які впроваджуються в текст з метою уточнень окремого члена речення чи усього речення загалом.

До виділяючих розділових знаків належать такі: *дві коми, два тире, дужки, лапки*. Як видно, усі розділові знаки парні. Використовуються вони для виділення звертань, вставних слів, словосполучень і речень тощо. Напр.: 1. *І, може, тоді завітає та доля жадана До нашої рідної хати, До тебе, моя ти Україно мила, кохана, Моя безталанна мати!* (Л. Українка). 2. *Найважливіше, здається мені, для письменника протягом усього життя не втратити чуття єдності, спільності своєї особистої долі з долею народною* (О. Гончар). 3. *Я ненавиджу брехню у всякій одежі, — в розкішній та пишній найбільше, — самовдоволену тупість, метушливість, хапливість, крикливість, заздрість і себелюбство... зраду і підлоту* (М. Рильський) і под.

Нерідко у текстах різні розділові знаки можуть поєднуватися, або збігатися. Поєднуватися можуть крапка і тире (. —), кома і тире (, —), знак оклику і тире (! —), знак оклику і крапки (! ...), знак питання і знак оклику (?!), лапки і крапка (" ") та ін.

Є випадки, коли розділові знаки не пов'язуються зі змістом тексту, з його членуванням, а використовуються з іншою метою. У таких випадках розділовий знак втрачає властивості пунктуаційного знака і стає знаком орфографічним. Так, крапка може використовуватися для позначення графічного скорочення слів, напр.: *акад. — академік, вид. — видання, гр. — громадянин, о. — острів, р. — рік, обл. — область, н. е. — нашої ери* та ін., що фактично пунктуації не стосується.

У цілому українська пунктуація повністю забезпечує правильне розуміння текстів наукового, офіційно-ділового, художнього та іншого змісту, а також правильне передавання усної мови на письмі.

6. Висновки. Таким чином, українська пунктуація — це система загальноприйнятих правил і розділ мовознавчої науки про вживання розділових знаків. Вона становить важливу частину графічної системи української мови, оскільки розділові знаки обслуговують такі значеннєві сторони мови, які не можуть бути виражені ні буквами, ні словами.

Українська пунктуація пройшла непростий шлях свого формування, яке почалося з XVI—XVII ст. До XVIII ст. українська пунктуація в основному була сформована. Процес удосконалення її відбувся у XIX і XX ст., що сприяло унормуванню української писемної мови.

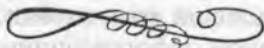
Виникнення розділових знаків було зумовлене необхідністю членувати текст на частини для правильного його розуміння, оскільки в стародавніх рукописах розділових знаків не існувало.

Виникнення розділових знаків і їх унормування проходило поступово. Першим розділовим знаком, який почав використовуватися для членування тексту, була крапка.

Українська пунктуація базується на трьох принципах: логічному, граматичному й інтонаційному. Особливу роль при цьому виконують логічний і граматичний принципи, хоча всі три принципи в українській мові діють одночасно.

Розділові знаки виконують у мові відділяючу, відокремлюючу й виділяючу функції.

Українська пунктуація сучасної української мови повністю забезпечує належне розуміння письмових текстів різного змісту, вона також забезпечує розуміння «зв'язків у думці і достатня, щоб передати читачеві тексту пов'язані з синтаксичним характером його моменти емоціонального забарвлення»¹, в чому й виявляється її важлива роль в українській мові.

¹ Курс сучасної української літературної мови. Т.2. Синтаксис. — К.: Рад. шк., 1951. — С. 361.

Граматичний аналіз

СХЕМИ ГРАМАТИЧНОГО АНАЛІЗУ РЕЧЕНЬ

Граматичний аналіз — це один із різновидів мовного аналізу, який є надійним і ефективним засобом засвоєння теоретичного матеріалу з морфології та синтаксису, а також практичного застосування студентами набутих знань при аналізі ними мовного матеріалу та виробленні відповідних навичок цього аналізу.

Граматичний аналіз зосереджує увагу студента на конкретному мовному матеріалі, на відповідних питаннях, сприяє виробленню практичних навичок самостійної роботи з мовним матеріалом, вчить логічно мислити, узагальнювати, зіставляти і коментувати мовні факти, давати їм повну чи часткову характеристику, робити самостійні висновки.

Крім того, граматичний аналіз є ефективним засобом повторення й закріплення теоретичного матеріалу з граматики української мови, засобом тренування і самоперевірки студентом своїх знань, а також одним із важливих способів піднесення рівня культури мови студента.

Серед різних методичних прийомів, які застосовуються у вищій школі при вивченні української мови, граматичний аналіз посідає провідне місце.

Він дає змогу викладачеві виявити рівень засвоєння теоретичного матеріалу кожним студентом, його вміння використовувати здобуті теоретичні знання на практиці. Граматичний аналіз може проводитися як під час аудиторних занять, так і при виконанні студентами самостійної роботи, забезпечуючи при цьому індивідуальне завдання для кожного студента.

Граматичний аналіз може успішно використовуватися при проведенні підсумкового контролю знань студентів.

Він є незамінним методичним прийомом при вивченні морфології і синтаксису, оскільки, аналізуючи речення, студент виявляє не тільки глибину і міцність своїх знань з граматики і вміння застосувати їх на практиці, а й визначає ті питання, яких він не знає і які повинен опрацювати.

Отже, граматичний аналіз є універсальним і ефективним прийомом вивчення граматичної будови української мови, що в результаті забезпечує належний рівень володіння цією мовою.

Під граматичним аналізом розуміють цілу систему різноманітних за змістом, обсягом і способом виконання вправ з граматики.

ГраMATичний аналіз включає два види аналізу:

— морфологічний, який існує у двох різновидах — за складом слова і за частинами мови, і

— синтаксичний, що має два підвиди — аналіз простого речення й аналіз складного речення.

За обсягом граматичний аналіз може бути повним, при якому проводиться всебічний розбір речення, тобто коли речення аналізується за частинами мови і за членами речення, і неповним, або частковим, коли розглядаються тільки окремі морфологічні чи синтаксичні явища.

Крім того, за способом виконання аналіз може бути усним і письмовим, може виконуватися в аудиторії і в домашніх умовах як один з різновидів самостійної роботи студента.

ГраMATичний аналіз проводиться за певними чітко визначеними схемами, яких при аналізі слід дотримуватися.

Подаємо схеми граматичного аналізу.

Морфологічний аналіз — це, як відзначалося вище, аналіз за частинами мови і частинами слова. Такий аналіз називається повним.

У побудові схем повного морфологічного аналізу слід дотримуватися певної послідовності: першим подається аналізоване слово, далі вказується його початкова форма (якщо слово змінне) і питання, на яке воно відповідає, потім пояснюється лексичне значення слова, подаються лексико-граматичні категорії аналізованої частини мови та засоби їх вираження, наступними подаються граматичні категорії та засоби їх вираження, далі вказується синтаксична роль слова в реченні і визначається його синтаксична віднесеність; на завершення визначається морфологічна будова слова та характер і місце наголосу в слові.

Синтаксичний аналіз простого речення може бути повним, коли всебічно аналізується речення і всі члени речення, і частковим, коли проводиться аналіз окремих членів речення.

Повний синтаксичний аналіз простого речення включає:

- 1) загальну характеристику речення;
- 2) аналіз за членами речення;
- 3) аналіз за типами підрядного зв'язку слів.

При загальній характеристиці простого речення визначається речення за структурою (просте), за наявністю головних членів (двоскладне, особове чи односкладне, і тоді вказується тип односкладного речення), за наявністю всіх членів речення, необхідних для вираження висловлюваної думки (повне чи неповне), за наявністю головних і другорядних членів речення (поширене чи непоширене), за наявністю в реченні компонентів, які його ускладнюють (ускладнене чи неускладнене), за тим, стверджується щось у реченні чи заперечується (стверджувальне чи заперечне, якщо при присудку є заперечна частка **не**), і за інтонацією (розповідне, питальне чи окличне).

При аналізі за членами речення визначається група підмета, тобто слова, які пояснюють підмет, і група присудка, тобто слова, які відносяться до присудка і пояснюють присудок, визначаються всі члени речення (додатки, означення, обставини) й указується, на які питання вони відповідають.

При аналізі за типами підрядного зв'язку слів указується, яким типом підрядного зв'язку (узгодженням, керуванням чи приляганням) пов'язуються в реченні слова.

СХЕМИ МОРФОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ЗА ЧАСТИНАМИ МОВИ

Іменник

1. Слово, яке аналізується.
2. Початкова форма (називний відмінок).
3. Лексико-семантичні категорії: власна чи загальна назва, конкретне чи абстрактне значення, назва істоти чи неістоти.
4. Граматичні категорії: рід і засоби його вираження, число і засоби його вираження і відмінок та засоби його вираження; відміна; група.
5. Від якого слова залежить.
6. Правопис і будова слова. Місце наголосу.
7. Синтаксична роль.

Прикметник

1. Слово, яке аналізується.
2. Початкова форма (називний відмінок однини чоловічого, жіночого й середнього роду).
3. Розряд за значенням (якісний, відносний чи присвійний).
4. Ступінь порівняння (для якісних).

5. Повний (членний) чи короткий (нечленний); стягнена чи нестягнена форма (для повних прикметників).
6. Рід, число, відмінок і засоби їх вираження.
7. Група (тверда чи м'яка).
8. Від якої частини мови утворений.
9. До якого слова відноситься.
10. Правопис і будова слова. Місце наголосу.
11. Синтаксична роль.

Числівник

1. Слово, яке аналізується.
2. Початкова форма (називний відмінок).
3. Розряд за значенням: кількісний (власне кількісний, неозначено-кількісний, збірний чи дробовий) або порядковий.
4. Який за будовою (простий, складний, складений).
5. Рід (якщо йому властивий).
6. Число (якщо властиве).
7. Відмінок.
8. З яким словом пов'язаний.
9. Правопис і будова слова. Місце наголосу.
10. Синтаксична роль.

Займенник

1. Слово, яке аналізується.
2. Початкова форма (називний відмінок).
3. Група за значенням (узагальнено-предметний, узагальнено-якісний, узагальнено-кількісний).
4. Розряд за значенням (особовий, зворотний, вказівний, присвійний і т. д.).
5. Морфологічний склад (простий, складний).
6. Рід (якщо властивий).
7. Число (якщо властиве).
8. Відмінок.
9. До якого слова відноситься (якщо відноситься).
10. Правопис і будова слова. Місце наголосу.
11. Синтаксична роль.

Прислівник

1. Слово, що аналізується.
2. Розряд за значенням: означальний (якісно-означальний, кількісно-означальний, способу дії), обставинний (часу, місця, причини, мети).

3. Ступінь порівняння (якщо якісно-означальний).

4. До якого слова відноситься.

5. Правопис і будова слова. Місце наголосу.

6. Синтаксична роль.

Дієслово

1. Слово, яке аналізується.

2. Початкова форма — неозначена форма дієслова (інфінітив).

3. Вид (доконаний, недоконаний, на яке питання відповідає).

4. Перехідне чи неперехідне (засоби, вираження перехідності і неперехідності).

5. Стан (активний, зворотно-середній, пасивний, нульовий).

6. Особа (особові закінчення).

7. Час (теперішній, майбутній, минулий, давноминулий).

8. Спосіб (дійсний, умовний, наказовий).

9. Дієвідміна (особові закінчення та тематичні голосні дієслів I і II дієвідміни).

10. Число.

11. Рід (для дієслів минулого часу та умовного способу).

12. Від якого слова залежить.

13. Правопис і будова слова. Місце наголосу.

14. Синтаксична роль.

Дієприкметник

1. Слово, що аналізується.

2. Початкова форма (форма називного відмінка).

3. Активний чи пасивний.

4. Вид.

5. Час.

6. Рід.

7. Число.

8. Відмінок.

9. Від якого дієслова утворений і за допомогою якого суфікса.

10. До якого слова відноситься.

11. Правопис і будова слова. Місце наголосу.

12. Синтаксична роль.

Дієприслівник

1. Слово, яке аналізується.

2. Вид (доконаний, недоконаний).

3. Значення якого часу має.

4. Від якого дієслова утворений і за допомогою якого суфікса.

5. Яке слово в реченні пояснює.
6. Яку додаткову дію означає (одночасну з дієсловом-присудком, чи дію, яка передує дії дієслова-присудка).
7. Правопис і будова слова. Місце наголосу.
8. Синтаксична роль.

Прийменник

1. Слово, яке аналізується.
2. Первинний чи вторинний.
3. Який за будовою (простий, складний чи складений).
4. Від якої частини мови утворений і за допомогою яких прийменників (якщо вони є).
5. Значення якого відмінка уточнює.
6. З якими відмінками може вживатися.
7. Правопис слова. Місце наголосу.

Сполучник

1. Слово, що аналізується.
2. Який за морфологічною будовою: невивідний, чи простий, вивідний (складний чи складений).
3. Сурядний (єднальний, протиставний, розділовий) чи підрядний (причини, часу, мети, умови, наслідку тощо).
4. Який за вживанням (одиничний, повторюваний, парний).
5. Правопис слова. Місце наголосу.

Частки

1. Слово, що аналізується.
2. Розряд за значенням і функцією.
3. Словотворча чи формотворча.
4. Препозитивна, постпозитивна чи може стояти в будь-якій позиції.
5. Правопис.

Вигук

1. Слово, яке аналізується.
2. Що саме виражає (емоції чи волевиявлення).
3. Вигук, чи звуконаслідувальне слово.
4. Від якої частини мови утворений.
5. Правопис.

СХЕМА СИНТАКСИЧНОГО АНАЛІЗУ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

I. Загальна характеристика речення

1. Аналізоване речення.
2. Речення просте.
3. Двоскладне (особове) чи односкладне (тип односкладного речення) (за наявністю головних членів речення).
4. Поширене чи непоширене (тип речення за наявністю другорядних членів речення).
5. Повне чи неповне (тип речення за повнотою).
6. Стверджувальне чи заперечне (загальнозаперечне чи частковозаперечне).
7. Неускладнене чи ускладнене (однорідними або відокремленими членами речення, порівняльними зворотами, вставними чи вставленими словами або реченнями, звертаннями, прикладкою тощо).
8. Розповідне, питальне, окличне, спонукальне (тип речення за метою висловлення).

II. Аналіз за членами речення

1. Група підмета (слова, що відносяться до підмета й пояснюють його): означення (узгоджені, неузгоджені чи додатки).
2. Група присудка (слова, що відносяться до присудка й пояснюють його): додатки (прямі й непрямі), обставини.
3. Підмет (простий чи складений), його морфологічне вираження.
4. На яке питання відповідає підмет.
5. Присудок (простий дієслівний чи складений — складений дієслівний чи складений іменний).
6. На яке питання відповідає присудок.
7. Морфологічне вираження присудка. (Визначення у складеному дієслівному присудку основного дієслова-інфінітива та допоміжного дієслова-зв'язки, а в складеному іменному — основної іменної частини й дієслова-зв'язки.)
8. Другорядні члени речення: означення (узгоджене чи неузгоджене), додаток (прямий чи непрямий), обставини (способу дії, місця, часу, мети та ін.), на які питання вони відповідають, до якого слова (члена речення) відносяться, яким типом підрядного зв'язку з ним зв'язані, якою частиною мови виражені.

III. Аналіз за типами підрядного зв'язку слів

1. Узгодження присудка з підметом (в особі й числі, якщо присудок виражений дієсловом теперішнього або майбутнього

часу, у роді й числі, якщо присудок виражений дієсловом минулого часу чи умовного способу, або тільки у числі, коли підмет і присудок мають форму множини).

2. **Узгодження** означуваного слова з означенням (**повне**, коли всі форми підпорядкованого слова відповідають формам підпорядковуючого слова, і **неповне**, коли підпорядковане слово має не всі форми підпорядковуючого слова).

3. **Керування**, коли головне слово (переважно дієслово-присудок) вимагає від залежного керованого слова (здебільшого додатка) певної відмінкової форми (керування безпосереднє і посереднє, сильнє й слабкє).

4. **Прилягання** залежного незмінного слова (інфінітива, прилівника чи дієприлівника) до головного слова тільки за змістом.

СХЕМА СИНТАКСИЧНОГО АНАЛІЗУ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ

I. Складносурядне речення

1. Аналізоване речення.
2. Складне, складносурядне.
3. Із скількох простих речень воно складається? (Назвати кожне з них.)
4. Які зміслові відношення і їх відтінки виражаються між простими реченнями: єднальні, протиставні, з'їставні, розділові.
5. Які засоби зв'язують між собою прості речення: сурядні сполучники, однаковість форм-присудків, порядок речень, спільний другорядний член, наявність у наступному простому реченні співвідносного займенника чи прислівника?
6. Речення розповіднє, питальнє, окличнє, спонукальнє (тип речення за метою висловлювання).
7. Пояснення розділових знаків.
8. (Прості речення, які входять до складносурядного, аналізуються за схемою розбору простого речення.)

II. Складнопідрядне речення

1. Аналізоване речення.
2. Речення складне, складнопідрядне.
3. Головнє речення.
4. Підряднє.
5. На яке питання відповідає підряднє речення.

6. Який член головного речення (чи все головне) пояснює підрядне.

7. Вид підрядного речення.

8. Засоби поєднання підрядного з головним (підрядні сполучники або сполучні слова, вказівні слова, співвідношення видових, часових і способових форм дієслів-присудків, порядок речень).

9. Місце підрядного речення в складнопідрядному.

10. Розповідне, питальне, окличне, спонукальне.

11. Головне і підрядне речення аналізуються за схемою синтаксичного розбору простого речення.

III. Складнопідрядне речення з кількома підрядними

1. Аналізоване речення.

2. Речення складне, складнопідрядне з кількома підрядними.

3. Головне речення.

4. Підрядні речення.

5. Який член головного речення (чи все головне) чи підрядного пояснює кожне підрядне речення.

6. На яке питання відповідає кожне підрядне речення.

7. Вид кожного підрядного речення.

8. Тип складнопідрядного речення за характером зв'язку підрядних речень з головним і підрядних речень між собою.

9. Засоби поєднання підрядних речень з головним (сполучники або сполучні слова).

10. Порядок розташування підрядних речень у складнопідрядному реченні.

11. Розповідне, питальне, окличне, спонукальне.

12. Головне і підрядні речення аналізуються за схемою синтаксичного аналізу простого речення.

13. Пояснення розділових знаків в аналізованому складнопідрядному реченні.

IV. Складне речення з сурядністю й підрядністю

1. Аналізоване речення.

2. Речення складне, з сурядністю і підрядністю.

3. Речення, об'єднані сурядним зв'язком, виділення кожного речення, засоби їх поєднання.

4. Смыслові відношення між реченнями, поєднаними сурядним зв'язком.

5. Визначення типу речень, об'єднаних сурядним зв'язком, виділення в них головного і підрядного чи підрядних речень.

6. Вказати, якому головному реченню, що входить до складного, підпорядковується підрядне або підрядні речення.
7. Який член головного речення пояснюють підрядні.
8. На яке питання відповідає підрядне (чи підрядні) речення.
9. Визначити вид підрядного речення (чи підрядних речень).
10. Засоби, якими приєднують підрядні речення до головного.
11. Вказати на місце підрядних речень у складному.
12. Визначити вид речення за характером висловлюваного ставлення до дійсності: розповідне, питальне, окличне, спонукальне.
13. Речення, що входять до складного, аналізуються за схемами синтаксичного аналізу складносурядного, складнопідрядного і простого речення.
14. Пояснення розділових знаків у складному реченні.

Рекомендована література

Основна

1. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. — К.: Либідь, 1990.
2. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення. — Львів: Світ, 1990.
3. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. та ін. Граматика української мови. — К.: Світ, 1982.
4. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис. — К.: Либідь, 1993.
5. Волох О. М., Чемерисов М. Т., Чернов Є. І. Сучасна українська літературна мова. — К.: Вища шк., 1976.
6. Григор'єв О. М., Доломан С. Є., Лисенко Ю. В. та ін. Сучасна українська мова: Підручник для студ. гуманітар. спец. вищих закл. освіти. — К.: Либідь, 1997.
7. Грищенко А. П., Мацько Л. І., Плющ М. Я., Тоцька Н. І., Уздиган І. М. Сучасна українська літературна мова. — К.: Вища шк., 1997.
8. Гуйванюк Н. М., Кардишук О. В., Кульбабська О. В. Синтаксис сучасної української мови. Схеми і таблиці: Навч. посібник. — К.: Рута, 2000.
9. Жлуктенко Ю. А., Карпиловская Е. А., Ярмач В. И. Изучаем украинский язык: Самоучитель. — К.: Лыбидь, 1991.
10. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. — К.: Наук. думка, 1984.
11. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. — К.: Вища шк., 1972.
12. Коваль А. П. Культура української мови. — К.: Світ, 1992.
13. Коваль А. П. Слово про слово. — К.: Рад. шк., 1986.
14. Козачук Г. О., Шкуратяна Н. Г. Практичний курс української мови: Навч. посібник для вузів. — К.: Вища шк., 1993.
15. Культура української мови. Довідник. — К.: Либідь, 1990.
16. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. II частина. Синтаксис. — К.: Рад. шк., 1965.
17. Матвіяк І. І. Варіанти української літературної мови. — К.: Либідь, 1998.
18. Медушевський А. П., Лобода В. В., Марченко Л. М. та ін. Сучасна українська літературна мова. — К.: Вища шк., 1975.
19. Найдорожчий скарб: Слово про рідну мову. — К.: Рад. письменник, 1990.

20. *Огієнко І.* Історія української літературної мови. — К.: Наша культура і наука, 2001.
21. *Огієнко І. І.* Нариси з історії української мови. Система українського правопису. — Варшава, 1927.
22. *Пазяк О. М., Сербенська О. А. та ін.* Українська мова. Практикум, — К.: Либідь, 1990.
- ✓ 23. *Плющ М. Я., Бевзенко С. П., Грипас Н. Я., Козачук Г. О., Леута О. І.* Сучасна українська літературна мова: Підручник для студ. філол. спец. вищих навч. закладів / М. Я. Плющ (ред.). — 3 вид., стер. — К.: Вища шк., 2001.
24. *Плющ М. Я., Грипас Н. Я., Козачук Г. О. та ін.* Сучасна українська літературна мова. — К.: Вища шк., 1994.
25. *Плющ М. Я., Грипас Н. Я.* Українська мова: Довідник. — К.: Рад. шк., 1990.
- ✓ 26. *Пономарів О. Д., Різун В. В., Шевченко Л. Ю., Григор'єв О. М., Доломан С. Є.* Сучасна українська мова: Підручник для студ. гуманіт. спец. вищих навч. закладів освіти. — К.: Либідь, 2001.
27. *Пономарів О. М.* Культура слова. Мовностилістичні поради. — К.: Либідь, 1999.
28. *Русанівський В. М.* Історія української літературної мови. — К.: Артєк, 2001.
29. *Русанівський В. М.* Українська грамати́ка. — К.: Наук. думка, 1986.
30. *Русанівський В. М., Пилинський М. М., Єрмоленко С. Я.* Українська мова. — К.: Рад. шк. 1991.
31. *Скрипник Л. Г.* Фразеологія української мови. — К.: Наук. думка, 1973.
- ✓ 32. Сучасна українська літературна мова / За ред. І. К. Білодіда: У 5 т. — К.: Наук. думка, 1969—1973.
33. Сучасна українська літературна мова / Доленко М. Т., Дацюк І. І. та ін. — К.: Вища шк., 1974.
34. Сучасна українська літературна мова. — К.: Вища шк., 1975.
35. Сучасна українська мова / Пономарів О. Д., Різун В. В. та ін. — К.: Либідь, 1991.
36. Сучасна українська мова. — К.: Вища шк., 1974.
37. *Терлак З. М., Кочан І. М. та ін.* Українська мова у вправах і завданнях. — К.: НМК, 1990.
38. *Терлак З. М., Сербенская А. А.* Украинский язык для начинающих. — Львов: Світ, 1991.
39. Український правопис. 3-те вид., випр. і доп. — К.: Наук. думка, 1990.
40. Український правопис. 4-те вид., випр. і доп. — К.: Наук. думка, 1993.
41. Український правопис / АН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Ін-т укр. мови. — К.: Наук. думка, 2002.
42. Український правопис: так і ні. Обговорення нової редакції «Українського правопису» / НАН України; Ін-т укр. мови / О. О. Тараненко (ред.-упоряд.). — К.: Рідна мова, 1997.

43. Учимося українському мові. — К.: Молодь, 1991.
44. Чак Є. Складні випадки правопису та слововживання. — К.: А.С.К., 1998.
45. Ющук Г. А. Практикум до правопису української мови. — К.: Наук. думка, 1996.
46. Ющук І. П. Практикум з правопису української мови. — 4-те вид. — К.: Освіта, 2002.
47. Януш Я. В. Сучасна українська мова: Курс лекцій. Частина 1. — К.: ІЗМН, 1996.
48. Януш Я. В., Марченко В. С., Безугла О. В. та ін. Українська мова: Навч. посібник для початківців. — К.: ІЗМН, 1996.
49. Януш Я. В. Основні правила українського правопису. — К.: КНЕУ, 2000.
50. Януш Я. В., Безугла О. В., Козловець І. І. та ін. Українська мова: Вправи і завдання для самостійної роботи студентів: Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц. — К.: КНЕУ, 2000.
51. Януш Я. В., Бондарчук Л. М. та ін. Українська мова: Вправи і завдання. — К.: КНЕУ, 2002.

Додаткова

1. Бублейник Л. В. Топологічні співвідношення в лексиці української та російської мов: Навч. посібник. — К., 1996.
2. Буяльський Б. А., Оверчук А. В. Як ми спілкуємося: Мовленнєвий етикет українського народу. — К.: Велес, 2001.
3. Дзюбишина-Мельник Н. Я., Єрмоленко С. Я., Ленець К. В., Пустовіт Л. О. Культура мови на щодень. — К.: Довіра, 2002.
4. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика і культура мови). — К.: Довіра, 2000.
5. Караванський С. Секрети української мови: Наук.-попул. розвідка з додатком словничків репресованої та занедбаної української лексики. — К.: УКСП «Кобза», 1994.
6. Кононенко П. П., Кононенко Г. П. Феномен української мови. Генеза, проблеми, перспективи. Історична місія. — К.: Наша культура і наука, 1999.
7. Непійвода Н. Ф. Сам собі редактор: Порадник з української мови. — К.: Укр. книга, 1998.
8. Правописні правила, прийняті Науковим товариством ім. Т. Г. Шевченка у Львові. — Львів, 1923.
9. Пунктуаційний практикум з сучасної української мови: Контрольні завдання. — Чернівці: Рута, 2000.
10. 400 прислів'їв та приказок, семантично подібних в українській, латинській, англійській, німецькій, французькій мовах: Навч. посібник. — Чернівці: Рута, 2001.
11. Білецький А. О. Про мову і мовознавство. — К.: Артек, 1996.

12. Глущик С. В. та ін. Сучасні ділові папери: Навч. посібник для вищих та серед. спец. навч. закладів. — К.: А.С.К., 1995.
13. Коваль А. П. Ділове спілкування. — К., 1992.
14. Коваль А. П. Культура ділового мовлення. — К., 1974.
15. Маратова А. Ф. Мова сучасних ділових документів. — К.: Наук. думка, 1981.
16. Паламар Л. М., Кацавець Г. М. Мова ділових паперів: Навч. посібник. — К.: Либідь, 1993.
17. Шевчук С. В. Українське ділове мовлення. — К.: Літера, 2000.
18. Ботвина Н. В. Офіційно-діловий та науковий стилі української мови. — К.: Артк, 1998.
19. Зарицька І. М., Чикаліна І. А. Українське ділове мовлення. Практикум. — Донецьк, 1997.
20. Бурячок А. А. Що змінилося в «Українському правописі». — К.: Наук. думка, 1997.

Словники

1. Биби́к С. П. та ін. Словник епітетів української мови. — К.: Довіра, 1998.
2. Бурячок А. А. Орфографічний словник української мови: Близько 36 000 слів. — 4-ге вид. — К.: Наук. думка, 2002.
3. Бурячок А. А., Гнатюк Г. М., Головащук С. І., Горюшина Г. Н., Лозова Н. Є. Словник синонімів української мови: У 2 т. — К.: Наук. думка, 1999.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 170 000 слів / В. Т. Бусел (автор, кер. проекту, гол. ред.). — К.: Ірпінь: Перун, 2002.
5. Воробйова С. А., Молоді́д Т. К. Російсько-український словник соціально-економічної термінології. — К., 1976.
6. Ганич Ю. И., Олейник И. С. Русско-украинский, украинско-русский словарь. — К.: А.С.К., 2000.
7. Ганич Ю. І., Олійник І. С. Російсько-український, українсько-російський словник. — К.: А.С.К., 1999.
8. Головащук С. І. Русско-украинский словарь — Російсько-український словничок. — Х.: Прапор, 1997.
9. Головащук С. І. Складні випадки наголошення: Словник-довідник. — К.: Либідь, 1995.
10. Горбачук В. Т. Барви української мови. — К.: КМ Academia, 1992.
11. Гринчишин Д., Капелюшній А., Сербенська О., Терлак З. Словник-довідник з культури української мови. — Львів: Фенікс, 1996.
12. Демська О. М., Кульчицька І. М. Словник омонімів української мови. — Львів: Фенікс, 1996.
13. Єрмоленко С. Я., Биби́к С. П., Тодор О. Г. Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко (ред.). — К.: Либідь, 2001.

14. *Ізюмов С.* Практичний російсько-український словник. — К., 1992.

15. *Караванський С.* Практичний словник синонімів української мови. Близько 15 000 синонімічних рядів. — К.: Кобза, 1995.

16. *Караванський С.* Російсько-український словник складної лексики. — К.: Академія, 1998.

17. *Карачун В. Я.* Орфографічний словник наукових і технічних термінів: Правопис. Граматика: Понад 3000 слів. — К.: Криниця, 1999.

18. *Коваль А. П., Коптілов В. В.* Крилаті вислови в українській літературній мові. — К.: Вища шк., 1975.

19. *Коваль А. П.* Спочатку було слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові. — К.: Либідь, 2001.

20. *Маркетинг: Толковый терминологический словарь-справочник.* — М., 1991.

21. *Медведева Л. М., Медведева Н. Ю.* Англо-українсько-російський словник усталених виразів. — К.: Укр. енциклопедія, 1992.

22. *Новий орфографічний словник української мови.* — К.: Аконіт, 1997.

23. *Новий російсько-український словник.* — К.: Аконіт, 1998.

24. *Новий російсько-український словник-довідник юридичної, банківської, фінансової, бухгалтерської та економічної сфери.* — К.: Довіра, 1999.

25. *Новий тлумачний словник української мови: В 4-х т. / Укл. Яременко В. В., Сліпушко О. М.* — К.: Аконіт, 1999.

26. *Олійник І. С., Сидоренко М. М.* Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник. — К.: Рад. шк., 1971.

27. *Орфографічний словник української мови / Укл. Головащук С. І., Пешак М. М. та ін.* — К.: Довіра, 1999.

28. *Орфоепічний словник української мови: У 2-х т. / НАН України; Ін-т української мови; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, М. М. Пешак (уклад.).* — К.: Довіра, 2001. — Т1.: Близько 140 000 слів.

29. *Паршиков В. Й., Савинкова В. М.* Толковый словарь по информатике: 10 000 терминів. Финансы и статистика. — М., 1991.

30. *Полюга Л. М.* Словник антонімів української мови / НАН України; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича: Український мовно-інформаційний фонд / Л. С. Паламарчук (ред.). — 2 вид., доп. і випр. — К.: Довіра, 2001.

31. *Полюга Л. М.* Словник синонімів української мови. — К.: Довіра, 2001.

32. *Пустовіт Л. О., Скопненко О. І., Сюта Г. М., Цимбалюк Т. В.* Словник іншомовних слів. — К.: Довіра; УНВЦД «Рідна мова», 2000.

33. *Російсько-українсько-англійсько-німецький юридичний словник / Г. Т. Гончаренко та ін.* — К.: Либідь, 1995.

34. *Російсько-український словник іншомовних слів.* — Х.: Прапор, 1999.

35. Російсько-український словник наукової термінології. Суспільні науки. — К.: Наук. думка, 1994.

36. Російсько-український та українсько-російський словник фінансової термінології / За ред. М. В. Афанасьєва. — Х.: Прапор, 1997.

37. Скрипник Н. П., Дзятківська Л. Власні імена людей. — К.: Наук. думка, 1996.

38. Словарь рыночной экономики. — М., 1991.

39. Сліпушко О. М. Тлумачний словник чужомовних слів в українській мові. — К.: Криниця, 1999.

40. Словник-посібник економічних термінів: Російсько-українсько-англійський. — К.: KM Academia, 1997.

41. Словник скорочень в українській мові. — К., 1988.

42. Словник власних імен. — К., 1967.

41. Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. — К.: Головна ред. УРЕ, 1974.

42. Словник наголосів М. Погрібного. — К., 1964.

43. Словник труднощів української мови / За ред. С. Я. Єрмоленко. — К., 1989.

44. Словник української мови: В 11 т. — К.: Наук. думка, 1970—1980.

45. Словарь делового человека. — М., 1992.

46. Тараненко О. О., Брицин В. М. Російсько-український словник для ділових людей. — К.: Укр. письменник, 1992.

47. Українська літературна вимова і наголос. — К.: Наук. думка, 1983.

48. Українсько-російський та російсько-український словник банків і страхових термінів / Укл. В. Я. Плаксієнко та ін. — Дніпропетровськ: Січ, 1995.

49. Українська мова. Енциклопедія / В. М. Русанівський та ін. — К.: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2000.

50. Фразеологічний словник української мови: У 2-х т. / Укл. Білоноженко В. М., Винник В. О. та ін. — К.: Наук. думка, 1999.

Зміст

Передмова	3
Частина I	7
<i>Лекція 1. Українська літературна мова.</i>	
Професійна мова	7
<i>Лекція 2. Українська фонетика і орфоепія</i>	20
<i>Лекція 3. Українська графіка і орфографія</i>	36
<i>Лекція 4. Українська лексикологія</i>	57
<i>Лекція 5. Українська фразеологія</i>	77
<i>Лекція 6. Українська лексикографія</i>	92
<i>Лекція 7. Український словотвір</i>	109
Частина II.	127
Грамматика	127
<i>Лекція 8. Грамматика української мови. Морфологія і синтаксис.</i>	127
Морфологія	141
<i>Лекція 9. Іменник як частина мови.</i>	141
<i>Лекція 10. Прикметник як частина мови</i>	174
<i>Лекція 11. Числівник як частина мови.</i>	194
<i>Лекція 12. Займенник як частина мови</i>	210
<i>Лекція 13. Дієслово як частина мови</i>	226
<i>Лекція 14. Дієприкметник і дієприслівник як форми дієслова.</i>	247
<i>Лекція 15. Прислівник як частина мови.</i>	258
<i>Лекція 16. Службові частини мови, або службові слова</i>	272

Синтаксис	291
<i>Лекція 17.</i> Синтаксис як розділ граматики. Речення і словосполучення	291
<i>Лекція 18.</i> Просте двоскладне речення. Головні та другорядні члени речення	307
<i>Лекція 19.</i> Односкладні речення та інші типи простих речень	327
<i>Лекція 20.</i> Просте ускладнене речення	344
<i>Лекція 21.</i> Складне речення. Складносурядне речення	364
<i>Лекція 22.</i> Складнопідрядні речення	376
<i>Лекція 23.</i> Безсполучникові складні речення	400
<i>Лекція 24.</i> Складні синтаксичні конструкції. Конструкції з чужою мовою	413
<i>Лекція 25.</i> Українська пунктуація	433
Грамматичний аналіз	441
Схеми граматичного аналізу речень	441
Схеми морфологічного аналізу за частинами мови	443
Схема синтаксичного аналізу простого речення	447
Схема синтаксичного аналізу складних речень	448
Рекомендована література	451
Основна	451
Додаткова	453
Словники	454

Навчальне видання

ЯНУШ Ядвіга Вацлавівна

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА МОВА

Курс лекцій

I і II частини

**Навчальний посібник
для студентів нефілологічних спеціальностей
вищих навчальних закладів**

Видання друге, перероблене і доповнене

**Редактор Л. Тютюнник
Художник обкладинки Т. Зябліцева
Технічний редактор Т. Піхота
Коректор Н. Мельник
Верстка Т. Мальчевської**